

Devrimci Marksizm

Coğrafi konumu nedeniyle Asya ile Avrupa'yı birleştiren Türkiye, kapitalizmin doğrudan zulmü altında kalmış ve bu, gelecek dünya devrim hareketinde şerefli bir görev yükümlenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Türk proletaryasının bütün gücüyle dünya sosyalist devriminin savunusuna ve gelişimine katılacağı güvenci içersindeyiz.

Mustafa Suphi, III. (Komünist) Enternasyonal Birinci Kongresi'nde Yaptığı Konuşma (1919)

Fakir ve sefalet altında ezilen Türkiye ve Şark memleketlerindeki ayaklanma, milli müdafaa şiarı ile başlasa bile, dünyayı saran ve zulm ile çarpıştıkça mağdur amele ve rençper sınıflarının gönüllerini fetheden inkılâp hareketlerinin az zamanda beynelmîl bir alana geçmesi bir zarurettir.

Mustafa Suphi, "Tarihi Vazife" (8 Temmuz 1920)

Fiyatı: 18 TL (KDV dahil)

45-46 Kış-İlkbahar 2021

45-46
Kış-İlkbahar
2021

Alp Yücel Kaya
Sungur Savran
Burak Sayım
Tom Brass
Sungur Savran
Burak Gürel

Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikim
Mustafa Suphi'leri kim öldürdü?
1917-1927 devrimleri ve Müslüman halklar
(Yeniden) ihanete uğrayan devrim
20. yüzyılda sosyalist planlama (2)
Çin hâlâ sosyalist mi?

Devrimci Marksizm

TEORİK - POLİTİK DERGİ

Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.

V. İ. Lenin, Ne Yapmalı?

Devrimci Marksizm

Sayı: 45-46

Kış-İlkbahar 2021

Üç aylık Teorik / Politik dergi
(Yerel, süreli yayın)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şiar Rişvanoğlu

Yönetim Yeri: Adliye Arkası 3. Sokak Tüzün İşhanı No: 22/2 ADANA

Baskı: Alesta Ajans Basım Medya ve Bilgi Tek. San. Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Caddesi Güven Sanayi Sitesi B Blok No. 83 D. 349
Topkapı Zeytinburnu / İSTANBUL
Tel: 0 212 501 21 204

ISSN: 2687-4199

Yurtdışı Fiyatı: 15 Avro Kıbrıs Fiyatı: 20 TL

Fiyatı: 18 TL (KDV Dâhil)

Kapak görseli

Mustafa Suphi ve eşi Meryem Suphi, Sovyet ülkesinde bir heyetle birlikte.

Devrimci Marksizm

Teorik / Politik Dergi

Sayı: 45-46

Kış-İlkbahar 2021

İÇİNDEKİLER

	Bu sayı	5
<u>Tarih, sınıf mücadeleleri ve devrim dosyası</u>		
Alp Yücel Kaya	Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişimi (1839-1914)	11
Sungur Savran	Bir ihtilal olarak Millî Mücadele (3): Mustafa Suphi'leri kim öldürdü?	67
Burak Sayım	1917-1927 Dünya Devrim Dalgası ve Müslüman halklar	137
Tom Brass	Direnmekle yetinmek, iktidarı istemekten kaçınmak: (Yeniden) ihanete uğrayan devrim	173
<u>Sosyalist planlama dosyası</u>		
Sungur Savran	"Piyasa Sosyalizmi"nin yükselişi ve düşüşü (2)	193
<u>Kitap değerlendirmesi</u>		
Burak Gürel	Stalinizm ile kapitalizm arasında köprü kuran bir düşünür: Domenico Losurdo	219

Bu sayı

Geride bıraktığımız 2020 yılı, hiç kuşkusuz en çok tüm dünyayı sarsan Koronavirüs pandemisi ile hatırlanacak. 41-42., 43. ve 44. sayılarımızda yer alan bir dizi makale ile ele almış olduğumuz bu salgın, 2008’de başlayan dünya kapitalizminin Üçüncü Büyük Depresyon’unun yarattığı tahribatı derinleştirdi ve sınıfsal eşitsizlikleri çok daha görünür bir hale getirdi. Bir yanda, değil bir yıl, belki de elli yıl bile evinden çıkmasa refahından çok az şey kaybedecek olan bir azınlık, diğer yanda, bir gün bile evinde kalma imkânı olmayan, kapitalistlerin kârlarını sürdürebilmesi için fabrikalara, işyerlerine yollanan milyarlarca insan.

Biliyoruz ki, üretimin ve yaşamın salgınla en etkin mücadele etmeyi sağlayacak şekilde örgütlenmesi ancak planlı ekonomiye dayanan bir işçi devleti tarafından başarılabilir. Kâr oranından başka bir şeyi umursamayan kapitalistlerin rafa kaldırdığı Halk Sağlığı’nı hak ettiği yere, yani toplumsal öncelikler listesinin en başına yerleştirecek olan da bu düzendir. Dünya sosyalist devriminin zaferiyle işçiler salgın dönemlerinde üretimi kolaylıkla ertelenebilecek çok sayıda mal ve hizmeti üretmek için fabrikalara ve işyerlerine yollanmayacak, bu sayede salgınların hızla sona erdirilmesi mümkün olacaktır.

Oysa bugün, kapitalist devletlerin pandemi sürecinin başından beri şahit olduğumuz, aşılama konusunda had safhaya ulaşmış olan ulusal bencilliklerini izliyoruz. Başta ABD ve Avrupa emperyalistleri olmak üzere çok sayıda kapitalist devlet, aşılari üreten firmalardan nüfuslarına yetecek miktarın katbekat fazlasını satın alarak ve/veya ön sipariş vererek dünya nüfusunun büyük bölümünün bu sene içinde aşılarnası ihtimalini oldukça zayıflattılar. Fakat bilim bu devletlerin aşı bencilliğinin kendilerini korumayacağını ortaya koyuyor: Tüm dünya aşılanmadıkça, hiç kimse tam olarak güvende değildir. Tek bir mutasyonun aşılari işe yaramaz kılması ihtimali ortadayken, dünyanın üçte ikisinde virüsün hızla yayılması anlamına gelen bu ulusal bencillik hali, açık bir biçimde mantıksızdır!

Türkiye’deki istibdad rejimi ise salgın karşısındaki utanç verici iflasiyla pande-

minin tarihinde özel bir yere sahip olacak. Sağlık bakanının halkla paylaştığı vaka ve ölüm sayılarının gerçek sayıların onda birinden az olduğunun ortaya çıkması, bu manipüle edilmiş verilere dayanarak 2020 yılının Haziran ayında “normalleşme” adı altında (zaten yetersiz olan) önlemlerin çoğundan (Turizm bakanının da içinde bulunduğu turizm, hizmet ve sanayi patronlarının kârları için) vazgeçilmesi, halkı doğru bilgilendirmeye ve uyarmaya çabalayan Türk Tabipleri Birliği’ne yönelik saldırılar, bilimin sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmasının ve istibdadın pespaye uygulamalarının meşruiyetinin aracı olan Bilim Kurulu, Türkiye’nin tarihine utanç sayfaları olarak geçtiler.

2021’in ilk günlerinden bakıldığında manzara şöyle görünüyor: milyonlarca insanın hastalanmasından ve ölümünden sorumlu olan burjuvazi, pandemi ile birlikte daha da derinleşen kapitalizmin bunalımının faturasını yine işçi ve emekçilere kesmek üzere kollarını sıvıyor. Diğer burjuva iktidarları gibi AKP’nin istibdad rejimi de bunun için elinden geleni yapıyor. 2021 yılı için açıklanan asgarî ücret rakamı, beklendiği üzere yine açlık sınırına denk bir rakam oldu. Üstelik pandeminin başından bu yana gerçekleşen ücretsiz izin uygulaması, çalışanların bir bölümünü fiilen asgarî ücretin altında bir gelire mahkûm ediyor. Emekçiler memleketteki vergi yükünün büyük bir bölümünü üstlenmeyi de sürdürüyorlar. İstibdad rejimi, 15 Temmuz 2016’daki başarısız darbe girişiminin ardından ilan edilen Olağanüstü Hal döneminde olduğu gibi, pandemi dönemini de emekçiler ve ezilenler üzerindeki baskıyı artırmak için kullandı. Pandeminin ortasında yüz binlerce insanı Ayasofya’da namaz kılmak için bir araya getirmekte sakınca görmeyen AKP iktidarı, metal işçilerinin, demokratik kitle örgütlerinin ve son olarak Boğaziçi Üniversitesi’nde istibdadın atadığı kayyum rektöre direnen öğrencilerin ve akademisyenlerin eylemlerine pandemi bahanesiyle yasaklama getirdi ve saldırdı.

Buna karşın, dünyanın dört bir yanında kitleler pandemi koşullarında dahi mücadeleyi sürdürüyorlar. ABD tarihinin en büyük toplumsal mücadelelerinden biri olan Black Lives Matter (Siyahların Yaşamları Önemlidir) ve Fransa’nın Sarı Yeleklileri ilk akla gelen örnekler. Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı bir pulluk gibi ters yüz ettikten sonra duraklayan, ancak 2018’de yeniden sahneye fırlayan Arap Devrimleri bu ay on yaşına girecek. Türkiye’deki işçi hareketleri bu büyük hareketlere nazaran (şimdilik) mütevazı boyutlarda olsa da, pek çok sanayi havzasında iş, ekmek ve sendikal örgütlenme için mücadele sürdürüyor. Türkiye işçi sınıfı, bir yandan her türlü kirli taktiğe başvuran patronlarla, diğer yandan anayasal haklarının gaspına çanak tutan devletle mücadele ediyor. Sendikaların düzenledikleri eylemler sonucunda esnek çalışmayı içeren bir yasal düzenleme meclisten apar topar geri çekiliyor. Soma’da maden işçileri, Ankara yoluna dökülüyor ve hükümeti paniğe sevk ediyor.

Kapitalizm toplumların elini kolunu bağladığı için pandeminin toplumlara vermeyi başarabildiği muazzam hasarı, yine kapitalizmden en büyük yararı sağlayanlara ödetebilmek için bu hareketlerin yarattığı kıvılcımı yangına çevirmek gerekiyor.

45-46. çift sayımız işte böyle bir dönemde çıkıyor. Fakat, önceki iki sayımızdan farklı olarak bu kez pandeminin ekonomi politiğine değinen yazılarla değil, dört önemli tarihsel analizi içeren bir dosya ile açılıyor. Dünyayı değiştirmek için bugünü anlamamız, bugünü anlamak için de tarihimizi bilmemiz gerekiyor. Sömürünün ve baskının bu coğrafyada nasıl şekillendiğini, buna karşı devrimci güçlerin nasıl

ortaya çıkıp örgütlendiğini, neleri başarıp nerelerde hata yaptığını derinlemesine öğrenmemiz, tarihsel ve diyalektik maddeci yöntemle incelememiz, dersler çıkar-mamız şart. *Devrimci Marksizm* dergisi, böyle bir anlayışla, geçmişte olduğu gibi gelecekte de dar anlamda “tarihsel” gibi görünen ama aslında bugünümüzü doğru-dan ilgilendiren konularda çalışmalar yayınlamayı sürdürecektir.

Alp Yücel Kaya “Balkanlar ve Batı Anadolu’da ilk birikimin gelişimi (1839-1914)” başlıklı yazısında, Türkiye iktisat tarihinde bağımsız bir araştırma konusu olarak gündeme gelmeyen bir konuyu, ilk birikimin gelişimini, bir başka deyişle kırsal alanda kapitalist sınıfın gelişimi ve kırdaki üreticilerin mülksüzleşme sürecini tartışıyor. Bu çerçevede küçük köylü işletmelerinin tarımsal yapının temelini oluşturduğunu söyleyen Osmanlı ve Cumhuriyet iktisat tarihi literatüründeki ege-men yaklaşımı eleştiriyor, kırsaldaki belirleyici dinamiğin çiftliklerdeki üretim iliş-kileri olduğunu savunuyor. Kaya, Balkanlar ve Batı Anadolu’nun yaşadığı kendine özgü ilk birikim sürecini de bu bölgelerde yoğunlaşan çiftliklerdeki sınıf mücade-lesi bağlamında inceliyor ve iki aşamayı vurguluyor: 1839-1876 arasında çiftlik sahiplerinin ya Balkanlar’da olduğu gibi ortakçıların topraktentliğini tesis etmeye çalışması, ya da Batı Anadolu’da olduğu gibi köle emeğine başvurması; 1876-1914 arasında Batı Anadolu’da köle emeği kullanmaya devam ederken her iki bölgede de ortakçılarla birlikte mülksüz/leşmiş hizmetkârların topraktentliğini aramala-rı. Kaya’ya göre ilk birikimin 1876-1914 arasındaki ikinci aşamasına asıl damga vuran çiftlik sahiplerinin çiftçilerin geçimlik hakları ve ortak alanlarına taarruza girişmesidir. Yazıda arşiv çalışmasına dayalı olgusal örneklerle gösterildiği üzere çiftlik sahipleri ilk aşamada çiftlikteki beylik arazi üzerinde emek disiplini sağla-yamaya çalışmışlar, ikinci aşamada beylik araziye geçimlik hakların tanımlı olduğu diğer alanlar aleyhine genişletmeyi emek disiplini ile birlikte hedeflemişlerdir. Her iki aşamanın ortak alanlara yansması farklı olmuş, ilkinde topraktentlik koşulları bağlamında ortak alan kullanımı kısıtlanmış, ikincisinde ortak alanlar ortadan kal-dırılmaya çalışılmıştır. Kaya bu mülksüzleşme sürecini ortaya koyarken topraktent konumuna düşenler kadar çiftliklerinden ihraç edilerek proleterleşenlere de dik-kat çekmektedir. Diğer taraftan, Kaya ilk birikimin her iki aşamasında da büyük toprak sahiplerinin sınıf içi çatışmasının belirleyici olduğunu savunmaktadır, her iki aşamayı ele almadan önce de yazısının ilk bölümünü bu çatışmaya ayırmakta-dır. Kaya’ya göre sınıf içi mücadele 18. yüzyılla birlikte gelişen ve 19. yüzyılda farklılaşan burjuva fraksiyonları içindeki çiftlik sahipleri arasındadır: 1839-1876 arası burjuva-bürokratlar ile taşra burjuvazisi arasında çiftlik sahipliği üzerinden giden hararetli çatışma hâkimdir; 1876-1914 arasında ise yabancı sermayedarlar, Duyun-u Umumiye, Sultan ve taşra burjuvazisi arasındaki çoklu çatışma. Bu bağ-lamda Kaya’nın altını çizdiği sonuç kapitalizmin özgür olmayan emek biçimlerini kullanarak gelişebileceğidir. Bu da aslında pek de Balkanlar ile Batı Anadolu’ya özgü değildir, nihayetinde Kaya’ya göre ilk birikim sürecinde belirleyici olan sınıf mücadelesidir.

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının 28-29 Ocak 1921 gecesini Trabzon açıklarında öldürülmesi, Türkiye tarihinin kurucu anlarından biridir. Sungur Savran’ın Millî Mücadele üzerine üç bölümlük yazısının üçüncü ve son kısmı bu önemli tarihî dö-nüm noktasının 100. yıldönümüne rast geliyor. Savran 1920 yılı sonlarında Mus-

tafa Suphi önderliğinde Bakû'da kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nın (TKF) Millî Mücadele içindeki yerini incelediği bu bölüme bir yüzyıldır belirsiz kalmış olan gerçek katilin kimliğini gün ışığına çıkaran bir belgeyi ortaya koyarak giriyor. (Belge ayrıca yazıya Ek olarak veriliyor.) Ancak, Türkiye burjuvazisinin bütün güçlerinin (İttihatçıların, Ankara hükümetinin, Trabzon'un bağınaz burjuvazisinin, Erzurum'un gerici, İslamcı eşrafının vb.) bu cinayete çeşitli derecelerde katılmış olduğunu da vurgulamaktan geri kalmıyor. Savran bundan sonra TKF'nin kongre sonrasında izlediği politikayı eleştiriyor. Ama partinin hatalarının, Komintern Yürütme Kurulu'nun ve onun Doğu dünyasının bütün komünist partilerinin yönetiminden sorumlu olan Şark Şûrası adlı alt kuruluşunun Türkiye'ye ve İslam dünyasına yönelişindeki köklü yanlışların etkisi altında biçimlendiğini de vurguluyor. Savran'a göre Komintern'in özellikle Enver Paşa'yı öne çıkarması çok ağır sorunlara yol açmıştır. Yazar daha sonra Mustafa Suphi ve arkadaşlarının o dönemde izlemesi gereken taktiklere ilişkin düşüncesini de açıklıyor. Savran, bütün hatalarına rağmen Mustafa Suphi'nin yönetimindeki partinin programı, stratejisi, parti örgütlenmesine ilişkin Bolşevik anlayışı ve enternasyonalizmiyle Türkiye'nin devrimci Marksistleri için büyük bir tarihî önder olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtiyor.

Burak Sayım ise, 1917'de başlayan Dünya Devrim Dalgası'nın tarihî ve coğrafi sınırlarının tekrar tartışılmasını öneriyor. Ortadoğu ve İslam dünyasını sarsan büyük mücadeleleri bu devrim dalgasının çerçevesine yerleştiriyor. Yazı, Fas'tan Endonezya'ya, Anadolu'dan Mısır'a kadar bir dizi devrim ve mücadeleyi bu bağlamda tartışırken, Müslüman halkların devrimlerini ve isyanlarını tüm dünyayı sarsan büyük bir dalganın asli parçaları olarak değerlendiriyor.

Dosyanın son yazısı, kırsal ekonomi üzerine yetkin çalışmalarıyla tanınan İngiliz Marksist Tom Brass'a ait. Brass, günümüzün sol teori ve pratiğinde devrimci failliğin ortadan kalkışını ele alıyor ve bunun nedenlerini tartışıyor. Ekim devriminin yüzüncü yılında yazılan makalesinde, devlet iktidarını ele geçirmeye yönelik doğrudan eylemlerin yanı sıra sosyalizmin de gözden yitişinin izlerini sürüyor. Kapitalizme direniş savunulurken, kapitalizmin aşılmasından artık söz edilmediğini tespit ediyor. Bu reformist eğilimi akademideki değişmelere ve özel olarak da akademide "yeni" popülist postmodernizmin yükselişine bağlıyor. Brass'a göre söz konusu postmodernizm, hem köylü ekonomisinin/kültürünün ve sınıf-dışı kimliklerin yüceltilmesine ve böylelikle de daha önce revizyonizmin savunduğu görüşlere geri dönüşe, hem de sınıf analizinin, sosyalist politikanın, devrimci failliğin ve bunlarla yakından ilişkili ilerleme, modernite ve kalkınma kavramlarının terk edilmesine yol açmıştır.

"Sosyalist planlama" konulu akar dosyamızdaysa, geçen sayıda başladığımız bir uzun yazının ikinci ve son bölümünü yayınlıyoruz. Sungur Savran, tam Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin çöküşü esnasında kaleme aldığı bu yazıda "Piyasa Sosyalizmi" adı altında kapitalist restorasyonu savunan ideologların görüşlerinin bütünsel bir eleştirisini yaparken bir yandan da ulusal sınırlar içine sıkıştırılan ve bürokratik yozlaşmanın sonuçları ile boğuşmak zorunda kalan bu ekonomilerde merkezi planlamanın tâbi olduğu kısıtlamaları (başlıca kavram olarak "planarşi"ye dayanan) genel bir teorik çerçeveye yerleştirmeyi deniyor. Küba'da Ocak ayı başında kabul edilen piyasa yanlısı, sübvansiyonları kaldıran, ekonomi-

yi doların etkisine sokacak olan bir dizi karar alınmışken, yani dünyanın dört bir yanında büyük sempati uyandıran tek işçi devleti kapitalist restorasyon tehdidi ile karşı karşıya kalmışken, bu yazı yeniden âciliyet kazanmış olan bir sorunu deşmesi nedeniyle yeniden güncellik kazanmış oluyor. Küba’da kapitalizmin restorasyonu, bu restorasyonu gündeme getirmiş olan yönetim ile diplomatik ilişkilerle geçiştirilecek bir mesele değildir. Bütün dünyanın sosyalistleri Küba’daki geçiş dönemi ekonomisini ve sosyalist planlamayı savunmayı görev edinmelidir.

Bu sayımızın son yazısı, Burak Gürel’e ait. Domenico Losurdo’nun *Tarihten Kaçış: Günümüzde Rus ve Çin Devrimleri* başlıklı kitabını inceleyen Gürel, Losurdo’nun hem tek ülkede sosyalizm kuramını hem de Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki kapitalist restorasyonu savunarak Stalinizm ile kapitalizm arasında somut bir köprü kurduğunu ortaya koyuyor ve yirminci yüzyılda sosyalizmi yenilgiye sürükleyen ihanetleri ve içinden geçtiğimiz dönemde sosyalizm mücadelesinin önündeki tehlikeleri anlamak isteyenlerin Losurdo’nun kitabını beğeniyle değil ama ibretle okuyabileceğini saptıyor.

Önümüzdeki sayılarda görüşmek üzere ...

Kitap Tanıtımı

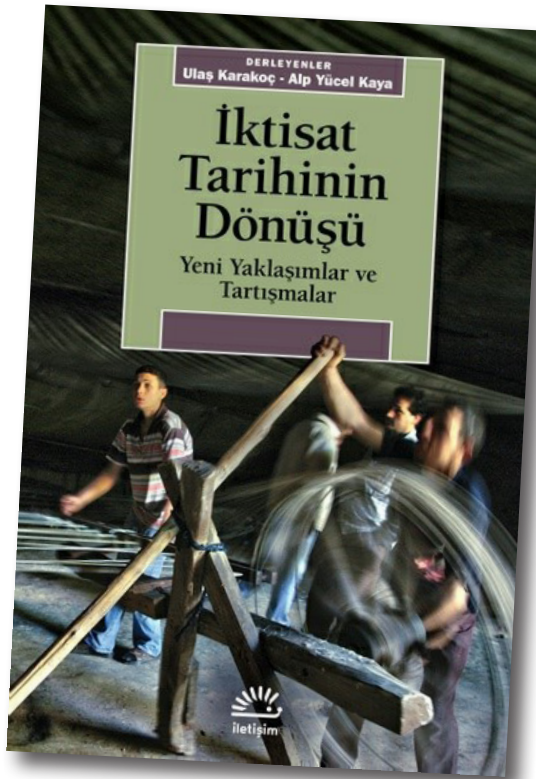
İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar

İktisat Tarihinin Dönüşü:

Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar

Derleyenler: Ulaş Karakoç – Alp Yücel Kaya

İletişim Yayınları, 2021

İktisat Tarihinin Dönüşü, Türkiye’de büyük ölçüde bireysel çabalara bağlı kalan bu alana olan ilgiyi artırmayı amaçlıyor. Kitapta, tarım rejimleri, emek ilişkileri, gelir dağılımı, dünyada ve Türkiye’de geç sanayileşme, Türkiye ekonomisinde mesleki yapısal dönüşüm, mülkiyet, piyasa ve kurumlar, Osmanlı hukuk tarihi gibi konularda, tarihsel malzemeyi iktisadi bakış açısından analiz eden makaleler yer alıyor. Alanın kendi mutfağına eğilen, iktisat tarihi eğitim ve öğretimine ilişkin bir inceleme.

Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişimi (1839-1914)

Alp Yücel Kaya

1. Giriş

İktisat tarihi yazınında Osmanlı coğrafyasında kapitalizmin gelişimi ya emperyalizmin nüfuzu altında yabancı sermayenin dönüştürücülüğü¹ ya da dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme sonucu çevreleşme² üzerinden anlatılır. Her iki yaklaşım da dışsal iktisadi faktörlerin yerel iktisadi ve toplumsal dinamikleri tahrip ederek dönüştürdüğünü vurgulamaktadırlar. Diğer taraftan ilk yaklaşım mülksüzleştirme dinamiklerinin de dâhil olduğu, ortakçılıktan ücretli işçiliğe uzanan farklı üretim ilişkilerinin biraradalığını vurgularken, ikinci yaklaşım özel mülk sahipliğinin pekiştiği bir süreçte küçük köylü üreticilerin hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Bu haliyle iki yaklaşımda da (ikincisinde daha hâkim olmak üzere) içsel dinamikler bağlamında farklı toplumsal mücadelelerin tetiklediği “üreticileri üretim araçların-

1 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2007 (1974); Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2016.

2 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994 (1984); Çağlar Keyder, “Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi”, *Yapıt*, 1985, 11, s. 89-105.

dan ayıran tarihsel bir süreç” olan “ilk birikim”³ bağımsız bir araştırma ve tartışma konusu olmamıştır. Bu bağlamda İsmail Hüsrev Tökin’in Batı Anadolu ve Çukurova, Christos Gandev, Bruce McGowan ve Henry H. Stahl’in Balkanlar bağlamındaki incelemeleri istisna teşkil eder.⁴ Biz bu makalede Balkanlar ve Batı Anadolu’da ilk birikimin gelişimini, bir başka deyişle kırsal alanda kapitalist sınıfın gelişimi ve kırdaki üreticilerin mülksüzleşme sürecini birlikte tartışmak istiyoruz. Marx’ın vurguladığı gibi klasik biçimi İngiltere’de görülmekle birlikte, “[b]u mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir”.⁵ Biz de bu doğrultuda Balkanlar ve Batı Anadolu’nun yaşadığı kendine özgün süreci ele alacağız ve bu bölgede yoğunlaşan çiftliklerdeki sınıf mücadelesine odaklanacağız. Çiftlikten kastımız, varlığı-yokluğu-kökene tartışması ile Osmanlı iktisat tarihi literatüründeki “çiftlik tartışması”nı kısırlaştıran plantasyon türü çiftliklerden ziyade, daha geniş anlamıyla kiracı/ortakçı/ücretli emek/köle emeği (türlerinden birini ya da çoğunlukla bir kombinasyonu) kullanarak tarımsal üretim yapan, hukuki arazi kategorilerinden (miri, mülk, vakıf, mevat, metruk arazi) bağımsız tüm büyük ölçekli arazilerdir. Çiftliği bu şekilde üzerinde örtülü perdeleri açarak tanımlamak çiftliklerle tanımlı kapitalistleşen/kapitalist ve emekçi tüm sınıfları görünür kılacaktır. Sınıf mücadelesi de bu bağlamda farklı kökenden gelen çiftlik sahibi sınıflar ile geniş anlamıyla çiftlikteki tüm emekçi sınıflar arasındaki mücadeleyi ifade edecektir. Bu şekilde Osmanlı tarihi yazımında hem çiftlik sahibi sınıf içi hem de çiftlik sahibi sınıf ile çiftlik emekçileri arasındaki sınıf mücadelesini perdeleyen hukuki kategorileri ve devlet merkezli yaklaşımları aşmayı amaçlamaktayız.

19. yüzyılda çiftliklerde iki aşamanın geçerli olduğunu savunuyoruz: 1839-1914

3 Marx’ın *Kapital*’in 1. cildinde tartıştığı “*ursprüngliche akkumulation*” kavramı, Türkçe ve İngilizce literatürde yaklaşım farklılıklarına göre hem “ilk birikim” (*primitive accumulation*) hem de “ilk birikim” (*original accumulation*) ile karşılanmaktadır. “İlkel birikim”i tercih edenler dolaysız üreticilerin zor ve şiddet yoluyla mülksüzleştirilmelerine vurgu yapmakta, kapitalist olmayan alanlara doğru sürekli bir genişleme eğilimi ile sürekliliğini ileri sürmektedirler; “ilk birikim”i tercih edenlerse, zor ve şiddeti kabul etmekle birlikte bu ilk mülksüzleşme sürecini kapitalist üretimdeki sermaye ilişkisinin (sermaye emek kutuplaşmasının) yeniden üretiminden ayırarak kapitalizmin tarih-öncesine ait olduğunu vurgulamaktadırlar. Biz birinci kullanımın kapitalizmin tarihselleştirilmesinde sorunlu olduğunu düşünüyor ve “ilk birikim” kavramını kullanıyoruz. Bu konuda güncel bir tartışma ve farklı bir öneri (“kökensel birikim”) için bkz. Siyaveş Azeri, “‘Ursprüngliche Akkumulation’ın Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet”, *Praksis*, 47, 2018, s. 93-118.

4 İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990 (1934); Christos Gandev, “L’apparition des rapports capitalistes dans l’économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIII s.”, *Etudes historiques, 1 (A l’occasion du XIe Congrès international des sciences historiques, Stockholm, août 1960)*, Sofia: Académie Bulgare des Sciences, 1960; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Henry H. Stahl, *Traditional Romanian Village Communities: the Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

5 Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politikin Eleştirisi, I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, s. 689.

arasında büyük toprak sahiplerinin, çiftliklerinde farklı yükümlülükler altında çalışan emekçilerin ortak alanlar üzerindeki haklarını sınırlandırarak onları toprağa bağlamaya yönelik talepleri ve bunu izleyen sınıf mücadeleleri ve hukuki mevzuat; 1876-1914 arasında büyük toprak sahiplerinin, çiftliklerinde çalışan emekçilerin ortak alanlarına ilaveten üretim araçlarına da taarruz etmeleriyle ortaya çıkan sınıf mücadeleleri ve hem mülkiyet tescili hem de mülksüzleştirmeye yönelik hukuki mevzuat. 19. yüzyılda bütün bu sürecin büyük toprak sahiplerinin sınıf içi çatışması bağlamında çiftlikler üzerine geliştiğini öne sürüyoruz, dolayısıyla makalenin ilk bölümünde ilk birikim üzerinde belirleyici olan bu çatışmayı ele alacağız.⁶

2. Çiftlik sahipleri arasında sınıf içi mücadele

“Çiftlik tartışması” Osmanlı iktisat tarihi literatürünün önemli başlıklarından biridir. Çiftliklerin oluşumuna dair ortaya konan üç yaklaşım etrafında şekillenir.⁷ Bu yaklaşımların birincisi çiftliklerin oluşumunu kapitalist girişimciliğin ve ücretli işçiliğin oluşumu ile feodalizmden kapitalizme geçiş olarak ele alan Marksist yaklaşımdır.⁸ Kapitalist dünya sisteminde çevreleşme teorisi olarak adlandırabileceğimiz ikinci yaklaşım çiftliklerin ortaya çıkışını dış ticaretten doğan ürün talebi ile tarımsal üretimin büyük ölçekli topraklarda köylülerin serfleştirilmesi ile örgütlenmesi olarak değerlendirir.⁹ Bu iki yaklaşımın bir ölçüde eleştirisini de içeren son yaklaşım “Osmanlıcı teori”ye göre çiftliklerin oluşumunda iç dinamikler belirleyicidir. Tımar sisteminin “bozulması” ile vergi gelirlerinin toplanması işinin belli bir bedel karşılığında girişimcilere verilmesine dayanan mukataa-iltizam sistemi yaygınlaşmıştır. Bu süreçte çiftlikler, yeni bir insan tipi olarak öne çıkan girişimcilerin miri arazi üzerinde özel mülkiyet tesis etmeleriyle oluşmuşlardır.¹⁰ Biz bu üç yaklaşımı

6 Makalede doğrudan kırsal toplumu ilgilendiren sınıf çatışmaları ve mücadelelerine odaklanacağız, aradaki bağlantıları yadsımamakla birlikte kentsel alandaki sanayileşme/sanayisizleşme süreçlerini ve sınıf mücadelelerini konuyu dağıtmamak, kendimiz de tartışmanın içinde kaybolmamak için tartışmaya dâhil etmeyeceğiz. Aynı şekilde ele aldığımız coğrafya kendi araştırmamızın yoğunlaştığı Balkanlar ve Batı Anadolu ile sınırlı olacak, ama Doğu vilayetlerindeki toplumsal mücadelelerin de ortaya koyduğumuz çerçeve dâhilinde ele alınabileceğini düşünüyoruz.

7 Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 36-38.

8 Christov Gandev, “L’apparition des rapports capitalistes dans l’économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIIIe s.”, *Études historiques*, t. 1, Sofia: Éditions de l’Académie Bulgare des sciences, 1960.

9 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II*, Paris: Armand Colin, 1949; Traian Stoianovich, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History*, 13 (4), 1953, s. 398-411; Deena Ruth Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”, *The Journal of Modern History* 44(3), 1972, s. 346-63; Huri İslamoglu ve Çağlar Keyder, “Agenda for Ottoman History”, *Review (Fernand Braudel Center)* 1(1), 1977, s. 31-55; Immanuel Wallerstein, “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920*, Halil İnalçık ve Osman Okyar (Ed.), Ankara: Meteksan, 1980.

10 Bistra A. Cvetkova, “L’évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu’au milieu du XVIIIe siècle”, *Études historiques I: A l’occasion du XIe Congrès international des sciences historiques; Stockholm, Août 1960*, Sofia: Académie Bulgare des Sciences, 1960, s. 171-206; Halil

da dikey kesen girişimci çiftlik sahibine dikkat kesilmek istiyoruz. Bu bağlamda İnalçık'ın farklı etkenleri bir arada ortaya koyarak tasvir ettiği 18. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan girişimci çiftlik sahibi, bizim için de başlangıç noktasıdır:

mukataa sahipleri olarak toprakların denetimini elinde bulunduran ayan[lar], plantasyon benzeri çiftliklerin yayılması ve toprak ıslahı konularında yeni bir tür 'müteşebbis' olarak öne çıktılar. Hem genişleyen dış pazarın etkisi, hem de mültezim ve yerel askeri gücün başı olarak işgal ettikleri konumu korumak için paraya ihtiyaç duyuyor olmalarının baskısı, onları gelirlerini artırmaya iten ekonomik nedenlerdi.¹¹

Bu yatırım ve kâr peşindeki yeni tür "müteşebbis", kırsal alanda tarımsal üretim üzerinden hüküm sürmeye başlayan kapitalistten başka birisi değildir. Stoianovich benzer bir şekilde iktisadi faaliyetlerinden ziyade askeri görevlerinin ön planda olduğu *Grundherr*'in (derebeyin) 17. ve 18. yüzyıllarda, iktisadi faaliyetlerinin bilincinde kontrol ettiği çiftlik dâhilindeki toprağı kendi mülkiyetine çeviren *Gutsherr*'e (çiftlik sahibine) dönüşümünü ortaya koyar.¹² Gandev de 18. yüzyılda tarımsal üretim dışında kentte gayrimenkule yatırım yapan, tahıl ihracı için ticari şirket kuran, gemi taşımacılığına ve ürün depolarına yatırım yapan, aynı zamanda kredi piyasalarında aktif kapitalist çiftlik sahiplerinin ortaya çıkışını vurgulamaktadır. Köylü nüfusun mülksüzleşmesini de dikkate alan Gandev'e göre 18. yüzyılda Vidin'de olan bitenin 17. yüzyılda İngiltere'de olan bitenden pek de farkı yoktur!¹³ Biz de dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da farklı ritimlerle de olsa kapitalist gelişmelerin (İngiltere'nin dünya ekonomisine hükmetmeye başlamasından önce) 18. yüzyılda kendini göstermeye başladığını düşünüyoruz.¹⁴ Burada yatan dinamik, İstanbul ve diğer kentlerin işesi üzerinden iç ticaret kadar Avrupa piyasındaki hareketlenme ile birlikte dış ticaret üzerinden ortaya çıkmıştır; ama buna ek olarak Osmanlı mali sistemindeki dönüşümlerin tetiklediği dinamikleri de dikkate almak gerekir. Bu çerçevede kırsal alanda kapitalistleşmenin kentteki sermayenin yatırım arayışları ve tarımsal ürün talebi dolayısıyla geliştiği literatür-

İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

11 İnalçık, 1998, s. 24.

12 Stoianovich, 1953, s. 410.

13 Gandev, 1960.

14 Kaveh Yazdani ve Dilip M. Menon, *Capitalisms: Towards a Global History*, Oxford: Oxford University Press, 2020 bu konudaki literatüre yeni bir katkıdır, daha klasik bir katkı için bkz. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt I: Gündelik Hayatın Yapıları, Cilt II: Mübadele Oyunları, Cilt III: Dünyanın Zamanı, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 2004 (1979). Osmanlı bağlamında bu argümanı daha açık olarak Elena Frangakis Syrett'in, daha kapalı olarak da Özer Ergenç'in ortaya koyduğunu düşünüyoruz: Elena Frangakis Syrett, *Trade and Money: the Ottoman Economy in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, İstanbul: Isis Press, 2007; Elena Frangakis Syrett, *The Port-City in the Ottoman Middle East at the Age of Imperialism*, İstanbul: Isis Press, 2017; Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

de vurgulanmaktadır. Ama kırsal alandaki toplumsal farklılaşmanın, piyasalardaki gelişmeler ve mali sistemdeki dönüşümün etkisi altında ortaya çıkardığı ayan/eşraf kesiminin de tasarruf etmeye başladıkları çiftlikler üzerinden kırsal alandaki kapitalistleşmede rol oynadığını söylemek gerekir. Makale boyunca göstereceğimiz üzere, Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşme maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı bir gelişmeyi gündeme getirmiştir; bu bağlamda pre-kapitalist tarımdan kapitalist tarıma geçiş çiftlik sahiplerinin tarımsal üretimin organizasyonu dışında finans ve ticaret alanlarındaki hâkimiyetlerinin derecesine bağlı olmuştur.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90487—0039.
Torbalı’da Tepeköy Çiftlik-i Hümayûnu (Carlo Bükmeçyan)

İnalcık’a göre ne çiftlik ne de girişimci çiftlik sahipliği Osmanlı coğrafyasında yeni bir şeydir, çiftlik tasarrufunda söz konusu olan “yenilik” çiftlik sahibinin doğasının/yapısının değişmesidir: yerel ayan/eşraf arasından gelen ve mukataa-iltizam sisteminden beslenen yeni bir “girişimci” sınıf, çiftlik tasarrufunda, 15.-17. yüzyıllarda merkezî bürokrasiye bağlı hem seyfiyeden hem de ilmiyeden) yönetici sınıflardan oluşan eski “girişimci” sınıfın yerini almıştır.¹⁵ Bu eski ve yeni girişimciler ise birbirlerinden bağımsız gelişmemişlerdir, her ikisini de birbirine bağlayan özellikle ikincisinin palazlanmasını sağlayan vergilendirmede iltizam sisteminin yaygınlaşması ile bazı mukataaların [vergi kalemlerinin] ömür boyu iltizama verilmeye başlanmasıyla oluşan malikâne sistemi olmuştur. Mukataaları alan “malikâne sahipleri büyük çoğunluğu İstanbul’da ikamet eden, sayısı 1000 civarında bürok-

¹⁵ İnalcık, 1998, s. 21; İnalcık, 1977, s. 41, 366; İnalcık, 1980, s. 329.

rat, asker ve ulemadan oluşan ve merkezî otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı olan bir gruptu[r]”.¹⁶ Ama malikâne sahipleri mukataaların işletmesini kendileri üstlenmemektedir, bunları iltizama vermektedirler. Bu şekilde sisteme dâhil olan mültezimler taşrada mukataa bölgesinde bulunan ve ayan ve eşraf olarak nitelendirilen kesimden oluşmaktadır; böylelikle çok katmanlı bir taşeronluk ilişkisi ve ağları ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin bir kutbu “merkezî otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı” kapitalist bir sınıf (burjuva-bürokratlar), diğer kutbu da taşrada “yeni tür bir müteşebbis” olarak gelişen kapitalist bir sınıftan (taşra burjuvazisi) oluşmaktadır.¹⁷ Özetle girişimci sınıfların dönüşümünde ve Osmanlı coğrafyasında kapitalistleşen çiftlik sahibi bir sınıfın ortaya çıkışında mukataa-iltizam sisteminin dönüştürücü bir rol oynadığı görülmektedir, ama aynı sistemin gelişen kapitalist sınıf içinde de sınıf içi çatışma dinamiklerini barındırdığını da vurgulamak gerekir. Rifa’at Abou-el-Haj da farklı iktisadi ve toplumsal kökenden gelen bu sınıflar arasında şiddetli bir rekabetin altını çizer.¹⁸ Aralarındaki çatışma ve mücadelenin dinamiğini Mehmet Genç oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Merkezî otorite ile özdeşleşmiş bulunan, menfaat birliği, haberleşme ve dayanışma bakımından ortak hareket edebilme kabiliyetini haiz, ileri derecede bütünleşmiş bir sosyal zümre olarak malikâne sahipleri vergi hasılatından aldıkları nispi payı, mahalli sosyal ilişkilerde nüfuz sahibi bulunan ve bölgeyi tanıma, haber alma ve uygun personeli ucuza kullanabilme gibi vergilendirmede etkinlik sağlayan hususlarda bu nüfuzdan geniş ölçüde yararlanan bir başka zümreyi oluşturan mültezim ayanlarla sürdürdükleri bir mücadelenin sonunda belirledikleri için...¹⁹

18. ve 19. yüzyıl başlarında sık rastlanan müsadere uygulamalarını, burjuva-bürokratların bu mücadelede denge aleyhlerine döndüğü zamanlarda başvurdukları bir uygulama ve siyasi güçlerinin bir yansıması olarak okumak mümkündür.²⁰ Çatışmada burjuva-bürokratların ellerinden kaymakta olan iktisadi ve siyasi gücü tekrar ellerine almak için yaptıkları ilk etkili müdahale 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid reformları ile olmuştur. Bu dönemde büyük ve yüksek kâr getiren mukataalar malikâne sisteminden çıkarılmıştır, aynı zamanda mukataaların ikinci elden iltizama verilmesi engellenmeye çalışılmıştır. 1780’lerle birlikte Darbhâne-i Amire tarafından zabt ve idare olunmaya başlayan mukataalar içinde çiftliklerin sayısı-

16 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Birinci Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 167.

17 Mukataalar üzerinden yapılan tahminlere göre 18. yüzyıl boyunca İstanbul merkezli girişimcilerin sayıları 1000 ile 2000 arasında değişirken, taşradaki girişimcilerin sayısı tüm unsurları ile birlikte 5000 ile 10000 arasında değişmektedir, bkz. Ariel Salzmänn, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatisation’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21 (4), 1993, s. 402.

18 Rifa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 121.

19 Genç, 2000, s. 168.

20 Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, ss. 26-33.

nın yavaş yavaş artmaya başlamasının da altını ayrıca çizmek gerekir.²¹ Bu şekilde hem taşra burjuvazisinin iktisadi kaynaklarına müdahale edilmeye, hem de burjuva-bürokratlara yeni bir yatırım portföyü ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu ve benzeri tedirgin edici müdahaleler taşradaki burjuvazinin hareketlenmesi ve sonrasında 1808’deki merkezî iktidara ortaklıklarını vurgulayan Sened-i İttifak ile sonuçlanmıştır. Yerel güçlerin temsilcisi olarak sadrazamlık görevinde bulunan Bayraktar Mustafa Paşa’nın aynı yıl çıkan ayaklanmada ölmesi ile bu iktidar ortaklığı kısa ömürlü olmuştur. Sonrasında burjuva-bürokratların müdahaleleri daha baskın hale gelmiştir. Bu bağlamda taşradaki ayan ve eşrafa asıl darbe malikâne sisteminden çıkarılan mukataaların burjuva-bürokratlara iltizama verilmesi ile olmuştur. Kontrolü merkezî hazineye geçen mukataalar, 1811’den 1839’a kadar bulundukları bölgenin vali, mütesellim ve voyvodalarına iltizama verilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda “XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde bütün vergi iltizamlarının tek dağıtıcısı haline gelen merkezî devlet ve onun adına hareket edenler, daha önce malikâneci ve taşra ayanının aldıkları rantı büyük ölçüde kontrol altında tutmayı başar[mışlardır]”.²²

Gelişen kapitalist sınıf içinde ortaya çıkan bu şiddetli rekabetin, kapitalistleşme sürecinde iki ayrı yol izlediği görülmektedir. Burjuva-bürokratlar (Hegel’ci bir çizgide) genel ve evrensel bir hukuk arayışındayken, taşra burjuvazisi (Savigny’ci bir çizgide) kırsaldaki görenek hukukuna dayanmakta ve onu korumaya çalışmaktadırlar.²³ İlk sınıf feodal bağlardan kopma arayışında devrimci özellikler taşıyan, ikinci sınıf sınıf içi rekabette konumlarını korumak için feodal bağlarından kopamayan bir gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk önce 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid, sonrasında 1839’da Tanzimat dönem ve reformlarını literatürdeki hâkim değerlendirmeler doğrultusunda merkezileşme, modernleşme veya batılılaşma süreç ve çabaları olarak değil, sınıf çatışmasının yansıması olarak görüyoruz. Bu bölümde ortaya koymaya çalışacağımız üzere 1839 sonrası dönem burjuvazi içindeki rekabetin şiddetini arttırdığı ve burjuva-bürokratların genel ve evrensel bir hukuk düzeni inşası ile taşrada kendilerine rakip olan burjuva fraksiyonunu sürklase etme çabası olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölümde bu çatışmayı çiftlik sahipliği üzerinden tartışacağız.

2.1 Mustafa Reşid Paşa’nın Tırhala’daki çiftlikleri

Ion Ionescu,²⁴ Balkanlar’da Volos limanına açılan ovaların meydana getirdiği

21 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII: yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 102-103.

22 Mehmet Genç, “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 157.

23 Christoph Kletzer, “Custom and Positivity: An Examination of the Philosophic Ground of the Hegel-Savigny Controversy”, *The Nature of Customary Law*, Amanda Perreau-Saussine ve James Bernard Murphy (derl.), Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

24 Ion Ionescu [de la Brad] 1849-1857 arasında bir siyasi göçmen olarak kaldığı Osmanlı topraklarında Reşid Paşa’nın yakın çevresinde yer alarak hem idari görevlerde bulunmuş hem de Paşa’nın çiftliklerinin işletmesini üstlenmiştir. Keskin gözlemlerini içeren yazıları *Journal de Constantinople*’de yayımlanmıştır. Dönemin ünlü ziraat okulu *Ecole agricole de Roville*’de eğitim görmüştür,

Tırhala Sancağı'ndaki (tarihi Teselya bölgesindeki) on sekiz çiftliğe dair hazırladığı 1853-1854 yılı işletme raporunda²⁵ çiftlik sahibine ait gelir-gider hesaplarını sunmakla kalmayıp yerel çiftlik sahipleri ile yaşanan çatışmalar hakkında da bilgi vermektedir: “Serüven peşinde koşarak” çiftlik arazilerine el koymaya çalışanlara karşı açılan dava lehte sonuçlanmıştır; el koyma sürecine aracılık eden, hükümet kararlarını hükümsüz kılarak mülkiyetten pay kapmaya çalışan “şarlatanlar” a dikkat etmek gerekmektedir; çiftlikler dâhilindeki ormanlara büyük zarar veren ama bunu karşılamak istemeyen Tırhala derbend nazırı [yol emniyetinden sorumlu “karakol” un yerel idarecisi] Hacı Hüseyin’e karşı açılan davada da tazminat ödenmesine dair karar çıkmıştır.

Ion Ionescu’nun raporunu sunduğu çiftlik sahibi, dönemin hariciye nazırı, daha öncesinde iki defa sadrazamlık yapmış sonrasında ise üç defa daha yapacak, Tanzimat döneminin lider ismi Mustafa Reşid Paşa’dır. Paşa döneme damgasını vursa da görevlendirmeleri ve azillerini göz önüne alınca siyasi hayatının muhalifleri ile çatışmalarla geçtiği aşikârdır.²⁶ Devletten aldığı maaş dışında yukarıda bahsi geçen girişimleri de aşan yatırımları vardır ama iktisadi hayatının çok da “istikrarlı” olmadığı bilinir. Paşa kendi köşkünde kalp krizi geçirmekteyken, banker Zarifi’nin alacak-verecek meselelerini görüşmek için onu beklediği, vefatını öğrenince de “gitti paracılarım!” diye dizlerini dövdüğü literatürde aktarılan bir sahnedir.²⁷ Dizlerini dövecek yalnızca Zarifi değildir, zira terekesindeki alacaklılar listesi epey kabarıktır, ilk göze çarpanlar arasında Zarifi dışında dönemin önde gelen sarraf-tüccarları Baltazzi’ler (Osmanlı arşiv belgelerinde geçen şekliyle Baltacı’lar) ve Kamondo’lar da vardır. Tereke defterindeki borçlarının meblağı 1857-1858 Osmanlı devleti bütçesi gelirlerinin %15,3’ü gibi astronomik bir rakama ulaşmaktadır.²⁸ Siyasi ve iktisadi ilişkileri tabii ki iç içedir, öylesine ki devlet katındaki çatışma sonucu Paşa’nın sarrafı, dönemin en önde gelen sermayedarı Mıgırdıç Cezarlıyan’ın tüm mal varlığına (Paşa ikinci defa sadrazamlıktan azledildikten sonra) 1852’de el konulmakla kalmamış, hapse de atılmıştır.²⁹

Tabii bu son sıraladıklarımızın hepsi İstanbul içindeki siyasi ve iktisadi mücadeleyi gösteren sınıf içi çatışmaların yansımalarıdır. Biz bu makalede İstanbul’da iktidar merkezinde değil taşrada gözlemlenen farklı bir tür sınıf içi çatışmayı öne çıkarmak istiyoruz: İstanbul’da veya İmparatorluğun farklı bölgelerinde görev ya-

aynı zamanda Boğdan’ın (Moldova) önde gelen 1848 devrimcilerindendir, dünya ahvalinin farkında olarak bize ayrıntılı raporlar bırakmıştır.

25 Ion Ionescu, “Compte-rendu de l’administration des domaines de son Altesse Réchid Pacha, depuis le 1er mars 1853 jusqu’au 1er mai 1854”, *Journal de Constantinople (JdC)*, no. 521, 9 Haziran 1854.

26 Bayram Kodaman ve Ahmet Turan Alkan, “Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa”, *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 1-10.

27 Necdet Kurdakul, “Reşid Paşa’nın ‘Akçeli İşler’i”, *#Tarih*, Sayı 44, Ocak 2018, s. 36.

28 Kurdakul, s. 38; Tevfik Güran (Haz.), *Osmanlı Mali İstatistikleri, Bütçeler 1841-1918*, Tarihi İstatistikler Serisi, Cilt 7, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 2003, s. 8.

29 Mustafa Erdem Kabadayı, “The Sharp Rise and the Sudden Fall of an Ottoman Entrepreneur: The Case of Mıgırdıç Cezayirliyan”, *Merchants in the Ottoman Empire*, S. Faroqhi ve G. Veinstein (Ed.), Leuven: Peeters, 2008, s. 286-287, 289, 296.

pan üst düzey bürokrat paşaların girişimci faaliyetleri bağlamında yerel çiftlik sahipleri ile aralarındaki çatışmalar, bir başka deyişle çiftlik sahibi sınıflar arasındaki mücadeleler. Bu tür bir mücadeleye bakmak bize Osmanlı tarihini merkezî devlet-taşra güçleri mücadelesi üzerinden okuyan hâkim tarih yazımının dar perspektifini aşabilmek ve sonrasında bu kendi içinde mücadele içindeki sınıfın, yeri geldiğinde koalisyon halinde kırsal kesimdeki emekçi sınıflara karşı yürüttüğü tahakkümü ve kurduğu sömürü düzenini göstermek açısından daha zihin açıcı olacaktır.

Tartışmaya Reşid Paşa’nın Tırhala Sancağı’ndaki çiftliklerinden ve bölgedeki sınıf içi çatışmadan başlayabiliriz. Ion Ionescu’nun Tırhala yazılarından öğrendiğimize göre Sancak’ta küçük üreticilerden oluşan 187 tane bağımsız köyün [*kefallochoria/kura arazisi*] varlığına rağmen üretimin ortakçılıkla örgütlendiği çiftlikler bölge ekonomisindeki ağırlığı oluşturmaktadır. Tırhala veya Yenişehir-i Fener’de ikamet eden yerel ağa ve beylerin doğrudan ya da subaşılar [çiftlik kâhyaları] aracılığıyla işlettiği 570, Emlâk-ı Hümayun’a bağlı olup Osmanlı merkezî ve yerel idaresinde görevli paşaların Galata sarraflarından borçlanarak ihalesini aldığı ve bölgedeki subaşılar aracılığıyla işlettiği 721 çiftlik vardır.³⁰ Bu son kategorideki çiftlikler 18. yüzyıl sonunda Darbhâne-i Amire tarafından zabt edilmeye başlamış, özellikle Tepedelenli Ali Paşa’nın mal varlığının müsaderesiyle oldukça büyüyen bir yatırım portföyü oluşturmuşlardır; Reşid Paşa’nın tasarrufundaki çiftlikler de bunlar arasındadır. Ortakçılığın hâkim olduğu bölgede Ion Ionescu’ya göre borç batağına saplanmış ortakçılar üretimi arttıramamakta bu da çiftlik sahiplerinin zararına neden olmaktadır; bu sonuçtan da büyük ölçüde subaşılar sorumludur. Çünkü çiftlik sahiplerinden çiftliği kiraladıktan sonra çiftlik ahalisine yani ortakçılara “zabıta-ı müstakil gibi” hükmetmekte, verdiklerini çıkarabilmek için çiftliğin imarıyla uğraşmak yerine ortakçılara yüksek faiz oranlarıyla borç vermekte, “canlarını alacak mertebede kaffen [bütün] hasılatlarını ellerinden aldıktan sonra borçlarını dahi taklil [azaltma] etmeyip bilakis sene be sene düyunlarını [borçlarını] ziyadeleştir”mektedirler [arttırmaktadırlar].³¹ Toplumsal gerilimin de yüksek olduğu çiftliklerde “toplumsal barış” sağlamak ve kârlılığı arttırmak için Ion Ionescu’nun başat önerileri subaşılık kurumunun kaldırılması ve neredeyse tefeciliğin hüküm sürdüğü kredi piyasasının düzenlenmesidir.

30 Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (makalede referans verilen arşiv belgeleri aksi belirtilmedikçe bu arşivlere aittir), HR.MKT 92/5/1271; Leonidas [Ion Ionescu], “La Thessalie (I) Des terres, et de la manière de les administrer,” *JdC*, no. 583, 22 Mart 1855.

31 HR.MKT 92/5/1271.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90852---0022 Ziraat müfettişi; Çiftlik hademesi; Çiftçi başı; Çiftlik bahçıvanı; Çiftlik korucusu.

Ion Ionescu'nun "pedagojik" çalışması Tırhala valisi Mehmet İsmet Paşa'nın çiftlikler hakkındaki tespit ve önerilerini de etkilemiş gözükmektedir. Zaten Mehmet İsmet Paşa da Tırhala'da iki çiftlik satın almış, işletmesini de Ion Ionescu'ya vermiştir, mesaipleri çok şaşırtıcı değildir.³² Vali'ye göre subaşılardan yarattığı borçlanma ile köylüler çiftliklerde "*zulm ve taaddiyat*" altında çalıştırılmaktadır, "hükümet içinde hükümet gibi" olan subaşılık kaldırılmalı, bununla da yetinilmeyip bir "kasa" (yerel banka) kurulmalıdır.³³ Bu öneriler İstanbul'a bildirilmiş hatta subaşılık *de facto* olarak vali tarafından kaldırılmıştır. Ama valinin Mart 1855'te Bursa'ya tayin olması, Mayıs 1855'te Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlıktan istifasıyla bu girişimler havada kalmıştır. Bunlar İstanbul'daki siyasi mücadelenin yansımalarıdır ama Tırhala'daki yerel meclisi oluşturan "ağalar ve beylerin" de bu tür düzenlemelere karşı kuvvetli direnişi vardır. Ion Ionescu ve Mehmet İsmet Paşa meseleyi subaşılar ve ortakçılar arasında konumlandırmaya çalışsa da, her iki öneri de yerel çiftlik sahipleri ve onlarla iç içe olan (kendileri de zamanla çiftlik sahibi olma yolunda ilerleyen) subaşılardan bölgedeki gücünü ve bu gücün iktisadi temelini zayıflatmayı hedeflemektedir. Bu şekilde hem Reşid Paşa hem de Reşid Paşa'nın yakın ilişkide olduğu finans sermayesi kendine bölgede yer açabilecektir, ilki zirai alanda ikincisi yerel kredi piyasasında.

32 A.DVN 101/81/18 Ca 1271. Mehmet İsmet Paşa'nın yatırımları Tırhala'daki çiftliklerle sınırlı değildir. Görev yaptığı yerlerde parasını gayrimenkule yatırma alışkanlığı olduğu görülmektedir. Bursa'dakiler için bkz. C.İKTS 9/424/1256, Vidin'dekiler için bkz. A.MKT.MVL 111/60/18 R 1276, Ayvalık'takiler için bkz. MVL 709/57/08 M 1282.

33 İ.MVL 324/13848/1271; A.MKT.MVL 71/9/19 C 1271; HR.MKT 92/5/1271.

Mustafa Reşid Paşa’nın 1856’da tekrar sadrazam olmasıyla Tırhala’daki “re-form” girişimleri kaldığı yerden devam eder. Aynı yıl sert uygulamaları ile tanınan Tırhala kaymakamı Hüsnü Paşa yerel meclise “çeki düzen” verir, bunu meclisin “diğerleri pahasına zenginleşmek isteyen” (25 köyün temsilcisi) bir üyesinin “terbiyesi” üzerinden yapar, bu üye İstanbul’a kaçmak zorunda kalır. 1857’de Hüsnü Paşa tarafından bu sefer “vücut” [ileri gelenler], “ashab-ı çiftlikat” [çiftlik sahipleri] ve “mu’teberat-ı [itibarlı] ahali-ı Hristiyan ve zürraa [çiftçi]”dan oluşan bir “komisyon-u mahsus” kurulur. Komisyon başkanlığını Mustafa Reşid Paşa’nın çiftliklerinin Ion Ionescu’dan sonra işletmesini devralan Giritli Cemal Efendi üstlenir. Komisyon seneler içinde süren hararetli tartışmalar sonucunda ilk önce 22 maddelik, sonrasında 4 madde daha ekleyerek 26 maddelik “Layihâ” olarak adlandırılan bir nizamname hazırlar. Amaç çiftliklerdeki ilişkilerin düzenlenmesidir. Hem yasama hem de yüksek yargı organı olan Meclis-i Vâlâ 1862’de, 26. maddeyi sonra yeniden ele almak kaydıyla, bu nizamnameyi onaylar. İrade-i seniyye [kararname] olarak Padişah tarafından da onaylanan nizamname, Divan-ı Hümayun ve Hazine defterlerine de kaydedilirken, 1000 adet Türkçe, 3000 adet de Rumca kopya çoğaltılarak Tırhala’da dağıtılır.³⁴

Nizamnamenin getirdikleri çoğunlukla Ion Ionescu’nun önerileri doğrultusundadır ve subaşılığın kaldırılması (madde 3, 4, 7, 17), çiftlik sahipleri ile ortakçıların karşılıklı yükümlülüklerinin kâğıda dökülmesi (madde 1, 2, 3, 4, 5, 19, 20, 22, 25), yerel kredi piyasasının murabaha nizamnamesi çerçevesinde yeniden düzenlenmesi (madde 9, 10), mülkiyet hakları ve göreneklerin yeniden tanımlanması (madde 6, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 19), hayvancılık ve otlak kullanımının sınırlandırılması (madde 5, 6, 9, 11, 12, 16, 24), ortakçıların toprağa bağlanması (madde 21, 23, 26) olarak özetlenebilir.³⁵ Bu çerçevede nizamname iki seviyede yorumlanabilir: birinci olarak, özellikle subaşılığın kaldırılması ve yerel kredi piyasalarının düzenlenmesi çiftlik sahipleri arasındaki mücadeleyi göstermektedir; subaşılığın kaldırılması hem yerel çiftlik sahiplerinin temellendikleri yerel güç ağını parçalamayı hem de yerel kredi piyasası düzenlemesi ile birlikte yerel borçlanmayı çiftlik sahibi paşalarla ittifak içinde olan finans sermayesine (bankalara) yönlendirmeyi amaçlamaktadır; Nizamname, dolayısıyla Emlâk-ı Hümayun çiftliklerini tasarruf eden Tırhala dışında yaşayan paşaların çıkarlarını korumakta, kendilerine toprak (tarla, otlak, orman, vb.), emek (ortakçı) ve sermaye (kredi) tasarrufu bakımından rakip olarak gördükleri yerel çiftlik sahibi ağa ve beylerin iktisadi güçlerini sınırlamaktadır. İkinci seviyede ise Nizamname ile ortakçıların çiftlik sahiplerine angaryalar dâhil tüm yükümlülükleri neredeyse bir iş sözleşmesine dökülmüştür; dolayısıyla yerli ya da paşa olsun fark etmeksizin çiftlik sahiplerinin hak ve tasarruflarının genel olarak tescili söz konusudur (bu konuyu bölüm 3.1.1’de ayrıntılı olarak ele alacağız).

34 İ.MVL 463/20920/ 1278.

35 Tırhala layihası üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Alp Yücel Kaya, “On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-holders, Subaşı, and Sharecroppers”, *Ottoman Rural Societies and Economies, Halcyon Days in Crete VIII, a Symposium held in Rethymno, 13-15 January 2012*, Elias Kolovos (Ed.), Rethymnon: Crete University Press, 2015, s. 333-380.

2.2 Çiftlikat komisyonları ve nizamnameleri

Can, mal ve emlak emniyeti tesisini önceliğe alan Tanzimat reformları yasama meclislerinin kapsamlı bir kanunlaştırma hareketini içerir, dönemin liberal atmosferinde genel ve evrensel kural ve düzenlemeleri içeren kanunnamelerin (1840, 1851, 1858 Ceza Kanunnameleri, 1847 ve 1860 Tapu Nizamnameleri, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1876'da Mecelle, vd.) kodifikasyonu 1839 sonrasına damga vurmuştur. Ama Tırhala'da görüldüğü gibi çiftliklerin yoğun olduğu, üretim ilişkilerinin ortakçılık üzerinden tanımlandığı bazı bölgelerde ortaya çıkan çatışma ve gerilim çerçevesinde genel olarak toplumsal ve iktisadi ilişkileri, özel olarak mülkiyet ilişkileri ve emek biçimlerini düzenlemek ve kodifiye etmek üzere yerel komisyonların kurulduğu da görülmektedir. Merkezî hükümetin bir temsilcisinin başkanlık ettiği bu komisyonlar, kuruldukları bölgenin farklı çıkar sahiplerini bir araya getirmişlerdir. Komisyonlar görenek hukuku ile tanımlanan yerel ortakçılık düzenlemelerini güncel çatışmalar çerçevesinde, toplumsal hiyerarşiyi dönüştürmeden çiftlik sahiplerinin çıkarları doğrultusunda yeniden kaleme alarak birer bölgesel (bazen kararname ve layiha olarak da adlandırılan) nizamname üretmişlerdir. Bunlar merkezî hükümet tarafından da bölge ölçeğinde uygulanmak üzere onaylanırken aynı zamanda ait olduğu bölgenin toplumsal tarihine (daha çok uygulama alanı bulduğu Balkanlar'da en azından I. Dünya Savaşı sonrasındaki toprak reformlarına kadar) damgasını vurmuştur. 1862'de Tırhala'da olduğu gibi 1842, 1849 ve 1859'da Bosna'da, 1847'de Yanya'da, 1850'de Vidin'de, 1855'te Canik'te, 1859'da Niş ve Leskofça'da, 1865'te Karaferye'de, 1875'te Parga'da böylesine komisyonlar toplanmış ve bölgeye özel "çiftlikat nizamnameleri" hazırlanmıştır.³⁶

Üst düzey bürokrat olmanın yanında Arazi Kanunnamesi ve Mecelle'nin de mimarı, Bosna, Niş-Leskofça ve Parga çiftlikat nizamnamelerinin hazırlanmasında farklı görevlerde bizzat bulunarak önemli rol oynayan Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Tanzimat'ın genel ve evrensel kural ve düzenlemelerini buralarda uygulamak

36 Bosna'da nizamnameler için bkz. Tevfik Güran ve Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshab-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)", *Belleten*, 70 (259), 2006, s. 807-902; Yanya nizamnamesi için bkz. İ.MVL 115/2777/9 Ra 1264, İ.MVL 463/20920, İef 6/28 Ra 1274; Vidin nizamnamesi için bkz. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992 (1942), s. 83-107; Canik nizamnamesi için bkz. Canay Şahin, "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedaradzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular", *Kebikeç*, 24, 2007, s. 75-88; Niş ve Leskofça nizamnameleri için bkz. M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi: 1850-1875*, Ankara: TTK, 1992, s. 133-138; Karaferye'deki için bkz. İ.MVL 537/24159/6 B 1282, C.ML 32/1494/1282; C.DH 15/726/18 C 1282; Parga'daki için bkz. Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain" ve "Words that Rule: From Bureaucratic 'Commissions' to 'Governing Boards'", *Ottoman History as World History*, İstanbul: ISIS Press, 2007, s. 252-254; Alp Yücel Kaya ve Ali Onur Peker, "Parga Çiftliği Kararnamesi (1875): Çiftlik Sahipleri ve Çiftçi "Ahalî" Arasında Mücadele" *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-I*, (İzmir, 25-27 Nisan 2019), Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli (Der.) İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 1-13. Canik, Vidin, Bosna ve Tırhala düzenlemelerinin bir tartışması için bkz. E. A. Aytekin, *Land, Rural Classes and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), State University of New York, 2006, s. 12-99.

mümkün değildir çünkü, “bu çiftlikler hakkında temamiyle kavanin ve nizamât-ı umumiyye ahkâmının icrasına kıyam olunacak olsa **Rumeli alt-üst olur**”,³⁷ Cevdet Paşa, yerel çiftlik sahiplerinin, görenek hukukuna dayalı olarak sahip oldukları imtiyazları kaybedecek olmalarından, ortakçı çiftçilerin de yine görenek hukukuna dayalı olarak sahip oldukları geçimlik hakları kaybedecek olmalarından genel kanunnamelere muhalefet ettiklerinin altını çizmeye çalışmaktadır. Aslında çiftlik sahiplerinin tepkileri genel kural ve düzenlemelerin yerli olsun dışarıdan olsun tüm çiftlik sahiplerini eşit konumda tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat dönemi burjuva bürokrat sınıfı kendi hareket alanlarını genişletme çabasıdadır, genel kural ve düzenlemeler ortaya koyan kanunname ve nizamnameler bunun yansımasıdır; taşradaki burjuvazi de görenek hukukuna dayalı imtiyazlı konumlarını korumak çabasıdadır. Çiftlikat nizamnameleri ile görülen tüm çiftlik sahibi sınıfların ortak konuma gelmesi ve çiftlikteki emekçi sınıflara karşı hepsinin imtiyaz sahibi olmasından başka şey değildir. Taşra burjuvazisi ancak imtiyazlarının korunması karşılığında diğer burjuva-bürokratlarla ortak konumda olmayı kabul etmişlerdir; dışardan gelen burjuva-bürokratlar da emekçi sınıflara karşı yüzyıllardır süren imtiyazların varlığına ses çıkarmamış, onların geçimlik haklarının kendi lehlerine sınırlandırılması için bastırmışlar, sınıf ittifakını bu alanda göstermekten çekinmemişlerdir (bu ittifakın emekçi sınıflar üzerine etkilerini bölüm 3’te ele alacağız).

2.3 Rauf Bey ve Parga Çiftliği komisyonu ve nizamnamesi

Çiftlik sahibi sınıf içi çatışmaların boyutunu görmek, özellikle de burjuva-bürokratların iktisadi yatırımları çerçevesinde taşraya idari ve hukuki müdahalelerini anlamak için Parga çiftlikat komisyonu ve nizamnamesini incelemek faydalı olacaktır. Bir liman kenti olup zeytincilik ve meyveciliğin ön planda olduğu Parga’daki çatışma Tırhala’daki kadar karışık değildir, şimdiye kadar ulaşabildiğimiz bilgiler ışığında Parga’da söz sahibi olan tek bir çiftlik sahibi vardır, diğerlerinin de vekâleti ondadır,³⁸ dolayısıyla çatışma çiftlik sahibi ile ortakçılar arası ile sınırlı gözükmektedir. Parga’daki komisyonun çalışmaları ve ortaya konan nizamname için görevlendirilmiş olan dönemin Yanya valisi Ahmet Cevdet Paşa’dır. Tanzimat ricalinin önemli isimlerinden (Türkiye’de liberalizm deyince öncü isimlerden sayılan) Mehmed Sadık Rifat Paşa’nın oğlu olan Rauf Bey ise Parga çiftliğinin sahibidir. Mehmed Rauf Bey, tıpkı babası gibi yaşamı boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli makamlarında üst düzey görevlerde bulunmuştur, komisyon kurulduğunda da (idari yargı kurumu olup şimdiki Danıştay’ın öncülü olan) Şûra-ı Devlet üyesidir.³⁹ Cevdet Paşa, çiftlik sahibi Rauf Bey’in kendisini ve Parga çiftliği meselesini çözmek için kurulan komisyonu konu hakkında bilgilendirdiğini gocunmadan ifade etmektedir.⁴⁰ Sonuç olarak, Mustafa Reşid Paşa’nın yönlendirdiği Tırhala Komis-

37 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, Cavid Baysun (Ed.), Ankara: TTK, 1991, s. 143.

38 A.g.y., s. 139.

39 DH.SAİDd 1/342/29 Z 1244.

40 “Bosna ve Yenişehir çiftlikleri gibi bunun mu’âmelâtı dahi nizâmât-ı mahsûsa altına alınmak husûsuna dâir Yanya vilâyetine hitâben tasîr buyrulan emîr-nâme-i sâmi çâkerleri Yanya’da iken şeref-vürûd olduğu esnâda Parga ahâlisinin vekîlleri dahi Yanya’ya gelip işin böyle sürünce-

yonu ve nizamnamesi örneğinde olduğu gibi Parga Komisyonu ve nizamnamesinin de merkezî bürokrasiye bağlı yönetici elitten gelen bir çiftlik sahibinin perspektifinden çıktığı görülmektedir. Bir başka deyişle iktisadi çıkarlar yine hukuki düzenlemeyi belirlemiştir. Toplamda yirmi bir maddeden oluşan nizamname ortakçıların hane tasarrufu (1., 2. ve 16. maddeler), ürün paylaşımı (3. madde), çiftlikteki başat üretimin gerçekleştiği zeytin ve meyve ağaçlarının bakımı (4., 5., 6., 7., 8., 9. maddeler), ortakçıların ağaçlara (toprağa) bağlanarak hareketliliklerinin sınırlandırılması (11., 18. ve 19. maddeler), geçimlik hakların yeniden belirlenmesi (10., 12., 13., 14., 15., 17. 20. maddeler) konularında çiftlik sahibi lehine düzenlemeleri içermektedir. Parga’da ortakçı köylüler dışında yerel toprak sahiplerinin kuvvetli bir muhalefeti olmadığı anlaşılmaktadır, buna rağmen çiftlik sahibi Rauf Bey ve onun çıkarlarını komisyonda tereddütsüz temsil eden Cevdet Paşa için genel kanun ve düzenlemeleri uygulamaktansa ortakçı çiftçilerin geçimlik haklarının sınırlandırılması öncelikli olmuştur.

2.4 Yerel çiftlik sahipleri ve sarraf-tüccarlar

Çiftlikat nizamnameleri arasında Tırhala ve Parga dışında Bosna, Niş ve Leskofça komisyonları ve nizamnameleri hakkında yapılan araştırmalar çerçevesinde bilğimiz ayrıntılı ve fazladır; Vidin ve Canik’teki komisyon çalışmaları hakkında bilgi sahibi olsak da nizamnameleri henüz bulunamamıştır; Yanya ve Karaferye’deki nizamnameler hakkında bilğimiz olsa da komisyon çalışmaları hakkında bilgi sahibi olabilmek daha fazla araştırma gerektirmektedir. Yapılan araştırmalar bağlamında çıkar çatışmalarının taraflarını çiftlik sahipleri ile ortakçılar olarak görmek (tarih yazımında ender rastlansa da) mümkündür ama Tırhala ve Parga örneklerindeki gibi çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi çatışmayı görmek daha ayrıntılı, mikro bazda araştırmaları gerektirmektedir. Ama 1859 Bosna nizamnamesinin hazırlanmasında rol oynamış, sonrasında bölgede müfettiş olarak görev yapmış olan Cevdet Paşa’ya kulak kabartmak nizamnamelere yansıyan çıkar çatışmasının düğümünü çözmemizi kolaylaştırabilir:

... Hersek Sancağıyla Bosna Eyaletinin havi olduğu diğer sancakların ekser arazisi çiftlikata münkasım olup mutasarrıflıklarına eshab-ı alâka denilürdü ve bu çiftliklerde Hristiyan çiftçiler yarıcılık ya üçleme veya dörtleme tarikiyle müste’cir [ortakçı] idiler. Bunlara Baştınalı çiftlikat denilür ki müste’cirler babalarından dedelerinden kalma yerlerde ziraat edgeldiklerinden her biri ziraat eylediği araziye benimsemiş idi... Sonra Maliye Nezareti oraların a’şarını ilzama başladı. Mültezimler dahi emr-i ta’şirde su’-i istimalat ile ahaliye gadr etmeye mübaderet eylediler. Halbuki mukaddema devlete isyan eden Hüseyin Kaptan’ın çiftlikleri canib-i miriden zabt olunmağla Maliyye Nezareti bu beylik çiftliklerin üçleme hasılatını da ilzam eder oldu. Mültezimler ise a’şar hakkında etdikleri su’-i isti’malatı

mede kalmasından istikâ ve tarafeynin zararını mücib olmakta olan münâza’âta nihâyet verilmek husûsunu istid’â etmişler idi. İşe bir hüsn-i sûret verilebilmek ise tarafeynin tevâfuk-ı efkârına manût olduğundan atûfetlû Rauf Beyefendi hazretleriyle olunan muhâbere üzerine müşârünileyh hazretleri kendi tarafından bi’l-asâle ve şürekâsi tarafından bi’l-vekâle tesviye-i maslahat zımında Parga’ya geldikte...” Ahmed Cevdet Paşa, s. 140-141.

sülüs-i [üçte bir] hasılatda dahi icraya kalıkışınca çiftçilerin ellerinde kalan cüz’i hasılat anları idare etmez olduğundan anlar da serkeşlik yolunda şikayata kıyam etdiler ve içlerine ecnebi avukatlar girmekle bir taraftan dahi ziraat edegeldikleri arazide hakk-ı karar iddiasına kalkıştılar. Anlara bakarak eshab-ı alâka çiftçilerinden ba’zıları da bu da’iyeye düşdüler. Bunun üzerine Dersaadet’e mütevarid olan şikayetler Arazi Komisyonuna havale olunmağla lede’l-mütala’a a’şar-ı şer’iyye Hazine-i celilenin hakk-ı meşru’u olup amma anınla beraber çiftlik ağılığı vazifesini dahi deruhde eylemesi na-ma’kul ve hilaf-ı usul olduğundan Hüseyin Kaptan çiftliklerinin sair arazi-i mahlule gibi parça parça çiftçilerine yahud diğer taliblerine satılması için bir kıt’a mazbata tanzim ü takdim olunmuş idi.⁴¹

Ayrıntıları ile resmedilen toplumsal çatışmanın sınıflar arası boyutu çiftlik sahibi ile çiftçiler arasında, sınıf içi boyutu ise çiftlik sahibi ile mültezimler arasındadır. İkinci çatışma öşür vergilendirmesi örtüsü altında saklı olduğu için çoğu zaman literatürde görüldüğü gibi merkezî devlet - taşra güçleri çatışması olarak ele alınabilir. Ama tarımsal üretimin (Tanzimat’la birlikte ilkesel olarak) onda bir oranında vergilendirilmesine dayanan (ama dönem ve bölgelere göre farklı oranlarda vergilendirmeye sonuçlanan) öşür vergisi Tanzimat döneminde 1840-1842 arasındaki kısa sürelik doğrudan tahsilat sistemi dışında iltizam yoluyla tahsil edilmiştir, hatta 1842-1852 arası kallavi sarraflardan oluşan Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları iltizam sisteminin vücut bulduğu şirketler olmuştur;⁴² merkezî devletin öşür vergilerini 1842 sonrası ihaleye başlamasıyla taşra dışından kapitalist girişimciler, bir başka deyişle sarraf-tüccar kesimi ön plana çıkmıştır⁴³; dolayısıyla vergi kaleminin gizlediği çatışma aslında çiftlik sahipleri ile çiftlik sahibi de olabildiklerini gördüğümüz taşra dışından sarraf-tüccar kesimi arasındadır. Bu çatışmanın çiftlik sahipleri ile ağır yükümlülükler altında bulunan ortakçı köylüler arasındaki çatışmayı da alevlendirdiğini belirtmek gerekir, hasılatın onda bir öşür çıkarıldıktan sonra paylaşımın nasıl olacağı çatışmaların ikinci düğümünü oluşturacaktır (bkz. bölüm 3.1.1). Yukarıda tartıştığımız Tırhala ve Parga nizamnamelerinin bu bağlamda ortaya çıktığını değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan var olan araştırmalar ışığında Bosna’dakine benzer dinamiklerin Yanya, Karaferye ve Canik’deki komisyon ve nizamnamelere yansıyan çatışmalarda da geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Halil İnalçık’ın doktora tezinde ayrıntılı incelediği⁴⁴ ama sınıf içi çatışmayı se-

41 Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, Çev: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 65.

42 Nadir Özbek, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aşar Vergisi ve Tahsilatı Ekseninde Toplum ve Siyaset, 1839-1925*, TÜBİTAK Proje No: 113K142, 2016. Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları için bkz. Araks Şahiner, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire* (basılmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1985, s. 84. Ayrıca bkz. *Onnik Jamgoçyan, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650 - 1850)* (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017. Sarrafların vergi tahsilindeki finansör rollerini bir sonraki bölüm 2.5’te ele alacağız.

43 Sarraf-tüccar tanımlamamız Hikmet Kıvılcımlı’nın Türkiye tarih yazımında önemli yer tutan “tefecî-bezirgan” tanımlamasını hatırlatacaktır; bizim tanımımızın daha sınırlı bir çerçeve dahilinde, yüksek finans çerçevesinde geçerli olduğunu belirtmek isteriz.

44 İnalçık, 1992 (1942).

zemediği (merkezî hükümet ile toprak aristokrasisi çatışması üzerinden okuduğu) Vidin’de ise çatışma çok çarpıcıdır: 1849-1850’de çiftçi köylüler artan baskılar ve yükümlükler karşısında çiftlik sahiplerine (bölgeye özgü gospodarlık rejimine) ve yerel idareye karşı ayaklanmış; hatta Sancak’ın öşür mültezimi, dönemin önde gelen sarraflarından (Anadolu Kumpanyası’nda da yer alan) Sarraf Maksud vergileri toplayamamış, taahhüdünün feshini talep etmiştir;⁴⁵ ayaklanma sonucunda Osmanlı hükümeti çiftlik topraklarının (gospodarlık arazisinin) çiftçi köylülere para karşılığında satılmasını ve Maliye Nezareti buradan elde edilecek gelirleri doğrudan (borçlu olduğu) Jacques Alléon ve Theodoraki Baltazzi’ye havale etmeyi öngörmüştür;⁴⁶ çiftlik sahiplerine ise topraklarına el konulması karşılığında esham [miras bırakılabilir faizli devlet bonusu] verilecektir.⁴⁷ Görüldüğü gibi mesele Vidin’de meydana gelse de her türlü gelişme ve uygulama finans sermayesinin buraya müdahil olmasına yöneliktir, mültezimin başarılı olamadığı durumda diğerleri sahneye çıkacaktır, kapıdan giremeyen bacayı zorlayacaktır.

2.5 Baltazzi Ailesi’nin çiftlikleri

Sarraf-tüccarları ete kemiğe büründürmek, Tanzimat dönemindeki sınıf içi çatışmalardaki konumlarını tespit edebilmek için yüzümüzü Balkanlar’dan Batı Anadolu’ya çevirmek ve bölgede 1840-1871 arası yavaş yavaş egemen konuma gelen, yukarıdaki Vidin örneğinde de adı geçen Baltazzi ailesine (Osmanlı arşiv belgelerinde Baltacı) bakmak faydalı olacaktır. Baltazzi’ler Venedik-Sakız hattını izleyerek 18. yüzyıl ortasında İzmir’e yerleşen bir ailedir. İzmir’de 1840 tarihli emlak sayımında Avusturya-Macaristan tebaası olarak kaydedilmişlerdir ama İzmir’e 17. yüzyıldan itibaren yerleşen birçok Avrupalı aile için olduğu gibi tabiiyet, yerine göre oldukça esnek özellikler taşır, diğer aileler gibi onlar için de İzmirli kapitalist girişimci tanımlaması belki de en doğru tanımlama olacaktır. Aile 18. yüzyılda İzmir’den Akdeniz coğrafyasına uluslararası ticaretle meşgul iken, 19. yüzyılın başından itibaren Odessa’dan Marsilya’ya uzanan coğrafyada sarraflık ve bankacılığı da iktisadi faaliyetlerine eklemiştir.⁴⁸ Aile üyelerinden Manolaki ve Yorgaki Baltazzi İzmir’de yerleşiktir, 1840’ta ticari faaliyetin yoğunlaştığı 1 frenkhane, 1 rumhane, 2 kiracıhane, çok sayıda dükkân, mağaza ve mahzen sahibi oldukları görülmektedir.⁴⁹ Theodoraki Baltazzi İstanbul’un önde gelen sarraflarındandır, 1840’ta İzmir ihtisap [çarşı-pazar] ve gümrük rüsumunun [vergilerinin], 1841’de Aydın öşür gelirlerinin iltizamını almıştır;⁵⁰ Dimitri Baltazzi ailenin Marsilya’daki

45 İ.MVL 188/5692/5 M 1267.

46 İ.MVL 226/7683/11 S 1268.

47 İ.MVL 226/7683/11 S 1268.

48 Marie-Carmen Smyrnelis, “La diaspora marchande grecque méditerranéenne (XVIIIe-XIXe siècles) à travers le parcours d’une famille: les Baltazzi”, *Greks et Arméniens en diaspora: approches comparatives*, M. Bruneau, I. Hassiotis, M. Hovanessian ve C. Mouradian (Ed.), Athènes: École française d’Athènes, 2007, s. 85-92.

49 ML.VRD.TMT 16115, s. 13, 37.

50 Kamil Kepeci *Tasnifi, Muhassıllık Defterleri*, no. 5789; Jamgocyay, 2017, s. 83, 103.

ticarethanesinin başındadır.⁵¹ Aile üyeleri 1840 ve 1850’lerde girişimci faaliyetlerini hızla genişletirlerken İzmir gümrük vergileri ve Batı Anadolu’nun neredeyse tamamının öşür vergilerinin iltizamına ambargo koymuşlardır.⁵² 1849’da Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk (kurumsal anlamda) banka olduğu kabul edilen İstanbul Bankası’nın Jacques Alléon ile birlikte kurucusudurlar.

Bu noktada iltizam sistemi ile finans piyasaları ve ticaretin iç içe geçmişliğini vurgulamak faydalı olacaktır. İltizam sisteminde, İstanbul’da açılan vergi kalemi ihalesini alan girişimci (mültezim) bu yatırımı sarraftan aldığı kredi ile yapmaktadır; ihale miktarını devlete öderken, kendisi de vergi tahsili için vergi kaynağına dönmektedir, işin doğası (kârlılık) verdiği için daha fazlasını toplamasını gerektirmektedir; öşür vergisi iltizamında vergiler köylerde/çiftliklerde (çoğu zaman) aynı olarak mültezimler tarafından toplanmakta, sonrasında tüccarlar tarafından depolanmakta ve taşınması yapılmaktadır. Böylelikle iltizam, sarraf, mültezim ve tüccarın iç içe geçmiş faaliyetleri ile gerçekleştirilmektedir. Baltazzi ailesini farklı kılan, ailenin bu üç faaliyeti de kendi bünyesinde gerçekleştirecek, kârlarını azamileştirmesidir. Örnek olarak zeytinyağı öşür iltizamını kendi finansmanı ile almakta, Batı Anadolu’da zeytinyağını aynı olarak toplamakta, topladığı zeytinyağının da Akdeniz’de ticaretini yapmaktadır.

Baltazzi ailesinin girişimci faaliyetlerinin 1840’lar itibarıyla toprak yatırımlarını da (ister istemez) beraberinde getirdiği görülmektedir. Küçük toprak sahiplerine kredi açmakta, ödenmediği takdirde de toprağa el koymaktadırlar. 1841’de Urla’da 42,5 dönüm araziye bu şekilde edinmişlerdir.⁵³ 1860 itibarıyla sahip oldukları Menemen Ulucak’taki 136 parsel 5816 dönüm arazi⁵⁴ ile 1889 itibarıyla sahip oldukları Edremit’teki 66 parsel 7646 dönüm arazi⁵⁵ de bu yöntemin arazi toplamakta ön plana çıktığını göstermektedir. Ödenmeyen borçlar karşılığında büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine de el koydukları görülmektedir: Karaburun Gülbahçe çiftliği 1849’da,⁵⁶ Aydın Sobuca’daki 113.410 dönümlük Haydarlı Çiftliği 1863’te bu şekilde haczedilmiştir.⁵⁷ Haydarlı Çiftliği’nin haczinin sarraf-ı sagirandan [alt sınıf sarraflardan] Sarkis Pişmişoğlu’ndan olması ayrıca dikkat çekicidir.

Bu tür “kazara” toprak sahipliği yanında Baltazzi’lerin sermayelerini sa-

51 Marie-Carmen Smyrnelis, s. 85-92.

52 BEO, 1888/141417; I. DH 166/8774; C.ML 22890; Nursel Manav, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2009, s. 68-78; Cihan Özgün, “Dünyanın İştahını Kabartan İki Renk, Bir Kent: Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir”, *Zeytinin Akdenizdeki Yolculuğu*, Alp Yücel Kaya (Ed.), İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi s. 81; Hilal Ortaç Gürpınar, “İzmir ve Saruhan Sancaklarındaki Aşar Yolsuzluğu”, *TİD*, 17 (1), 2002, s.13-38.

53 Kamil Kepeci *Tasnifi, Muhassıllık Defterleri*, no. 5789.

54 Hilal Ortaç, “Batı Anadolu’da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki”, *TİD*, XXI (1), 2010, s. 325-326; A.MKT.MHM 485/2, 1.

55 HR.TH 85/29.

56 A.MKT 168/8.

57 A.MKT.MVL 33/118; A.AMD 45/5; A.MKT.MVL 71/38; MVL 343/108; A.MKT.MVL 103/32; A.MKT.MVL 103/32; HR.MKT 320/96; HR.TO 439/6; MVL 812/62; MVL 415/76; MVL 430/129; MVL 430/135; MVL 430/154; I.MVL 480/21770; MVL 663/82; I.MVL 526/23619.

tın alma yoluyla araziye de yatırdıkları görülmektedir. 1841’de (günümüzde İzmir Aliaga körfezine açılan alanda yer alan) Arap Çiftliği ve Ali Ağa Çiftliği’ni satın almışlardır, birbirine komşu iki çiftliğin 1845’te 9.800 dönüm olan arazisi 1856’da 40.000 dönüme çıkmıştır.⁵⁸ Diğer taraftan 1862’de Karaosmanoğlu Sadık Bey’in oğlu Arif Bey’den Sart’daki Tatar Çiftliği’ni, yine aynı yıl Kulaksızoğlu ve Karaosmanoğulları’ndan Dikili’deki 28.000 dönümlük Makaronya Çiftliği’ni satın almışlardır.⁵⁹ Aslında bu yatırımlar Batı Anadolu’daki iktisadi ve siyasi güçteki dönüşümü de göstermektedir, 18. yüzyıldan bu yana bölgede hâkimiyet süren Karaosmanoğulları’nın yerini artık Baltazzi’ler almıştır. Görüldüğü üzere Balkanlar’da olduğu gibi çiftlik sahibi sınıf içindeki çatışma hukuki alana (komisyon çalışması ve nizamnameye) yansımamış, iktisadi alanda hallolmuştur. Baltazzi’ler tarımsal üretim, iltizam, finans ve ticaret alanlarını kesen dikey, Akdeniz coğrafyasındaki yatay örgütlenmeleri ile de Osmanlı coğrafyasının en güçlü kapitalist grubu haline gelmişlerdir.

Aslında Avusturya-Macaristan tabiiyetindeki bir ailenin Osmanlı coğrafyasında bu tür yükselişi ve gayrimenkul edinmesi önünde engeller vardır, en azından yabancı tebaa kağıt üzerinde gayrimenkul tasarruf edememektedir ama Baltazzi’lerin bu tür bir kısıtı olmadığı çok nettir.⁶⁰ Bizce bunun arkasında ailenin Tanzimat dönemini yönlendiren (1840-1871 arasında toplam 14 defa sadrazamlık koltuğuna oturmuş) Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Âli Paşa’dan oluşan siyasi trio ile iktisadi boyutu da olan yakın ilişkileri rol oynamaktadır. Bunun en büyük kanıtı, 1850’de kendisine Türkiye’de yatırım yapacak arazi arayan Alphonse de Lamartine için Mustafa Reşid Paşa’nın doğrudan Baltazzi’lere başvurması, Manolaki Baltazzi’nin de buna karşılık Tire’deki 4 çiftliğini kira karşılığı tahsis etmesi gösterilebilir.⁶¹ Lamartine’in kısa süren bu macerası sonucu, çiftlikler tekrar Baltazzi’ler tarafından işletilmeye devam etmiştir. Aynı şekilde Manolaki Baltazzi’nin aldığı 1850/51, 1851/52 ve 1852/53 yılı iltizamlarının ihale bedellerini (normalde peşin ödeme yapılması gerekmesine rağmen) Hazine’ye ödememesi ancak trionun son temsilcisi Ali Paşa’nın 1871’de ölümü sonrası 1874’te sorun olmaya başlamış ve merkezî hükümet tarafından talep edilmiştir.⁶² Siyasi desteğini kaybeden ailenin Tire’deki 38.500 dönümlük, Torbalı’daki 97.500 dönümlük çiftliklerine de 1880’li yıllarda Sultan’ın gayrimenkul ve gelirlerinin idaresinden sorumlu bir nezaret olup

58 ML.VRD.TMT, 1940, 2028 ; “A Visit to a Model Farm in Aisa Minor ”, *Fraser’s Magazine for Town and Country*, vol. LV, Ocak-Haziran, 1857, s. 59-63

59 MVL 848/34; HR.H 495/8, 19; Orhan Kurmuş, s. 154; Yücel Terzibaşoğlu, *Landlords, Nomads and Refugees: Struggles Over Land and Population Movements in North-Western Anatolia, 1877-1914* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birkbeck College, University of London, 2003, s. 95-113.

60 Osmanlı coğrafyasında uzun zamandır yerleşik, bu anlamıyla yerli ama tabiiyet bakımından yabancı olanların emlak tasarrufu için bkz. Alp Yücel Kaya, “Politics of Property Registration Cadastre of İzmir in the mid Nineteenth Century,” *New Europe College Yearbook*, 2006, s. 149-179.

61 Alex Baltazzi, “Lamartine, Tire et les Baltazzi”, Gertrude Durusoy (Ed.), *Actes du colloque international Lamartine, 8-10 Juin 2004, Tire*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, ss. 297-298; Léon Kontente, *Le domaine d’Alphonse de Lamartine à Burgaz Ova (Asie Mineure)*, Paris: L’Harmattan, 2016.

62 HR.H 379/15, 23.

ayrı bir toprak sahibi aktör olarak ortaya çıkmaya başlayan (“çiftlikat-ı hümayun” ya da halk arasındaki tabiriyle sultan çiftliklerini idare eden) Hazine-i Hassa’nın el koyduğunu da ayrıca not etmek gerekir.⁶³

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90487---0033
Torbalı’da Tepeköy Çiftlik-i Hümayûnu’nda Avrupa’dan gelen Zirai Makineler (Carlo Bükmeçyan)

2.6 Sınıf içi mücadelede dönemler

Bu bölümde ortaya koymaya çalıştığımız çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi çatışmanın 1839-1871 arasında yoğunlaştığı ve burjuva-bürokratlar ile onların yakın çevresinde bulunan ve özellikle finans sermayesinin döneme damga vurdukları, iktisadi çıkarları doğrultusunda hukuku da şekillendirdikleri görülmektedir. İltizam sistemi yukarıda gördüğümüz üzere 1842 sonrası kilit rol oynamıştır ama bu dönemde bu sınıfın taşradaki yatırımlarını kolaylaştıran diğer önemli etmen 18. yüzyıl sonu itibarıyla merkezî idarenin taşrada ayanların çiftliklerine el koymaya başlamasıdır. Çiftlikat-ı hümayun olarak adlandırılan, taliplerine işletmesi için Maliye Nezareti tarafından ihale edilen ya da satılan bu çiftlikler, özellikle 1820’lerde Tepedelenli Ali Paşa’ninkilerin de dâhil olması ile önemli bir yatırım portföyü oluşturmaya başlamıştır. Yukarıda tartıştığımız burjuva-bürokratların müdahil olduğu Tırhala, Yanya, Karaferye ve Parga’daki çiftlikat nizamnamelerine konu olan çiftliklerin 1820 öncesinde Tepedelenli Ali Paşa kontrolünde olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla dönemlendirme yaparken 1820’lerden alıp, 1875’teki Parga Nizamnamesi’ni de göz önüne alarak, 1876’ya kadar uzatmak daha tutarlı olacaktır. 1876’nın belirleyiciliği, I. Meşrutiyet’ten ziyade, II. Abdülhamid’in iktidarının başlangıcı ile ortaya çıkmaktadır; Sultan genellikle paşaların tasarruf ettiği çiftlikat-ı hümayunu Hazine-i Hassa Nezareti bünyesinde tamamen kendi kontrolüne almıştır.

63 Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir, s. 107-111.

Nezaret, çiftlikleri artık eskiden olduğu gibi ihale etmeyerek bizzat kendi idaresinde işletmeye başlamıştır. Ama Nezaret bununla da yetinmemiş çiftlik portföyünü yenilerini de ekleyerek genişletmiştir. Hazine-i Hassa'nın 1880'lerde Baltazzi'lerin birçok çiftliğine el koyduğunu bu bağlamda tekrar vurgulayalım. II. Abdülhamid'in çiftlikat-ı hümayunu kendi kontrolüne alması ve genişletme politikasının arkasında yatan sebepler literatürde muhtelifdir⁶⁴ ama kendisine rakip olası bir siyasi gücün iktisadi ayağını kesmek burada kilit rol oynamış olmalıdır. Diğer taraftan, 1870'ler sonrasındaki dönemde öşür vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere ihale edilmeye başlanması⁶⁵ da buradan beslenen sarraf-tüccarlara ve onlarla ittifak içinde olan burjuva-bürokratlara ayrıca darbe vurmuştur. Böylece, hem Hazine-i Hassa hem de öşür vergilendirmesi üzerinden paşaların iktisadi olarak temellendikleri alan neredeyse kurutulmuştur. Bir başka deyişle 1876, burjuva-bürokratlar ile sarraf-tüccarların taşradaki yatırımlarının sınırlandırılmasının tarihidir. 1876 sonrası Sultan çiftlikleri genişlerken ve iltizam ihaleleri adres değiştirirken, taşradaki yerel çiftlik sahipleri rakiplerinin elimine olması ve kendilerine yeni bir yatırım alanı açılması sonucu görece olarak güç kazanmaya başlamıştır ki bu gücün hukuki yansımalarını aşağıda 3. bölümde göreceğiz. Diğer taraftan 1876 sonrasındaki dönemde toprak sahibi gruplara bir de yabancı sermayedarları eklemek gerekir. Özellikle Batı Anadolu'daki artan tarımsal yatırımlarla yabancı sermaye kendine önemli yer açmıştır.⁶⁶ Diğer taraftan ortaya çıkan bir başka aktör ki onu da yabancı sermaye başlığı altında değerlendirmek uygun olur, ipek ve tütün üretimini (ağırlıklı olarak küçük üreticileri) bir nevi sözleşmeli üretim disiplini altında kontrol etmeye başlayan Duyun-ı Umumiye İdaresi'dir. Bu üç toprak sahibi grubun (Sultan, yerel çiftlik sahipleri, yabancı sermaye/Duyun-ı Umumiye) çiftçi köylüleri sömürüleri ve giderek onları mülksüzleştirme yolunda talepleri ortak olmuştur; aralarındaki ilişkiye dair bilgimiz sınırlı olsa da ilişkilerinin çatışmalı olduğu aşîkârdır;⁶⁷ Duyun-ı Umumiye'nin ipek ve tütün öşürünü tekeline almış olması bile tek başına yeterlidir. Taşra burjuvazisi, nihayetinde, kendi çıkarlarını yabancı sermaye ve Duyun-ı Umumiye'ye karşı koruyamayan Sultan'a karşı, emekçi sınıflarla da ittifaka giderek 1908'de devrimci bir pozisyon almıştır.⁶⁸ Son olarak altını çizmemiz gerekir ki, 1839-1876 ve 1876-1914 dönemlendirmesinin ortak bir yönü, aktörleri değişse de (sarraf-tüccarlardan Duyun-ı Umumiye'ye) finans sermayesinin toprak üzerindeki hâkimiyet mücadelesi olmuştur.

64 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, s. 189-195.

65 Özбек, 2016, s. 113-138.

66 Kurmuş, a.g.e.

67 Şimdilik yaptığımız sınırlı araştırma sonucu ortaya çıkan iki örnek taşra burjuvazisi ile yabancı sermaye arasındaki mücadelenin belirli coğrafyalarda öne çıktığını göstermektedir: Urla Kazası'nda Mısırhoğlu Edvard Bey Gülbahçe Çiftliği'nde ortak alanların kullanımı üzerine (BEO 3187/239019/13.10.1325), Alaşehir Kazası'nda Haleblizade Hüseyin Ağa çiftliğindeki tütün üretimi üzerine (ŞD 2920/38/17.03.1304) Duyun-ı Umumiye ile anlaşmazlık ve çatışma içindedir.

68 Bu yönde bir yorum için bkz. Donald Quataert, "The Commercialisation of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (2), 1990, s. 53.

Bir sonraki bölümde çiftliklerdeki emekçi sınıfların içinde bulundukları koşullara ve sınıflar arası çatışma üzerine tartışmaya geçmeden önce soluklanmak, Tanzimat’ın liberal hukukunun ruhu kadar dönemin sınıf ittifakı ve mücadelelerini görebilmek için Melih Cevdet Anday’a kulak kabartmak faydalı olacaktır:

*Tarih Okurken*⁶⁹

*Mabeyn Feriği Sait Paşa’nın
Sarayı korumak işi
Bir sarraf Zahiri bey, bir de çıplak Mustafa
Etti mi üç kişi
Kim ola sarraf Zariği ?
Adı üstünde, sarraf
Şıkır şıkır altın saymak işi ,
Ya kim ola çıplak Mustafa ?
O da şehrin delisi
O da şehrin fakiri
biri korur, biri sayar, biri...*

*Korumak, saymak, soyunmak işleri
Korumak, saymak, soyulmak işleri
Tarih bin sekiz yüz yetmiş altı
Tanrı bu üç kişiyi hür yaratmıştı
Kanun da onları eşit kıldı
Oldu bitti
Sait Paşa, Sarraf Zariği, Çıplak Mustafa
Sarraf Sait, Zariği Paşa, Çıplak Mustafa
Sait Zariği, Sarraf Paşa, Çıplak Mustafa
Çıplak Mustafa, Çıplak Mustafa, Çıplak Mustafa...*

3. Çiftlik sahipleri ile ortakçılar arası çatışmalar: Toprak-bentlik ve mülksüzleştirme (1839-1914)

Toprak sahibi sınıfın kendi içindeki çatışmalar şiddetli olsa da sınıflar arası çatışmalar gündeme geldiğinde ittifak kurmayı dışlamamaktadır; gerektiğinde çiftçi köylüler üzerindeki baskıyı ortaklaşa arttırmaktadırlar. Bunun açık örneklerini 19. yüzyılda Osmanlı Balkanları genelinde görebilmekteyiz. Bu bölgedeki çiftlik sahiplerinin ortak özelliği, zirai üretimin arttırılması ve istikrarı için çiftliklerde

69 Anday şiire şu pasajı not düşmüştür: “Namık Kemal, Kanunu-ı Esasî münasebetiyle Abdülhamid’e verdiği mütalaanamesinde, mutlak müsavatın mümkün olamayacağından bahsederken, aksi takdirde İstanbul’da o zaman pek tanınmış olan Çıplak Mustafa’nın zekâda Sait Paşa ile –o zamanki mabeyn ferîği-, servette Sarraf Zariği ile ölçülmesi lâzım geldiğini söyler. Bu demektir ki, insanlar müsavi doğmadıkları gibi, müsavi yaşayamazlar da. Fakat kanun karşısında müsavidirler (*Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, A.H.Tanpınar*).”

çalışan ortakçıların hareketliliğini yoğun biçimde sınırlama çabası içine girmeleridir. Buna karşı çiftliklerdeki ortakçılar için çiftlikten kaçarak kente göç her zaman bağılıktan bir kurtulma yolu olmakla birlikte, ortakçılar zirai üretim aleyhine ortak malların kullanımına ve özellikle hayvancılığa yönelerek de mücadele vermişlerdir. Çiftlik sahipleri de bu yönelimleri sınırlamaya çalışarak ortakçıları toprağa/ziraate bağlamaya çabalamış, bu talepler yerel olsun merkezî olsun hukuki düzenlemelere yansımıştır. Ama sınıflar arası çatışmada 1839-1876 arasında ortakçıların toprağa bağlanması ile (ortak alanları kullanımlarını sınırlayarak ve doğrudan toprağa bağlama yönündeki hukuki düzenlemeler yoluyla) çiftlik sahibinin beylik arazisindeki üretimi arttırmak ön plandayken, 1876-1914 arasında çiftlik sahibinin ortakçıların hem hareketliliğini sınırlayarak hem de geçimlik haklarını bertaraf ederek çiftlik ortak alanları üzerinde kontrolü beylik toprakları lehine ele geçirme girişimlerinin ön planda olduğunu not etmek gerekir.⁷⁰

Dolayısıyla bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk birikimin gelişimini iki aşamada tartışacağız: 1839-1914 arasında büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde farklı yükümlülükler altında çalışan emekçileri toprağa bağlamaya yönelik çabaları ve ortaya çıkan çatışmalar; 1876-1914 arasında büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde çalışan emekçilerin ortak alan ve üretim araçlarına taarruzu ve ortaya çıkan çatışmalar.

3.1 Ortakçıların toprağa bağlanması (1839-1914)

Osmanlı ve Cumhuriyet iktisat tarihi literatüründe egemen yaklaşım küçük köylü işletmelerinin ya da çift-hane sisteminin tarımsal yapının temelini oluşturduğunu söyler.⁷¹ Aynı yaklaşım, büyük toprak mülkiyetinin bulunduğu Batı Anadolu gibi bölgelerde ise çiftlik sahiplerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ücretli emek yerine topraklarını ortakçılık yoluyla köylü hanelere kiralamayı tercih ettiklerinin altını çizer.⁷² Yine büyük toprak mülkiyetinin bulunduğu Makedonya'da ise ağa-köylü bağları (Batı Anadolu'dakine göre) daha güçlüdür, angarya varlığını sürdürmektedir.⁷³ Ama bu da aslında küçük köylü işletmelerine dayanan toprak rejiminin 18. yüzyıl sonrası "soysuzlaşmasıyla" ortaya çıkmıştır.⁷⁴ Temelde 19. yüzyıl

70 Çiftlik arazisi, arşiv belgelerinde görüldüğü gibi ve pre-kapitalist dünyayı ele alan iktisat tarihi literatürü ile uyumlu bir şekilde, çiftlik sahibinin üretimde mutlak söz sahibi olduğu beylik arazi ve çiftlikteki emekçilerin geçimlik haklarının tanımlı olduğu tarla, bostan ve (mera, orman gibi) ortak alanlardan oluşmaktadır, örneğin bkz. TFR.I.SL 55/5455/12.Ş.1322. Ayrıca bkz. Nagata, 1997, s. 125-128.

71 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt I, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980; Pamuk, 1994, s. 122; Halil İnalcık, "The Çift-Hane System: the Organization of Ottoman Rural Society", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1994; İnalcık, 1998, s. 17-20; Weinstein, 1998, s. 49-56; Keyder, 1985, s. 89-105; Keyder, 1998.

72 Pamuk, 1994, s. 111-112.

73 a.g.e., s. 113.

74 Ömer Lütfi Barkan, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt: 1, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980; "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt: 1, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

için “tarımsal yapılarda küçük ve orta köylülüğün önemi” vurgulanmaktadır.⁷⁵ Bu büyük genelleme, dönemin çok katmanlı iktisadi ve toplumsal gerçekliğini kısmi olarak yansıtmakta, toprak sahibi sınıf ile emekçi sınıflar arasındaki çatışma ve mücadeleleri ortaya koyamamaktadır, hatta üzerine bir perde örtmektedir. Biz bu bölümde, bu perdeyi kaldırabilmek için çiftliklerdeki çiftlik sahibi ve ortakçılar arasındaki ilişkilere odaklanacağız. Küçük köylülüğün tüm varlığına rağmen Balkanlar ve Batı Anadolu’daki kırsal toplumdaki belirleyici dinamiğin çiftliklerdeki üretim ilişkileri olduğunu savunuyoruz.⁷⁶

3.1.1 Tırhala’da toprakbentlik

Yukarıda tartıştığımız Tırhala çiftliklerini bu sefer üretim ilişkileri üzerinden inceleyelim. Ion Ionescu’nun ayrıntılı raporlarına göre Tırhala çiftliklerinde, eğer çiftlik sahibi ortakçılara tohum, tarım aletleri ve çekim hayvanlarından oluşan üretim araçlarını sağlıyorsa, yıl sonunda hasattan öşür ve bir sonraki senenin tohumluğu çıkarıldıktan sonra kalan ürünün paylaşımı yarı yarıya olmaktadır. Eğer çiftlik sahibi bunları sağlamıyorsa hasattan öşür ve bir sonraki senenin tohumluğu çıkarıldıktan sonra paylaşım çiftlik sahibine üçte bir, ortakçıya üçte iki şeklinde gerçekleşmektedir.⁷⁷

Bölgenin öne çıkan önemli bir özelliği, Ion Ionescu’ya göre, köyde küçük üretici olsun çiftliklerde ortakçı olsun köylülerin içinde bulundukları borçluluk sarmalıdır. Vergi ödemeleri, cemaat içi masrafların paylaştırılmasından doğan ödemeler, üretim araçları masrafları ve geçmiş borç ödemeleri nedeniyle, farklı derecelerde iltizam sistemine dâhil olan cemaat liderleri, subaşılar, çiftlik sahipleri, tüccarlar ve yerel sarraflarla köylülerin ilişkilerinin niteliği borçluluk üzerinden de tanımlanmaktadır. Borçlanmanın doğrudan zirai üretim üzerinde baskı tesis ettiği, faiz oranlarını sürekli borçlu aleyhine esnekletirerek hasatta elde edilecek ürün karşılığındaki borçlanmaya dayanan selem sistemi bu çerçevede bölgedeki toplumsal ve iktisadi dinamiklerin önemli bir parçası haline gelmiştir.⁷⁸ Bu süreç aynı zamanda

⁷⁵ Pamuk, 1994, s. 160.

⁷⁶ Türkiye’de küçük köylülük veya küçük meta üretiminin egemenliği tezlerine karşı eleştirel bir yaklaşımı olan Oya Köymen’in Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin 20. kuruluş yılı dolayısıyla 1987’de düzenlenen “Türkiye’de Tarımsal Yapıların Gelişimi 1923-1987” başlıklı sempozyumdaki analojisi çarpıcıdır: “Türkiye ekonomisinin nereye ve nasıl gittiğini belirleyen 100 büyük sermaye grubudur. Buna karşı milyonlarca küçük ticaret ve sanayi işletmesi var olmaya devam ediyor ve edecektir de. Son on yıllarda moda olan deyimle, işportacı vb.nin dâhil edildiği gittikçe büyüyen bir de ‘marjinal sektör’ var. Demek ki sayısal çokluğa bakarak ve küçüklerin tasfiye edilmediklerini gözleyerek, kentler için de benzer kuramsal yönelimli araştırmalara ağırlık vermek ve küçük işletmelerin büyük tekelleri sermaye karşısındaki ‘dayanma gücü’nden kalkarak, bir avuç sermaye grubunun ekonomide hiç de belirleyici bir konumu olmadığını sonucuna ulaşmak da mümkün” (Oya Köymen, “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp’in Tebliğlerine İlişkin Yorum”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (Der.), Ankara: Yurt Yayınları, 1988, s. 236).

⁷⁷ HR.MKT 92/5/1271. Leonidas [Ion Ionescu], “La Thessalie (I) Des terres, et de la manière de les administrer,” *JdC*, no. 583 (22 Mart 1855).

⁷⁸ Selem, köylülerin vergisini vermek ve ihtiyaçlarını karşılamak için mahsul henüz toprakta

bir taraftan borç verenler arasında diğer taraftan borç alanlar arasında farklılaşma yaratmaktadır. Bu sayede subaşılıktan çiftlik sahipliğine geçiş mümkün hale gelirken, ortakçılıkta da bazı üretim araçlarına, özellikle çekim hayvanlarına, sahip olup olmamak ortakçılar arasında farklılaşmaya neden olmaktadır.⁷⁹

Ion Ionescu'nun çiftliklerdeki mülkiyet ve üretim ilişkilerini anlatmak üzere verdiği örneğe göre, 1855'te bir çiftliği satın almak için 100.000 guruş veren bir girişimci tarlalar, ormanlık alan, otlaklar, samanlık, ahır ve bir konak yanında (bir çift 2 saban, 2 aile ve 8 öküzden oluşmak üzere) 12 çift ve 24 evden oluşan bir köyü, içinde doğan kişilerle birlikte satın alır.⁸⁰ Çiftliği oluşturan ortakçı aileler Ion Ionescu'ya göre "vassal" çiftçilerdir, yani kendisine ait emeğinden başka hiçbir şeyi olmayan, çiftlik sahibine değil ama toprağa bağlılardan oluşmaktadır. Borçlanmanın yarattığı borç bağı ile pekişen toprakbentlik, farklı angarya ve yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir. Çiftlik başında bulunan subaşılar ve yamaklarının belirlendiği tarlalarda buğday, pamuk veya susam ekip tamamını onlara teslim etmek bir yana, ortakçılar çiftlik sahibi ile paylaşımlarından ellerine geçen buğdaydan bir miktarını da onlara vermektedir. Ion Ionescu bu bağlamda subaşılarca tesis edilen yükümlülükleri şöyle vurgulamaktadır:

Çiftlikat reayası⁸¹ borçları için pek fahiş olarak güzeşte [faiz] verdiklerinden başka her biri senede subaşının intihab ideceği [sececeği] tarlaya ½ adet kara kile buğday ekip onun hasılatını cümleten subaşıya teslim etmekte ve bundan maada [başka] subaşılık namıyla kendi hissesine isabet eden buğdaydan dahi birer kara kile buğday vermekte mecburdur. Subaşılardan ekseriyeten birer de yamağı olub reaya-ı çiftlik ona dahi senede bir ve iki kile buğday verdikten başka 2-3 dönüm de penbe [pamuk] veyahud sisam [susam] ekip icab-ı hasılatı tamamen ol subaşı yamağına vermeğe borçludur. Ve zikr olunduğu üzere subaşı ve subaşı yamağının hesabına olarak reayanın ekip biçtikleri hasılatından hiçbir hisse almadıklarından başka kaffen [tüm] mesarif dahi kendilerinden olur.⁸²

Bu çerçevede selem borçlanması üretim ilişkilerinin niteliğini vurgulamak için gündeme gelmekte, toprağa bağlılığı borç bağı ile pekiştirmektedir. Tüm ödemeleri

iken, hasat zamanı ürünü teslim etmek üzere tüccardan ürün parasını peşin almasıdır. Ama paraya sıkışan üretici bu durumda cari fiyatların neredeyse yarısına razı olmaktadır. Bazı durumlarda öngörülemeyen üretim düşüşleri sonucunda anlaştığı ürün miktarını elde edemeyen üretici tüccara hasat sonucu borçlu konumda bile kalabilir: "İşte bu hale mebni nice ocaklar sönmüş ve pek çok hanedanlar ve kendi yağıyla kavrulur adamlar derece-i suale [dilencilik derecesine] inmiş ve inmektedir" (İ.MVL 284/11172/02 Z 1269). Ayrıca bkz. Tevfik Güran, "Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910", *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998, s. 136-139.

79 Ion Ionescu, "La production du métayer," *Journal de Constantinople*, no. 290, Mart 1851; HR.MKT 92/5, 1271. Leonidas [Ion Ionescu], "La Thessalie (I)." Leonidas [Ion Ionescu], "La Thessalie (II), Partage des produits entre le propriétaire et les métayers rayas," *Journal de Constantinople*, no. 587, 5 Nisan 1855.

80 Leonidas [Ion Ionescu], "La Thessalie (II)."

81 Reaya Osmanlı arşiv belgelerinde genelde köylü anlamında kullanılmaktadır ama 19. yüzyılda gayrimüslim nüfusun da reaya olarak adlandırıldığını görmekteyiz.

82 HR.MKT 92/5, 1271.

yanında borçlarını da çevirmek için nakit paraya sıkışan ortakçılar hasat sonrası kilesini 100 guruşa satacakları buğdayı hasat öncesi 60 guruşa subaşıya satmak zorunda kalmakta, tüm yükümlülükleri gerçekleştirdikten sonra kendileri çavdar veya kokoroz ekmeğine talim etmeye mahkûm olmaktadır.⁸³

Toprakbent ortakçılar için bu tür bağlardan kurtulmanın bir yolu dağlardaki göçebe hayata yönelmektir. Diğer yolu ise çiftlikteki geçimlik haklarından feragat ederek “perakende” konumuna düşmektir. İkinci yola düşenler çiftlikteki bağ ve kolektif yükümlülüklerden kendilerini kurtarmakta ama bu sefer hayat karşısında tek başlarına kalmaktadırlar. Ama perakendeler arasında çiftlikte yaşamaya devam edenler de vardır ki Ion Ionescu bunlara “parazit” yakıştırmasında bulunmaktadır.⁸⁴ Perakendelekle koşut giden diğer durum ise yoksulluk ve sefaletle dağlardaki yaşamın bir parçası haline gelen “eşkıyalık”tır.⁸⁵ Bu çerçevede özellikle 1850’lerde çiftlik sahiplerinin artan baskısı altında köylülerin kendilerini toprağa bağlayan toprak ziraatinden kaçarak ürün paylaşımı yapılmayan hayvancılığa meyletmeleri de diğer önemli gelişme olarak gözlenmektedir. Mustafa Reşid Paşa’nın çiftliklerini işleten Ion Ionescu, verdiği raporda son senelerde çiftliklerde yaşayan 806 aileden yalnızca 364’ünün toprağı işlediğini, geri kalanların ise çiftlik otlaklarını ücretsiz kullanarak hayvancılıkla uğraştıklarını belirtmektedir.⁸⁶

Aslında ortakçıların bu tür bir eğilim göstermeleri çok da yeni bir gelişme değildir. 1847’de Balkanlar’daki Çiftlikat-ı Hümayun’u tahkikten sorumlu Derviş Efendi de hazırladığı raporda “taife-i zürraa ve çiftçilerin” bazılarının ziraata rağbet etmeyerek ziraat alanlarını koyun ve çeşitli hayvan otlatmak için meraya dönüştürdüklerinin altını çizmektedir.⁸⁷ Bu şekilde topraktan kopup çobanlığa veya aylakçılığa [gündelikle geçinen işçiliğe] meyletmelerinden dolayı çiftçiliğe ithalleri, bir başka deyişle toprağa döndürülmeleri yönünde düzenlemeler gerektiğini aynı Ion Ionescu gibi ifade etmektedir.

Çiftlik sahipleri ile ortakçılar arasındaki bu gerilimli ilişki Tırhala çiftlikat komisyonu ve nizamnamesine de çiftlik sahipleri arasındaki çatışma kadar, hatta daha fazla yansımıştır. Nizamname’nin iki seviyede yorumlanabileceğini bir önceki bölümde söylemiştik: birinci olarak, özellikle subaşılığın kaldırılması ve yerel kredi piyasalarının düzenlenmesi çiftlik sahipleri arasındaki mücadeleyi göstermektedir; ikinci seviyede ise nizamname ile ortakçıların çiftlik sahiplerine angaryalar dâhil tüm yükümlülükleri neredeyse bir iş sözleşmesine dökülmüştür; dolayısıyla yerli ya da paşa olsun farketmeksizin çiftlik sahiplerinin hak ve tasarruflarının genel olarak tescili söz konusudur. Bu bağlamda ortakçıların toprağa bağlanması yönünde dolaylı ve dolaysız düzenlemeler Nizamname’nin ruhunu daha iyi yansıtmaktadır:

83 HR.MKT 92/5/1271.

84 Leonidas [Ion Ionescu], “La Thessalie (III), Les Soubachlyks,” *Journal de Constantinople*, no. 599 17 Mayıs 1855.

85 John S. Koliopoulos, “Shepherds, Brigands, and Irregulars in Nineteenth Century Greece,” *Journal of Hellenic Diaspora* 8, (4), 1981, s. 41-53.

86 Ion Ionescu, “Compte-rendu de l’administration des domaines de son Altesse Réchid Pacha, depuis le 1er mars 1853 jusqu’au 1er mai 1854,” *Journal de Constantinople*, no. 521, Haziran 1854.

87 C.ML 47/2189/1263.

ortakçıların geçimlik üretimleri için çiftlik sahibi tarafından tahsis edilmiş bireysel ve ortak alanların kullanımı sınırlanmıştır (madde 13 ve 14); çiftlik sahiplerine ödenecek bir “otlakıye resmi” tesisi aracılığı ile de hayvancılığa yönelik engellenmeye çalışılmıştır (madde 9, 11 ve 24). Her iki şekilde de ortakçıların toprağa dolaylı olarak bağlanması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ortakçıların dolaysız olarak toprağa bağlanmaları ise Nizamname’nin 21. ve 26. maddeleri aracılığı ile olmaktadır. 21. maddeye göre ortakçıların verilen tohumların tamamını ekmayerek çiftlik sahiplerinin zararına neden oldukları belirtilmektedir. Böylesine bir durum ile karşılaşıldığında Nizamname birinci sene için çiftlik sahibinin zararının yarısının ortakçı tarafından karşılanmasına dair bir önlem getirmektedir. Bunun tekrarlanması durumunda ortakçı verdiği zarar oranında zararını tazmin etmelidir. İlk sene tebyin [uyarı], ikinci sene teb’id [uzaklaştırma], üçüncü sene ise “çiftten ihraç ile perakende sınıfına nakl-i muamelesi” öngörülmektedir. Ortakçı böylece ziraate bağlanmaya çalışılırken, aslında toprağa da bağlı hale gelmektedir. Bu madde üzerine Meclis-i Vâlâ’da yapılan tartışmalarda 1858 Arazi Kanunnamesi ile paralelliği de gündeme gelmiştir. Gerçekten de Arazi Kanunnamesi’nin 9, 68-76, 84, 85 ve 103. maddeleri tarım arazilerinin üç sene üst üste boş bırakılmayacağına dair 16. yüzyıl kanunnamelerinden bu yana süregelen düzenlemeleri içermektedir. Arazi Kanunnamesi’nin sadece geçimlik ekonomiyi, vergi tabanını ve gelirlerini korumaya yönelik gibi görülen (literatürün de genelde bu şekilde yorumladığı) bu düzenlemesi Tırhala örneğinde, yerel dinamikler çerçevesinde, ortakçıların toprak-bentliklerinin önünü açmaktadır.

Diğer taraftan, Nizamname’nin 26. maddesinin uygulamasını her ne kadar Meclis-i Vâlâ (“mahalinden istizaha mutevakıf olduğundan”) daha ayrıntılı bir tetkikat sonrasına ertelese de “münasib” görmesi hükümetin soruna yaklaşımı hakkın-da önemli ipuçları vermektedir.⁸⁸ Bu maddenin Komisyon-u Mahsus temsilcileri tarafından imzalanan Nizamname metninde yer alması da yereldeki toplumsal dinamikleri ve güç dengelerini ifade etmesi açısından önemlidir:

26. Bend: Bir çiftlikte doğmuş ve büyümüş olan yani cedden yerlisinden bulunanlar bâlâda [yukarda] beyan olunduğu vechle nihayet-i derecede müttehem olmadıkça [suçlu olmadıkça] sahib-i çiftlik tarafından tard olunmak [kovulmak] caiz olamayacağı misillü bu makuleler kendileri dahi iskan şürut ve nizamı [düzenlemeleri ve yasaları] iktizasınca hiç bir vakitte terk-i vatan edemeyecek ise de bu kabilden olmayub da ya sahib-i alâka [çiftlik sahibi] marifetiyle başka bir me-

88 Madde 26’ya Meclis-i Vâlâ’da eklenen derkenar: Bir çiftlikte sakin olan çiftçiler yerliden olduğu takdirde iskan şartı iktizasınca o çiftliği terk idememeleri münasib ise de çiftlik sahibi tarafından talim ve tadi gördükleri halde dahi çiftlikte kalmak mecburiyeti altında bulunmaları muvaffak-ı hakkaniyet ve madalet olacağına ve bununla beraber çiftçiler ashab-ı alâkadan bazı mertebe _____ (?) oldukları halde arz-i teadi ile çiftlikten çekilmek (?) gibi harekette bulunacakları dahi muhtemel olarak bu sıra da ise emr-i ziraatin tatilini ve çiftliklerin mamuriyetine halel gelmesi mebni olacağına binaen o makule çiftliklerde bulunan çiftçiler haklarında ashab-ı alâkanın muhtemel olan ta’dillerinin derceti tayin ve tecdid olunarak o haletin vuku’ üzerine çiftçilerin çiftliği terk eylemelerinde tehir (?) kılınması muvaffak-ı maslahat olacağından te’adiyat-ı mahsule nevi’ ve dercetinin layıkıyla tahkikiyle ona göre bir karar virilerek keyfiyetin izahen bu tarafa bildirilmesi.

halden [yerden] getirilmiş veyahud kendüleri gelib bir mahalde çiftçiliğe girmiş ise bunlar hakkında gerek sahib-i alâka canibinden çıkarılmak ve gerek kendüleri istedikleri zamanda gidebilmek maddeleri karin-i mesag [izin] olması.⁸⁹

Aslında bu madde, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı Kanunnameleri’nde ve sonrasında da 17. yüzyıl itibariyle uygulanan Kanunname-i Cedid’de yer alan “celay-ı vatan”a dair düzenlemeyi hatırlatmaktadır. Zira bu eski düzenlemelere göre köyünü terk eden birisi 10 sene içerisinde köyüne döndürülebilmektedir.⁹⁰ Diğer taraftan toprak üzerindeki koşulların kırsal alandaki sınıf mücadelesi dinamiklerine göre daha da ağırlaştığı dönemler de olmuştur. 1630’larda yazılan ferman örneklerinde, reyanın artan firar vakalarından dolayı reyanın terkettiği toprağa geri döndürülme süresinin 40 yıla çıkarıldığı, hatta reyanın terk ettiği toprak Sultan hasası ve vakıflara aitse dönme zorunluluğunun süresiz olduğu emredilmiştir.⁹¹ Ağırlaşan topraktentlik koşullarının 18. yüzyılda da devam ettiğine dair kanıt yoktur ama Manastır kazasına gönderilen 1731, 1732 ve 1776 tarihli fermanlar hâlâ bağlı olduğu topraktan firar eden köylülerin kayıtlı oldukları köye döndürülmesini emretmektedir; yine Manastır’a gönderilen 1777, 1778, 1779 tarihli fermanlar ise firar durumunda geri döndürülme süresini daha yaygın görüldüğü üzere 10 yıl ile sınırlamaktadırlar.⁹² 1862 tarihli Tırhala Nizamnamesi’nin ise topraktentlik koşullarını tekrar ağırlaştırma arayışında olduğu görülmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda olduğu gibi 10 yıl sınırından bahseden yoktur, ortakçı artık “hiçbir vakitte terk-i vatan edemeyecek”tir. Aşağıda da göreceğimiz üzere benzeri sınırlamalar 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar’da sık görülmektedir. Bir taraftan köylülerin firarı diğer taraftan toprak sahiplerinin onları toprağa bağlama çabaları aslında sınıf mücadelesinin tezahüründen başka bir şey değildir. Daha önceki yüzyıllardaki sınırlamalar bağlamı dâhilinde araştırılmaya muhtaçtır ama 19. yüzyılda sınıf mücadelesini daha da sertleştiren bizce çiftlik sahibi sınıf içi rekabet ve mücadelesinin kızışmasıdır; burada ateşleyici olan öşür vergilerinin iltizama verilmesi olmuştur. Bu bağlamda üst seviyedeki mücadele çiftlik sahipleri ile sarraf-mültezimler arasındadır. Ama bu mücadelenin asıl olarak alt seviyede çiftlik sahipleri ile ağır yükümlülükler altında bulunan ortakçı köylüler arasındaki çatışmayı alevlendirdiğini belirtmek gerekir; hasıllattan onda bir öşür çıkarıldıktan sonra paylaşımın ve yükümlülüklerin nasıl

89 İ.MVL 463/20920/lef 8.

90 Ömer Lütfi Barkan, “XV ve XVIncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt: I, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 60, 72, 77, 317, 331. McGowan, s. 51-54; Aleksandar Matkovski, “La résistance des paysans macédoniens contre l’attachement à la glèbe pendant la domination ottomane”, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes: Sofia, 26 août-1 septembre 1966, vol. III: Histoire (Ve-XVe ss.; XVIe-XVIIe ss.,* Sofia: Editions de l’Académie Bulgare des Sciences, 1969.

91 1634 tarihli ferman için bkz. Matkovski, 1969, s. 705-6; 1636 tarihli ferman için bkz. McGowan, 1981, 146. Ayrıca bkz. Bistra Cvetkova, “Les mouvements anti-féodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane xvie-xviii siècles,” *Études historiques à l’occasion du XIIe Congrès international des sciences historiques, cilt 2* içinde (Sofya, 1965), s. 154-155.

92 McGowan, 1981, s. 146, 214.

olacağı çatışmaların ikinci düğümünü oluşturmuş, yeni düzenlemeleri ve emek disiplini gündeme getirmiştir. Mukataa-iltizam sistemi içinde kendi çiftliklerindeki öşür vergilerinin de iltizamını alagelen taşra burjuvazisi bu kaynağı finans sermayesine (sarraf-mültezimlere) kaybedince kayıplarını çiftlik emekçilerinden çıkarmayı çözüm olarak görmüşlerdir (bu konudaki çatışmalar için bkz. bölüm 2.4). Bu da zaten görenek hukuku içinde tanımlı yükümlülüklerin ağırlaşmasını ve özgür olmayan emek biçimlerinin (toprakbenlik ve borç bağı gibi) ağırlaşarak gündeme gelmesi ile sonuçlanmıştır.

3.1.2 Balkanlar genelinde toprakbentlik

Tırhala Nizamnamesi ile ortakçıların dolaylı ve dolaysız şekilde toprağa bağlanması acaba bir istisna mıdır? Diğer çiftlikat nizamnamelerinde de benzer şekilde emek üzerine baskı görülmekte midir?

İlk önce ortakçıları dolaylı şekilde toprağa bağlayan düzenlemeleri ele alacak olursak, Yanya (1848), Vidin (1850), Leskofça (1859) ve Karaferye (1865) nizamnamelerinde benzer hükümlerin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu nizamnameler aynı Tırhala nizamnamesi gibi ortakçıların ortak alanlarda hayvancılık yapmaya yönelerek toprakta ziraati boşladıklarını vurgulamaktadır.⁹³ Alınan önlemler de benzerdir, çiftlikte ortakçıların bakacağı hayvan sayısı sınırlanmakta, bu sınır ötesi- ne geçenler otlak resmi ile cezalandırılmaktadır:

- Yanya’da çiftliklerde ortakçılardan geçimlik miktarı aşacak şekilde 30 koyundan fazla koyun besleyenlerden her fazla on koyun için bir kıyve peynir, elli koyundan fazlası için ise bir kuzu alınacaktır; çift işlemeyerek iskân eden “perakende”lerin de çiftte teşviki gerekmektedir, dolayısıyla bunların geçimlikleri için besledikleri koyun ve keçiden beşer guruş, inek ve kısraktan ise 25’er guruş otlakiyye alınması gerekir.⁹⁴
- Vidin’de ortakçıların, eskiden bu yana olduğu üzere on koyunda bir okka peyniri

93 Mustafa Suphi’nin 1909’da *Tanin*’de yayımlanan makalesi Yanya’da pek değişen bir şey olmadığını göstermektedir: “Yanya vilayetinde arazi çoğunlukla çiftlik halinde kullanılmakta ve bu çiftlikler öteden beri kimi beyler elinde olup içindeki köylüler amele ya da kiracı sayılmaktadır. Toprağı işleyen gerçek çiftçiler ise bu amele yığındır. Devlete öşrü verdikten başka, emlak sahiplerine de ‘imr[o]’ adı altında bir bölüm ayırırlar ki, öşür ve imro’nun gayrisafı hasılanın yüzde 50-60’ına varması da ender değildir, öyleyse, köylü gayrisafı hasıladan kendine kalacak yüzde 40 ile, bu miktarın da karşı karşıya olduğu bin türlü tehlikelerle bir şey yapamaz. O nedenle, önemli bir toplam oluşturan bu sınıf halk arasında yoksulluk egemendir, öte yandan, çiftlik yaşamından çok kent yaşamına alışmış olan beylerse, çiftlikleriyle ödeme (tahsilat) ve öşür zamanından başka zamanlarda ilgilenmezler ve aldıklarını yerler... [S]onra beylerin zevk ve eğlencesi, köye gönderdikleri vekillerin yolsuzlukları, öte yandan köylülerin beylerine oyunları akla gelir. Tarlaların otlak durumuna getirilmesinde bu köylü oyunlarının da rolü vardır. Çünkü köylünün hayvanında beyin payı yoktur. Tarlayı ekip biçerek yorulacağına tarladan mükemmel bir çayır yaparak, ya gizlice kiraya vererek, ya da kendi hayvanlarını otlatarak yararlanmak köylü için daha kolaydır” Mustafa Suphi, *İlk Yazılar, 1. Cilt 1908-1910*, Dilek A. Kanat (der. ve Türkçeleştiren), İstanbul: Amaç Yayınları, 1989, s. 77.

94 ŞD 304/5/29 Cemaziyelahir 1302.

otlakiyye olarak vermeleri “haddi-i itidalde” bulunmuştur.⁹⁵

- Leskofça’da ortakçılar baştinesi (çifti) dahilinde bulunan tarlayı hayvancılık yapmak üzere çayıra dönüştüremeyecektir, dönüştürse çiftlik sahibine tarlada yetişecek ürün miktarının dokuzda biri “icare-i zemin” vermeye mecburdur.⁹⁶

- Karaferye’de ortakçılardan bazıları “kendi menfaatleri için” koyun, keçi, hergele ve arı kovanı edinmekte, bunlara bakarken kışlak ve çayırları harap etmektedirler; kışlaklarında, kullanacakları çift hayvanlarından başka 20 baş koyun ve/veya keçi, 2 baş manda, 2 baş sığır ve 2 hergeleyi meccanen otlatabileceklerdir, ayrıca 2 tane arı kovanına da bakabileceklerdir; ama bu miktarı aşacak şekilde hayvan otlatıkları ya da arı kovanı baktıkları takdirde fazla koyun ve keçi ve arı kovanlarında 2’şer, inek, hergele ve canavarlardan 7’şer, diğer hayvanlardan 10’ar gurusu senevi otlak ve kışlak resmi alınacaktır.⁹⁷

- Daha farklı bir tarımsal üretim yapısı olan Parga’da tarla ve bahçelerde kokoroz [mısır buğdayı] ekilmesi tamamen men olunmuştur, bundan sonra bu alanlara limon ve portakal ağaçları ve dut fidanları dikilecek ve sebze bahçeleri yapılacaktır, yapmayanların tarlaları ellerinden alınacaktır.⁹⁸

İkinci olarak, ortakçıları doğrudan toprağa bağlayan düzenlemelere bakarsak, Niş ve Leskofça (1859), Bosna (hem 1842 hem de 1859) ve Parga (1875) nizamnamelerinin Tırhala nizamnamesi ile aynı doğrultuda düzenlemeler getirdiğini görmekteyiz:

- Niş ve Leskofça’da ortakçılar baştinelerini kendileri işlemekle yükümlüdür, başkasına devredemezler; işlemezlerse veya icar-ı zemini iki sene üst üste vermezlerse, çiftlik sahibi baştineyi başkasına verecektir.⁹⁹

- Bosna’da 1842 nizamnamesine göre ortakçı sebepsiz yere toprağı boş bırakamayacaktır, vergi ve benzeri yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınır zirai faaliyeti aksatır ise hakim ve zabıta duruma müdahale edecek, tedip edilmesi [terbiye edilmesi] yoluna başvurulacaktır, bu mümkün olmazsa çiftlikten çıkarılacaktır.¹⁰⁰

- Bosna’da 1859 nizamnamesinde çiftlik sahibinin ortakçıları istediği zaman çiftlikten çıkaramayacağı hükmedilmiştir ama sebepsiz yere toprağı işlememek, çiftlik sahibinin hissesini vermemek ve onu zarara uğratmak, ortakçılık sözleşmesine uymamak ortakçıları yerel meclise sevke ve “ıslah-ı halleri” söz konusu olmazsa çiftlikten ihraçlarına yol açacaktır.¹⁰¹

- Parga’da ortakçılar ellerindeki ağaçları terk edememektedirler, böyle bir durumda çiftlik memuruna haber vermeğe mecburdurlar, başka bir bölgeye gitmeleri durumunda ellerindeki ağaçları terk etmeğe mecburlardır.¹⁰²

95 İnalçık, 1992, s. 96; İ.DH 255/15687/12 Ramazan 1268.

96 Kararnamenin 13. maddesi için bkz. Şentürk, s. 138.

97 C.ML 32/1494 (1282).

98 Kararnamenin 10. maddesi için bkz. ŞD 2087/52/10 Zilkade 1292.

99 Niş Kararnamesi’nin 4. ve 5. maddeleri ve Leskofça Kararnamesi’nin 3. ve 4. maddeleri için bkz. Şentürk, s. 134, 136–37.

100 12. madde için bkz. Güran ve Uzun, s. 880–881.

101 8. ve 12. maddeler için bkz. Güran ve Uzun, s. 899–900.

102 11. ve 19. maddeler için bkz. ŞD 2087/52/10 Zilkade 1292.

Bu şekilde nizamnamelerin çiftlik sahiplerinin iktisadi çıkarları doğrultusunda zirai üretimin istikrarı (hatta arttırılması) için bir emek disiplini inşa ettikleri görülmektedir. Emeğin hareketini sınırlayan hükümler ortakçıları toprağı işlemeye zorlamakta, onları çiftlikten atmak için neredeyse imkânsız koşullar sıralamaktadır; ihraç, disiplin ve “terbiyenin” sağlanmadığı durumda en son çözüm olarak ortaya çıkmaktadır; toprağı işlemekle yükümlü ortakçıların çiftliği terk etme hakları ve serbestlikleri neredeyse yoktur.

15. yüzyıla kadar uzanan işgücünü toprağı bağlayan düzenlemelerin 19. yüzyılda hâlâ uygulanıyor olması nizamnamelerin ortaya çıktığı bölge ve örneklerle sınırlı değildir. Halil İnalcık’ın, Tanzimat dönemi siyasal ve toplumsal gerilimlerini tartışırken (Rumeli Müşiri’ne 1838’de gönderilen hükümden) yaptığı alıntı bu konudaki uygulamaların Balkanlar’daki boyutu hakkında fikir vermektedir:

Rumeli canibinde olan mahallerin ekseri vücuh ve müte’yanatı asla bu usul-ı mer-gubeye [rağbet gösterilen yönetime] riayet itmeyerek memleketlerinde bulunan reayayı kendi ’abd müşteraları [satın aldıkları kul] hükmünde tutub çiftlik hizmetlerinde ve sair umur-u hususlarında cebren bila-ücret kullanmak, birisi olduğu çiftlikten ayrılıb bir aher çiftliğe ve yahud gayri kar ve kesbe [başka kâr ve kazanç] gitmek murad eyledikde salıverilmemek ve umur-ı tezvic ve tezevvücüne [evlendirme ve evlenme işleri] ve icra-ı mabeynlerine bi vech müdahale eylemek misillü mezalim ve tadiyahata [haddini aşma] ictisar üzere oldukları...¹⁰³

1839 sonrasında çiftliklerden firar ederek “terk-i vatan” edenlere dair davalar Balkan coğrafyasının toplumsal hayatında önemli yer tutmaktadır. Bu davalar hem yerel meclislerde hem de temyiz sürecinde Meclis-i Vâlâ’da görülmektedir. Buradan ortaya çıkan sonuç çiftlik sahipleri arasında emek gücünü toprakta bağlı tutmaya yönelik, ya da madalyonun ters yüzünden bakarsak bazıları için emek gücü çekmeye yönelik, önemli bir mücadele olduğu anlaşılmaktadır.

1852’de Selanik Eyaleti Vardar Nahiyesi’nde bulunan Kalyon Çiftliği’nin mutasarrıfı Mehmed Said Bey’in Selanik Meclisi ve Valisi’ne gönderdiği arzuhal buna bir örnektir. Çiftlik reayasından on tanesi Karaferiye ve Katrin kazalarına firar etmiştir, mutasarrıf çiftliğe celplerini talep etmektedir.¹⁰⁴ Arzuhalde yer alan reayanın çiftliğe celbine yönelik talep kadar çiftliğin “çiftlikat şûrutu” [koşulları] gereğince reayanın “meva-i kadimleri” [kadim yurtları] olarak nitelendirilmesi köylülerin toprağı bağlı olageldiklerini ifade etmesi açısından dikkat çekicidir. Eyalet meclisine gelen böyle bir talebin Sadaret’e iletilmesi (dolayısıyla bizim de arşivde izine rastlamamız) ise bu konuda yerel idarenin alınacak tedbir ve gerçekleştirilecek uygulamaya dair soru işaretlerinin olduğunu göstermektedir.

1857’de Selanik Eyaleti Vardar-ı Kebir ve Sagir nahiyelerindeki çiftliklerde ortakçılık hizmetinde iken başka çiftliklere firar eden reayanın “meva-i kadimelerine” iadelerine dair çiftliklerin mutasarrıfı, aynı zamanda Meclis-i Muhasebe-i Maliye azalarından, Sermed Paşa’nın benzer bir istidası karşısında Meclis-i Vâlâ’dan Sela-

103 Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri,” *Belleten*, 28, (112), 1964, s. 651.

104 A.MKT.UM 105/53/10 Za 1268.

nik Eyalet Meclisi ve Valisi’ne gönderilen talimat bu konudaki idari karar ve uygulamalara dair önemli ipuçları vermektedir:

...kadime-i karyelerini terk ile aher mahallelere müteferrik olanların [dağılanların] vardıkları yerlerde avazırhanesine [hanelerden oluşan vergilendirme birimi] kayd olunmayub ve on sene dahi mürur itmeyüb [geçmeyip] üzerlerinden tahrir-i cedid dahi geçmiş ise o makule perakende olan teba’ şer’-i şerif ve zabtiye marifetiyle bulundukları mahallerden kaldırılıb meva-ı kadimelerine [eski yurtlarına] nakil ve irca ‘ittirilmek iskan hakkında olan şerait-i atikeden [eski düzenlemelerden] idiğü ve bir de teba’nın on sene ikamet eylediği köy vatan-ı asl farz olunub bu nizam bir karye ve çiftlikte mütevatın [yerleşik] teba ‘hakkında olarak maskat-ı re’sinden [doğum yerinden] on seneyi mütefazıl [on seneden fazla] bulunan teba’ hoşnişin [göçebe] olmak iktiza ideceği...¹⁰⁵

Meclis-i Vâlâ’nın burada “celay-ı vatan”a yönelik emek hareketliliğine 10 senelik sınırlama öngören klasik dönem düzenlemelerinin geçerliliğini vurguladığı görülmektedir. Nihayetinde Eyalet’e gönderilen karar “şürut-ı atike ve nizam mucibince” [eski koşullar/düzenlemeler ve yasa uyarınca] firar eden ortakçıların çiftliklere iadesi yönündedir.

“İskan şürutu” gereği “meva-ı kadime olan çiftlik”i terketmemek 1860’ta Tırhala’da, henüz Komisyon-u Mahsus gerilimli çalışmalarını sürdürmekteyken, yine gündeme gelmiştir. Tırhala mutasarrıflığına bağlı Yenişehir-i Fener’deki bir çiftlikte “zulm ve taaddi” görerek “ortakçılık ve çiftçiliğini fesh” eden Bodgola Tanaş aynı çiftlikteki diğer hisse sahibi İbrahim Bey’in hissesine nakil olmuştur.¹⁰⁶ Buna itiraz eden öteki çiftlik hissedarı Abdülhamid Ağa’nın arzuhalı ve Tanaş’ın karşı arzuhalı sonucunda Sadaret bir çiftlikten bir başka çiftliğe naklin söz konusu olmadığı, söz konusu kişinin meva-ı kadime olan çiftlikte kaldığı, dolayısıyla iskan şürutuna dokunur bir şey olmadığına karar verirken, çiftlik ashabının gösterdiği “zulm ve taaddi”nin, eğer doğruysa, “men ve def” edilmesi emredilmiştir.

Benzeri bir örnekte, Rumeli Eyaleti Tikveş kazasında “taife-i ziraatten” sekiz kişi aileleriyle birlikte Reşid Ağa tarafından istihdam oldukları çiftliği gördükleri zulüm yüzünden terk ederek Selanik Sancağı’nda bulunan Osman Efendi’nin çiftliğine nakil olmuşlar, burada da bir buçuk seneden beri ziraatle meşgullerdir.¹⁰⁷ Reşid Ağa ortakçılık etmekte olan ailelerin Osman Ağa tarafından “eşkiyaca” kaldırıldığını belirtmektedir. Onların çiftliğe iadesini talep ederken, onlara verdiği borcun ödenmesine kadar çiftlikte çalışmaları gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Osman Ağa ise “zulüm ve taaddiden” kaçarak çiftliğine ortakçılık etmek üzere çiftliğine iskan eden ailelere “duyun-ı atika, virgü-ü mürettebe-i miriye, yem ve yiyecekleri ile ziraatlerine lüzum görünen hayvanat ve mesarif-i saire için” faizsiz (yirmi bin guruş) borç verdiğini söyleyerek, yani düğümlediği borç bağı dolayımıyla yarattığı topra-

105 A.MKT.MVL 87/81/07 L 1273.

106 A.MKT.UM 393/43/ 7 B 1276.

107 A.MKT.UM 526/10/ 15 C 1278.

108 MVL 413/12/ 11 L 1279.

ğa bağıllığı vurgulayarak, Tikveş'teki çiftliğe iadelerine itiraz etmektedir.¹⁰⁹

Reşid Ağa'nın itirazı sonucu davayı gören mahalli meclis, şürut-u iskan nizamına göre meva-ı kadimelerine dönmelerini karara bağlar. Ortakçı ailelerin karara itirazını içeren arzuhalde birlikte davayı Selanik Valisi Meclis-i Vâlâ'ya havale eder.¹¹⁰ Meclis-i Vâlâ ahalinin "huzur ve rızaların istihsali" şartı ile meva-ı kadimelerine iadesini Selanik Valisi'ne buyururlar. Meclis-i Vâlâ bu noktada "Tırhala Sancağında vaki çiftlikatta meskun taife-i zürraa hakkında icrası mütesavır olan [Nizamname'nin] 26. Bendinde muharrer" olan açıklamayı gündeme getirir: bir çiftlikte doğmuş ve büyümüş, cedden yerlisinden bulunanlar "iskan şürut ve nizamı iktizasınca" çiftliği terk edemeyeceklerdir; buna karşın sahib-i alâka tarafından başka mahalden getirilmiş veya kendileri gelip bir mahalde çiftçiliğe girmiş olanlar hem sahib-i alâka tarafından çiftlikten çıkarılabilirler hem de kendileri istedikleri zaman çiftlikten gidebilirler. Dolayısıyla ortakçı ailelerin Tikveş'teki çiftliğe iadeleri kaide gereğidir. Tırhala Nizamnamesi'nin 26. maddesi "mahalinden istizaha mütevakkıf olduğundan" (yerelden açıklamaya bağlı olduğundan) halka dağıtılacak basılı nizamnamede yer almasa da, bu davada görüldüğü üzere hem mahallinde hem de merkezde bu konuda açık ve belli olmayan bir şey yok gibidir. Hatta padişahın merhameti ahalinin hareket özgürlüğü ile değil iskan şürutunca bağlı olduğu çiftlikte gördüğü muamele ile ilgilidir ki çiftlikte gördükleri muamele "rıza-ı ali ve merhamet-i seniyye-i padişahiye külliye mugayir [aykırı]" olduğundan Reşid Ağa hakkında da "muamele-i muktezinin [lazım gelen] ifa olunması" gerekmektedir.

Çiftlik sahipleri arasında rekabet 1858'de İvranya'da Süleyman Bey'in verdiği arzuhalde de görülmektedir. Süleyman Bey'in ifadesine göre mutasarrıf olduğu çiftliğinde müstahdem 15" ırgad amelesi" Abdi Çorbacı adlı başka bir çiftlik sahibi tarafından "iğfal" edilerek [aldatılarak] Niş taraflarına götürülmüştür.¹¹¹ Kendi ifadesi ile "amele" kendisinden mevsiminde iş işlemek üzere peşin olarak 17863 guruş 32 para kabz etmiştir, ya da madalyonun diğer yüzünü çevirirsek Süleyman Bey "amele"yi peşin para karşılığında borçlandırmıştır. Borç bağıını ören Süleyman Bey amelenin kendi çiftliğine iadesini yani toprakbentliği, olmadı borç verdiği paranın tahsilini talep etmektedir. Sadaret Deavi Nezareti'nden Niş Mutasarrıfı'na gönderilen yazı uyarınca meselenin meclis marifetiyle görülmesi ve gereğinin ona göre yapılması öngörülmüştür.

Farklı örneklerini gördüğümüz toprakbentlik talepleri ve buna bağlı firar vakalarının aslında Balkanlar'da vaka-ı adiye olduğu anlaşılmaktadır. Vidin, Yanya, Edirne, Selanik, Tırhala, Silistre, Rumeli Mutasarrıflarına gönderilen 1857 tarihli talimattaki açıklamalara göre, çiftliklerde sakin ortakçı ve hizmetkâr çiftlik sahibinden angarya veya diğer şekillerde "zulüm ve taaddi [husumet]"ye maruz kalıp da başka çiftliğe gidecek olurlarsa, çiftlik sahibi reayanın çiftliğin kadim reayası olduğunu öne sürerek başka yere salmamakta, firar edenlerin de iadesini sağlamakta, firarını bahane edip "esir gibi istihdam" etmektedirler.¹¹² Sadaret'e göre "tahrir-i

109 MVL 403/48/ 12 Ca 1279.

110 A.MKT.UM 526/10/ 15 C 1278.

111 A.MKT.DV 126/93/12 M 1275.

112 A.MKT.UM 290/24/29 Z 1273; A.MKT.UM 290/45/1273.

nüfus ve virgü maddesine sekte ve hâlel ve emr-i ziraat ve mamuriyete bir nev’ gusl gelmemek [öldürmemek] için” başka bir kazaya gitmesi uygun olmayıp, kazadan dışarı çıkmamak, vergisini kayıtlı olduğu mahalde ödemek, sakin olacağı çiftliğin sahibinin mal müdürlüğüne ilmühaber vermesi şartıyla ortakçı ve hizmetkâr kaza dahilinde dilediği çiftliğe gidebilir. Ama Meclis-i Vâlâ, bu durumun icrasında yerel dinamiklerin önemli olduğunu belirterek (“mahallince bir güne muhaziri [zararı] olup olmayacağı buraca meçhul olduğundan”), meselenin mahalli mecliste müzakere ve mütalaa edilerek icabına bakılması, mazbata ile de bildirilmesini öngörmektedir. Tabii mahalli meclislerde toprak sahibi ağa ve beylerin hakimiyeti düşünüldünce Meclis-i Vâlâ’nın bu kararı, yukarıda da farklı örnekleri görülen diğer benzer kararlarla birlikte Balkanlar’da toprak sahibi sınıf hükmünü tescil ve tesis etmektedir. Diğer taraftan yukarıda sıraladığımız örnekler arasında Meclis-i Vâlâ’nın yerel meclise inisiyatif bırakmadan firar eden ortakçıları çiftliğe iade kararı verdiği Muhasebe-i Maliye azalarından Sermed Paşa’nın talebini dikkate alırsak, merkezî hükümet ve yargının çiftlik sahibi paşaların taleplerini yerine getirmekte tereddüt etmedikleri, yerel çiftlik sahiplerinin taleplerini ise yerel güç dengesine yani meclislere havale ettiklerinin altını çizmemiz gerekir. Bu da bir önceki bölümde tartıştığımız sınıf içi çatışma dinamikleri ile uyumlu bir sonuçtur.

3.1.3 Batı Anadolu’da ortakçılar

Çiftlikat nizamnamelerinin emek rejimine şekil verdiği 19. yüzyıl Balkanları’nda üretim ilişkilerine dair bilgilerimizin oldukça ayrıntılı olduğunu söyleyebiliriz. Batı Anadolu’daki durum hakkında neler söylenebilir? Farklı kaynakları mobilize ederek üretim ilişkilerine dair bilgi vermek mümkün, ama Balkanlar’daki toplumsal dinamikleri tartıştığımız kadar net olmak çok kolay değil. Bunun nedeni ise (bilgilerimiz dâhilinde) Batı Anadolu’da herhangi bir çiftlikat nizamnamesi hazırlanmamış olması. Bu aslında bölgenin üretim ilişkilerini açıklayabilmek ve Balkanlar ile farkını ortaya koyabilmek için cevap gerektiren bir sorunsal olarak duruyor.

Acaba Batı Anadolu’da çiftlik sahiplerinin ortakçıları disiplin altında tutmaya, toprağa bağlamaya ve bunu hukuka dökme ihtiyaçları yok muydu? Çiftlikler arasında Balkanlar’da olduğu gibi emek gücü çekmeye dair bir rekabet yok muydu? Her iki soruya da bölgede emeğin bol ve hareketli olması üzerinden olumsuz bir cevap verilebilir: Mora yarımadası göçmenleri, adalardan ve Anadolu’dan (19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar ve Kafkaslar’dan da) göçenler, Ege Denizi havzası çevresinde dolaşımda olan mevsimlik emekçilerin varlığı çiftliklerin ihtiyacını bir baskı mekanizması kurmadan karşılıyor olabilir. Yukarıdaki iki soruya bölgede özellikle 19. yüzyılda niceliksel olarak arttığını bildiğimiz, ama çiftliklerdeki istihdamlarının tam boyutlarını pek de bilemediğimiz köle nüfusu bağlamında olumlu bir cevap da verebiliriz, çiftliklerdeki koşullar Balkanlar’daki toprakbentliğin de ötesinde ve daha sert olabilir!

Diğer taraftan Batı Anadolu’da 1880’lerdeki Hazine-i Hassa’nın genişleme politikası gündeme gelene kadar sınırlı sayıda çiftlikat-ı hümayun vardır. Burjuva-bürokratlar genelde bu çiftliklerin işletmesini alarak yatırımlarını yaptıkları için Batı Anadolu onlara kapalı kalmış olmalıdır. Böylelikle yerel çiftlik sahipleri bur-

juva-bürokratların rekabetinden azade kalmış olabilirler, dolayısıyla da her iki grup arasındaki çatışmaların yansıması olan çiftlikat nizamnameleri gündeme gelmemiş diyebiliriz. Burada çiftlikat-ı hümayunu besleyen önemli kaynağın müsadere edilen ayan çiftlikleri olduğunu hatırlayalım. Balkanlar'daki Tepedelenli Ali Paşa çiftlikleri girişimci paşalar ve yerel toprak sahipleri arasında paylaşılırken, Batı Anadolu'daki Karaosmanoğlu çiftlikleri genelde aile tasarrufunda kalmaya devam etmiş, en kötü ihtimal satılarak elden çıkarılmıştır.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90487---0035
Torbalı'da Tepeköy Çiftlik-i Hümayûnu (Carlo Bükmeçyan)

Bir başka açıklama olarak çiftlikat nizamnamelerinin düğümü olduğunu gördüğümüz öşür vergilerinin Batı Anadolu'daki uygulamasını öne sürebiliriz. Bir önceki bölümde de tartıştığımız gibi Tanzimat döneminde bölgedeki öşür iltizamının neredeyse tekeli Baltazzi ailesinin elindedir. Hatta satın alma yanında öşür mültezimliğinin de kolaylaştırıcılığında Batı Anadolu'nun 1840-1871 arasında en büyük toprak sahibi olmuşlar, bölgeyi iktisadi olarak kontrol etmeye başlamışlardır. Çiftlik sahibi ile öşür toplayanın farklılaşmaması da çiftlikat nizamnamesini ortaya çıkaracak çıkar çatışmalarını gündeme getirmemiş olabilir.

Biz bu nedenlerin hepsinin Batı Anadolu'da çiftlikat nizamnamesi olmamasını açıklayabileceğini, ama ağırlığı Baltazzi ailesinin çiftlik tasarrufuna vermenin daha makul olduğunu düşünüyoruz.

Batı Anadolu çiftliklerindeki üretim ilişkilerine dair yapılan araştırmalar bize ne söylüyor? Halil İnalçık 19. yüzyıl başında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın üç tür çiftlik işlettiğini belirtmektedir: "Ürünün tamamen toprak sahibine ait olduğu tarlalardan oluşanlar; ilk türden tarlalar ile reayaya kiralanan tarlaların bir arada bulunduğu çiftlikler; kiracılara bırakılan çiftlikler".¹¹³ Ona göre plantasyon benzeri büyük çiftliklerde ücretli emeğin hâkim olduğu birinci tür en yaygın görünen türdür. Nagata, Karaosmanoğulları çiftliklerinde ortakçı, hizmetçi ve çoban olarak

¹¹³ İnalçık, 1998, s. 28

Mora ve adalardan gelen göçmen emeği ile konar-göçen emeğinin (mevsimlik işçilik de dâhil olmak üzere) önemli olduğunu vurgulamakta, çalışan köle ve cariyelere de ayrıca dikkat çekmektedir.¹¹⁴

1844-1845 yıllarında gelir ve gayrimenkulü vergilendirme arayışındaki Tanzimat’ın vergi reformu sonucu tutulmuş “emlak, arazi, hayvanat ve temettuat defterleri”ni inceleyerek “tacir-i muteberandan [itibarlı tüccarlardan] Baltacı [Baltazzi] Manolaki”nin Foça’daki Arap Çiftliği, Dersaadet’ten sarraf-ı sagirandan [alt sarraflardan] Pişmişoğlu Hoca Sarkis’in Aydın’daki Haydarlı Çiftliği ve “Ashab-ı Çiftlikattan [Kara]Osmanzade Atufetlü Sadık Bey Efendi”nin Manisa’daki Müteveli ve Koldere çiftliklerindeki üretim ilişkilerini ortaya koyabiliriz.

Arap Çiftliği’nde Manolaki Baltazzi 1845’te 4000 dönüm işlenen araziye sahiptir, 1500 dönüm de kiralık olarak işlenmektedir, buğday, arpa, yonca, nohut ve tütün üretilmektedir. Bunun yanında kiralanmış 500 koyun vardır. Çiftlikte 400 koyun sahibi olup 300’ünü kiralayan bir ağıl kâhyası ve üretimlerini Baltazzi ile yarı yarıya paylaşan 34 ortakçı (hane) kaydedilmiştir. Bunlardan 20’si Baltazzi ile tek başına paylaşımına girerken, 10’u 2, 3’ü 4, 1’i ise 5 ayrı ortakçı ile paylaşımına girmektedir. Bütün haneler ürünün yarısını Baltazzi’ye verdikten sonra kaç kişi ortakçılığa dâhilse kalanı aralarında o oranda eşit paylaşmaktadır. Ortakçılar dışında toprak tasarrufunda bulunmayan ama çiftlikte çalışan 7 hizmetkâr (biri hariç hiçbirinin hayvanı yoktur) ve 8 çoban (hiçbirinin hayvanı da yoktur) bulunmaktadır.¹¹⁵

Haydarlı Çiftliği’nde Pişmişoğlu Hoca Sarkis’in (1863’te çiftlik Baltazziler tarafından haczedilecektir) ücretli emekle işlettiği 500 dönüm, Sisam Adası köylüleri ile ortakçılıkla işlettiği 5500 dönüm, icara (kiraya) verdiği 1500 dönüm, işlemediği 20000 dönüm, dağ-azmak-orman-mera olarak 34500 dönüm arazisi vardır. Çiftlikte buğday, arpa, nohut, susam, zeytinyağı ve ipek üretimi yapılmaktadır.¹¹⁶

Müteveli Çiftliği’nde Sadık Bey 1845’te 776 dönüm (buğday, arpa, yonca üretilerek) işlenen, 2160 dönüm işlenmeyen arazi, 1400 dönüm hayvan otlağı, 600 dönüm koyunlar için mera, 1,5 dönüm bağ, 2 öküz, 2 manda ve 2 dükkana sahiptir. 31 hane kiracı olarak toprak işlemektedir ama kiraladıkları araziyi çiftlikte ortakçılıkla işlemektedirler; 10’unun bir ortakçısı, 5’inin 2 ortakçısı, 1’inin 4 ortakçısı vardır (ortakçılık paylaşımları kuralıdır). Bunlar dışında ne kiracı ne de ortakçı olan ve toprak tasarrufunda bulunmayan 11 adi [vasıfsız] hizmetkâr (5’inin hayvanı yoktur), 10 ırgat, 1 bahçıvan, 1 bakkal, 3 çoban, 2 sığırtaç, 1 harmanacı yaşamaktadır.¹¹⁷

Koldere Çiftliği’nde Sadık Bey 1000 dönüm (koyunlar için) mera, 1500 dönüm işlenmeyen arazi, 6500 dönüm kiraya verdiği arazi, 8 tane kiraya verdiği dükkân ve 688 kiraya verdiği koyuna sahiptir. Buğday, arpa, yonca ve pamuk yetiştirilmektedir. Çiftlikte kendisine ait 418 koyunu olup, 765 tane de kiralayan bir ağıl kahyası vardır. 3 hane toprak sahibiyken dükkânlarda kiracılık yapmaktadır; 10 hane toprak sahibiyken çiftlik arazisinde de ortakçılık yapmaktadır; 77 hane ise Sadık Bey’in kiracısıdır, bunlar arasında 28’i toprağı işlerken çiftlikte yaşayanlarla ortakçılık

114 Nagata, 1997, s. 112-119.

115 ML.VRD.TMT 1940.

116 ML.VRD.TMT 2533.

117 ML.VRD.TMT 2271.

yapmaktadır (23'ü 2, 2'si 3, 1'i 3, 2'si 4 ortakçı ile); ne kiracı ne ortakçı olan ve toprak tasarruf etmeyen 13 hizmetkâr, 40 ırgat, 36 çoban, 2 sığırtmaç, 6 rençber ve 1 harmancı bulunmaktadır.¹¹⁸

Bu dört örnekte de görüldüğü üzere ortakçılık hâkim üretim şekli olmakla birlikte çiftliklerde mutlak değildir, kiracılık ve ücretli emek ile birlikte iç içe sürmektedir. Ortakçılar ve kiracılar genellikle hayvan sahibi olsalar da toprak sahibi değillerdir, bir başka deyişle mülksüzlerdir. Defterlerden ortakçılıkta paylaşım oranlarına dair bilgi sahibi olsak da, çiftlik sahibi ile ortakçı ve kiracı arasındaki ilişkinin niteliksel boyutu hakkında bilgimiz sınırlıdır. Buna rağmen Nagata'nın ortakçılık ilişkilerine dair doğrudan bir bilgiye (müzaraa ya da ortakçılık anlaşmaları gibi) ulaşamamasına rağmen çiftlik arazisinin beylik arazi ve icare [kiralık] arazi olarak ikiye ayrıldığını belirtmesi emek kullanımını tartışmak için önemlidir. Bu doğrultuda hem 19. yüzyıl başı hem de ortası verileri ışığında çiftlik çalışanlarının ucuz icar [kiralık] arazi kullanımı karşılığında beylik tarlalarda angarya hizmeti gördüğünü ileri sürmektedir ki 19. yüzyılın sonundan niceliksel olmasa da niteliksel (kitabî) veriler bunun varlığını teyit etmektedir.¹¹⁹

Çiftliklerdeki ortakçılık ve kiracılık ilişkilerini Nagata gibi karşılıklı yükümlülükler bağlamında değerlendiren başka çalışmalar da vardır. Bunlardan İsmail Hüsrev Tökin, Batı Anadolu'da toprak sahibi ve topraksız köylü ilişkilerinin iktisadi bağlarla tanımlandığını, bu bağların da borç bağları olduğunu ileri sürer. Toprak sahibi olmayan ya da toprağı yetmeyen ortakçılar üretim ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için toprak sahibine borçlanır, ürettiğini borç karşılığında verdikten sonra yine borçlanma gereği duyar, bu döngü devam eder, borç esareti doğurur.¹²⁰ Batı Anadolu'da ücretli emek kullanan çiftlikler mevcut olmakla birlikte¹²¹ Manisa ve Alaşehir'den örneklendirdiği üzere ortakçılık da gözlenmektedir. Bu coğrafyada iki tür ortakçılık görülür: arazi sahibinin masraflara katılmayarak (toprak kiralar gibi) üretimden 1/2'ye da 1/3 pay alması; arazi sahibinin masrafları karşıladığı durumda (ücretli emek kullanır gibi) üretimden 1/2 ya da 2/3 pay alması.¹²²

Orhan Kurmuş, 19. yüzyılda Batı Anadolu'daki gelişmeleri, alt bölgelerde değişik hızda ve boyutta olmak üzere, Karaosmanoğulları gibi girişimcilerin çiftliklerinde çalışan ortakçıların ve kendi arazilerini işleyen küçük aile işletmelerinin ücretli emekçi haline gelmeleri (mülksüzleşme süreci) olarak tartışır, çiftliklerde kullanılmaya başlanan köle emeğinin altını çizer.¹²³ Maltass, Abbott ve Whittall gibi girişimcilerin çiftliklerinde ortakçılığın devam ettiğini, Baltazzi'lerin çiftliklerinde ise ücretli emeğin ortakçılık ve diğer eski üretim anlaşmaları ile birlikte, ama sınırlı olarak, kullanıldığını belirtir. Çiftliklerde ortakçılık tamamen kaybolmayarak

118 ML.VRD.TMT 2272.

119 Nagata, 1997, s. 125-128; Yuzo Nagata, "19. Yüzyıl Ortalarında Manisa Kazası ve Karaosmanoğulları", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, Ümit Ekin (Ed.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

120 Tökin, s. 146-151, 186-187.

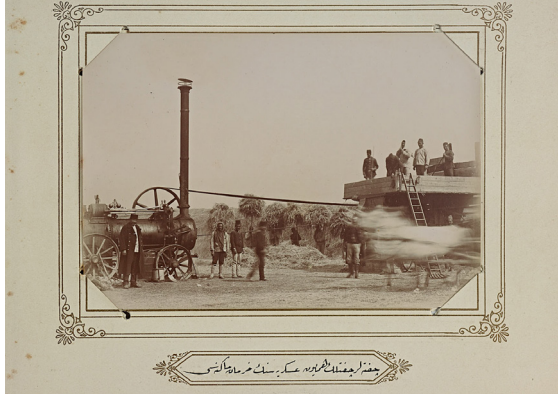
121 Tökin, s. 192.

122 Tökin, s. 188-189.

123 Kurmuş, s. 140-145.

angarya devam etse de ücretli emek kullanımı 19. yüzyılın sonuna doğru, özellikle yabancı sermayeye ait tarımsal şirketlerin kurulmasıyla ivme kazanmış, buna rağmen çiftlik sahipleri ile çalışan köylüler arasındaki mücadeleler toprak işgallerine kadar varmıştır.¹²⁴

Özetle, Nagata, Tökin ve Kurmuş’un araştırmaları doğrultusunda, Batı Anadolu çiftliklerinde üretim araçlarından yoksun ortakçılar ve çiftlik çalışanlarının gelişen borç bağları, (bölüm 3.2’de göreceğimiz üzere) kaybettikleri ortak alan ve haklar ile birlikte Balkanlar’dakilerden daha yumuşak angarya yükümlülükleriyle çiftliklerde çalıştıklarını söyleyebiliriz. Balkanlar’da farklı etmenlerle gündeme gelen toprakbentliğin Batı Anadolu’da ağırlıklı olarak borç bağı dolayımıyla gündeme geldiğini not etmek gerekir.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90478---0007 Çiftler Çiftlik-i Hümayûnu’nda Harman Makinesi

3.1.4 Çiftlikat Nizamnamelerinden Amele Nizamnamesi’ne (1876-1912)

Ortakçılara toprakbentliği dayatan merkezî ve yerel siyasi iradeye rağmen, 19. yüzyılın son çeyreğinde Balkanlar’da bir taraftan çiftliklerden firarlar devam ederken diğer taraftan da buna karşı alınacak önlemler tartışılmaya devam etmiştir. Ama dikkat çekici olan nokta firarlar ve toprakbentliğin ortakçılardan ziyade artık daha çok hizmetkârlar bağlamında tartışılmasıdır. Bölüm 3.2’de göreceğimiz üzere mülksüzleştirme dinamikleri hızlanırken çiftliklerde ücretli emek kategorisinde değerlendirileceğimiz hizmetkârlar ön plana çıkmaktadır.

Firara dair kaygı ve talepleri 1872 tarihli Edirne Vilayet Meclisi mazbatasında görmek mümkündür.¹²⁵ Tekfurdağ Sancağı’ndan Edirne Vilayet Meclisi’ne gönderilen bir layihada çiftlik sahibinin “tutageldiği hizmetkârlar”ın ücretlerinin birazını aldıktan sonra tam iş görecekları zamanlarda bir başka çiftlik sahibi tarafından

¹²⁴ Kurmuş, s. 146-156, 166-168.

¹²⁵ ŞD 1905/21/20 S 1287.

“iğfal” ile işleri yüz üstü bıraktığından şikayet edilmekte, bu mesele karşısında bir “kaide” konulması talep edilmektedir. Edirne Vilayet Meclisi’ne göre bir “kaide” konulması hizmetkâr tutacakların işini daha da zorlaştıracaktır; eğer belli bir süre ve meblağ karşılığında icar eylenen [kiralanan] bir hizmetkâr özü yokken “fesh-i icare” ile hizmetten imtina ederse, buna dair dava yerel mahkemede görülecektir, başka bir usule gerek yoktur. Meclisin yeni bir “kaide” koyulmasına uzak durması hâlihazırdaki durumun getirdiği istihdam esnekliğinin de meclisi oluşturan çiftlik sahipleri tarafından tercih edilebilir olduğunu göstermektedir.

1839’dan bu yana idari ve adli görevleri bir arada yürüten yerel meclisler, sırasıyla 1849 Eyalet Meclisleri Talimatnamesi, 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi, 1867 Vilayet Nizamnamesi ve 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile yerel idari meclis ve yerel mahkeme olarak tedricen ayrıışmışlardır. İşlemeye devam eden şer’i mahkemelerin aleyhine yargı teşkilatında daha geniş bir yer tutmaya başlayan ve nizamiye mahkemesi olarak adlandırılan yerel mahkemeler ile ilgili nihai düzenleme de 1879’daki Teşkilat-ı Mehakim Kanun-ı Muvakkatı¹²⁶ ve Usul-ı Muhakemat-ı Hukukiyye Kanunu¹²⁷ ile gündeme gelmiştir (bir sonraki bölümde de bu konuya tekrar döneceğiz).

Özellikle bu son düzenlemelerle birlikte firar davalarının nizamiye mahkemelerinde de görüldüğünü arşiv belgelerinden izlemek mümkündür. Örneğin, Selanik Bidayet Mahkemesi 1881’de, bir çiftlikten bir başka çiftliğe borçlarını ödemedен firar eden ortakçılara dair bir dava görmüştür.¹²⁸ Mahkeme Mecelle’nin ilgili maddeleri uyarınca borçlanmayı sabit bulmuş, tahsiline karar vermiştir. Daha önceki vakalarda da görüldüğü üzere çiftlikte ortakçı veya hizmetkâr olarak çalışmak çiftlik sahibine borçlulukla yani borç bağı ile birlikte yürümektedir. Buradan iki sonuç çıkarmak mümkündür: hukuki açıdan, Osmanlı yargı teşkilatındaki gelişmelerle birlikte firar davaları giderek mahkemelerde görülmekte, çoğu zaman da bir borç davası çehresine bürünebilmektedir; emek rejimi açısından ise, her ne kadar firarın sık başvurulmuş bir şey olduğu görülse de, çiftlik sahipleri istihdam ettiği kişileri borçlanma ile, bir başka deyişle borç bağı aracılığıyla, toprağa bağlamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede hem borçlanma hem de iş sözleşmelerine dair hükümleri içeren 1868-1876 tarihleri arasında kodifiye edilen Mecelle’nin Balkanlar’daki emek rejiminin evrimi açısından şekillendirici bir rolü olduğunu da söylemek mümkündür.

Diğer taraftan altını çizmemiz gereken nokta firar (ve dolayısıyla borçlanma) davalarının mahkemelerde görülmeye başlanması çiftlik sahiplerinin tepkileriyle karşılaşmasıdır. 1899 yılının son aylarında Manastır Vilayet İdare Meclisi’nden Dahiliye Nezareti’ne gelen bir mazbata, ortakçılık hizmetinde olup da “sözbağı” ile borçlu oldukları çiftliği zimmetlerini ödemedен terk ederek başka bir mahalle giden ortakçılara dair bir dilekçe sunmaktadır.¹²⁹ Manastır ahalisi ve çiftlik sahiplerinden Süleyman Ağa’ya göre ortakçılar çiftlik sahipleri ile yerel göreneklerce “sözbağı” adı altında borçlanmakta, borçlarını ödeyince de bu bağ çözülmektedir. Bunun ihlali

126 Düstur, 1. Tertib, Cilt 4, s. 236-257.

127 a.g.e., s. 257-318.

128 Tarihi Makedonya Arşivleri, Selanik, Selanik Bidayet Mahkemesi 2, no 13/1297.

129 DH.MKT 2290/106/25 Ş 1317.

durumunda davalar mecliste “idareten” görülmektedir, yani davalar öncelikli olarak yargı organında değil idare organında görülmektedir, çünkü bunların mahkemede görülmesi uzun zaman alacak ve dolayısıyla da “umur-ı ziraat işgal edilece[k]”tır. Çıkacak karardan memnun olmayanlara ise mahkeme kapıları açıktır. Bu tür davaların meclislerde ve “idareten” görülmesi çiftlik sahiplerinin genel talebi ve Dahiliye Nezareti’nin bunları Şûra-ı Devlet’e havalesi üzerine ortaya çıkmıştır.¹³⁰

Manastır Vilayeti’nden gelen bu taleplere karşı, Şûra-ı Devlet 1 Temmuz 1900’de aldığı karar ve Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği 5 Temmuz 1900 tarihli bir yazı ile bu tür davalarda, ortakçılık usulünün kadim teamülleri yerel olarak geçerli olmak kaydıyla mahkemelere müracaat edilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹³¹ Şûra-ı Devlet’in bu kararı 5 Ağustos 1900’de Dahiliye Nezareti aracılığıyla Manastır Vilayet Meclisi’ne gönderilmiştir.¹³² Manastır’daki çiftliklerde “sözbağı” ile istihdam olunan ortakçı ve hizmetkârların para, zahire ve borç aldıktan sonra iş görmeden “sözbağı”nı çözmeleri karşısında çiftlik sahiplerinin meclislerde “idareten” karar alınması yönündeki taleplerine karşı çıkan bu Şûra-ı Devlet kararı sonraki yıllar için de emsal değerinde olmuştur.

Selanik Eyaleti’nden Vodineli çiftlik sahiplerinin 1907’de Rumeli Müfettişliği’ne yazdıkları arzuhal bu konunun mahkemelerde görülmesinden doğan hoşnutsuzluğun devam ettiğini göstermektedir. Onlara göre çiftliklerde çift sürmek üzere istihdam olunan hizmetkârlar “örf-i belde” [yerel görenekler] üzere hizmet ve borçlarını ödedikten sonra ayrılabilir.¹³³ Ama birkaç seneden bu yana vakitsiz ve borçlarını ödemediği başka mahallere kaçmaktadırlar. Bu konuda mahalli meclislere yapılan başvurular karşısında meclisler mahkemeye müracaat edilmesi gerektiği konusunda kendilerini uyarmaktadır. Oysa çiftlik sahiplerine göre “mal ve emlakı” olmayan hizmetkârlar aleyhine mahkemeden alınacak bir hükmün hiçbir faydası olmayacağı gibi zararlarını da tazmin etmeyecektir. İcar sürelerini ve borçlarını karşılamadan başka çiftliklere kaçmaları, diğer çiftlik sahiplerinin onları böylece kabul ve istihdamının engellenmesi için hükümetçe bir tedbir alınması gerekmektedir. Ancak bu şekilde “halel-dar olan [bozulan] ziraat ile mutazarrır olan [zarar gören] çiftlikat ashabının [çiftlik sahibinin] muhafazası hususu” ele alınabilir.

Yine de firar vakalarında çiftlik sahiplerinin işi sıkı tuttuğunu, mahalli idarenin de jandarma komutanlığı aracılığıyla bu konuya müdahil olduğunu gözlemliyoruz. Vodine’de 1907’de bir hizmetkârın çalıştığı çiftlikten başka bir çiftlikte oturan validesi ve başka bir çiftlikte çalışan dayısıyla görüşmek üzere gidip bir hafta içinde dönmemesi kaymakamlığı ve jandarma kumandanlığını harekete geçirmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda, çiftlik subaşısının ihbarıyla, hizmetkârın valide ve dayısı yanına gitmediği anlaşılmıştır.¹³⁴ Ama hizmetkârın ifadesine göre subaşı izin vermediği için validesinin çiftliğine gizlice gitmek zorunda kalmış, arama yapılırken de saklandığı için bulunamamıştır. Bu durum karşısında jandarma komutanlığının

130 BEO 1514/113476/8 Ra 1318.

131 BEO 1514/113476/8 Ra 1318. DH.MKT 2384/49/8 R 1318.

132 DH.MKT 2384/49/8 R 1318.

133 TFR.I.ŞKT 108/10743/29 M 1325.

134 TFR.I.SL 148/14788/15 Ca 1325.

kendisinde şüpheli bir hal görmemesiyle istihdam olduğu çiftliğe iade edilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde de çiftlik sahiplerinin firar eden çiftlik hizmetkârlarının derdestiyle istihdam oldukları çiftliğe iadelerine dair talep ve arzu halleri devam etmektedir, hatta yoğunlaşmıştır. “Manastır Ziraat Kulübü”nden Manastır Eyaleti’ne oradan da Dahiliye Nezareti ve Şûra-ı Devlet’e havale edilen dilekçe firarlarda iadenin “idareten ve zabıta marifeti”yle gerçekleştirilmesini talep etmektedir. Ayrıca ortakçılık usulünde de değişikliğe gidilmesine gerek yoktur, muhafazası gerekir. İkinci talep hizmetkârları çiftliğe bağlama yolundaki çabaların yanı sıra ortakçılıkta toprakbentliğe meyletmış şartların bölgede “muhafaza” olduğuna da bir işarettir. Bu arzu hale karşı 25 Mayıs 1909 tarihli Şûra-ı Devlet mazbatasına 1900 tarihli, firar durumunda mahkemeye müracaata dair kararını tekrarlamaktadır. Ama bu sefer 1908 Devrimi’nin atmosferinde bireysel özgürlüklerin altını çizerek “yarıcı [ortakçı] ve hizmetkârların rızaları istihsal edilmeksizin ve bir mahkeme hükmüne müstenid olmaksızın zabıta marifetiyle çiftliğe iadeleri kendilerinin hürriyet-i şahsiyelerine tecavüz demek olması” vurgusunu yapmaktadır.¹³⁵

Manastır Ziraat Kulübü’nün bu şekilde harekete geçmesi Manastır Kazası çiftlik sahiplerinden İdris Ağa’nın çiftliğinde “usul-ı kadime-i belde ve aidat-ı meriye tevfikeyn [eskiden beri geçerli yerel usûl ve geçerli ödemeye göre] bir sene müddetle maktu ‘[belirli] ücretle ba-mukavele-i şifahiye [sözlü anlaşma ile] taahhüt eylediği Manastır tabirince teroğlan denilen hizmetkârlar”ın taahhütlerini yerine getirmeden firar etmeleri sonucu gündeme gelmiştir. Kulüp üyeleri arzuhalde¹³⁶ hizmetkârların firarının teamüller üzere idareten halledilmemesinden şikayet ederken, “umur-ı ziraaiyenin muhtaç olduğu himayeden mahrumiyetine” de dikkat çekmektedir. Hatta bu çerçevede bir kaide ve usûl yerleştirmek amacıyla “bir kanun-ı tabi’i” önerisini sunmaktadırlar, ki ortakçılara dair şu noktaları içermektedir:

bir çiftlik sahibi çiftliğine bir yarıcı [ortakçı] yerleştireceği zaman o yarıcının el-yevm [bugün] bulunduğu çiftlik sahibine olan borcunu evvel-be-evvel tediye etmek [ödemek] ve sene ibtidasından [başından] gayri vaktinde yarıcı alınmamak ve yarıcı da kezalik sene ibtidasından başka bir mevsimde bulunduğu çiftliği terk edememek ...¹³⁷

Hizmetkârlara dair ise şu noktaları içermektedir:

hizmetkârla işlenilen çiftlikat ziraat ve felahet işini görmek üzere her senenin kâsım [paylaşım] gününde bir sene müddetle ve mukavele-i şifahiye [sözlü anlaşma] ile kararlaştırılan maktu ‘[belirli] ücretle hizmetkâr yerleşdirilmek ve müddet-i mezkur hitamından [bitişinden] evvel terk-i vazife edememek ve çiftlik sahibi de müddetin hitamından evvel hizmetkâra yol vermemek...¹³⁸

135 DH.MKT 2837/86/20 Ca 1327; ŞD 2065/3/5 C 1327; BEO 3588/269065/12 C 1327; DH.MKT 2866/82/16 C 1327.

136 ŞD 2065/3/ 5 C 1327.

137 ŞD 2065/3, 5 C 1327.

138 ŞD 2065/3, 5 C 1327.

Eğer bu “usul ve kaideye muhalif bir harekette bulunanlar” olursa “hükümetin idareten meni” gerekmelidir. Kulüp’e göre böylesine bir düzenleme “hürriyet-i şahsiyeye tecavüz” getirmeyecektir, aksine Kanun-ı Esasi’nin 118. maddesine uygundur (Elyevm düsturulamel bulunan nizamât ve teamül ve adat ilerüde vazolunacak kavanin ve nizamât ile tadil veya ilga olunmadıkça meriyülicra olacaktır).¹³⁹

Benzer bir talep yine 1909’da bu sefer Edirne Vilayeti’ndeki çiftlik sahiplerinden de gelmiş “çiftlik sahipleri ve zürraa [çiftçiler] ile amele ve saire beynindeki hukuk ve vezaif-i mütekabeleyi [karşılıklı] havi” bir talimatname önerisi Dahiliye Nezareti, Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti ve Şûra-ı Devlet’e sunulmuştur. Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti’nde Ziraat Heyet-i Fenni’nin incelemesi ve yaptığı düzeltme ve eklemelerle talimatname önerisi Şûra-ı Devlet Tanzimat Dairesi’ne gönderilmiştir.¹⁴⁰ Çiftlik sahiplerinin talepleri doğrultusunda tarım sektöründeki iş hukukunun düzenlenmesine dair gündeme gelerek “Amele Nizamnamesi” başlığını alan talimatname önerisi esas olarak çiftlik sahipleri ile çalışanları arasındaki iş ilişkisini “mukavelename”ye dökmeyi öngörmektedir. Bu nizamnamenin 7. maddesi yukarıda yaptığımız tartışma bağlamında dikkat çekicidir:

7. Madde: Aylıklı müstahdemin bila gadr-i şeri deruhde eyledikleri işi yüz üstü bırakıp gitmemelerini te’min için matlubat-ı mütehakikarından iki aylık depozito makamında tevkif ve mukavelenamenin hitamından terk-i hizmet idecekleri vakit tevkifat-ı mezkure yedlerine ita edilir. Mukavelenameleri müddeti tamam olmadan sebep-i meşru’a müstenid olmaksızın terk-i hizmet iden amele ve sairenin işbu iki aylık depozito akçeleri ashab-ı çiftlikat ve zürraa tarafından cezai tevkif idilir bundan dolayı amele ve sairenin hiç bir iddiaya hak ve salahiyetleri olamaz.

Talimatnamenin bu haliyle çiftliklerde çalışanlar görecekleri hizmet öncesi alınacak “depozito” aracılığıyla ileriye dönük borçlandırılmakta ve çiftliğe borç bağı aracılığıyla bağlanmaktadır. Şûra-ı Devlet Tanzimat Dairesi ise talimatname önerisini çalışanların zaten yoksul ve pek çok yükümlülüğe tabi oldukları gerekçesi ile reddetmiştir:

ezher cihet perişanı halleri dergar bulunan amelenin hukuku nazar-ı dikkate alınmaksızın bi çareler bir çok kuyud ve şeruta tabi tutulmuş ve amelemizin seviye-i irfanı da henüz bu yolda vezaif-i ifaya gayri müsaid bulunmuş olduğundan layiha-i mezburenin mevki tatbiken vazi bil-vücuha mugayir dikkat ve hal olacağı tezekkür kılın[mıştır].¹⁴¹

Bu sürece rağmen 1910-1912 yılları arasında Kosova, Manastır, Edirne ve Selanik Eyaletleri ve Vodine Sancağı’ndaki çiftlik sahiplerinden firar konusunda idareten ve zabıta marifetiyle çiftliğe iade talepleri kadar çiftliklerde istihdam konusunda

139 A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: 1839-1980*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982, s. 42.

140 ŞD 1945/3/1327.

141 BEO 3599/269906/27 C 1327; DH.MKT 2879/81/1 B 1327; ŞD 1945/3/1327.

kanuni düzenleme talepleri de yükselmeye devam etmiştir.¹⁴²

Taleplerin ağırlıklı olarak Balkanlar'dan gelmesiyle beraber genel bir düzenlemeye gitmek amacıyla Dahiliye Nezareti Batı Anadolu'dan da çiftlik sahibi ve çiftlik çalışanları arasındaki ilişkiye dair bilgi ve düzenleme konusunda fikir almıştır. Vilayetlerden gelen yazılar taleplerin olmadığını ya da çiftlik sahiplerinin herhangi bir "sıkıntısı" olmadığını göstermektedir: Karesi Sancağı'ndan gelen yazıda, bölgede büyük çiftliklerin pek bulunmadığı, olanlarda da ya doğrudan doğruya çiftlik sahibi tarafından ziraat yapıldığı ya da bir-iki sene süreli icar anlaşmalarına gidildiği belirtilmektedir, dolayısıyla da çiftlik sahipleri ile çalışanları arasında herhangi bir "ihtilaf"söz konusu değildir; Hüdavendigâr Kazası'ndan gelen yazıda çiftliklerde diğer vilayetlerde görüldüğü gibi çiftlik çalışanları için inşa edilmiş haneler olmadığı, çevredeki köy ahalisinden bir kısmının çiftliklerden arazi kiraladığı bir kısmının da tohumunu çiftlik sahibinden alarak (ürünü yarı yarıya paylaşmak üzere) ortakçılık yaptığı yazılmaktadır, bu çerçevede çiftlik sahibi ile ortakçı veya müstecirler arasında "münazaa" yoktur. Batı Anadolu'daki bu "ihtilaf"sızlık ve "münazasızlık"a istisna teşkil eden bölge, vali tarafından gönderilen rapor dolayısıyla Aydın Vilayeti'dir. Ama çiftlik sahibi ile çalışanları arasındaki hukuki düzenleme bağlamında bu vilayetten pek ses çıkmadığı da görülmektedir. Vali vilayetteki durumu anlatırken oldukça serttir:

Bu vilayette köylerde ve çiftliklerde ziraatle iştigal iden amelenin ekserisi serseri makulesinden olub bunlar yazın amelelik etmekte ve fırsat buldukça dahi gasb ve sirkat ve saire gibi her türlü fezahate cüret eylemekdediler. Binaeneleyh bunlar daima taht-ı nezarete bulundurabilmek için dahil-i vilayette bulunan bi'l-umum çiftliklerde müstahdem amelenin esamisini ve mümkün mertebe hüvviyetlerini mübeyyin çiftlik ashabından birer defter istenilmiş ve bu defterler verildikten sonra bilahere vuku bulacak tebeddülün de hükümete malumat virilmesine dair emr verilmiş idi".¹⁴³

Emekçi sınıfların bu şekilde "tehlikeli sınıflar"a dönüşmesi kaygısı vali ile sınırlı değildir. Meclis-i Mebusan'ın açık olduğu 1912 Nisan-Ağustos aylarında Tekfurdağı Mebusu Bedreddin Bey ve arkadaşları Şûra-ı Devlet'in 1909'da uygun görmediği kanun layihasının, yani "Amele Nizamnamesi"nin yasama için hemen Meclis'e getirilmesini teklif etmiştir:

...hüvviyeti gayri malum eşhasın hizmetgarlık namıyla öteye beriye sokulmasına ve ekseriya ücret maktua ve mahiyelerini aldıktan ve 3-5 gün hizmet eyledikten sonra birden bire terk-i hizmet ettikleri de bil defaat görülmesine karşı hükümet elde bir kanun ve nizam ve talimat olmamasından naşi [başka] ne idareten bir muamele icrasına muvaffak olmakta ve ne de pek ala dolandırıcılık şekline giren bu hale mehakim-i cezaiyye hükm verebilmekte olub müşteki ve müddei [şikayetçi ve davacı] mahkeme-i hukuka sevk edilmektedir. Bu terk-i hizmet zürraa'n tam iş zamanına tesadüf itmesine binaen zürraa [çiftçi] mahkemelerde tul [uzun] müddet

142 DH.ID 106/10/1330.

143 DH.MUI 72/74/1326.

uğraşmağa ne vakti ve ne de nakdi müsaittir. Müsaid olsa dahi yabancı fakir bir adamdan hükmen dahi istifa-ı hak etmesi müteasırdır. İşte şu maruzatımız heyet-i muhteremelerince de malum bulunduğuna şübhe olmayan bir ihtiyaç-ı hakikiyi tekrar itmekten başka bir şey değilse de mevsim-i hasadın takarrübü ve arz eylediğimiz halatın [durumun] gittikçe bir şekli garip almakta olduğunun istihbar kılınması dolayısıyla zürraa ve hizmetkarların müteakabilen temin-i hukuklarına kafi olabilmek üzere mukaddema Dahiliye Nezareti’nce tanzim olunub el yevm Şûra-ı Devlet’te bulunan layiha-ı kanuniyenin hemen ikmal-i tedkikatı ile Meclis-i Milliye tevdiğine karar verilmesini temenni ve teklif eyleriz.¹⁴⁴

Bedreddin Bey ve arkadaşlarının sınıf nefreti açıktır, kimlikleri belli olmayan kişiler hizmetkârlık adıyla yüksek ücret almaktadırlar, sonra da çiftlik sahiplerini işlerin tam ortasında kaçarak yüz üstü bırakmakta ve dolandırmaktadırlar. Şûra-ı Devlet’te bekleyen kanun tasarısı bir an önce Meclis’e gönderilip yasalaşmalıdır. Ama bunu 1912 sonbaharında patlak verecek Balkan Savaşları tamamen engelleyecektir.

Taşra burjuvazisi 1876’ya kadar, toprakbentlik ve borç bağı ile tanımlı özgür olmayan emek biçimlerini görenek hukukuna dayanarak yaşatmaya hatta ağırlaştırmaya çalışmıştır. 1876 sonrasında ise, özellikle de “Amele Nizamnamesi” tasarısında görüldüğü üzere görenek hukukundan çıkarak yeni bir hukuk inşa etmeye heveslidir. Taşra burjuvazisinin yeni hukuk arayışı yine özgür olmayan emek biçimleri arayışındadır, ama sınıf mücadelesinin sertleştiği bu dönemde, bu sefer sınırlarını daha da zorlayarak özgür emek biçimlerini de dönüştürmeyi hedeflemektedir.

3.2 Çiftlikteki ortakçıların mülksüzleştirilmesi (1876-1914)

Osmanlı iktisat tarihi literatüründe çiftliklerin oluşum ve gelişimine dair farklı etmenler ön plana çıkarılmaktadır. Braudel¹⁴⁵ ve Stoianovich,¹⁴⁶ çiftliklerin bir “kolonizasyon” süreci ile deniz kıyısına yakın ovalar, bataklıklar, göl kenarları, nehir ve ırmakların geçtiği nemli vadilerin tarıma açılması sonucu ortaya çıktıklarını belirtirler.

İnalcık, plantasyon tipi çiftliklerin oluşumunu Braudel ve Stoianovich gibi dış ticaretle ilişkilendirmez ama onlara benzer şekilde, geleneksel çift-hanelere bölünmüş eski miri toprakların dışında yerleşim yerlerinden uzak mevat arazilerin ıslahı ile gerçekleştiğini vurgular.¹⁴⁷

Barkan, “büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri”nin oluşumunda iltizam sisteminin yaygınlaşması sonucu miri arazilerin mülk arazi özellikleri kazanması ve satın alınarak toprakların biriktirilmesi ile savaş ve karışıklık halinin zirai hayatı

144 BEO 4053/303938/4 B 1330.

145 Braudel, 1949, s. 642; Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, 2. Cilt, Les jeux de l’échange*, Paris: Armand Colin, 1979, s. 220.

146 Stoianovich, 1953, s. 452-453.

147 İnalcık, 1998, s. 20-22.

malikanelerde yoğunlaştırmasını ileri sürmektedir.¹⁴⁸

Bruce McGowan ise Balkanlar'daki çiftliklerin oluşum mekanizmalarını şöyle detaylandırır: sipahi çiftlikleri ve değirmenleri gibi işletmelerin genişlemesi; satın alma yolu; otlak, orman gibi ortak alanların gaspı; vergi ve borç ödemeleri gibi nedenlerle terk edilen toprakların işgali; vergi tahsildarları ve eşkıyalara karşı koruma ve kollama sağlama karşılığında köylülerin topraklarına el konulması; borç karşılığında rehin verilen toprakların borcunu üstlenerek el konulması.¹⁴⁹ Bir önceki bölümde de Baltazzi'ler örneğinde gördüğümüz üzere, ödenmeyen borçlarla parsel parsel arazilerin toplanmasının ya da toplu bir araziye ipotek yoluyla el konulmasının çiftliklerin oluşumunda etkili olduğunu göstermektedir.¹⁵⁰

Karaosmanoğulları'nın çiftliklerinin oluşum yollarını Nagata toprak genişlemesi açısından şöyle sıralar: eski köyde çiftlik kurulması; başka aileye ait çiftliğin satın alınması; vakıf toprağında çiftlik kurulması; koru ve merada çiftlik kurulması.¹⁵¹ Son zamanlarda Batı Anadolu üzerine yapılan çalışmalar da, Nagata'nın çalışması gibi, ortak alanların çiftliklerce içerilmesine dair bulgular ortaya koymaktadır.¹⁵²

Batı Anadolu'da İngilizlerin çiftlik sahibi olması sürecini inceleyen Orhan Kurmuş, İzmir-Aydın demiryolunun inşası ve 1867'de yabancıların emlak sahibi olabilmesine izin veren kanuni düzenleme sonrası satın alma yoluyla çiftliklerin yoğunlaştığını vurgular.¹⁵³

Biz bu bölümde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında otlak, mera, pınarlık, baltalık ve ormanlık alanların çiftliklerin gelişimindeki rolüne ayrıca odaklanacağız. 1840-1876 arasında Balkanlar'da ortakçıları dolaylı şekilde toprağa bağlayan düzenlemelerin hedefi onları çiftlikteki geçimlik üretim yaptıkları arazi ve ortak alan tasarrufundan uzak tutarak üretim faaliyetlerini çiftliğin beylik arazisinde ziaraate yoğunlaştırmaktı. Geçimlik üretim yapılan ortakçı tasarrufundaki araziler ile ortak alanların beylik araziye dahil edilmesi ve ortakçıların çiftlikten ihraçları gibi bir taarruz bu dönemde çok da söz konusu değildi. Çiftlik sahiplerinin bu tür bir taarruzunun ve bunun hukuka tercümesinin 1900'lü yıllarda hemen 1908 Devrimi öncesinde gündeme geldiğini görüyoruz. Bu bölümde yerel çiftlik sahiplerinin bu taarruzunu ve sonuçlarını inceleyeceğiz. Bu dönemin tarımsal yapısı ve çiftliklerine damgasını vuran Çiftlikat-ı Hümayun, yabancı girişimciler / Duyun-ı Umumiye'ye dair araştırmamız sınırlı olduğundan değinmeyeceğiz, ama ortaya çıkan gerilim ve hukuki düzenlemelerin oldukça koşut olduğunu varsayabiliriz.

148 Barkan, 1980, s. 793-794.

149 McGowan, s. 137-141.

150 Alp Yücel Kaya, "Les racines agraires d'un entrepreneuriat capitaliste: les domaines fonciers de la famille Baltazzi à l'arrière-pays d'Izmir au XIXe siècle", *Rives méditerranéennes*, 59, 2019, s. 119-133.

151 Nagata, 1997, s. 95-105.

152 Ergül Ballı, "II. Meşrutiyet Döneminde Köy, Köylü ve Toprak Meselesine Dair İktisadi ve Hukuki Bir Değerlendirme", 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, ODTÜ, Ankara, 23-25 Kasım 2015; Begüm Özden Fırat, "Mülkiyet ve Müşterek: Göllüce'de Toprak Mücadelesi", *Toplum ve Bilim*, (142), 2017, s. 79-104; Özlem Yücesoy, *19. Yüzyıl Ortalarında Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler ve Ortak Alanlar* (basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.

153 Kurmuş, s. 146-150.

3.2.1 Meclisler, mahkemeler ve jandarmalar (1876-1908)

Tanzimat döneminde yerel meclisler mülkiyet düzenlemelerinin uygulanmasında ön planda olmuşlardır. Bunu daha ilk başta Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun hemen sonrasında Tanzimat reformlarının yürürlüğe konduğu 1840’ta Divan-ı Hümayun’un yeni faaliyete geçen yerel meclislere gönderdiği ilmühaberde görmek mümkündür; “saye-i saltanat-ı seniyede herkes[in] emlak ve arazisine ber-vechi serbestiyet malik ve mutasarrıf olacağı” vurgulanarak bundan sonra “bila-sened bi gayr-i hakkın kimse kimsenin kura ve arazisini zabt ve tasarruf edememesi” uyarısı yer almıştır.¹⁵⁴ Bu ifade özel mülkiyetin inşasında, mülkiyet sahibinin emlak ve arazi tasarrufunda diğer mülkiyet sahipleri ve daha çok da mülksüzlerin müdahalelerinden korunacağını ifade etmektedir. Ama temel olarak mülkiyet hakkı sahibi (“haklı”) ile hak sahibi olmayanın (“haksız”) ayrımını ortaya koymayı hedeflemekte, bunu da tapu senetleri (ve idaresi) aracılığıyla yapacağını vurgulamaktadır. Bu çerçevede 1840’ta yerel meclislerin şer’î mahkemelerle birlikte yargı yetkisine sahip olmaları, bu konuda diğer konular yanında “mal ve emlak” tasarrufunu da koruma altına alan 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi’ni uygulama ile yetkili olmalarının altını da ayrıca çizmek gerekir. Bu düzenlemelerin uygulamacıları olacak meclis üyeleri (muhasıl, mal katibi, emlak katibi, hakim-i şer’î, müftü, asker zabiti, reaya yani gayrimüslim tebaa olan mahallerde kocabaşı gibi) maaşlı memurlar ve dini temsilciler dışında “ahali-i kazanın söz anlar ve ashab-ı emlak ve erbab-ı iktidar addolunanları”ndan (altı kişiden) oluşacaktır,¹⁵⁵ yeni mülkiyet rejiminin temel aktörlerinin (hem tanımlanan hem de tanımlayan konumundaki) emlak ve arazi sahipleri, yani taşra burjuvazisi olacağı gayet açıktır.

Bu kurgu altında çalışan yerel meclisler 1840-1871 arasında hem idari hem de adli yetkilere sahip olmuşlardır,¹⁵⁶ bu iki yetki arasındaki tam ayrışma ise 1870’lerle birlikte gündeme gelmiştir: Vilayet, sancak ve kazalarda bir yandan idare meclisleri diğer yandan da bidayet mahkemeleri tesis edilmiş, ayrıca sancak merkezinde istinaf mahkemeleri, vilayet merkezinde ise temyiz mahkemeleri oluşturulmuştur.¹⁵⁷ Nizamiye mahkemeleri olarak adlandırılan bu yerel mahkemelerin yanında kazalarda şer’î mahkemeler işlemeye devam etmiştir. Mülkiyet hukukuna dair gelişmeler çerçevesinde taşrada 1871 Vilayet Nizamnamesi ile Defter-i Hakani müdüriyetleri [tapu ve kadastro müdürlükleri] kurulurken, idari meclisler tasarruf senetlerinin idaresinden (kayıt, yoklama, vs.) sorumlu olmaya devam etmişlerdir. Tüm emlak ve arazi tasarruf senetlerinin Defterhane-i Amire’de merkezileştirilmesine yönelik

154 Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi, Osmanlı Vergi Sistemi*, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999 (1912), s. 348.

155 Vefik, 319-342.

156 Ayrıntılı bilgi için bkz. Alp Yücel Kaya, “The Reorganization of the Ottoman Legal Administration in the Balkans in the Nineteenth Century: the Formation of Local Administrative Councils and the Emergence of New Social Actors”, *Konflikt und Koexistenz Die Rechtsordnungen Südos-teuropas im 19. und 20. Jahrhundert Band 1: Rumänien, Bulgarien, Griechenland*, Michael Stolleis, Gerd Bender ve Jani Kirov (Ed), Frankfurt: Vittoria Klostermann Verlag, 2015.

157 Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu, Nizamiye Mahkemeleri’nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 208-250.

düzenlemeler de yerel idari teşkilat ve meclislerin mülkiyet rejiminin idaresinden (ve inşasından) tek sorumlu kurum olmasını pekiştirmiştir. Bu gelişmelerin Hazine-Hassa Nezareti'nin kontrolündeki çiftlikat-ı hümayunun ön plana çıkararak burjuva-bürokratların çiftlik tasarrufunda geri plana düşmeye başladığı 1870'lerde (bkz. bölüm 2.6) taşra burjuvazisine yeni bir alan açtığı aşikârdır.

Bütün bu düzenlemelerin uygulamasına baktığımızda ise 1870'lerde idare meclisleri ile nizamiye mahkemelerinin kanunen ayrışsa da fiilen pek de ayrışmadığı görülmektedir. Bu yıllarda uygulamada görülen ana çatışma şer'i mahkemelerle nizamiye mahkemelerinin görecekleri davalar ve aralarındaki iş bölümüne dair ortaya çıkmıştır. 1900'lü yıllarda ise bu çatışma aşılmış ama toplumsal dinamik ve çatışmaların etkisi ile özellikle mülkiyet anlaşmazlıklarının meclislerde mi yoksa mahkemelerde mi görüleceğine dair tartışmalar hem davalılar hem de nezaretler (Dahiliye ve Adliye Nezaretleri) arasında gündeme gelmiştir.

Bu bağlamda Şûra-ı Devlet'in 1902'deki Selanik Vilayeti Kozana Kazası'na bağlı Serfice'den gelen arazi davasına dair kararı içtihatla önemli olmuştur: emval-i gayr-i menkulenin [emlak ve arazinin] tasarruf hakkını senet göstermektedir; senet sahibi olmayıp başkasının emlak ve arazisine tecavüz ve zapta yeltenenler idare meclislerince "idareten men" edileceklerdir; bunlar ihraç edilip emlak ve arazi senet sahibi zilyet görünen tarafa iade edileceklerdir.¹⁵⁸ Giderek artan emlak ve arazi davalarında Şûra-ı Devlet aynı kararı 1906'da ayrıntılandırmıştır: emlak ve araziye tecavüzün idareten meni, tecavüz edenlerin derdest edilerek adliyeye teslimi gerekmektedir; senet sahibi zilyet bulunan tarafın belirlenmesinde emlak ve araziye doğrudan tasarruf eden ve işleyen, vergilerini veren taraf olduğunda tereddüt edilmemelidir; idareten menden kasıt tapu ve jandarma tarafından doğrudan doğruya tecavüzün meni demek değildir, idare meclisinin tetkikatı gereklidir, bunun sonucu meclisin vereceği karar üzerine tecavüzün idareten meni lazım gelecektir.¹⁵⁹ Her iki kararda da görüldüğü üzere mülkiyet davalarında mahkemeler değil idare meclisleri karar verici konumdadır, idare meclisi üyelerinin zaten emlak ve arazi sahipleri olduğu göz önüne alınınca zilyetlikle emlak ve arazi tasarruf eden çiftlik çalışanlarının (ortakçılar, kiracılar, hizmetkârlar, ırgatlar) çiftlikten ihraçlarının, mülksüzleştirilmelerinin önü açılmış olmaktadır. Bu süreçte çiftlik sahiplerinin emlak ve arazi üzerindeki hakları mutlaklık kazanarak tescil edilirken, çiftlik çalışanlarının görenek hukukunda tanımlanagelen geçimlik hakları silinmektedir.

Bu çerçevede mülkiyet hukukunun uygulama kurumlarından jandarma teşkilatının faaliyetlerine de bakmak faydalı olacaktır. Özellikle Makedonya'da 1903 İlinden ayaklanması sonucu gündeme gelen 1904 tarihli jandarma nizamnamesi ve bunun uygulanması, emlak ve arazi anlaşmazlıklarına dayalı mülkiyet davalarını incelemek, oluşmakta olan mülkiyet hukuku tartışmakta anahtar roledir.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda Balkanlar'da büyük çiftliklerde (bir önceki bölümde ele aldığımız) toplumsal dinamik ve çatışmaların beslediği tarım meselesi kadar ulusal meselenin de alevlenmesi ile 1893'te Makedonya İç Devrimci Örgütü kurulmuş, 1903'te örgütlediği ayaklanma Manastır kenti çevresinde büyük etki ya-

158 TFR.I.MN 106/10555/1324.

159 DH.MKT 2610/114/1324.

ratmış, yaklaşık 30.000 kişi ayaklanmaya katılmıştır. Osmanlı ordusunun bastırdığı 1903 İlinden ayaklanmasında 5000 kişi ölmüş, 200 köy yakılmış, 70.000 kişi evsiz kalmış, 30.000 kişi de Bulgaristan’a kaçmıştır.¹⁶⁰

Ayaklanma sonrası 1903’te Mürtzsteg’de toplanan Avusturya-Macaristan ve Rusya’nın başını çektiği “Büyük Güçler” Makedonya için bir reform paketi önerisi getirmişler, bunun içinde de jandarma birliklerinin reformu ve tenkisi [kadro düzenlemeleri] önemli yer tutmuştur.¹⁶¹ 1904’te reformlar ve tensikat uygulanmaya İtalyan Korgeneral Emilio Degiorgis komutanlığında, 25 yabancı subay eşliğinde başlamıştır. Selanik, Manastır, Üsküp, Serez, Drama sancakları merkez olarak alınarak Makedonya beş jandarma bölgesine ayrılmıştır. Kısa sürede Selanik’te 20 bölük ve 235 karakol, Manastır’da 13 bölük ve 129 karakol, Üsküp’te 12 bölük ve 98 karakol tesis edilmiştir.¹⁶²

Makedonya’daki jandarma reformu ve tensikası 1904’te yeni bir jandarma nizamnamesinin hazırlanmasını da gündeme getirmiştir. Seraskerlik’te Zaptiye Müdürlüğü’nde hazırlanmış olsa da yeni nizamnamenin 1903 tarihli Fransız jandarma nizamnamesinin bir tercümesi olduğu jandarma ile ilgili yapılan çalışmalarda vurgulanmaktadır.¹⁶³ Buna rağmen her iki nizamname karşılaştırıldığında bire bir örtüşmediğini belirtmek gerekir. Bap ve fasıllar örtüşse de madde sayısı farklıdır, Fransız nizamnamesinde 324 madde varken, Osmanlı nizamnamesinde 298 madde vardır. Ama bu sayısal farklılık dışında daha önemli olarak, Halim Alyot’un da altını çizdiği gibi, her iki nizamnamenin ruhları da farklıdır. Bunu Osmanlı nizamnamesinin 44. ve 170. maddelerini Fransız nizamnamesinin 66. ve 169. maddeleri ile karşılaştırarak görmek mümkündür.

Fransız nizamnamesinin 66. maddesi (jandarmanın bakanlıklar ve yetkililere karşı görevleri başlığı altında) jandarmanın yerel yetkililerle ilişkisinin eşit seviyedekilerin ilişkisi olduğunu belirtirken, taşrada orduya bağlı müstakil bir güç teşkil ederek onlardan emir almayacaklarının altını çizmektedir.¹⁶⁴ Buna karşın Osmanlı nizamnamesinin 44. maddesi şöyledir: Jandarmanın harekât ve icraatına dair emir itasına salahiyeti olan umur-u mülkiye ve adliye memurları jandarma kumandanına ve zabitanına emir verirler.¹⁶⁵ Bu şekilde ifade edilen görev hiyerarşisi aslında 1879’dan bu yana jandarmanın hem Seraskerlik hem de yerel idarenin çifte yetkesi altında bulunması ile tutarlıdır ve bu açıdan devamlılık göstermektedir. Ama tabii ki böyle bir düzenleme Osmanlı taşrasında idare meclislerinin yetkesini arttırmak-

160 İlhan Tekeli, “Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması”, *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 68-69, 76; Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question, 1893-1908, from Western Sources*, New York: Columbia University Press, 1998, s. 130.

161 Halim Alyot, *Türkiye’de Zabıta: Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara: Kozan Ofset, 2008, s. 134-144; Lange-Akhund, s. 170-173.

162 Alyot, s. 138

163 Alyot, s. 145-146; Kemal Beydilli, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair” *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1 Haziran 1989, s. 89.

164 *Décret annoté, Décret du 20 mai 1903 sur l’organisation et le service de la gendarmerie*, Paris, Lavauzelle, 1928, s. 150.

165 Düstur, 1. Tertib, Cilt 7, s. 1120.

tadır.

İkinci olarak, Alyot'un da altını çizdiği gibi, Osmanlı nizamnamesinin 170. maddesi bu metnin asıl ruhunu tam olarak yansıtmaktadır.”¹⁶⁶ Hane taharrisi” [mesken arama] koşullarını açıklayan bu madde Fransız nizamnamesinin 169. maddesini izlemektedir ama arada önemli farklılıklar barındırmaktadır.¹⁶⁷ Jandarmanın arama yapması yalnızca gündüz mümkündür, ama bunun için hükümetin onayını almalıdır. Fransız nizamnamesinde hem gündüz hem de gece (belli koşullar altında) arama yapmak mümkün olup, bunun için yetkili (yerel idare değil adli) yetkenin onayının arandığı belirtilmektedir. Alyot'un savunduğu gibi bu madde ile jandarmanın ev aramalarını bu koşullarda gerçekleştirmesi, onun hareket alanını adliye (yargı) alanından idare (yürütme) alanına taşımaktadır; böylelikle mesken dokunulmazlığı idare meclislerinin idari bir kararıyla kaldırılabilir. Diğer taraftan aynı dönemde kodifiye edilmiş diğer Osmanlı kanun ve nizamnameleri ise mesken dokunulmazlığını adli alanda tanımlamaktadırlar. 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 21. ve 22. maddeleri mesken dokunulmazlığının ancak kanunlar çerçevesinde kaldırılabileceğini vurgularken, 1879 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu'nun 46. maddesi ev aramalarının müdde-i umuminin [savcının] yetkisi dahilinde olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁸ Aslında 1904 tarihli jandarma nizamnamesi de kendi içinde de çelişerek mesken dokunulmazlığını müdde-i umuminin yetkisi dahilinde (131., 132., 142., 143., 144., 145. maddelerde) tanımaktadır. Dolayısıyla 1904 nizamnamesinin 170. maddesi hem diğer kanun ve nizamnamelerle, hem de kendi içinde bir tutarsızlık getirmektedir. Buna rağmen tutarlı halde olan şey, hem 44. madde hem de 170. maddenin jandarmayı idare meclisleri ve dolayısıyla yerel güçlerin yetkisi altına sokmasıdır. Her ne kadar jandarma reformu ve tensikati “Büyük Güçler”in dayatmasıyla olsa da, çiftlik sahibi sınıf bu süreci fırsata çevirmeyi başarmış, jandarmayı neredeyse kendi özel kolluk kuvveti haline getirebilmiştir.

170. maddenin uygulamada getirdikleri açısından Selanik Jandarma Komutanı'nın Selanik Umum Müfettişi'ne 1907'de gönderdiği, Karaferye'deki bir “hane taharrisi” üzerine rapor önem taşımaktadır. Bu vakada 170. madde çerçevesinde hane taharrisinin gece olmayacağı hem jandarma eri hem de komutanı tarafından dile getirilmiştir, taharri emrini çıkaracak mercinin de idare meclisi olduğu belirtilmiştir. Ama taharri emrinin olmaması durumun fevkaladelik arz etmesinden dolayı jandarma için bir sorun teşkil etmemiştir.¹⁶⁹

Bu çerçevede 1904 jandarma nizamnamesi, Makedonya'daki jandarma tensikati çerçevesinde, giderek artan sayıda ortaya çıkan emlak ve araziye müdahale ve tecavüz vakaları karşısında idare meclislerine ek bir yetke tanımaktadır. Yukarıda da tartıştığımız üzere Şûra-ı Devlet'in sırasıyla 1902 ve 1906 tarihli kararları ile emlak ve araziye müdahale ve tecavüz ilk önce idare meclisleri tarafından “idareten men” edilmelidir, konunun mahkemelere yansması ikincil önceliktedir. Bu anlamda 1900'lü yıllarda Balkanlar'da artan toplumsal hareketlilikle birlikte adli boyutu

166 Düstur, 1. Tertib, Cilt 7, s. 1146-1147.

167 *Décret annoté*, s. 267.

168 Düstur, 1. Tertib, Cilt 4, s. 140.

169 DTFR.I.AS 47/4669/04 Ca 1325.

aşan idari bir fevkaladelikten bahsetmek gerekir.

1904 nizamnamesi sonrası jandarmanın hareket alanının idare meclislerinin çiftlik sahipleri lehine aldıkları idareten men kararları çerçevesinde belirlendiği görülmektedir. İdare meclislerinin Balkanlar’daki mülkiyet ve ceza hukukunun inşasını jandarmayı araçsallaştırarak gerçekleştirdiği söylenebilir. Buna iyi bir örnek 1906’da Manastır Eyaleti, Serfice Sancağı’na bağlı Kozana kazasında, kaymakamın aktardığı şekliyle, ortakçıların beylerin tasarrufundaki mera ve yaylaklara tecavüzü ve jandarmaların bu müdahaleyi engellemeleri, bir haneyi aramaları ve “mütecasirler” [cüret edenler] hakkında kanuni takibata gidilmesidir.¹⁷⁰ 1902 tarihli Şûra-ı Devlet kararı uyarınca Serfice idare meclisinin aldığı taarruz ve müdahaleyi men kararını uygulamak ve beylerin arazisini korumak üzere jandarmalar görevlendirilmiştir ama köylülerin direnciyle karşılaşmışlardır. Velcede köyü ahalisi arazinin ferman ve tapu ile kendi tasarruflarında olduğunu ileri sürmektedir.¹⁷¹ Serfice hapishanesinden Manastır’daki Umum Müfettişliği’ne kendi köylülerini desteklemek üzere gönderdikleri telgrafta iki mahpus, beylerin eskiye uzanan, kendilerini de hapse attıran “zulm”ünden ve “şeytanlık”larından dem vurmaktadırlar.¹⁷² Ama Kozana kaymakamına göre köylülerin maksadı başkadır, arazi ve çiftliklere taarruz edip çiftlik sahiplerini tahrik ederek siyasi çıkar peşinde koşmaktır, ortakçılar cüret kazanmadan meselenin çözülmesi gereklidir.¹⁷³

İşte bu çerçevede idare meclisleri ve idare meclislerinin yetkesi altında 1904 nizamnamesi çerçevesinde görevlendirilen jandarmalar Balkanlar’daki mülkiyet hukukunun inşasında 1900’lü yıllarda başat bir rol oynamışlardır. Bu başat rolün emlak ve arazi tasarrufunda ağırlıklı olarak çiftlik sahipleri lehine, ortakçı köylüler aleyhine sonuçlandığı, “eşkıyalıktan” ya da “komitacılıktan” yukarıdaki telgrafta da görüldüğü gibi mahpusluğa kadar uzanan bir çizgide ceza hukuku ve suçlu da yaratmaktadır. Ama 1903 ayaklanmasını hatırlayınca, Kozana kaymakamının köylülerin cüret kazanmasından korktuğu kadar vardır. Zaten yukarıda mülkiyet üzerinden anlattığımız toplumsal çatışma Balkan halklarının başını çektiği 1908 Devrimi’ne götürecektir.

3.2.2 1908 sonrası idareten men ve mülksüzleşme

Şûra-ı Devlet belgelerine göre, 1909’da Menemen/Foça Ali Ağa çiftliği ahalisi ile sahibi Baltacızade Edvar Bey (Edward Baltazzi) arasında arazi ve mera üzerine bir anlaşmazlık çıkar. Çiftçiler çiftlik arazisine tecavüze “cüret etmişler”, 30.000 dönüm kadar arazi ve merayı çiftlik hayvanları ile birlikte paylaşarak tasarrufları altına almayı hedeflemişlerdir. Oysa Kanun-u Esasi’nin 21. maddesine göre “hukuk-ı tasarrufiye her güne tecavüz ve taarruzdan masun olmak lazım” gelmektedir, bu şekilde sarih haklara tecavüzün ve müdahalenin engellenmesi ve tecavüz edenlerin uygun muameleye tabi tutulması mahalli hükümetin (idare meclisinin) vazifesidir.

170 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

171 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

172 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

173 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

“Bu gibi yerlerin fuzûlî birtakım eşhâs tarafından zabt ve tecâvüz ettirilmesi ziraat ve ticaret-i mahalliyeye sû-i [kötü] te’siri mücib ve hukuk-ı hazinenin de ziyâ’ını müstelzim olarak memleketin hayat-ı iktisâdiye ve mâliyesine ta’alluk eylemekde [ilgili olmakta] olduğundan” mahalli hükümetçe gerekli tedbirler alınmalıdır; müdahale ve tecavüzün engellenmesi için jandarma kuvvetleri yeterli olmazsa askeri kuvvetlere müracaat olunmalıdır.¹⁷⁴

Dahiliye Nezareti belgeleri de bize 1909’da Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği’nde köylüler ve çiftlik sahibi Adnan Bey arasında mera ihtilafı yaşandığını söyler. Aydın Bidayet Mahkemesi meranın eskiden beri köylüler tarafından kullanılmakta olduğunu tespit ederek, araziye tarlaya çevirmek isteyen Adnan Bey aleyhine meralığının devamı yönünde karar vermiştir. Adnan Bey bu kararı temyiz ederken, idare meclisi de nihai hukuki karar verilene kadar tapu senedi sahibi Adnan Bey’in tasarrufunun devamına, köylülerin tecavüzünün jandarma tarafından engellenmesine karar vermiştir.¹⁷⁵

1908 Devrimi’nin emekçi ve yoksul halkta yarattığı tüm beklentilere rağmen 1909’dan itibaren Osmanlı kırsalı 1908 öncesi toplumsal çatışmalarına geri dönmüştür. Yukarıdaki iki dava bunu çok iyi yansıtmaktadır. Toprak sahibi sınıf mutlak mülkiyet haklarının tescili için talepkârdır. Bu çerçevede toprak sahibi sınıf lehine ortaya çıkan kanuni düzenlemelerin tetikleyicisi Manastır Vilayeti Görice Sancağı’ndaki “emval-i gayrimenkuleye tecavüz” davası olmuştur, şimdi bu davaya daha yakından bakacağız.

7 Kasım 1908 tarihli Sadaret’e yazdıkları arzuhallerinde Manastır Vilayeti Görice Sancağı’ndan Polina kilise mütevellisi Naum, papaz Kosta ve mekteb muallimi Sotir zabıta kuvvetlerinin, muhtar ve ihtiyar heyeti bulunmaksızın hanelerini basıp, kapılarını kırdıklarını, ailelerini de dışarı attıklarını belirtmektedirler.¹⁷⁶ 7 Aralık 1908’de yine dört Polinalı bu sefer Selanik’te Umum Müfettişliğe gönderdikleri arzuhalde, tasarruflarında bulunan hanelerden “idareten ihraç” edildiklerini ifade etmektedirler, temyiz-i mahkemelerinin mahkemede devam ettiği için meclis-i idarece ve jandarma kuvveti ile gerçekleşen, Kanun-ı Esasi’ye göre “hilaf-ı kanun hareketin menî”ni talep etmektedirler.¹⁷⁷ 8 Aralık 1908’de Polina muhtarı, papazı ve kilise mütevellilerinin yine Sadaret’e gönderdikleri arzuhalde sakin bulundukları “Polina karyesi”nde [köyünde] ecdatları ve kendileri tarafından inşa ve imar olan haneleri ile mera ve baltalıklarını Görice’de mukim Fraşerli Seyfullah, Vahid ve Şevket Beyler ve şeriklerinin kendi arazilerine dahil etmek üzere “gasb ve zabt” ettikleri söylemektedir. Polinalılara göre Beylerin hedefi köylerini çiftliğe dönüştürmektir. Bunun için memurlarla “uyuşmuş”lar, “hakk-ı karar”¹⁷⁸ dayanarak tapu edinmişlerdir. Beyler bu “sahte ve adi tapularla” köylülerin köyden “idareten

174 BEO 3569/267635/14 C 1327.

175 DH.MUI 75/61, 47/41/23 Z 1327; Ballı, 2015.

176 DH.MKT 2685/69/1326.

177 TFR.I.MN 182/18135/1326.

178 Hakk-ı karar, “yedinde bulundurup ziraat ederek toprak üzerinde hak kazanmak” anlamına gelmektedir, bkz. Yücel Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum- Yeni Yaklaşımlar*, 4, s. 131.

ihrac”ına dair meclis-i idarenin karar almasını sağlamışlardır. Talepleri “hiç olmazsa ya derdest-i rüyet bulunan [görülen] mahkemenin neticesine veyahut muhacere-te [göçe] zaman ve mevsimin müsaadesi olabilecek ilk yaza kadar me’va-ı [yurt] kadim”lerinde kalmaktır.¹⁷⁹

Evlerinden atılan Polinalılar art arda gönderdikleri dilekçelerle yetinmemişler, taleplerinin ve davanın gidişatını izlemek üzere İstanbul’da da köylüleri Çiço biraderler aracılığıyla Demetrius Mekanopoulos adlı bir “dava vekili” (avukat) tutmuşlardır.¹⁸⁰ Dava vekili Polina’nın bir çiftlik olmadığı savından yola çıkarak haneler, mera ve baltalık üzerine verilen hakk-ı karara karşı çıkmaktadır. “Karye-i mezkurede malum el hudud 47 kıtada 541,5 dönüm tarla ve 2 kıtada 17 dönümlük çayır ve 2 kıtada 10 dönümlük bağ ki cemaen 51 kıtada 572,5 dönümlük araziye” sahip Polina’daki 110 hane 1873-1874’e kadar emlak ve arazisinin tamamı için virgü-ü senevisini [emlak vergisini] ödemiştir, vergi mazbataları ellerindedir, bu da Polina’nın müstakil bir köy olduğuna kanıttır. Ama beylerin 1874-1875’te o dönem sancaktaki memurlarla anlaşarak emlak ve araziyi kendi üzerlerine kaydettirdikleri dava çerçevesinde sundukları tapulardan anlaşılmaktadır. Beylerin aynı zamanda idare meclisi üyeleri üzerinde de etkisi olduğu aşikardır.¹⁸¹

Polinalılar ve dava vekillerinin iddialarına rağmen Manastır Vilayeti Valisi Polina’nın Fraşerli Şevket, Abdülvahid ve Seyfullah beylerin ellerinde tapu senedi olan bir çiftlik olduğunu, meclis-i idare kararınca hanelerinden atılanların da çiftçi ve aylakçı olduklarını, tasarruf haklarına müdahale ve taarruz ettiklerinden dolayı hanelerinden idareten ihraç edildiklerini, dilerlerse bunu mahkemeye götüreceklerini ifade etmektedir.¹⁸²

Diğer taraftan bu arzuhallere karşı Görice Beyler Dahiliye Nezareti’ne 25 Mayıs 1909’da gönderdikleri telgrafta, Polinalılar “müstakilen ve ecdadımızdan mev-rus [miras] Polina çiftliğimizdeki hanelerimizi fuzulen zabta, korumuzu tahribe” kalkışmışlardır, görüşünü ileri sürmektedir. Hatta müracaatları üzerine hanelerin tasarruf hakları üzerinde sanki bir münazaa [anlaşmazlık] olduğu zannedilmiş, idare tarafından bir şey yapılamayacağı savunularak hanelerden tahliye kararında tereddüt meydana gelmiştir. Beylere göre bu şekilde ellerinde hiçbir senet ve tasarruf belgesi olmayanların meseleyi bu şekilde mahkemeye taşıyarak senelerce uğraştırarak hale getirmeleri büyük bir adaletsizlik olacaktır.¹⁸³ Beylere destek vermek üzere Görice Sancağı’ndan 24 çiftlik sahibi Sadaret’e telgraf göndererek tasarruf haklarının muhafazasını, idareten ihraç kararından geri dönülmemesi gerektiğini arz etmişlerdir. Bu konuda Şûra-ı Devlet’in 1906 tarihli idare meclislerinin mülkiyet davalarında alacakları idareten ihraç veya mene dair kararı hatırlatılmaktadır.¹⁸⁴

Görice mutasarrıf vekili 10 Aralık 1908’de meclis-i idarenin idareten ihraç kararının Şûra-ı Devlet’in 1906 emirnamesi çerçevesinde verildiğini ifade etmektedir.

179 DH.MKT 2692/23/1326.

180 DH.MUI 345/17; DH.MKT 2834/51/1327.

181 DH.MKT 2843/20/1327.

182 DH.MKT 2685/69/1326.

183 DH.MUI 345/17.

184 İ.DFE 23/1327 B 08.

Beylerin çiftliği bulunan Polina köyündeki hanelerin tasarrufu da beylere ait olup, ellerinde “tuğralı tapu senedleri” bulunmaktadır; tasarruf haklarına müdahale ve taarruz eden Polinalılar idareten ihraç edilmişlerdir, eğer bir itirazları varsa mahkemeye müracaatları gerekmektedir.¹⁸⁵

Polina’daki bu olaylar bağlamında Adliye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne Adliye Nazırı imzası ile yazılan 6 Şubat 1909 tarihli yazıda, Şûra-ı Devlet’in 1906 tarihli idareten men kararının meriyetinin [yürürlükte bulunmasının]” hiçbir suretle kabul edilemeyeceğine” dair görüş bildirmektedir. Dolayısıyla bu kararın uygulanması durdurulmalıdır.¹⁸⁶ Dahiliye Nezareti’nin Sadaret’e gönderdiği 23 Haziran 1909 tarihli yazıda ise Adliye Nezareti’nin görüşüne karşı çıkılmakta, idare meclislerince alınacak “idareten men” kararının uygulanması gerektiği, kararın geri alınması durumunda “diğer vilayetlere de sûi sirayeti mucib olacağı” belirtilmektedir.¹⁸⁷

Aynı doğrultudaki üçüncü Şûra-ı Devlet kararı genel olarak İmparatorluk genelinde görülen mülkiyete müdahale ve tecavüz davalarında özellikle de Görice davasının baskısı altında, Dahiliye ve Adliye Nezaretleri arasındaki çekişme çerçevesinde, 1909’da verilmiş; bu sefer karar irade-i seniyye [kararname] ile Düstur’da yayımlanmıştır.¹⁸⁸ İrade’nin Görice vakası üzerinden idareten men kararını tartışması ve genelleştirmesi dikkat çekicidir. Buna rağmen irade-i seniyye’nin kanun görevi görmeyeceğine dair Meclis-i Mebusan Lahiya Encümeni yorumu sonucunda 1910’da bir talimat hazırlanmıştır.¹⁸⁹

Buna göre “sened-i hakani” ile tasarruf edilen emlak ve araziye yönelik herhangi bir müdahale ve tecavüz durumunda idare meclisleri “idareten men” kararı alarak müdahale ve tecavüz faillerini emlak veya araziden ihraç edecektir; bu çerçevede tasarruf senetlerinin kontrolü ve senede bağlı olarak zilyetliğin belirlenmesi esastır; eğer taraflar arasında yalnızca biri senet sahibi ise mutasarrıf odur; eğer her iki tarafın da elinde senet varsa, eski tarihli senet sahibi mutasarrıftır; her iki tarafın da senedi yoksa emlak ve arazinin vergisini veren mutasarrıftır; eğer anlaşmazlık yine de sürerse taraflar nizamiye mahkemelerinde ilgili kademeleri bidayetten istinafa, oradan temyize izleyerek davalarını taşımalıdır.

1912’de ise Dahiliye Nezareti Hukuk müşavirliği idare-i seniyye ve talimattaki “emval-i gayri menkule” tabirinin mera ve baltalıkları da içerdiğini, dolayısıyla mera ve baltalıklar üzerine çıkan ihtilaf hakkında da idareten men uygulamasının geçerli olacağını not etmiştir.¹⁹⁰ İdareten men üzerinden ilerleyen emlak ve arazi

185 TFR.I.MN 182/18135/1326.

186 DH.MUI 345/17.

187 İ.DFE 23/1327 B 08.

188 “Emval-i gayri menkuleye vukubulan tecavüzatın idareten suret-i men’iyle ol babda ihtilafat-ı mütehaddisenin [ortaya çıkan ihtilafların] meclis-i idarece halli hakkında irade-i seniyye”, Düstur, 2. Tertib, Cilt 1, s. 428-433.

189 “Emval-i gayri menkulenin tasarrufundan mütehaddis ihtilafatın idareten halli hakkındaki 25 temmuz 1325 tarihli irade-i seniyye ile mütehiz kararın suret-i tatbikiyesini mübeyyin talimat, 7 Nisan 1326”, *Tahşiyeli Kavanin*, Cilt I, Hazırlayan Sarkis Karakoç, İstanbul: Cihan Matbaası, 1925, s. 394-396.

190 DH.HMŞ 12-13/25 S 1330.

davaları 1913’te bu sefer daha genel bir kodifikasyonla sonuçlanmış ve farklı başlıklar altında emval-i gayrimenkule kanunları hazırlanmıştır.¹⁹¹

“İdareten men” kararının bu şekilde mevzuata girmesi ve uygulanması Osmanlı vilayetlerinde özellikle de Balkanlar’da idari meclislerin kuvvetini arttırmış, emlak ve arazi üzerine çıkan anlaşmazlıklarda hâkim konumuna getirmiştir. Hem tapu senetleri idaresinin hem de buna bağlı olarak emlak ve arazi tasarrufuna dair yargının idare meclislerinde vücut bulması nizamiye mahkemelerini emlak ve arazi anlaşmazlıklarından doğan davalarda işlevsiz bırakmıştır. Taşra burjuvazisinin inşa ettiği bu yeni hukuk 1910’larda kırsal alandaki köylülerin hızlı bir mülksüzleşme sürecine girmesini doğurmuştur.

4. Sonuç

19. yüzyılda Balkanlar ve Batı Anadolu’da ilk birikimin gelişiminde çiftlik sahipleri ile emekçileri arasındaki sınıflar arası mücadele kadar çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi mücadele de belirleyici olmuştur. Sınıf içi mücadele 18. yüzyılla birlikte gelişen burjuva fraksiyonları içinde çiftlik sahipleri arasındadır. Burjuva-bürokratlar ile taşra burjuvazisi arasında çiftlik sahipliği üzerinden giden çatışma 1839-1876 arasında hararetlenmiş, 1876-1914 arasında ise yabancı sermayedarlar, Duyun-u Umumiye, Sultan ve taşra burjuvazisi arasındaki çoklu çatışmaya evrilmiştir. Bu makalede bu sonuncu çatışmayı doğrudan inceleyemsek de araştırmamız kapsamında bu dönemdeki iş hukuku ve mülkiyet hukukundaki gelişmelere görenek hukukundan kopmaya başlayan taşra burjuvazisinin damga vurduğunu görmekteyiz. 1908 Devrimi’ne giden yolda talepleri giderek artan bu “devrimci” sınıfın, çıkarlarını artık koruyamayan Sultan’ı devirmekle kalmayıp, 1908 sonrasında da frenleri boşalmış bir kamyon gibi ilerlediği görülmektedir.”¹⁹² Leskovik eşrafından Rüstem Paşazade Ahmed Kâni”, 1910’da beklentilerini “inkılab-ı mesudumuzun vaad ettiği teminat-ı hukukiyyenin biri de hakk-ı tasarrufun temin-i muhafazası idi” diye ifade etmektedir; ama Kozana Kazası Kalyani çiftliğinde yarıcı ve çiftçilerin hane ve arazilerini “zabt ve gasp” etmeye çalıştıklarından, bilakis “haksızlıklar”ın meydana geldiğini belirterek hayal kırıklığını vurgulamaktadır.¹⁹³ Ahmed Kâni’ye göre çiftçiler “müfret sosyalistlerin” ve “ıfrat nasyonalistlerin” teş-

191 Emval-i gayr-i menkulenin tahdid ve tahriri hakkında kanun 5 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 79-93); Eshas-ı hükmiyenin emval-i gayr-i menkuleye tasarrufuna mahsus kanun-ı muvakkat -16 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 114-115); Emval-i gayr-i menkulenin intikalatı hakkında kanun-ı muvakkat -21 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 145-147); Emval-i gayr-i menkulenin deyn mukabilinde te’minat iradesi hakkında kanun-ı muvakkat -25 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 158-161); Emval-i gayrimenkulenin tasarrufu hakkında kanunu-ı muvakkat, 30 Mart 1329 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 239-243).

192 Balkanların sosyalist liderlerinden Dimitur Blagoev’in 1908 Devrimi’ni, her milletin ve özellikle de burjuvazinin desteğini yanına alan feodal sınıfın gerçekleştirdiği bir devrim olarak açıkladığını geçerken not etmek gerekir. Feodal sınıf asıl olarak kendi çıkarlarını yeterince koruyamayan Sultan’a karşı ayaklanmıştı. Dimitur Blagoev, “The Revolution in Turkey and Social Democracy (1908)”, *Revolutionary History*, 8 (3), *Special Issue on The Balkan Socialist Tradition, Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871-1915*, 2003, s. 109-113.

193 DH.H 52-9/13.10.1329.

wikiyle “haksız bir nazariye olan taksim-i arazi” talebindedirler; bir başka deyişle Devrim sonrası sınıf mücadelesinde meydan çok da boş değildir, devrimi destekleyen kırdaki emekçiler de hareketlidir, kendilerine yeni bir hukuk inşa etme çabasındadırlar.¹⁹⁴ Ama Kozana idare meclisi ve jandarmayı yanına alan, “başlıbozuk Arnavutlar”ı da eksik etmeyen Ahmed Kâni 1911’de çiftçileri ihraç ve çiftliği tahliye ettirmeyi başarmıştır.¹⁹⁵ Balkanlar’da Ahmet Kâni Bey sonrası Balkan Savaşları ile tufandır ama yukarıda benzer taleplerini gördüğümüz Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği sahibi Adnan Bey, 1923’te kurulacak Cumhuriyet’in büyük toprak sahibi sınıfa mensup kurucularından olacak, 1950-1960 arası ise Başbakan olarak ülkeye hükmedecektir.

Bu coğrafyaya özgü büyük toprak sahibi sınıf içi mücadelede vergilendirme ve bununla bağlantılı olarak iltizam sisteminin üretim-ticaret-finans faaliyetlerini bir düğüm haline getirdiğini ayrıca not etmek gerekir. Ender olarak, Baltazzi’ler örneğinde olduğu gibi, bütün faaliyetlerin tek elde toplandığı da görülebilse de, çiftlik sahipliği bu faaliyetlerin kombinasyonlarından geçmektedir. Ama finansın sürükleyiciliğini de ayrıca vurgulamalıyız: Yerel çiftlik sahiplerinin yerel kredi piyasası üzerindeki egemenliği (bir başka deyişle “tefecilik”leri) çiftlik tasarrufu için olmazsa olmazdır; sarraf-tüccarlardan Duyun-ı Umumiye’ye yüksek finansın 19. yüzyıldan 20. yüzyıla tarımsal üretim ve artık üzerinde hâkimiyet sahibi olduğu açıktır.

Bu bağlamda iktisat tarihi tartışmalarında önemli yer tutan tarımsal kapitalizm ve kırsal alandaki gelişim dinamiklerinin kökeni sorusunu da ele almak, incelediğimiz coğrafyanın özgüllüklerini ortaya koymak için gereklidir. Literatürde bir taraf kırsal gelişimde kır-üretim ilişkilerini merkeze alırken diğer taraf ise gelişimin tetikleyicisinin kent-değişim (ticaret) ilişkileri olduğunu iddia eder. Pek çok araştırmacı,¹⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyıla birlikte çiftlik tasarruf eden girişimcilerin kent kökenli olmasına, kentten kırsala yatırım yapmalarına vurgu yapmaktadır. Bazıları ise hem kent hem de kır kökenli ayan-eşraf ayrımı yaparak, bu girişimcilerin kökeni konusunda daha titiz bir yorum ortaya koymaktadır.¹⁹⁷ Örneğin kır kökenli bir çiftlik sahibi olan Karaosmanoğulları’nı kırsal kesimde elde

194 Gerçekten de Yane Sandinsky önderliğindeki Makedonya-Edirne Devrimci Örgütü 1908’de yeni hükümetten toplumu serflığe indirgeyen tüm vergi ve yükümlülüklerin kaldırılmasını ve çiftliklerin kamulaştırılarak yoksul köylülere dağıtılmasını talep etmektedir, Mehmet Hacısalihoğlu, “Yane Sandanski as a Political Leader in Macedonia in the Era of the Young Turks”, *Cahiers Balkaniques*, 40, 2012, <http://ceb.revues.org/1192>:DOI:10.4000/ceb.1192 (4 Kasım 2016). Toprak reformu da dâhil olmak üzere benzer taleplerin 1908’de Selanik’te düzenlenen İttihat ve Terakki Kongresi’nde de dile getirildiğini not etmek gerekir, bkz. Feroz Ahmad, “The Agrarian Policy of Young Turks 1908-1918”, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 69.

195 DH.H 25-52/23.09.1330.

196 Stoianovich, 1953; Gandev, 1960; Sadat, 1972; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzara’a ve Muraba’a Sözleşmeleri”, *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Derya Önder (Haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

197 İnalçık, 1977, s. 40

ettiği serveti kente aktaran bir girişimci olarak nitelendirmek mümkündür.¹⁹⁸ Aslında ailenin kökeni konusunda ilk kapsamlı çalışmalar da köyde toplumsal farklılaşma sonucu (sonrasında da iltizam sisteminin trampen görevi gördüğü) bir zenginleşmeyi vurgulamaktadır.¹⁹⁹ Karaosmanoğulları ile aynı dönemde ve daha sonrasında bölgelerinde hüküm süren yerel çiftlik sahibi girişimcilerin çoğunun, Rodney Hilton’un İngiltere örneğinde vurguladığı gibi, kırsal alandaki toplumsal farklılaşma sonucu zenginleşerek çiftlik tasarruf eder hale geldiklerini söylemek mümkündür.²⁰⁰ Burjuva-bürokratların, sarraf-tüccarların ve, yabancı sermayedarların ise kent kökenli oldukları aşikârdır. Dolayısıyla yukarıda tartıştığımız çiftlik sahibi sınıf içi mücadele kır kökenli ve kent kökenli girişimcilerin çatışması olarak da değerlendirilebilir. Bu hipotezimiz doğruysa, dünya iktisat tarihi literatüründe Adam Smith’le başlayan,²⁰¹ Maurice Dobb-Paul Sweezy geçiş tartışmaları²⁰² ve Brenner Tartışması²⁰³ ile devam eden kır-üretim ilişkileri ve kent-değişim (ticaret) ilişkileri çekimli gelişme dinamiklerinin tarımsal kapitalizmin doğuşunda belirleyiciliğine dair tartışma bağlamında, Balkanlar ve Batı Anadolu’da hem kır-üretim ilişkileri hem de kent-ticaret ilişkileri çekimli gelişme dinamiklerinin birlikteliği ve rekabetini vurgulamak gerekecektir.

Bu çerçevede makalede tartışma fırsatımız olmasa da Balkanlar ve Batı Anadolu’da tarımsal kapitalizmin gelişiminin çiftlikler bağlamında 18. yüzyıl ile tarihlendirilebileceğini savunuyoruz. Bu dönem aslında dünyanın birçok coğrafyasında farklı ritimlerde de olsa kapitalist gelişmelerin kendini gösterdiği bir dönemdir. Dünya ekonomisinin 18. yüzyıl sonu itibarıyla İngiliz sermayedarlarının hükmüne girmesi ve farklı kapitalist dinamiklere sahip coğrafyaların dünya kapitalizminin “uzun dalgalar”ıyla birlikte ortak kalp ritmine sahip olmaya başlamaları tüm dünya ölçeğinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da tabii ki eşitsiz bir gelişmeyi doğurmuştur. Ki bunun etkileri 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı kırsalında yabancı sermayedarlar ve Duyun-u Umumiye ile kendini açıkça göstermiştir.

Balkanlar ve Batı Anadolu’da ilk birikimin gelişimi ise makalede gördüğümüz üzere iki aşamalı olmuştur. Çiftlik sahipleri 1839-1876 arası ya Balkanlar’da olduğu gibi ortakçıların topraktentliğini tesis etmeye çalışmışlar, ya da Batı Anadolu’da olduğu gibi köle emeğine başvurmuşlardır; 1876-1914 arası Batı Anadolu’da köle emeği kullanmaya devam ederken her iki bölgede de ortakçılarla birlikte mülksüz/

198 Nagata, 1997, s. 90-91.

199 M. Çağatay Uluçay, “Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, 2 (9), 1942, s. 193-207.

200 Rodney Hilton, “Reasons for Inequality Among Medieval Peasants”, *Journal of Peasant Studies*, 5 (3), 1978, s. 271-284. 1978; Terence J. Byres, “Differentiation of the Peasantry Under Feudalism and the Transition to Capitalism: In Defence of Rodney Hilton”, *Journal of Agrarian Change*, 6 (1), 2006, s. 17-68.

201 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 439-454.

202 Rodney Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Müge Güner ve Semih Sökmen, İstanbul: Metis Yayınları, 1984.

203 Trevor Aston ve C. H. E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

leşmiş hizmetkârların da toprakbentliğini aramışlardır. Her iki dönemde de Balkanlar'daki çiftlik sahipleri çiftlikat nizamnameleri, Batı Anadolu'dakiler ise borç bağı ile toprakbentlik koşullarını oluşturmuşlardır.

İlk birikimin ikinci aşamasına asıl damga vuran çiftlik sahiplerinin 1876-1914 arasında çiftçilerin geçimlik hakları ve ortak alanlarına taarruza girişmesidir. Bir başka deyişle ilk aşamada çiftlikteki beylik arazi üzerinde emek disiplini hedeflenmiş, ikinci aşamada beylik arazinin çiftlikteki geçimlik hakların tanımlı olduğu diğer alanlar aleyhine genişlemesi emek disiplini ile birlikte hedeflenmiştir. Her iki aşamanın ortak alanlara yansması da farklı olmuş, ilkinde toprakbentlik koşulları bağlamında ortak alan kullanımı kısıtlanmış, ikincisinde ortak alanlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İşte bu koşullar altında, çiftliklerinden ihraç edilenlerin dönemine dair birçok belgenin kullandığı tabirle, çiftçiler Selanik'te ya da İzmir'de "han köşeleri"nde sefalet çeker hale gelmişlerdir, bir başka deyişle proleterleşmişlerdir.²⁰⁴

Bu aşamalı ilk birikim sürecini dünya kapitalizminin uzun dalgaları çerçevesinde değerlendirmek, ele aldığımız coğrafyanın özgünlüğünü ortaya koyabilmek için ikinci bir fırsat vermektedir. Kapitalizmin hız kazandığı, kâr oranlarının arttığı dönemlerde, 1848-1873 ve 1896-1914'te çiftlik sahiplerinin toprak üzerindeki üretim baskısını arttırdıkları, özellikle de toprakbentlik ve/veya borç bağı ile emek disiplini ön plana aldıkları görülmektedir. 1896-1914 genişlemesi proleterleşme ile birlikte deproleterleşme²⁰⁵ de doğurmuştur. Tabii böyle bir yönelim sonucu yine her iki genişleme dalgasına da Balkanlar ve Batı Anadolu'da toplumsal hareketlilik isyanlar ve ayaklanmalarla damga vurmuştur. Bu bağlamda kapitalizmin özgür olmayan emek biçimlerini kullanarak gelişebileceğinin de altını ayrıca çizmek gerekir. Bu da aslında pek Balkanlar ile Batı Anadolu'ya özgü değildir, 19. yüzyılda büyük ölçekli tarım arazilerinin ön planda olduğu Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve İspanya²⁰⁶ kadar İngiltere'de de²⁰⁷ kendisini göstermektedir. Nihayetince belirleyici olan sınıf mücadelesidir.

204 Örneğin Selanik Vilayeti Langaza Kazası'ndaki İstavroz ve Viraste Çiftliği sakinleri, TFR.I.SL 115-11479/15 C 1324.

205 Deproleterizasyon özgür emekçilerin özgür olmayan emek biçimlerine tabi kılınması ya da ikincinin ilkinin yerini almasıdır. Sermayenin emekçi sınıfı disipline etmek amacıyla verdiği "yukarıdan mücadele"dir. Emek maliyetlerini aşağıya çekme hedefi doğrultusunda işçi sınıfının örgütlü gücü ve bilinci parçalanmaya çalışılır. Kavram için bkz. Tom Brass, *Labour Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation*, Leiden: Brill, 2012. Özgür olmayan emek ve deproleterizasyon üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özdeniz Pektaş, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları", Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya (Der.), *İktisat Tarihinin Dönüşü: Dünyada ve Türkiye'de Yeni Yaklaşımlar ve Araştırmalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, yayına hazırlanıyor.

206 Enrico Dal Lago, "Second Slavery, Second Serfdom, and Beyond: The Atlantic Plantation System and the Eastern and Southern European Landed Estate System in Comparative Perspective, 1800–60" *Review (Fernand Braudel Center)*, 32, (4), 2009, s. 391-420.

207 Brass, 2012, s. 233.

Bir ihtilal olarak Millî Mücadele (3): Mustafa Suphi'leri kim öldürdü?

Sungur Savran

Bu yazı, Yeni Dünya'yı ararken o güne dek geçilmemiş denizlerin karanlıklarında boğulan o kahraman öncülerin sonsuza kadar yaşayacak anısına adanmıştır.

Mustafa Suphi'lerin katledilmesinden sadece iki yıl önce Bakû Komünü'nün 26 komiseri, başlarında "Kafkasların Lenin'i" Stepan Şaumyan olmak üzere aynen bizim komünist önderlerimiz gibi yargısız infaza uğramışlardı. Sovyet yönetimi onların anısına Bakû'da bir anıt yapmıştı. And olsun, biz de o büyük zafer günü geldiğinde kentlerimizin meydanlarına, ama mutlaka Trabzon'a da, Mustafa Suphi'lerin anıtını dikecek ve onların bu topraklarda nihaî kurtuluşun ilk harcını koymuş olduğunu gelecek kuşaklara anlatacağız.

*Yaralarım tuz içinde kanıyor
Uyku gelmiş ela gözler sönüyor
Bir yanımda Suphi Nejat ölüyor
Bir yanımda deryada çalkanır şimdi*

*Gelir günler gelir, yaram sarılır
Böyle gitmez bir gün hesap sorulur
Bir yanımda Acem'den, Çin'den görünür
Bir yanımda deryada çalkanır şimdi*

Ruhi Su

Millî Mücadele'nin çeşitli merhalelerinin 100. yılı birbirini izleyerek yaşanırken bu tarihi olayın bugünün Türkiye'si'ni biçimlendiren bir ihtilal, bir devrim olarak anlaşılmasını hedefleyen yazımızın üçüncü ve son faslına gelmiş bulunuyoruz. Önceki iki faslın konularını kısaca hatırlatacak olursak, birinci fasıl, başlığına da yansıdığı gibi, "burjuvazinin güçleri" üzerinde odaklanıyordu.¹ Bu güçlerin oluşumunun Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşundan başladığını, sonra Ankara hükümetinin kuruluşu ile birlikte İstanbul'un karşısında yükselen bu yeni odağın bir "ikili iktidar" durumu yarattığını, ama bütün bu gelişmenin uzun süre boyunca Mustafa Kemal'i "tek adam" haline getirmekten uzak kaldığını ortaya koymuştuk. Anadolu hareketi içinde bile böyle bir durum yokken, kuşbakışı bakıldığında durum daha da karıştıktı: Savaş sonunda ülkeden ayrılmış olan Enver Paşa ve İttihatçıların, hem Anadolu'daki kadroların çoğunluğunun İttihatçı kökenli olmaları, hem de Sovyet Rusya'dan aldıkları destek dolayısıyla bir alternatif önderlik olarak görülmesi gerektiğini vurgulamış ve durumun hâkim sınıflar açısından aslında bir tarihsel özgünlük olarak bir "üçlü iktidar" olarak tanımlanması gerektiğini ileri sürmüştük.

İkinci fasıl, Anadolu'nun emekçi halkının ezici çoğunluğunu oluşturan köylülüğün içinden doğan bir hareket olarak Kuva-yı Milliye'yi inceliyordu.² Emperyalist İngiltere'nin talimatıyla başlayan Yunan işgaline karşı Anadolu'nun öz savunmasını da, İstanbul'un kıskırtmalarıyla başlayan iç savaşı da Osmanlı paşalarının komutasındaki nizami ordunun başaramayacağı saptanıyor ve nizami ordu dışındaki partizan güçlerinin oluşturduğu Kuva-yı Milliye'nin Anadolu'nun esas kurtarıcısı olarak yükseldiğine dikkat çekiliyordu. Bu partizan güçleri içinde ağır basan ise köylülüğün içinden gelen ve eşkıyalıkla iç içe geçen bir damardı. Bu damar en ileri ifadesini Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyaresi'nde buluyordu. İşte önderliğinin bilinç sorunları ne olursa olsun köylülüğün bu güçleri Sovyet devriminin Anadolu'daki etkisiyle buluştuğunda ortaya bir sürekli devrim dinamiği çıkıyordu. Ama bu dinamiği zafere ulaştıracak güç ancak proletaryanın siyasi temsilcisi olan komünist hareket olabilirdi. İkinci faslın tartışması böylece bizi neredeyse diyalektik-mantıksal bir zorunluluk içinde üçüncü fasla, yani Türkiye Komünist Fırkası'nın (TKF) mercek altına alınmasına götürüyordu.

Bu son faslın konusu budur. Ama konu dar anlamda TKF değildir. Konumuz, Türkiye proletaryasının ilk büyük öncüsü olan bu tarihî partinin *Millî Mücadele içindeki yeridir*. Başka bir biçimde söylersek, modern Türkiye tarihinin ikinci büyük devriminin içinde komünizmin rolüdür. 1908'deki Hürriyet Devrimi yaşanırken bu topraklarda henüz bir komünist hareket yoktu. 1918-23'te yaşanan ikinci devrimi ilkinden ayıran, başka noktaların yanı sıra, proletaryanın da bağımsız bir (ya da birden fazla) örgütlenme oluşturarak devrimde (maalesef erkenden akamete uğrayan) bir rol alması olmuştur.

Bu fasılda tartışacağımız işte, köylülüğün geçen fasılda ele aldığımız dinamikleri veri iken, proletaryanın devrime siyasi örgütüyle nasıl müdahale ettiği.

1 "Bir ihtilal olarak Millî Mücadele (1): Burjuvazinin güçleri", *Devrimci Marksizm*, sayı 41-42, Kış-Bahar 2020.

2 "Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele (2): Anadolu'da Sürekli Devrimin Dinamikleri", *Devrimci Marksizm*, sayı 44, Sonbahar 2020.

TKF'nin kendisi üzerine geride bıraktığımız 2020 yılının partinin kuruluşunun 100. yılı olması dolayısıyla yılın başında *Devrimci Marksizm* sayfalarında yayınlanan bir yazıyla eğilmiş, partinin Türkiye'nin 20. yüzyıldaki yegâne Bolşevik Partisi olduğunu, programını, örgütlenme ilkelerini ve proletarya enternasyonalizmini inceleyerek ortaya koymuştuk.³ Bu yazıda TKF'nin bir parti olarak kuruluşunu ve özelliklerini değil, Millî Mücadele'ye katılım biçimini tartışacağız. Tabii bu katılma erkenden akamete uğradığı için esas olarak nasıl ve neden akamete uğradığını tartışacağız. Yani 28-29 Ocak 1921 gecesi, Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve arkadaşlarının (bundan sonra "15'ler" olarak da anacağız⁴) Trabzon'dan bir motora bindirilip sınır dışı edilerek Rusya'ya gönderilmesi görünümü altında Karadeniz açıklarında katledilmesi olayının nedenlerini ve sonuçlarını, bu cinayetin katillerini ve sorumlularını, komünist hareket içinde yapılan hataların bu faciayı nasıl mümkün kıldığını tartışacağız.

100. yıldönümleri çağında yaşıyoruz. Bu yazının yayınlandığı günlerde 28-29 Ocak faciasının 100. yıldönümünü yaşayacağız. Bu olayı artık salt bir matem vesilesi olmaktan çıkarak gerçek tarihi anlamını, nedenlerini ve sonuçlarını, sorumlularını ve yardımcılarını ve en önemlisi derslerini, yani gelecekte tekrarlanmaması için ne yapmak gerektiğini ortaya koyabilmeliyiz. 15'leri anmanın en anlamlı yolu, katillere verilecek en iyi cevap, Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve arkadaşlarının boşuna ölmediklerinin en iyi kanıtı, bu **tarih bilinci** olacaktır. Biz bu faciadan ders almayı bilirsek, onlar boşuna ölmemiş olacaktır, burjuvazi o andaki zaferine rağmen gelecekte kendi yenilgisini hazırlamış olacaktır.

Ne var ki, mevcut literatürde 28-29 Ocak faciası sadece bir Agatha Christie romanı üslubuyla ele alınmıştır. Bununla kastettiğimiz 15'lerin katillerinin kim olduğunun saptanmasının önemsiz olduğu değildir. Biz de yazının bu faslında en geniş yeri bu sorunun cevabını aramaya ayıracağız. Mesele bu değildir. Mesele, bu katil arama egzersizinin nihai amacıdır. Her bir yazar kendi penceresinden görebildiği kadarıyla, şu ya da bu siyasi gücü ve önderini 15'lerin katlinden sorumlu tutar. En fazlası, bu saptamadan hareketle zaten karşısında olduğu o güçlerin ne kadar kötücül olduğuna ilişkin salt ideolojik birtakım sonuçlar çıkarır. Sonra günlük siyasi hayatına döner. Bu, burjuva yazarları için olağan bir yaklaşımdır. Burjuvazinin tarihçileri, araştırmacıları, gazetecileri, aydınları facianın nasıl engellenebileceği konusunda kafa yormak zorunda değildir. Garip olan, Türkiye komünizminin geçmişini anlama, hatta geleceğini biçimlendirme çabası içinde olduklarını iddia edenlerin, yani sosyalist politikanın içinde olanların ya da örgütsel politika içinde olmasa bile sol politika konusunda yine de fikir ileri sürenlerin bu meseleyi deşmemesi, katliamın nasıl önlenebileceğini, Türkiye Bolşevizminin neredeyse doğuş anında bir felaket yaşamasına nasıl engel olunabileceğini hiç sormamalarıdır.

3 Bkz. "Türkiye'nin Bolşevik Partisi: Türkiye Komünist Fırkası", *Devrimci Marksizm*, sayı 41-42, Kış-Bahar 2020.

4 Aslında o gece öldürülen komünistlerin sayısı 14'tür. Tarihe 15 olarak geçmesinin nedeni, Mustafa Suphi'nin Rus eşi Meryem Suphi'nin de Trabzon'a gelen kafile içinde olmasıdır. Ancak genel olarak kabul gören görüş, Meryem'in Trabzon'dan ötekilerle motora bindirilmeyip alıkonulduğudur.

Daha ileride başka yazılarda 28-29 Ocak faciasının Türkiye’de komünizmin gelişmesi bakımından bir **yol ayrımı** yarattığını ortaya koyacağız. Yani bu olay sadece Anadolu’da yaşanan devrimin bir sürekli devrim olarak gelişmesini durdurmakla kalmamış, komünizmin 100 yıllık geleceğini de büyük ölçüde belirlemiştir. Bu kadar ağır sonuçları olan bir olayın yaşanmasında hiçbir hatanın işlenmemiş olduğunu söylemek hakikatlere gözünü kapatmak anlamına gelir. Ortada çok ciddi hatalar olmalıdır. Bu vahim hataların gelecekte tekrarlanmaması için sorumlulukların ortaya konulması gerekir. Hatta şöyle söyleyelim: Sadece hatanın nerede yattığının, sorumlusunun kim olduğunun araştırılması bile yetmez. Şayet konuyu tartışan gerçekten komünistse bugün ortada olan gerçekler ışığında, o gün komünistlerin nasıl davranması gerektiğini de tartışmalıdır.

Bütün bu nedenlerle, bu yazı Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katillerini tespit, teşhir ve telin ettikten ve bunun Türkiye’de devrimin tarihi açısından ne anlam taşıdığı sorusunu tartıştıktan sonra, bu korkunç hatanın sorumluları üzerinde duracaktır. Sorumluluk bahsinde göreceğiz ki Mustafa Suphi’nin bir önder olarak çok önemli bir payı vardır. Mustafa Suphi konusunda görüşümüzü 40-41. sayıdaki yazımızda dile getirdik: Onu Türkiye’de proletarya devriminin tarihî önderi olarak kabul ediyoruz ve sahipleniyoruz. Bunu biz şahsen her vesileyle dile getiriyoruz, mensubu olduğumuz Devrimci İşçi Partisi yayınlarında da bu görüş parti adına kolektif olarak sık sık ifade ediliyor. Ama program, örgüt, enternasyonalizm ve benzeri konularda sonuna kadar desteklediğimiz bir önderliğin taktik, hatta stratejik yönelişlerine de körcesine bağlı kalmak diye bir ilkemiz yok! Veleve ki sözü edilen önder, bırakın Mustafa Suphi’yi, Marx, Lenin ya da Trotskiy dahi olsa! Dahası, (sadece kuruluş yılları için) kendi geleneğimiz saydığımız bir hareketin doğrularının ve yanlışlarının bilançosunu çıkarmak, bizim için teorik boyutları da olan **siyasi bir görev**dir. Bu yazının ikinci görevi bu tür bir bilanço çıkarmak ve bundan edinilecek dersleri ortaya koymak olacaktır. Biz **dönüş kararının doğru, dönüşün biçiminin ise tartışmasız yanlış olduğu kanaatindeyiz**. Bunu gerekçeleriyle anlatacağız.

Ne var ki, ortaya çıkan faciada sadece Mustafa Suphi ve TKF Merkez Komitesi’nin hatalarının rol oynadığını ileri sürmek eksik ve dolayısıyla hatalı olur. Mustafa Suphi’nin bir dizi hata yapmasına da yol açmış olan bir başka ağır hatadan söz etmek gerekir. Türkiye solunda, 15’lerin ölümünden sonraki sessizliği ve bu olaya rağmen 16 Mart 1921’de Ankara ile bir antlaşma imzalaması dolayısıyla Sovyet yönetimini eleştirmek tek yapılan şeydir. Biz ise esas dikkatimizi **28-29 Ocak sonrasına değil öncesine** yoğunlaştıracacağız. Bizim kanaatimize göre Sovyet yönetiminden ziyade Komünist Enternasyonal (Komintern) İcra Kurulu ve Bakû Doğu Halkları Kurultayı’nın ardından kurulmuş olan Komintern’e bağlı Şark Tebligat ve İcraat Şûrâsı, kökten yanlış politikalarıyla, yaşanan faciaya büyük katkıda bulunmuştur.

Nihayet, yanlış diyene doğruyu en azından araştırmak, şayet doğru olduğuna inandığı bir şey varsa bunu ortaya koymak düşer. Biz Mustafa Suphi ve TKF önderliğinin o dönemin somut koşullarında benimsemesi gereken bir başka doğru yol olduğunu düşünüyoruz. Bu yol, becerikli tarzda, ustalıkla uygulansaydı Anadolu’da yaşanan devrimin bir sürekli devrime dönüşmesini sağlayabilirdi. Olasılık ne kadar yüksek olurdu, orası, üzerinde daha uzun uzun tartışılması gereken bir mesele olur.

Ama bir olasılık doğardı. Bu yolun Lenin'in köylü ağırlıklı toplumlarda 20. yüzyıl devrimlerine ilişkin geçen sayıda sergilediğimiz görüşleriyle tutarlı olduğuna da dikkat çekeceğiz.

Öyleyse önce 28-29 Aralık gecesi işlenen cinayete ışık tutma çabasıyla başlayalım. Bu konuda daha yazının girişinde işaret etmemiz gereken bir husus var. Biz en azından 28-29 Ocak katliamının 90. yıldönümünden bu yana büyük facianın azmettiricisinin Mustafa Kemal ve arkadaşları olmadığını düşünüyoruz. Devrimci İşçi Partisi'nin ilk yaz eğitim kampında bu konuda misafir bir konuşmacı ile yapılan bir panelden bu yana da bunu dile getiriyor, Türkiye solunu basit ve aceleci (100 yıl süren, bitmek bilmeyen bir acelecilik!) yargılara karşı uyarıyoruz. Bu son on yılda bizim düşüncemiz hep bu katliamı Enver Paşa çevresinin düzenlemiş olduğu yönünde biçimlendi. Bunun için çok önemli birtakım gerekçelerimiz mevcuttu. Ama bunlar hep o günün somut toplumsal ve siyasi olay ve ilişkilerinden türemekle birlikte genel faktörlere ilişkindi.

Şimdi durum farklıdır. Artık elimizde cinayetin İttihatçılarca işlendiğine dair **kesin kanıt niteliği arz eden bir belge** var. Yanlış anlaşılmasın. Biz tarihçi olmadığımız ve dolayısıyla arşiv çalışması yapmadığımız için, bu, kimsenin bilmediği bir belge değil. En azından yarım yüzyıldır, ilk kez Şevket Süreyya Aydemir tarafından bu tartışmanın içine dâhil edilen ama daima yanlış okunmuş olan bir belgeden söz ediyoruz. Bu belgeyi birazdan açıklayacağız. Ama şimdiden son derecede güvenli biçimde şunu söyleyebiliriz: **Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katilinin Enver Paşa ve adamları olduğu, bu belge sayesinde kesin biçimde kanıtlanmıştır**. Popüler dilde söylendiği gibi söyleyelim: Belgesi var! Öyleyse şimdi önce bu belgeyi incelemeye geçelim.

10. Bir cinayetin anatomisi⁵

Önce çok kısaca 28-29 Ocak katliamının bağlamını okura hatırlatalım. Mustafa Suphi ve arkadaşları, 10-16 Eylül 1920 tarihleri arasında Azerbaycan'ın başkenti Bakû'da Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluş kongresini yaptıktan sonra (hatta çok öncesinden) Anadolu'ya dönmeye karar vermişti. 28 Aralık günü, başında başkan Mustafa Suphi ve sekreter Ethem Nejat olmak üzere Kars sınır kapısına gelen TKF heyeti, Doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile pazarlıklardan sonra Erzurum yoluyla Ankara'ya gideceklerini sanırken, yetkililerce kışkırtılmış Erzurum halkının aleyhte gösterileri bahane edilerek, yolları daha önceden oluşturulmuş bir plan çerçevesinde sınır dışı edilmek üzere Trabzon'a çevrilmiş, güzergâhları üzerindeki bütün merhalelerde hakaret ve nümayişlerle karşılandıktan sonra Trabzon'a ulaşmışlardır. İşte sınır dışı edildikten sonra gece yarısı arkalarından yetişen ekip tarafından katledilmeleri bu genel bağlam içinde gerçekleşmiştir.

Bütün tarihî tanıklıklar 15'lerin öldürülmesinde başrolü fiilen Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın oynadığı yönündedir. 15'lerin bindiği motorun arkasından denize açılanlar arasında Yahya'nın olup olmadığı belli değildir. Ama Yahya

5 İkinci fasıl bölümlerinin sonuncusu 9 numara olduğundan, sürekliliği sağlamak üzere bu faslı 10. bölümden başlatıyoruz.

Trabzon’da astığı astık kestiği kestik bir çetecidir. Yahya’nın 15’lerin ardından yol-ladığı motorlara yine kayıkçı kâhyası Faik’in kumanda ettiği söylenmektedir. Bu-nun önemi yoktur çünkü bütün kayıkçılar Yahya’ya tam olarak biat etmiştir.

Yahya’nın koyu bir İttihatçı olduğu da sır değildir, bütün tarihçilerin teslim et-tiği bir şeydir. Ancak 1919-1920 aralığında Anadolu hareketinin aktif unsurlarının büyük çoğunluğunun İttihatçı kökenden geldiğini bu yazı dizisinde birkaç kez vur-guladık. Geçmişte İttihatçı olanların bir bölümü zamanla Mustafa Kemal yandaşı haline gelmişti ya da adım adım geliyordu, bir kısmı da ciddi ölçüde Bolşevik sem-patisi geliştirmişti. Enver Paşa’nın hâlâ koyu bir taraftarı olan Yahya Kâhya’nın bu bakımdan diğer İttihatçılardan kolaylıkla ayırt edilebileceği söylenebilir. Şevket Süreyya onun için şöyle yazıyor: “Trabzon’da Kayıkçılar Kâhyası Yahya, orada âdeta, onun [Enver Paşa’nın] vekili gibi geçinir.”⁶

Dolayısıyla oklar aslında zaten Enver Paşa’yı ve İttihatçılığı işaret etmektedir. Ne var ki, Trabzon’da etkili aktörlerin çoğunluğu zaten İttihatçı kökenden gelmek-tedir ama zaman içinde farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Trabzon Müdafaa-i (ya da Muhafaza-i) Hukuk Cemiyeti hemen hemen bütünüyle İttihatçılar tarafından kurul-muştur, ama birazdan katilleri ele veren belgede göreceğimiz gibi tarihler 1921’i gösterdiğinde Trabzon burjuvazisi içinde büyük farklılaşmalar yaşanmıştır. Daha da önemlisi, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Erzurum’dan itibaren karşılaştığı manzara, Ankara yönetiminin de işin içinde olması ihtimalini güçlendirmektedir. Yahya Kâhya’nın cinayetin esas sorumlusu olması, burjuvazinin bir birleşik cephe olarak davrandığına işaret edebilir. Yani kendi başına Ankara’yı, Mustafa Kemal’i ve/veya bütün Doğu bölgesinin askeri sorumlusu Kâzım Karabekir’i azmettirici olma sorumluluğundan otomatik olarak kurtarmaz.

Erzurum-Trabzon yolunda ve Trabzon’da yaşananlar tam bir linç atmosferini göstermektedir. Bütün bir şehir ahalisi “komünistlere” karşı ayağa kalkmıştır sanki. Bu kargaşada sorumluları teşhis etmek gerçekten kolay değildir.

Belgeli cinayet

Ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk kez Şevket Süreyya tarafından gün yü-züne çıkarılmış olan bir belge bütün durumu değiştiriyor. Bu belge Enver Paşa’nın en sadık adamlarından, eski sadrazam Talat Paşa’dan ayırt edilmesi için “Küçük” Talat (Muşkara) olarak anılan bir İttihatçının Trabzon’dan 14 Mayıs 1921’de⁷ Enver’in amcası (ama az çok yaşıtı) olan ve o sırada Gürcistan Tuapse’de bulunan Halil Paşa’ya yazdığı bir mektuptur.⁸ Önce Şevket Süreyya’nın bu mektubu 1971

6 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, cilt III, 1914-1922, İstan-bul: Remzi Kitabevi, 1965, s. 569.

7 Bu tarih aşağıda Hikmet Bayur ve Yavuz Aslan’da 16 Mayıs olarak veriliyor. Önemli bir fark değil. Sadece biz 14 Mayıs’ı kullanıyoruz çünkü bizim açımızdan belgeyi bütünüyle yayınlamış olan kaynağın verdiği tarih önemli. Bu kaynağın ne olduğuna birazdan geleceğiz.

8 Belgenin ilk kez Şevket Süreyya tarafından açıklanmasını olanaklı kılan, bu eski komünist sonra Kemalist yazarın Enver Paşa’nın evrakına şahsi olarak erişme olanağı bulması dolayısıyladır. Eric Jan Zürcher “Enver’in ailesinin arşivlerini ve Cemal Paşa’nın evrakını görme imkânına sahip olan Aydemir” diyor. Bkz. *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul: İletişim Ya-

yılında neden ortaya çıkardığını okura aktarmak, belgenin yarım yüzyıl boyunca neden ve nasıl yanlış yorumlandığının anlaşılması bakımından yararlı olacaktır.

İsmet İnönü'nün damadı gazeteci Metin Toker 12 Mart askeri müdahalesi ertesinde *Milliyet* gazetesinde yayınladığı bir yazı dizisinde 15'ler katliamını (herhangi bir suçlama içermeden) Ankara'nın düzenlemiş olduğunu ima eden bir cümle kullanmıştır (11 Mayıs). Resmî ideolojinin sadık savunucusu tarihçi Hikmet Bayur ise buna cevaben Haziran ayında iki ayrı gazeteye yazdığı yazılarda 15'ler cinayetinin İttihatçılar tarafından işlenmiş olması ihtimalinin çok daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür. Bu sefer Şevket Süreyya *Milliyet*'in 21 Temmuz tarihli nüshasında Bayur'a bir cevap vermiş ve Küçük Talat'ın mektubunu ilk kez orada açıklamıştır. Bayur ise bu gazete yazısına Türk Tarih Kurumu'nun *Belleten* dergisinde 70 sayfalık bir inceleme yazısıyla yanıt vermiştir.⁹

Tartışma konusu nedir? Trabzon'daki Küçük Talat, uzun mektubunun bir bölümünde yurtdışındaki Halil Paşa'ya 15'ler cinayetini Ankara'nın adamlarının işlediğini, tek tek adlar sayarak bütün ayrıntısıyla anlatıyor. (Küçük Talat'ın mektubunu bu yazıya Ek olarak yayınlıyoruz ki bütün okurlar kendileri okuyarak kendi kararlarını verebilsinler.)

Mustafa Subhi ve rüfekaşı [arkadaşları] hakkında yapılan feca'at şu suretle vücuda gelmiştir.

Bunlar Kars'a geldikleri vakit zahiren hüsn-ü kabule mazhar olmuşlar [görünüşte güzel karşılanmışlar] gibi bir hal vaki olmuşsa da bu münhasıran [yalnızca] Kazım Karabekir'in bir manevrasından başka bir şey değildir. El altından Erzurum Valisi Hamid Bey'le bi'l-muhabere [haberleşilerek] bu yoldaşlar Erzurum'a gönderilmiş ve Hükümetin teşvikâtıyla [propagandasıyla] ve aynı zamanda Muhafaza-i Mukaddesat namı altında meydana çıkan mütegalibe [zorbalar, derebeyleri] ve softalar gürühünden müteşekkil bir hey'etin arzusu dahilinde halk tarafından pek fecî bir tecavüz ve istiskale [saldırı ve aşağılanmaya] uğramışlardır.

Erzurum'da bırakılmadan istasyondan yola çıkarılmışlar ve Trabzon'a kadar her kasaba ve köyde yine Hükümetin ve Müdafa'a-i Hukuk Hey'etlerini vücuda getiren bir takım zorbaların teşvikâtı ile envâ-ı [çeşit çeşit] hakârete uğramışlardır. Erzurum Valisi Hamid Bey, Trabzon Müdâfa'a-i Hukuk Hey'eti Merkeziyesine verdiği bir telgrafla alenen bu zavallıların imhasından bahsetme küstahlığını gösteriyordu.¹⁰

Mustafa Subhi ve arkadaşları güyâ Ankara'ya gitmek üzere Trabzon'a geldi-

yınları, 2007, s. 187. Şevket Süreyya, Enver Paşa hakkındaki kitabını büyük ölçüde bu yazışmalara dayandırmıştır.

9 Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Belleten*, Cilt XXXV, sayı 140, Ekim 1971. Resmî ideoloji savunucularının Mustafa Kemal'i savunmak için nasıl fedakârca çalıştıklarını gösteren mükemmel bir örnek ile karşı karşıyayız: bir gazete yazısına 70 sayfalık cevap.

10 Böyle bir telgrafi bugüne kadar kimse görmemiştir.

ler. İskelede ma'sûm halk tarafından ber-minval-i sâbık [daha önceki gibi] fenâ hakâretlere uğratıldılar ve Hükûmetce daha evvel ihzâr edilen [hazırlanan] motora ırkâb edildiler [bindirildiler]. Trabzon'da elebaşı Fırka Kumandanı Nuri ve Erkân-ı Harb Re'isi Zeki idi.

Motor Sürmene'ye gidince, Kumandan ve Erkân-ı Harbî Müdafa'a-i Hukuk'taki zorbalarla bi'l-iştirak [ortaklaşa olarak] Hükûmetin kanlı vesa'itini [araçlarını] kullandılar. Motora başıbozuk elbisesi giydirilmiş asker ve jandarma gönderdiler. Zavallıları imhâ ettirdiler. Bu katil ve imhâ mes'elesinin mürettibleri [düzenleyicileri] şunlardır. Üçüncü Fırka Kumandanı Nuri, Erkân-ı Harbî Zeki, Trabzon Müdâfa'a-i Hukuk Cem'iyeti Hey'et-i Merkeziyesi Re'isi Hacı Ahmed, a'zâlardan Hacı Ali, Hafızâde Ömer ve Hakkı Efendiler ve yine a'zâdan Hoca Mahmûd ve yine a'zâdan muhtekir [vurguncu] tâcirlerden Hatibzâde Mustafa ve yine a'zâdan Dâniş Efendilerdir.

Erurum Valisi Hamid, tamâmiyle müşevviklerdendir [teşvik edenlerdendir]. Sâbık Trabzon Vâlisi Sabri Bey bu işte alakadar değildir. Yalnız za'afından istifâde olunmuştur. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir isteseydi bi't-tabi [elbette] buna mani olurdu. Türkistan'dan gelen Yüzbaşı Kâzım Yoldaş, Bayburt ile Gümüşhâne arasında doğrudan doğruya cihet-i askeriye tarafından imhâ ettirildiği kuvvetle söyleniyor.

Trabzon'daki arkadaşlarımız ve bil'-hassa [özellikle de] tamâmiyle bizimle çalışan küçük Tal'at'la kayıkçılar ve amele teşkilâtının Re'isi Yahya re'is bu fenâlığın önüne geçmek için çok çalışmışlarsa da mani olamamışlardır.

Yalnız üç kişinin birer sûretle hayatını kurtarmışlardır. Netice-i tahkikatıma [araştırmalarımın sonucuna] göre mes'ele bundan 'ibarettir.¹¹

Belirttiğimiz gibi, mektup çok daha uzundur, ama mektubu belge olarak kullananlar bu bölüm üzerinde durmaktadırlar.

Şevket Süreyya'nın, Bayur'un iki ayrı gazetede yazdığı ve katliamı Envercilerin düzenlediğini savunduğu iki yazıya karşı mektubu neden yayınladığı anlaşılıyor: İşte görgü tanığı, işte belge! Cinayeti azmettiren değil, *işleyen* Ankara'dır. Çapulcu görünümündeki katiller bile kılık değiştirmiş asker ve jandarmadır. Bayur 70 sayfalık cevabı yazısında çok çeşitli delillerle bu cinayetin Enver Paşa yanlılarınca işlenmiş olduğunu savunuyor. Peki, ortada yazılı bir belge, bir tanıklık var, ona ne demeli? Bayur'un bu konudaki görüşü şudur: Küçük Talat, eski sadrazam Talat Paşa 15 Mart 1921'de bir Ermeni militan tarafından suikast yoluyla öldürülünce patron değiştirmiştir. Daha önce Talat Paşa'nın Mustafa Kemal'e çok daha yakın

11 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995, (çevirmen belirtilmemiş), s. 210-211. Ayrıca bu yazının sonundaki Ek'e bakılabilir.

çizgisini izlemekte olduğu için komünizme karşıydı.¹² Ama Talat'ın ölümünden sonra yüzünü Enver Paşa'ya çevirmiştir ve onun stratejik yönelişi dolayısıyla Rusya ile iyi geçinmek zorundadır.

Bu yüzden Mustafa Suphi'yi korumaya çalıştığını söylemektedir. Çünkü “bu yeni duruma göre Ruslara **yaranmak** gerekiyordu.”¹³ Ya da: “Onun 16 Mayıs 1921’de Halil Paşa’ya yazdığı ve B. Şevket Süreyya Aydemir’in yazdığı mektup (...) Rusya’da bu işlerle ilgili Bolşevik Büyüklere **yaranmak** için yazılmıştır.”¹⁴

Görüldüğü gibi, aynı mektup iki yazar-tarihçi tarafından neredeyse karşıt biçimde yorumlanıyor. Şevket Süreyya, “işte Küçük Talat cinayeti işleyenleri tek tek saymış” demek istiyor. Bayur ise bunu Küçük Talat'ın yeni patronlarına yaltaklanması olarak küçümsüyor. İşte belgenin öneminin bugüne kadar keşfedilemeyeşi bu yüzden.

Bunun dışında biz belgenin bu tür bir kanıt ya da karşı kanıt olarak kullanıldığına rastlamadık. TKP'nin tarihini inceleyen en dikkatli kaynaklardan biri olan Yavuz Aslan, kitabının Mustafa Suphi ve arkadaşlarını kimin öldürttüğü sorusuna cevap aradığı 20 sayfalık bölümünde çeşitli yazarların fikirlerinin çok yararlı bir özetini vermektedir. Bu arada Bayur-Şevket Süreyya polemğine de değinir ve Küçük Talat'ın mektubundan, 15'lerin öldürülmesine ilişkin kısmı olduğunu söylediği bir pasajı dipnotunda (taraf tutmadan) verir.¹⁵ Bu, bizim yukarıda aktardığımız pasajla aynıdır ve mektubun bu konuyla ilgili **en önemli pasajını içermemektedir** (bu pasajı birazdan aktaracağız). Yani Yavuz Aslan da Küçük Talat'ın mektubunu anlamamıştır.

Biz söz konusu mektubu Türkiye'nin 1918-1923 devriminin önemli Japon tarihçisi Masayuki Yamauchi'nin Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı evrimi anlatan kitabında keşfettik.¹⁶ (Dikkatli okurlarımız bu yazının *Devrimci Marksizm*'in geçen sayısında yayınlanan ikinci faslında Yamauchi'nin Kuva-yı Milliye güçlerini incelediği bir makalesinin bize çok ciddi esin kaynağı olduğunu hatırlayacaktır.) Yanlış anlaşılmasın: Yamauchi'nin kitabında Küçük Talat'ın söz konusu mektubu öyle büyük bir yer tutmuyor. Kitap zaten nispeten kısa bir tarihsel incelemenin ardından çok sayıda belgenin yayınlanması temelinde oluşturulmuş. Yaklaşık 60 sayfalık bir özet tarihçeden sonra, 240 sayfa belge yayınlanmış. Bu 240 sayfanın yaklaşık 200 sayfası İttihatçıların kendi aralarında ya da Mustafa Kemal,

12 Bunu kanıtlamak için Bayur, Küçük Talat'ın (bir başka İttihatçı olan Nail Bey ile birlikte) Bakû Doğu Halkları Kurultayı'ndan (Eylül 1920) sonra Türkiye'ye döndüğünde Ankara'ya sunduğu 20 Ekim 1920 tarihli raporu delil gösterir. Talat'ın bu raporda koyu bir Mustafa Suphi karşıtlığı yaptığı doğrudur ve bizim için hiç şaşırtıcı değildir.

13 Bayur, a.g.y., s. 634. Vurgu bizim.

14 A.g.y., s. 654. Vurgu bizim.

15 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi. Türkiye Komünistleri'nin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 341. Aslan'ın bu konudaki literatür tartışması için okur s. 338-359 arasına bakabilir. Meraklı okur için belirtelim ki, Aslan kendisi katliamın İttihatçılar tarafından düzenlendiği fikrine daha yatkındır.

16 Yukarıda kaynağı verdik ama okur dikkat etmemiş olabilir. Bir kez daha veriyoruz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995, (çevirmen belirtilmemiş).

Kâzım Karabekir ve Anadolu hükümetinin diğer şahsiyetleriyle mektuplaşmalarına ayrılmış. Küçük Talat'ın mektubu da bu mektuplardan biri olarak yer alıyor kitapta.

Üstelik, Yamauchi, Küçük Talat'ın mektubunu (aynen Şevket Süreyya gibi) bütünüyle yanlış anlıyor. Şöyle diyor:

Yeni kurulmuş Türk¹⁷ Komünist Partisi başkanı Subhi'yi ve heyetindekileri gemiye binmeyi [aslında böyle] kim ikna etmiş veya zorlamıştı? Bu hareketten nihayetle kim sorumluydu? Yaygın olan görüşe göre Tekneciler loncası başkanı Yahya Kahya Bey olayları kolayca kendi eline almıştı. Bir çok insan uzun süre onun bu işi tezgahladığına inanmıştı. Çünkü Yahya Kahya Bey, Enver Paşa'nın sadık bir destekleyicisi idi ve Mustafa Subhi'yi de Paşası'nın sadakatine tehlikeli bir rakip görmüştü [aslında böyle].

Bu görüş doğru olsa bile, Yahya'nın Kemalist liderlerin veya sürgündeki İttihatçıların emirleri üzerine faaliyet göstermiş olup olmadığı aydınlanmamıştır.

Bununla beraber, basılmayan belgeler arasında, 14 Mayıs 1921 tarihli Trabzon'da kalan Küçük Talat Bey'den Tuapse'deki Halil Paşa'ya gönderilen bir mektup, Subhi'nin kayboluşunun sırrını ortaya koymaktadır. Ancak mektup, Yahya'yı yanlış bir ithamdan kurtarmaktadır.¹⁸

Yamauchi alanını çok iyi incelemiş bir tarihçi olmakla birlikte, bu mektubun daha önce yayınlanmamış olduğunu sanıyor. Yabancı bir tarihçinin belgenin 1971'de bir günlük gazetede yayınlanmış olduğunu bilmesi beklenemez. Belki Bayur veya Aslan'ı okusaydı ya da dikkatli okusaydı, o zaman bunu fark edebilirdi ama anlaşılan bu olanağı bulamamıştır.

Japon tarihçinin mektubu okuyuşu, bizim gördüğümüz en uç okuma tarzıdır. Sadece cinayeti bir bütün olarak Kemalistlerin işlediği sonucuna ulaşmakla yetinmiyor. Yahya'nın Kemalistler adına bile olsa, cinayette merkezi bir rol oynadığını dahi reddediyor. Neden? Çünkü Talat öyle söylemiştir!

Burada yıllardır tekrarlamaktan sıkıldığımız ama her geçen gün yeni örnekleriyle karşılaştığımız bir metodolojik noktaya değinelim. Bizce tarihçilerin önemli bir bölümü, siyasi metinleri okumayı resmen bilmiyorlar. Mesela diplomatik bir metin okuyorlar, konuşan karşıdakini yatıştırmak için fikrini farklı ve yumuşak biçimde veya onu korkutmak için tehditkâr bir tonda ifade ettiyse, bunu hesaba katmıyor ve söyleneni en düz anlamında yorumlayarak konuşanın ağzından çıkan cümleleri onun gerçek düşüncesinin yerine koyuyorlar. Bunun inanılmaz örneklerini geçmişte bir dizi yazımızda vermiştik. Biz meslekten tarihçi olmadığımız için ve de siyasetin göbeğinde yaşadığımız için siyasi ifadelerin bağlamına, hangi amaçla söylendiğine, ne tür bir politikacı tarafından dile getirildiğine bakılmadan anlamının kavranamayacağını biliriz ve umulur ki bu yüzden tarihçilerin bu profesyonel deformasyonundan pay almıyoruz. Burada olan da budur. Yarım yüzyıl önce kamuya açıklanmış bir belgeyi tek bir tarihçi bile gerçek anlamını kavrayarak açıklayamamıştır. Oysa bu

17 Doğrusu Türkiye olacak. Bu önemli bir ayrımdır. Ya Yamauchi ya da çevirmen duyarsız davranıyor. Millî meselenin yakıcı bir sorun olarak yaşandığı Anadolu'da bu ayrım dağlar kadar fark eder.

18 Yamauchi, a.g.y., s. 55.

belge Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ölümünün sırrını ele vermektedir!

Küçük Talat'ın mektubunun gerçek içeriğini anlamak için bazen sinemada kullanılan bir tekniğin tarih okumasına uygulanması gerekir. Sinemada kamera bazen yakın plan çekimle görelî olarak dar bir alanı gösterir. Diyelim orada bir orta çağ dervişi kılığında bir adam görürüz. Bunda tuhaf bir şey yoktur, özellikle sahne filmin açılış sahnesi ise. Ama biraz sonra kamera geri çekilir ve orta çağ dervişinin, diyelim Taksim meydanının orta yerine kurulmuş olduğunu görürsek, filmin başka bir şey söylemek istediğini derhal sezeriz. İşte Küçük Talat'ın mektubunu okuyuşumuzu da böyle yürütürsek, kamerayı biraz geri çekerek 15'lerin öldürülmesini doğrudan ele alan ve bizim yukarıda verdiğimiz, Yavuz Aslan'ın bir dipnotunda okuyucusunun merakını gidermek üzere aktardığı paragrafları yeni bir bağlama yerleştirirsek, tablo toptan değişecektir. Bunun için yukarıda yer verilen uzun pasajın ***hemen öncesindeki*** şu iki paragrafı da okumak gerekiyor:

Şimdi senden ben bir şey isteyeceğim, Halilciğim, olabilir ki, ihtimâl-i kavî [büyük ihtimal] dâhilinde bu adamlar beni de yürütürler. Son kararımız ve benim son vaz'iyetim üzerine dağa çekilmek mümkün olmayacak. Şu hâlde sana mülâkî olacağım [seninle buluşacağız] ve oradan Moskova'ya veya Şark'a gideceğim demektir.

Binâ'en-aleyh [dolayısıyla] benim vaz'iyetimi behemehâl [mutlaka] ıslâh [düzeltmek] lâzımdır. Bunun için temâsta bulunduğun Türk Komünistlerine sür'atle mes'eleyi âtîdeki [aşağıdaki] şekilde anlatmağa ve onları mümkün olduğu kadar te'mine i'tina etmekle [güven vermeye özen göstermekle] beraber Ruslara da bildirirsen böyle çok iyi olur.¹⁹

Burada anahtar sözcük “binâenaleyh”tir. Yani “dolayısıyla”. Küçük Talat kendi yakın geleceğine ilişkin bir ihtimalden söz etmektedir: “Moskova'ya veya Şark'a²⁰ gideceğim.” ***Dolayısıyla***, durumunu “ıslah etmek”, Türk komünistlerini ikna etmek gerekmektedir. Bundan sonra anlatılanlara baştan sona rengini veren bu amaçtır: Türk komünistlerini ikna etmek, ayrıca “Ruslara da bildir”mek. Bundan sonra yazılan her şeyin amacı budur.

Yani, Küçük Talat, Trabzon'da ve Türkiye'de kalamayacağını görmekte, mecburen gideceği Rusya'da hem Türk komünistlerinin, hem de Rus komünistlerinin (elbette o sadece “Ruslara da” diyor, ama o günün Rusyası'nda siyasi olarak sözü geçen sadece komünistlerdir) kendisini ***Mustafa Suphi'nin katili olduğu için dışleriyle param parça etmelerine karşı tedbir alıyor!*** Şimdi yukarıda Yavuz Aslan'ın dar anlamda 15'lerin öldürülmesine ilişkin bütün paragrafları aktarmakla birlikte asıl önemli pasajı aktarmadığı için Küçük Talat'ın mektubunu anlamadığını neden söylediğimiz umarız anlaşılmıştır.

Pasajın ***hemen ardından*** gelen paragraf da bu söylediğimizi doğruluyor:

Kardeşim, fi'l-hakîka [gerçekten de] mes'ele şekil i'tibâriyle hemen hemen bu

¹⁹ A.g.y., s. 210.

²⁰ Bu bağlamda Şark, büyük bir olasılıkla, Azerbaycan'ı, bilemediniz Türkistan'ı temsil ediyor.

sûretle cereyan etmiştir. Sen bunu sür'atle sağa sola neşretmelisin [yaymalısın]. Ben burada mevki'ini kat'iyen emîn görmemeğe başladım. Tabi'i sonuna kadar sebat ve metaneti elden bırakmayacağım.²¹

Yeraltı çalışmasında Türkiye tarihinin gördüğü en hassas örgütlerden biri olan İttihat ve Terakki'nin deneyimli bir konspiratörü olarak mektubu, "aslında Mustafa Suphi ve arkadaşlarını ben öldürttüm ama şimdi sen sağa sola tersini söyle" üslubunda yazamazdı elbette. Konspirasyon tekniklerine alışkın olanlar "normal zamanlarda" bile böyle şeylere dikkat ederler ama o günün savaş ve devrim koşullarında, üstelik uluslararası sınırlar aşacak bir mektubun kolaylıkla esas sahibine varmadan açılabilceğini ve bir fotoğraf makinesiyle belgelenmesinin ardından mektup yazarının ve yollandığı insanın farkına varamayacağı tarzda yeniden ustalıkla kapatılarak gideceği yere ulaştırılabileceğini gayet iyi bilmektedir. Mektup öyle bir üslûpla yazılmıştır ki, hiç olmazsa ana damar tarihçiler kadar safdil olan bazıları anlayamasın! Aslında oldukça ustalıkla yazıldığı tam yüz yıldır gerçek içeriğinin anlaşılmasından da belli olmuyor mu?

Hiç sözümüzü sakınmadan söyleyelim: "Dolayısıyla" ibaresinden sonra anlatılan hikâyeyi düz bir tanıklık olarak okumak düpedüz budalalık kategorisine girer. Okur buraya kadar anlatılardan ikna olmadıysa ek kanıtlar sunalım:

1) 28-29 Ocak'ın öyküsünün tam Küçük Talat'ın yakın gelecekte karşılaşacağı sorunlar paylaşılırken aniden, damdan düşer gibi gündeme girmesi nedendir?

2) Talat neden yaşadığı bir olayı arkadaşına anlatan normal bir insanın kullanacağı ifadeye olduğu gibi kendisinden "ben ve Yahya" diye söz etmemektedir de "tamamiyle bizimle çalışan Küçük Tal'ât'la kayıkçılar ve amele teşkilâtının Re'isi Yahyâ reis bu fenalığın önüne geçmek için çok çalışmışlarsa da mani olamamışlardır" demektedir. Neden sanki yalancı tanığa ifade ezberletir gibi Halil Paşa'nın ağzına kalıplar yerleştirmeye çabalamaktadır?

3) Cümle âlemin bildiği bir gerçeği, Yahya Kaptan'ın Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesinden birinci derecede sorumlu olduğu gerçeğini dahi neden çarpıtmaktadır?

Şimdi, kamerayı biraz daha geri çekelim. Biraz önce Küçük Talat'ın 15'lerin öldürülmesine ilişkin paragraflarını konuyla bire bir ilgili olan ve yazılanlara bambaşka bir ışık tutan önceki paragraflarla ilişkilendirerek açığı genişlettik. Şimdi ise kamerayı biraz daha geri çekerek mektubu bağlamına yerleştirelim.

Küçük Talat bu mektubu Halil Paşa'nın Ankara tarafından Trabzon'dan uzaklaştırılmasından, yani sınır dışı edilmesinden günler sonra yazmaktadır. Halil Paşa 22 Mart'ta Trabzon'a gelmiş ve Mayıs başına kadar (yani bir buçuk ay) burada kalmıştır. Bunun anlamını iyi kavramak gerekiyor: Küçük Talat ile Halil Paşa bu mektubun yazılmasından çok kısa süre önce haftalarca birlikte olmuşlardır. Talat da 1920 Ekimi'nden beri Trabzon'dadır. 28-29 Ocak günü ve gecesini Mustafa Suphi'ler olayını içinden yaşayarak geçirmiştir. Halil Paşa ise o olaydan yaklaşık üç ay sonra Trabzon'a gelmiştir. Şimdi kendinize sorun: Mustafa Suphi ve arkadaşlarının korunç koşullarda ve yüz kızartıcı biçimde katledilmesi gibi, bakın 100 yıl sonra bile

21 A.g.y., s. 211.

hâlâ tartışılmakta olan tarihî bir olay yaşanmışken, son derecede politik iki arkadaş buluştuğlarında, biri olayın görgü tanığı iken, ötekini o görgü tanığına “ne oldu o gün, anlatsana” dememiş olması mümkün müdür? Bunun mümkün olduğunu düşünen, insan ruhunu hiç tanımamış demektir.

Burada bir parantez açarak literatürde bu konuda kafa karışıklığı yaratacak bir unsur olduğuna dikkat çekmek isteriz. Bu alanın en dikkatli araştırmacılarından biri olan Yavuz Aslan bu konuda okuyucusunu yanıltmaktadır. Aslan’a göre, Halil Paşa Trabzon’a gelmesine rağmen Ankara kendisine izin vermediği için sahile bile çıkamadan geri gönderilmiştir. Öyküyü şöyle anlatıyor Aslan:

Halil Paşa’nın Trabzon’a geleceği Mart 1921 başlarında haber alınmış ve 12 Mart 1921’de İcra Vekilleri Hey’eti aldığı kararla memlekete gelirse alınmamasını ve sınır dışına çıkarılmasını istemiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi [Genel Kurmay Başkanı] İsmet imzasıyla, 23 Mart 1921’de gönderilen yazıda şöyle denmektedir: “Halil Paşa’nın Trabzon’a çıkmasına müsaade edilmeyerek, iadesi lazımdır.”

Aslan bundan şu sonucu çıkarıyor: “... Halil Paşa Anadolu’ya gelmek istemiş, hatta Trabzon’a kadar gelmesine rağmen TBMM hükümetinin emriyle memlekete sokulmayarak geri gönderilmiştir”.²²

Burada genel bir yanlışlığın ilginç bir tezahürünü görüyoruz. Evet doğrudur, Ankara hükümeti Halil Paşa’nın Trabzon’a çıkmasını, daha genel olarak ülkeye girmesini yasaklayan bir karar almıştır. Kendisi solcu olmamasına rağmen Yavuz Aslan da birçok solcu gibi Ankara ve Mustafa Kemal’in Anadolu’da duruma bütünüyle hâkim olduğu yanlışlaması dolayısıyla, kararın varlığını görünce muhtemelen Halil Paşa’nın ülkeye giremediği sonucuna sıçramıştır. Oysa durum hiç de öyle olmamıştır. Zürcher’e kulak verelim: “Şubat’ta²³ Trabzon’a gelen Halil’e (Kut) bu ülkede kalamayacağı bildirildi. Yahya Kâhya’nın ve milislerinin yardımıyla üç ay kalmayı başardıysa da, sonunda (Mayıs’ta) ayrılmak ve Batum’da yerleşmek zorunda kaldı.”²⁴ Zürcher ille doğruyu biliyor diye bir şey yok. Biz bir de Halil Paşa’nın kendi ifadesine başvuralım.

Halil Paşa 8 Nisan 1921’de Trabzon’dan Moskova’daki Enver Paşa’ya yazdığı mektupta şöyle diyor:

22 Mart’ta Trabzon’a geldim. İskele’de Anadolu hâricine çıkarılmaklığım hakkında Ankara’dan emir geldiği tebliğ olundu. Bu emrin i’tası [verilmesi] halk üzerinde fenâ te’sîr yapacağından (...) İstanbul’a giden refikamın [eşimin] avdetine kadar burada *teşkilâtımıza merbût kuvvete istinaden* [örgütümüze bağlı güce dayanarak] kalacağım (...) vakitsiz mücadele açmağa da taraftâr değiliz.²⁵

Burada altını çizdiğimiz kelimeler o dönem Anadolu’su hakkında solda yaygın

22 Aslan, a.g.y., s. 358-359 ve 359n.

23 Bu tarih yanlıştır. Birazdan göreceğimiz gibi Halil Trabzon’a 22 Mart’ta gelmiştir.

24 Zürcher, a.g.y., s. 193. Batum (en azından başlangıç aşaması için) yanlıştır. Halil Paşa Trabzon’dan Tuapse’ye geçmiştir.

25 Yamauchi, a.g.y., s. 181-182. Vurgu bizim.

olan önyargıların çürütülmesi bakımından sayısız örnekten biridir. Halil Paşa İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Başkanı'nın (Genelkurmay Başkanı) kararlarına rağmen, "teşkilatımıza merbut kuvvete istinaden" Trabzon'da kalmayı başarıyor. Yani Anadolu'nun her yerinde Mustafa Kemal'in sözü geçmiyor! Durumu kavramamakta direnenler aslında Milli Mücadele'yi yanlış anlamakta direniyorlar demektir. Mustafa Kemal 1921 ortalarına doğru bile hâlâ Anadolu'nun "tek adam"ı değildir.

Öte yandan, bu verilerle birlikte artık Halil Paşa'nın Trabzon'da Küçük Talat'a katıldığını kesin olarak biliyoruz. Halil Paşa'nın Trabzon'a çıkmakla yetinmediğinden, orada en az birkaç hafta kaldığından da eminiz. Zira Enver Paşa Halil Paşa'ya Moskova'dan Trabzon adresine bir mektubu 22 Nisan tarihinde yollamıştır.

Yani argümanı bıraktığımız yere dönecek olursak Küçük Talat ile Halil'in 15'lerin ölümü hakkında yüz yüze konuşmamış olmaları olanaksızdır. Üstelik bunlar sadece siyasi olarak kaderlerini birleştirmiş insanlar da değildir. İnsani düzeyde de çok yakındırlar. Küçük Talat'ın mektubunun başını okumak bunu anlamak için yeterlidir: "Halil, ben seni cidden severmişim. Vapur giderken seni görmemek için kaçtım. (...) Sizin gittiğiniz gece hemşirenin [kızkardeşimin] siniri tuttu. Ağladı. O ağlarken ümîd ağladı ve sana, Safiye'ye, çocuklara uzun uzun du'âlar ettim".²⁶ Bu durumda kim kimden neyi nasıl ve neden gizleyecek ki?

Halil ile Küçük Talat'ın son günlere kadar Trabzon'da birlikte kalmış olduğu biraz dolambaçlı bir yoldan kanıtlandıktan sonra soruyu bir daha soralım:

4) En az bir ay boyunca Trabzon'da birlikte yaşamış, aralarında su sızmayan iki arkadaş, neden biri Trabzon'dan ayrılana kadar bu meseleyi konuşmamış olsunlar? Bütün bu uzun birliktelikten sonra Talat beş ay önce yaşanmış bir olayı neden şimdi birden ilk defa anlatıyormuş gibi mektuba yazıyor? Bizim cevabımız açık: Küçük Talat **bunu** yazmıyor, **başka bir şey** yazıyor. Yeni öğrendiği, kendisinin de Anadolu'da barındırılmayacağıdır. "Binâenaleyh" Moskova'ya veya Şark'a taşınmak zorunda kaldığında kendini sağlama almaya çalışıyor. Öykü bu amaçla yazılmıştır ve tam da amaç bu olduğuna göre öykü uyduruktur.

Böylece, bu çok önemli tarihi belgenin röntgenini çekmiş oluyoruz. Bu bir **itirafname** olarak okunmalıdır. Bu, mahkeme önünde sorgu sırasında söylenen ya da yazılı olarak verilen bir ifade olsa bir **ikrar belgesi** olarak anılırdı. Belgeyi okumayı bilen için Küçük Talat kendi suçunu ve muhtemelen daha geniş olarak İttihatçılığın ve Enver Paşa'nın suçunu itiraf etmiş oluyor!

Küçük Talat'ın katil olduğu konusundaki deliller bundan ibret değildir. Şimdi Halil Paşa'ya daha sonra yazdığı bir başka mektuba geçiyoruz. Küçük Talat, doğru olarak tahmin ettiği üzere, bir süre sonra Trabzon'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ama öyle görünüyor ki, yurtdışına çıkmadan önce bir süre İstanbul'da kalabilmiştir. 29 Mayıs'ta İstanbul'dan yazdığı bir mektuptaki şu satırlar, hem ruh durumunu hem de yaşadığı korkuları çok güzel anlatıyor:

Bolşeviklere karşı mevki'imın tamamen taht-ı emniyete [güvenlik altına] alınması elzem olduğuna göre Yoldaş Ali Oruç [Enver Paşa'nın kod adı] tarafından da

26 A.g.y., s. 209.

Mustafa Subhi'den bahsedilmeyerek dünya içtima'î inkılabına şiddetle taraftâr ve Mustafa Kemal Partisine tamâmiyle aleyhtâr ve Bolşeviklere karşı ve muhib²⁷ [sevgi dolu] olduğum hakkında ciddi telgraflar verdirilmesi az çok maksadı te'min edecektir. Buna ihtiyaç olduğu ma'lûmunuzdur.²⁸

Buradaki “tamamen emniyet altına alınması” kaygısını başka nasıl okumak gerekir? Hiçbir İttihatçı'nın durumunun Bolşevikler nezdinde güvenceye kavuşturulması gerekmezken Küçük Talat'ın “mevkiinin” neden güvenceye kavuşturulması gerekiyor? “Mustafa Subhi'den bahsedilmeyerek” neden giriyor buraya? “Buna ihtiyaç olduğu” neden “ma'lûmunuzdur”? Elbette, Halil'e yolladığı diğer mektupta dolaylı yoldan ikrar ettiği gibi, 15'lerin katliamını organize eden o olduğu için.

Küçük Talat'ın kaygılarında haksız olmadığı bir başka belgede ortaya çıkıyor. Şimdi sözünü edeceğimiz belge, bir bakıma İttihat Terakki'nin kirli çamaşırlarının ortaya dökülmesi anlamına geliyor. İttihatçılık artık hızla yenilgisine doğru ilerlemektedir. Enver Paşa 1921'in yaz sonuna doğru Moskova'dan ayrılmış ve gizli olarak da olsa Türkiye'ye girebilmek üzere Kafkasya'ya geçmiştir. Bundan kısa bir süre sonra da Sakarya meydan muharebesini kazanan Mustafa Kemal Paşa karşısında yenik düştüğünü anlayarak Orta Asya'da anti-Sovyetik macerasına girişecek ve hayatını yitirecektir.

Enver'in Moskova'dan ayrılırken vekili olarak arkasında bıraktığı Hüseyin Fevzi Bey, bir süre sonra Ankara hükümetinin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya sığınacak ve ona Enver'in faaliyetlerine ilişkin bir rapor sunacaktır. Son derecede ilginç bir dizi noktayla dolu bu raporun 1. Maddesi bizim buradaki tartışma konumuzla doğrudan ilgilidir: “1-Enver tarafından tezkiye edilen [lehinde olumlu konuşulan] her şahıs Rusya dahiline serbest girebilir ve çıkabilir (Hatta Rusya'nın menfuru [nefret konusu] olsa bile (mesela Küçük Talat gibi)).”²⁹

Görüldüğü gibi, bütün bu tartışmadan muhtemelen haberi bile olmayan ikinci kademe, adı dahi duyulmamış bir İttihatçı, Küçük Talat'ın “Rusya'nın menfuru” olduğunu biliyor. (Neden “ma'lûmunuz” olduğu şimdi daha iyi anlaşıyor!) Aslında bambaşka bir konuda yazılmış bir rapor, burada verdiği örnekle iki olguya berrak bir ışık tutmuş oluyor: (1) Küçük Talat'ın bütün çırpınılarına rağmen “menfur” olmaktan kurtulamadığı ortaya çıkmaktadır. Tarih, muhtemelen Temmuz 1921'dir. Her hâlükârda Talat'ın Türk ve Rus komünistleri nezdinde durumunun “ıslahı” için mektup üzerine mektup yazdığı günlerden sonradır. Yani bütün ricaları Talat'ı Ruslar tarafından nefret edilen adam olmaktan kurtaramamıştır. (2) ***Sovyetlerin 15'lerin katilinin Küçük Talat olduğunu bildikleri anlaşılmaktadır.*** Bu bize Türkiye

27 Burada belli ki mektupta “ve” sözcüğünden önce bir başka sözcük vardır ama dizgi yapılırken atlanmıştır.

28 Yamauchi, a.g.y., s. 223. Ayrıca: Şevket Süreyya, a.g.y., s. 570. Şevket Süreyya sık sık yaptığı gibi, bu mektubu da özetlemekle yetinmiştir: “Bolşeviklere karşı mevkiimin tamamen emniyet altına alınması lazım olduğuna göre, Yoldaş Ali tarafından dünya içtimai inkılabına tamamiyle taraftar ve Mustafa Kemal partisine şiddetle aleyhtar olduğuma dair ciddi telgraflar verdirilsin...”

29 Emel Akal, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2013, s. 169.

solundaki tartışmalar açısından önemli bir ışık sağlamaktadır. Geri döneceğiz.

İttihatçılar Mustafa Suphi'yi neden öldürttü?

15'lerin katledilmesi büyük bir tarihi olaydır. Alman devrimci sosyalist hareketi için Rosa Luxemburg ile Karl Liebknecht'in öldürülmesi ne ise, Türkiye'de bizler için Mustafa Suphi ve Ethem Nejat'ın, yani Türkiye komünizminin iki ana kaynağı olan Ekim devriminin mirasını cisimleştiren önder ile Alman Kasım devriminin içinden gelen en ileri önderin birlikte katledilmesi de o kadar önemlidir. Ancak burada bir de gerçekçi saptama yapmalıyız: Ethem Nejat'ın ileride daha derinlemesine araştırılması mutlaka gerekir, ama Mustafa Suphi Türkiye komünizmi için **özel bir tarihi önderdir**. 15'lerin öldürülmesinin esas nedeni de Mustafa Suphi'nin bertaraf edilmesidir. İttihatçılar Suphi'yi öldürmeyi hedeflemişler, ayrıca yoldaşlarını da katlederek partiye ağır bir darbe vurmuşlardır.

Enver Paşa çizgisini sadık biçimde izleyen İttihatçıların Mustafa Suphi'yi öldürmek isteyişinin nedeni nedir? İttihatçılar ile TKF'nin arasındaki bu çelişkiyi anlamının yolu, bizim bu yazının ilk faslında yaptığımız gibi, Millî Mücadele'nin burjuva önderliği içinde Enver Paşa'nın Ankara'nın resmî İstanbul hükümeti karşısında yarattığı ikili iktidar bir üçüncü iktidar odağı olarak ele alınmasını gerektirir. Türkiye solunun İttihatçılığın 15'ler cinayetindeki yerini tam olarak içselleştirememesinin bir nedeni de Enver Paşa'nın 1920-21 döneminde Millî Mücadele içindeki konumunu küçümsemekten kaynaklanır.³⁰

Mustafa Suphi, daha komünist olmadan önce İttihat ve Terakki'nin muhalifi olan bir aydın ve politikacıydı. Bu yüzden 1913'te sürgüne yollandığı biliniyor. Ama muhalefетinin esas etkili olmaya başlaması, Ekim devrimi sonrasında komünist olduktan ve Türkiye komünistlerinin erkenden önderi haline geldikten sonra gerçekleşmiştir. Mustafa Suphi Nisan 1918'den itibaren çıkarmaya başladığı siyasi organ olan *Yeni Dünya* gazetesinde İttihatçıların Cihan Harbi'nde güttükleri politikaları yerden yere vuran bir siyasi doğrultu benimsemiştir. Lenin'in Cihan Harbi'ne katılan bütün büyük ülkelerin, sosyo-ekonomik açıdan emperyalist olarak nitelenebilecek olsalar bile savaş içindeki konumlarını "emperyalist" olarak nitelemesine bağlı olarak, Mustafa Suphi de İttihatçı Triumvira'nın (Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa) politikasını "paşalar emperyalizmi", "Osmanlı emperyalizmi" ve benzeri terimlerle mahkûm etmiştir.

Bunun bazı örneklerine değinmemiz yararlı olacaktır. *Yeni Dünya* yayınlanmaya başlayınca, Osmanlı devletinin elçisi Galip Kemal Bey gazetenin varlığını Sovyet Dışişleri Komiserliği nezdinde protesto etmiş ve yayınının durdurulmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Suphi gazetenin 30 Mayıs 1918 tarihli 3. sayısında İttihat ve Terakki'ye ağır eleştiriler yöneltmiştir. Elçi Sovyet Dışişlerine bir ikinci nota verince Mustafa Suphi 4. sayıya da (15 Haziran 1918) bir yazı yazarak "paşalar emperyalizmi[nin] (...) intihai bir tehaffuz [tükenmeden korunma] gayesi" güttü-

30 Dikkat edilsin: İttihatçılığın Millî Mücadele içindeki yerinin küçümsemesinden değil (bu birçok yazar için doğru değildir), Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e alternatif bir iktidar alternatifi olmasının küçümsemesinden söz ediyoruz.

ğünü ileri sürmüştür.³¹ Gazetenin aynı sayısında Cihan Harbi içinde olan biteni M. Nazmi şöyle yazıyordu:

Bu fecâyii [faciaları] düşünen ve icra eden Türkiye'deki emperyalist hükümetin icra hususundaki tarz-ı hareketi [hareket tarzı] de pek fecîyâne olmuştur. Mıntika-i harpte muzır [savaş bölgesinde zararlı] addedilerek dâhil-i memlekete [memleket içlerine] sevk edilmek bahanesiyle memleketlerinden çıkarılan Ermeni milleti, kadın, çoluk çocuk cümlesi hükûmet tarafından yollarda tertip edilmiş çeteler tarafından hem soyulmuş ve hem de kurşuna dizilmek, suya atılmak ve yakılmak suretiyle imha edilmiştir, ki binnetice [sonuç olarak] bugün Türkiye'de Ermeni nâmı altında yaşayan bir adama rastgelmenin kabil [olanaklı] olamayacağını söylemek mübalâğadan âri [abartma olmaksızın] ve hakikati ifade eder bir sözden başka bir şey değildir.³²

Mustafa Suphi, Komünist Enternasyonal'in Birinci Kongresi'nde (1919) yaptığı konuşmada da İttihatçıları "Türk emperyalizmi" olarak nitelemiştir.

Burjuva gazeteleri sütunlarında bize karşı şöyle sorular yöneltildi: "Müslüman dünya, Türk Ordusunun Asya içlerindeki zaferini kutlarken Türk-Tatar ulusunun en kutsal duygularına ve dinine karşı gelen bu insanlar kim? Bu kişiler hangi dine mensup, Milliyetleri nedir?" Ve elçilik bu uhrevi [ahirete ait] sorularla bütün Doğu Müslüman dünyasının kafasını karıştırmaya çalışırken, biz, Türk komünistleri, bütün yeryüzünün vatanımız ve insanlığın ulusumuz olduğunu açıkça belirttik. Böylece, devrimin kızıl bayrağını cesurca kaldırarak Türk emperyalizminin etrafında toplanmış bu tür insanlara, bu tür akımlara karşı koymaya karar verdik. Fikirlerimizin gerçekleşmesi uğrunda zaman zaman durakladık. Fakat bugün bütün Doğu bizimle beraberdir. Yoldaşlar, İngiliz-Fransız hayâsızları Türk emperyalistleriyle birlikte İstanbul'u işgal edince bizlere karşı yöneltilen bütün iftiralar kesildi ve mazlum fakir halk için büyük Rus Devriminden daha iyi bir yandaş olmadığı açıkça ortaya çıktı.³³

Böylece, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının İttihatçı önderliği tutarlı biçimde "emperyalist" olarak nitelediğini görmüş bulunuyoruz.³⁴ Bu niteleme, son derecede

31 Mete Tunçay, *Mustafa Suphi'nin Yeni Dünyası*, BDS Yayınları [yer ve tarih verilmemiş], s. 62.

32 A.g.y., s. 127.

33 Mustafa Suphi, "Yazılar ve Konuşmalar", *Devrimci Marksizm*, sayı 41-42, Kış-Bahar 2020, s. 198-199.

34 Bir parantez açarak Mustafa Suphi'nin bu siyasi kadronun psikolojisini de çok iyi kavramış olduğuna işaret etmek isteriz. Bir kere, başka yazı ve konuşmalarımızda ifade ettik, Enver Cihan Harbi'nin başından itibaren kendisini hastalıklı biçimde bir ara bütün Avrupa'yı bir uçtan diğerine fetheden Napolyon Bonapart'la karşılaştırma tipi bir hastalık içine girmiştir. Türki ve Müslüman halklarının kurtuluşu konusunda söylenenler retorikten ibarettir. Cihan Harbi sırasında amaç kuşkusuz bu halkları Osmanlı Sultan-Halifesi'nin tebaası haline getirmektir. Ancak Cihan Harbi'nden sonra her bir İttihatçı liderin kendine özgü hayaller de kurduğu anlaşıyor. Örneğin Halil Paşa,

ironik bir sonuç doğuruyordu. Enver 1920'den itibaren Mustafa Kemal ile Anadolu direnişinin önderliği üzerinde bir mücadeleye girdiğinde esas stratejisi Sovyet Rusya'nın ağırlığını arkasına alma çabası olmuştur. Bunu sağlayabilmek için Müslüman halklar arasındaki çok büyük itibarından yararlanarak (başka şeylerin yanı sıra artık "Halife'nin kayınbiraderi"dir!) Sovyet Rusya'ya, kendisinin İngiliz emperyalizmine karşı bu halkları harekete geçirebileceğini vadedmektedir. İslam dünyasının emperyalizme karşı mücadelesini politikasının merkezî yönelişi haline getirmiş olan bir akım, Komintern'in Türkiye sekiyonunca emperyalizm ile suçlanmaktadır!

Buna Mustafa Suphi'nin, erkenden, Türkiye'nin işgal ve bölüşülmesine karşı mücadele etmekte olan iki burjuva önderlik arasında açık bir ayrım yapmasını da eklemek gerekir. Mustafa Suphi Mustafa Kemal'i Türkiye'nin meşru burjuva önderliği, Enver'i ise devrime müdahaleye hakkı olmayan bir halklar düşmanı olarak görmektedir. Bu politikasını erkenden belirlemiş, bundan hiç sapmamıştır. Hayatında yazdığı en önemli politik yazılardan biri olan "Tarihi Vazife" yazısında (Temmuz 1920) bu ayrımı en açık terimlerle ilan eder:

Geçen Balkan ve son Avrupa kasaplıklarında bahtsız Anadolu rençperlerinin kanının dökülmesine; çılgınca, merhametsizce o şekilde muharebeye karşı durmuş iken, Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşık bir yıl önce bize, Odesa'da iken bildirdiği isyana razı ve taraftar olduk ve bugün Antanta [İtilaf devletleri] yağmacılığı karşısında büyük bir cephe açan Kuvayı Milliye ordularının başarısına yardımcı oluyoruz. Birbirine zıt gibi gözüken eski ve yeni bu vaziyeti kısaca da olsa tarihi tahlilden geçirmeye ve tuttuğumuz yolu aydınlatmaya mecburuz.³⁵

TKF ile İttihatçılık arasında bu siyasi çelişkiler birçok olayda çok somut ifadelerle bürünmüştür. Burada üç uğrak özellikle önemlidir. Birincisi, Kafkasya üzerine verilen siyasi mücadeledir. Kafkasya, Enver'in daha Cihan Harbi'nin başından itibaren dünya politikasında stratejik merkez olarak belirlediği coğrafyadır. Mustafa Suphi 1920-21 kışını Taşkent'te geçirirken, bu coğrafyanın merkezi olarak bellenen Azerbaycan ve Bakû'da İttihatçılığın ağır topları Türk Komünist Fırkası adında bir parti kurarak (sadece Mustafa Kemal'in resmi TKF'si olacak değil ya, bu da Enver'in "muvazaa partisi"dir!) Sovyet Rusya ile ilişkileri sıkılaştırmanın

oğlunun adını belli ki boşuna Cengiz koymamıştır. Şevket Süreyya, Halil Paşa'dan şu alıntıyı yapıyor: "Ver elini Çin Türkistan'ı! Duyduğuma göre Cengiz senin bağrından türemiş, o halde tamam; benim de Cengiz adında bir oğlum var. Oğlum Cengiz'i, Türkistan tahtına oturtacağım!" (a.g.y., s. 513) Bu adamlar İngiliz'i kovup Müslüman ve Türki dünyayı kendi kulları haline getirme hayali ile yaşıyor. Yeri gelmişken Enver Paşa'nın da hiç göremediği oğlu Ali (Enver'in o aşamadaki kod adıdır bu aslında!) için hayal ettiği geleceği de eşi Naciye Sultan'a yazdığı bir mektuptan okurumza aktaralım: "O, biliyorsun ya? O, biz ihtiyarladığımız zaman, başladığımız işi ileri götürecektir. O İngilizlerin, Fransızların lâşeleri üzerinden, İslam bayrağını ileri götürecektir. Bütün Şarkı, Garbı kurtaracak. (...) Her yerde onun sözü yürüyecek. O hürmet bulacak, ün alacak. O değil yalnız bizim, ailemizin, belki bugün ben hiçbir iş yapmaya muvaffak olamadığım halde, beni yine nâci (kurtarıcı) gibi seven 400 milyon Müslümanın da gözbebeği olacak" (a.g.y., s. 579).

35 "Mustafa Suphi: Yazılar ve Konuşmalar", a.g.y., s. 196.

bir aracı olarak kullanmayı amaçlamışlardır. Ama Mustafa Suphi Azerbaycan Sovyetleştirildikten hemen sonra 27 Mayıs 1920'de Bakû'ya gelir gelmez bu partiyi dağıtmış, has İttihatçıları uzaklaştırmış ve Bakû "gruppa"sını ele geçirmiş, Türkiye İştirakiyûn Teşkilatı'nın ana örgütü haline getirmiş ve TKF'nin Eylül'de toplanacak Birinci (Kuruluş) Kongresi'nin hazırlıklarının örgütsel motoru olarak bu örgütü seferber etmiştir.

İkinci moment, Bakû Doğu Halkları Kurultayı'dır. Diğer İttihatçılar onun adına birçok temas ve faaliyet yürütmekte olsa da Enver kendisi Rusya'da nihayet Haziran 1920'de sahneye çıkmış ve Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nda boy göstermiştir. Kurultay'da Enver'in konuşmasına muhtemelen TKF'nin perde arkasında yaptığı itiraz dolayısıyla izin verilmemiş (Mustafa Suphi divan üyesidir), ama yine de bildirisi başka biri tarafından okunmuştur. Bildirinin okunacağını divan başkanı Zinovyev tarafından açıklandığı andan itibaren salondaki TKF'liler dinmek bilmeyen bir aleyhte tezahürata girişmişlerdir. Kurultay'da delege olarak bulunan Şevket Süreyya'nın kaleminden olan biteni okumak oluşan düşmanlığı iyi kavramak için yararlı olacaktır:

Reis [Zinovyev], vakti gelip, Nutkun okunacağını açıklayınca, Türk komünistleri sırasından şiddetli direniş ve protesto gösterileri geldi:

“- Kurultaya değil, Halk Mahkemesine!”

çığlıkları durmadan tekrarlanıyordu. Daha ağır sözler de vardı. (...) Türkiye Komünist Partisi Grubu olarak yığınlaşanlar, bu okunuş sırasında da rahat durmuyorlardı. Öyle ki, salondaki topluluk bu defa Enver Paşaya, Enver Paşanın adına veya okunan sözlerine karşı, nasıl bir reaksiyon göstermek gerektiğinde karışıklığa düştü. Alkışlayanlar veya alkışlarken susanlar, bağırانlar ve bağırانmayanlar, birbirine karıştı.³⁶

Ayrıca, muhtemelen TKF'lilerin basıncı altında bildirinin sunuluşundan sonra Divan, İttihatçılığı kınayan ve işçi ve köylüleri devrime çağırان bir bildiriye oylatmıştır. Bildiri, Mustafa Kemal'e ve bütün burjuva önderliklere karşı mesafesini almaktadır. Ama Enver hakkındaki madde çok daha ağırdır:

Kurultay, geçmişte emperyalistlerin bir grubunun çıkarları için Türkiye'nin işçi ve köylülerini kıyıma götüren ve böylelikle Türkiye'nin emekçi yığınlarını zenginlerin ve yüksek rütbeli subayların çıkarları uğruna iki kat tehlikeye sürükleyen hareketin liderlerine büyük ihtiyatla yaklaşılmasının gerekli olduğunu ifade eder. Kurultay bu liderlere bugün artık halka hizmet etmeye hazır olduklarını eylemleriyle kanıtlamalarını ve eski yanlışlıkları için kendilerini affettirmelerini önerir.³⁷

Böylece Bakû, Enver ve arkadaşlarını mahkûm etmiş olmaktadır! Toplam olarak

36 A.g.y., s. 544.

37 Bkz. Gerçek gazetesi, “Bakû Birinci Doğu Hakları Kurultayı'nın 100. yıldönümü (3): Bakû Kurultayı'nda Türkiye”, 3 Eylül 2020, https://gercekgazetesi.net/teori-tarih/baku-birinci-dogu-haklari-kurultayinin-100-yildonumu-3-baku-kurultayinda-turkiye_

tablo korkunçtur. 1920 Haziran ayında Moskova’da büyük bir itibar ile karşılanan Enver Paşa’nın bütün iddiası İslam dünyasında İngiliz sömürgeciliğine karşı bir ayaklanmanın önderliğini yapabileceğidir. Bu, dünya çapında devam etmekte olan uluslararası iç savaş bağlamında İngiltere ile boğaz boğaza mücadele etmekte olan Sovyet Rusya için önemli bir koz gibi görünmektedir. Elbette Sovyet önderleri hayal görmemektedirler. Onlar için Enver’in asıl değeri, Mustafa Kemal’in İngilizlerle anlaşıp Sovyet Rusya karşıtı kampa geçmesine karşı bir koz oluşturmastır. Ancak ikinci düzeyde İngiliz emperyalizmine bir tehdit olması Sovyet Rusya açısından bir başka avantaj olabilir.³⁸

Bütün bu mülahazalarla, onu alıp Komintern Başkanı Zinovyev’in treninde Bakû’ya götürür Komintern İcra Kurulu. Bakû’da Müslüman delegeler en büyük ağırlığa sahip gruptur. Enver Paşa’nın Müslüman delegelerden, muhtemelen daha ziyade partisiz grubun delegelerinden,³⁹ muazzam bir ilgi ve hayranlık ifadesine mazhar kaldığını daha önce anlatmıştık, durumun iyi kavranması için yeniden aktaralım:

Enver Paşa’nın Müslümanlar üzerindeki nüfuz-u azamı [büyük etkisi]! O ne cazibe, o ne kerametler? Meclis açılmıştı. Nutuklar devam ediyordu. Birden localardan birinde Enver göründü. Müslümanlar Enver’i görür görmez kıyametler koptu. Herkes meclisi bırakarak etrafını ihata etti [kuşattı]. Kimi alnını öpüyor, kimi arkasını okşuyor, kimi elbisesine temas ediyor, kimi hayran hayran yüzüne bakıp duruyor. Onu adeta fevkal-beşer bir mahluk telakki etmek [insan üstü bir yaratık olarak görmek] istiyorlar. Etrafını tavaf edip durdular. Görüp de hayretlere düşmemek mümkün olmuyor. (...) İslam âlemini tahrik için öyle müessir [etkili] bir şahsiyet ki!.. O kadar şöhret kazanmış ki İslâm alemi arasında adeta bir timsal-i ittihad ve necat [bir birlik ve kurtuluş sembolü] olmuş, onu bilmeyen, iştmeyen zannetmem ki hiçbir Müslüman olsun.⁴⁰

İşte tam da kendi ortamında Enver Paşa, deyim yerindeyse, “görücüye çıkmaktadır”. Tam binlerce Müslüman delegeye hitap etme fırsatı doğmuşken konuşmasını yapmasına izin verilmemiştir. Konuşma okunurken yuhalanmıştır. Delegelerin kafası allak bullak olmuştur. İslam âlemindeki büyük itibarının üzerine bir kuşku düşmüştür. Kafkasya üssünden kovulduktan sonra şimdi de Müslüman halkların önderliğinin önüne engel olarak çıkmıştır Mustafa Suphi.

Üçüncüsü, en genel anlamda Enver’in siyasi projesi ile Mustafa Suphi’nin siyasi projesi her alanda daimî bir yarış içindedir. Gerek siyasi destek bakımından, gerekse finansal destek, Enver’in hareketi ile TKF her ikisi de Sovyet Rusya’ya, ondan bütünüyle bağımsız olarak düşünülemeyecek genç Azerbaycan Sovyet yönetimine, nihayet Komintern’e bağlıdır. Birinin aldığı parasal destek ötekine verilenin azal-

38 Aslında bu mesele burada anlatılardan çok daha karmaşıktır. Aşağıda Karl Radek’in inisiyati- fiyle başlayan bu politik yöneliş ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

39 Bakû’da iki büyük delege grubu vardır. Biri kendi ülkelerinin Komünist Partisi’ne bağlı olanlar, öteki ise partisizler.

40 Aktaran Emel Akal, a.g.y., s. 171.

ması anlamını taşır.

Kısacası, Mustafa Suphi ve TKF Enver'in **stratejik** yaklaşımının merkezinde yer alan unsurlara karşı bir engel olarak ortaya çıkmış bir siyasi rakip olarak sivrilmektedir. Siyasi sahneden elenmesi, Enver ve İttihatçılığın önünü önemli ölçüde açacaktır. Enver için elbette esas rakip Mustafa Kemal'dir. Üstelik çok zorlu bir rakiptir, ama o, **çok riskli bir iş yapmaktadır**. Şayet Yunanistan karşısında sendeler, zafer kazanamazsa hızla devrilebilir. Enver esas olarak Mustafa Kemal'in ayağının kaymasını beklemektedir. Oysa Mustafa Suphi, henüz güçsüzdür, ama arkasında Sovyet Rusya vardır. Mustafa Kemal'in ayağı kaydığına Sovyet Rusya kime teveccüh gösterecektir? **Bu, sınıf mücadelelerinin gelişme seyrine göre Enver yerine Mustafa Suphi olabilir**. O zaman Enver'in bütün stratejik yatırımı, bütün stratejik sabrı, bütün kurnazlığı boşa gitmiş olacaktır! O nedenle, böyle bir rakibi ortadan kaldırmak Enver'in önünü açacaktır.

Çelişkilerin çok derine gitmesi, ama aynı zamanda Bakû'da tam bir dramatik yüzleşme olarak cisimleşmesi, Enver ve arkadaşlarına Mustafa Suphi'yi ortadan kaldırmak için yeterince gerekçe sağlamaktadır. Bir kere, karşımızda bir katiller çetesi olduğunu bir an bile unutmamamız gerekir.⁴¹ İttihat ve Terakki henüz iktidara gelmemiş bir devrimci örgütken yeraltı ve konspirasyon becerileri devrimci mücadele için son derecede önemli kazanımlardı. Ama 1912-13 Termidorundan sonra,⁴² bu çete artık bir devrimci muhalefet değil, kendisi hükümet iken, Teşkilatı Mahsusa olarak örgütlenmiş ve başka çeşitli suçların yanı sıra Ermeni soykırımını düzenlemişti. 15'lerin katledilmesi gibi bir cinayete kolayca başvurabilecek tıynet bir hareketten söz ediyoruz.

Elbette bunun Sovyet topraklarında yapılması düşünülemezdi. Buna karşılık, Türkiye topraklarında yapılacak böyle bir operasyon neredeyse bir taşla iki kuş vurmak gibidir. Bir yandan, Enver'in Mustafa Kemal'in yerini alması konusunda en büyük rakip olan Mustafa Suphi bertaraf edilirken, bir yandan da Türkiye toprakları üzerinde hukuki sorumluluk Ankara hükümetinin olduğu için cinayet yeterince ustalıkla, illüzyonistlere özgü tekniklerle sahnelenirse, bunun Ankara ile Moskova'nın arasını açması sağlanmış olacaktır. Başka bir cinayet saiki aramak gerekir mi?

Enver Paşa'nın sorumluluğu meselesi

Küçük Talat'ın cinayet mahallinde baş örgütleyici konumunda olduğu bizce bütünüyle sübut bulmuştur. Şimdi sorulması gereken ve tarihi sicil açısından önem ta-

41 Bu meseleye biz komünistler açısından çok önemli bir başka boyut vesilesiyle yeniden döneceğiz.

42 Termidor yani devrimin kendi zemininde gericileşmesi konusunda bkz. Gerçek gazetesi, "Balkan Harbi: 1908 devriminin "Termidor"u", 6 Eylül 2012, <https://gercekgazetesi.net/teori-tarih/balkan-harbi-1908-devriminin-termidoru>. Bu gericileşmeyi *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, cilt 1: 1908-1980* başlıklı kitabımızda (4. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2016), "Hürriyet Devrimi" başlığını taşıyan Ek'in ikinci bölümünde ("İttihat ve Terakki ya da Jön Türkler"), ayrıca "Sınıf Mücadelesi Olarak Ermeni Soykırımı" (*Devrimci Marksizm*, sayı 23, İlkbahar 2015, s. 65-67) başlıklı yazımızda ayrıntılı olarak ele almış bulunuyoruz.

şıyan soru, Küçük Talat'ın (muhtemelen o dönemde hep yanında olan Nail ile, hatta belki de henüz Trabzon'a gelmemiş olan Halil ile birlikte) somut icrasını planladığı cinayetin ilk kararının verilmesinde Enver'in bir rolü olup olmadığıdır.

İlk elde söylenebilecek şey şudur. Bakû Kurultayı sona erer ermez Enver Paşa yine Zinoviyev'in treninde Moskova'ya seyahat etmiş, oradan da gecikmeksinin Almanya'ya, eşi Naciye Sultan'ın yanına dönmüştür. Üstelik uzun kalacaktır. Komintern'in İslam âlemine projeksiyonu gibi düşünülmüş İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın daha sonra Moskova'da düzenleyeceği Birinci Kongresi'in hazırlıkları için çalışmalar yapacak, İsviçre ve İtalya'ya seyahat edecektir. Moskova'ya 1921 bahar aylarında, yani Mustafa Suphi ve arkadaşları öldürüldükten sonra dönmüş olması ihtimali yüksektir. Dönem haberleşmenin bugünkü gibi anlık olduğu bir dönem olmaktan uzaktı. Telgraflar bile bazen ülke içinde dahi ancak birkaç gün sonra alıcının eline geçiyordu. Uluslararası haberleşme daha da zordu. Dolayısıyla, Enver'in katliamı uzaktan yönetmiş ve yönlendirmiş olması neredeyse olanaksızdır. Üstelik, 15'ler olayı çok özel koşullar altında gerçekleşmiştir ve en azından taktik harekâta anbean değişebilecek kararları gerektirebilecek karakterdedir. Böyle bir eyleme uzaktan dâhil olmak o günün koşulları altında bütünüyle olanaksızdır.

Ama Mustafa Suphi'nin ölümüne ilişkin kararın ne zaman verildiğini biliyor muyuz ki? Bu kararın TKF kafilesinin Türkiye'ye gelmesinden veya Erzurum'da tacize ve hakarete uğramaya başladıktan veya Trabzon'a gelecekleri anlaşıldıktan sonra verildiğine dair hiçbir bilginiz yok. Enver'in Müslüman âlemiyle buluşmak bakımından büyük hayallerle gittiği Bakû'da yaşanan olaylar onu ve sadık yoldaşlarını çok sarsmış olmalıdır. Üstelik çok erken bir yaşında (28) şanı (Resneli Niyazi ile birlikte) "Hürriyet kahramanı" olarak bütün Osmanlı ülkesini sarmış, 34 yaşında ülkenin esas hâkimi olmuş, Padişah'ın kızıyla evlenmiş, Hohenzoller'ler İmparatorluğu'nun Kayzeri II. Wilhelm'in şahsi dostu haline gelmiş, bütün hayatı boyunca (başarısız olduğu olaylarda dahi) büyük adam muamelesi görmüş birinin itibarının böylesine hırpalanmış olması psikolojik olarak da çok sarsıcı etkiler yaratabilir. Yukarıda Enver'in henüz bir yaşını bile doldurmamış oğlu için ne denli büyükmeler yaşadığını gördük. Aynı yerde düşmanlarına karşı nasıl acımasız ve zalim duygular taşıdığını da gördük. Oğlu Ali'nin İngiliz ve Fransızların "lâşeleri üzerinden" ilerleyeceğini söylediğinde genç kuşaklar kendilerini yabancı bir kelime karşısında bulmuşlardır. Biz anlamını açıklamayı buraya bıraktık: "lâşe", daha basit terimle "leş" demektir, "hayvan ölüsü" demektir. Bebeği hakkında yoğun bir duygu ifade ederken bile böylesine zalim olabilen bir adam için Müslüman düşmanı "gâvurlar"ın "leş"i olur da, ateist Mustafa Suphi'ninki ne olur?

Kısacası, kararın oracıkta Bakû'da verilmiş olması ve Enver'e refakat etmekte olan Küçük Talat ve Nail'e dikte edilmiş olması ihtimali yüksektir. Alparslan Türkeş'in DİSK ve Maden-İş Başkanı Kemal Türkler hakkında eliyle çim keser gibi bir hareket yapmış olduğuna dair bir tanıklık vardır. Biz, Mustafa Suphi'nin idam kararının benzer bir hareket, jest, mimik ile anlatılmış da olabileceğini hayal edebiliyoruz. Bilindiği gibi, mafya liderleri "arkamda şu kadar leş var" diye övünürler. Enver'in hayatının o aşamasında arkasında *milyonlarca* "lâşe" vardır. Böyle bir karar sıradan bir politikacı için olağanüstü zor olabilir. Enver ve sadık arkadaşları için vaka-yı âdiyedendir.

Burada bir parantez açalım. Enver'in son yıllarda Murat Bardakçı tarafından yayınlanmış olan yazışmalarında da⁴³ Mustafa Suphi'nin kendi arkadaşlarıncı öldürülmüş olduğuna dair bir itiraf olduğu Odatv'de yayınlanan Kerem Çalışkan imzalı bir yazıda ileri sürülmüştür.⁴⁴ Bu konuda kanıt olarak verilen 24 Nisan 1921 tarihli mektubun ilgili pasajı şudur:

Komünist Partisi Reisi Suphi Bey, Bakü'de aleyhimde bulunduğu için biçareyi Trabzon'da evvela karla tükürükle hamallar epeyce ıslattıktan sonra bir motorbotla Batum'a iade etmek üzere yola çıkarmışlar. Halbuki yanında yüz yirmi bin Rus altını olduğundan kendisini zanlarınca yolda öldürmüşler paralarını almışlar. Mamafih bunu benim için yaptıklarından memnun olduğumu ve başkasına söylememelerini tembih ettim. Bence düşman da olsa, madem ki Müslüman, böyle olmamalıydı. Fakat ne çare yazılan çekilirmiş.⁴⁵

Türkiye'de kendisini solda sayan yazarların teorik-politik çalışmadaki yüzeysel, toptancı, nüanslara duyarsız tutumu burada da kendini gösteriyor. Pasaj dikkatli okunduğunda Enver'in kendisi ile ilişkilendirdiği noktanın, yani Mustafa Suphi'nin "Bakü'de aleyhimde bulunduğu için" gördüğü cezanın "Trabzon'da evvela karla tükürükle hamallar epeyce ıslat"ılması olduğu kolayca görülebilir. Enver, cinayeti ise "yanında yüz yirmi bin Rus altını olduğundan kendisini zanlarınca yolda öldürmüşler paralarını almışlar" diyerek başka bir saike bağlamakta ve daha da önemlisi "zanlarınca" diyerek işin bu yanında bir kesinlik olmadığını vurgulamaktadır. İlk bilgi kesindir, ikincisi kendi bilgi kaynaklarının "zanlarınca" öyledir. "Başkasına söylememelerini" tembih etmesi de muhtemelen ilkiyle ikincisi karıştırılabileceği içindir. Yoksa, İttihatçı geleneğin yeraltı çalışmasında yetişmiş insanlar cinayeti zaten nasıl "başkasına söylerler"? Bunu düşünmek bile absürd olur. Bu, kendi iradesiyle Sovyet desteğinin kesilmesi riskini yaratmak olur. Yukarıda Küçük Talat'ın nasıl komünistlerin gazabından ürktüğü için kıvrandığını hep birlikte gördük.

Enver bizce bu mektubu başka bir amaçla yazmıştır. Ve bunda da başarıya ulaştığı bellidir zira Odatv yazarı bu asıl niyete "uyanmamıştır". Mektup tümüyle "-mişli geçmiş" kipinde yazılmıştır. Yani Enver Mustafa Suphi'nin başına gelenleri sadece kendisine aktarılandan bilmektedir. Sadece taciz ve hakaretlerin ve sonra cinayetin ayrıntılarını değil, olan bitenin nedeninin Mustafa Suphi'nin Bakü'da kendisinin aleyhinde bulunması dolayısıyla olduğunu bile başkalarından öğreniyor. Yani Enver mektupta "-mişli geçmiş" kullanarak Mustafa Suphi'nin katli emrini kendisinin vermediği fikrini yaymaya çalışıyor! Odatv yazarı, Mustafa Kemal'i temize çıkaracağım telaşı içinde muhtemelen Enver'in işlenen suçtaki kişisel sorumluluğunu gizlemiş oluyor! Bizce bu mektup olsa olsa Enver'in Mustafa Suphi'nin

43 Murat Bardakçı, *Enver*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015. Levent Dölek yoldaşımıza bu kaynağa dikkatimizi çektiği için teşekkür ederiz. Ne var ki bu yazıyı yazarken söz konusu kitaba erişemedik. Yazı bittikten sonra bu kez yoldaşımız Ertuğrul Oruç kitabı bizim için sağladı. Ona da teşekkür ederiz.

44 https://odatv4.com/suphiyi-benim-icin-oldurduler-0501161200_m.html.

45 Murat Bardakçı, a.g.y., s. 241.

idam kararının alınmasında rolü olduğuna dair olasılığı yükseltmektedir! (Bu arada “Rus altını” milliyetçi ihbarına da dikkat çekmeden geçmeyelim.)

Şimdi parantezi kapatalım. Şayet bu ihtimal doğruysa, Enver buna rağmen Bakû’dan sonra Berlin’e huzurlu yuvasına, Naciye Sultan’ına ve iki kızına derin duygular içinde dönmüştür. Katiller Küçük Talat ve Nail ise Erzurum yoluyla Trabzon’a geçmişlerdir. Trabzon’a geçmelerinin bu kentin daha sonra cinayet mahalli olacak olmasıyla bu aşamada en ufak bir ilişkisi yoktur. Yukarıda kısaca değindik, şimdi daha vurgulu söyleyelim: Trabzon, İttihat ve Terakki’nin kalelerinden biridir. Ve de çok önemlidir çünkü Doğu Karadeniz’in en önemli limanıdır. Batum ve Tuapse limanlarından çift yönlü insan, silah ve benzeri akımlar büyük ölçüde bu kentten geçer. Trabzon o kadar İttihatçıdır ki, 1920 yazında Bakû Kurultayı ve TKF Kongresi için örgütlenme amacıyla Erzurum ve Trabzon’a gelmiş olan TKF temsilcisi Salih Zeki, raporunda Trabzon için şöyle yazıyor:⁴⁶

Trabzon teşkilat-ı mahsusaya mensup olanlarla doludur. Onlar Enver Paşa’yı bekliyorlar. Nail Beyin biraderi Şükrü Bey vs. ***Bolşevikliğe muarız olmak üzere teşkilat yapılıyor.*** Bu teşkilatlar hükümet ve Müdafaacılarla aynı manzumede işliyorlar. Orada bu kuvvetler Türkiye’de gördüklerimizin hepsinden fazla bir terör vaziyeti vermişler. Trabzon Müdafaacıları tamamen zenginlerden ibarettir.

(...)

Enver Paşa ile münasebette bulunan teşkilat şudur: Rıza ve Nail Beyler müşterek bir teşkilat yapmış idiler. Bunlar Rıza ve Şükrü ve Enver Paşanın yaverlerinden mürekkep bir heyet var. Bunlar Enver Paşa buraya gelecek, biz Bolşeviklerden silah alalım, biz işimizi biliriz diyorlar. Kayıkçılar ve Teşkilat-ı Mahsusa adamları bundan ibarettir. Trabzon’da eski İttihat ve Terakki yaşıyor.⁴⁷

Bu yazıyı ilk planladığımızda Doğu Anadolu’nun (başta bölgenin askeri ve ekonomik merkezi Erzurum’un) ve Karadeniz’in büyük limanı ve cinayet mahalli Trabzon’un tarihsel nedenlerle ve sosyo-ekonomik temelleri bakımından (ayrı temellerden kaynaklansa da) ne kadar koyu bir gericiliğe ev sahipliği yapmakta olduğunu derinlemesine anlatarak okuyucuya hem Mustafa Suphi ve arkadaşlarına karşı halkın neden bu kadar kolay kıskırılabilirdiğini izah etmek, hem de cinayetin işlenmesi için Trabzon’un Ankara (yani Kemalistler) için ne kadar uygunsuz bir yer olduğunu anlatmak niyetindeydik. Ama yazının uzunluğunun başa çıkılamaz boyutlara ulaşmasını engellemek için bunlardan kaçınıyor ve Trabzon hakkında sadece buranın bir bakıma İttihatçılığın en önemli kalesi olduğunu vurgulamakla yetiniyoruz. Salih Zeki’nin tanıklığı bizce büyük bir değer taşıyor.

46 Bunu okurken okuyucunun raporun cinayetten sadece altı ay önce yazılmış olduğunu aklında tutması yararlı olacaktır.

47 Aktaran: Emel Akal, a.g.y., s. 140, vurgu bizim. Şu da eklenmeli: Bu raporu yazan Salih Zeki ne hakkında konuştuğunu çok iyi biliyor. Kendisi çok kısa süre öncesine kadar koyu bir İttihatçı idi ve 1916 yılında Suriye’nin Zor bölgesinde (bugün Deyr üz Zor) Ermeni katliamının sürmesinden sorumlu insanlardan biridir.

Bir bilinmez: Vali Hamit Bey

Küçük Talat ve Nail'in neden Bakû'dan Trabzon'a gittikleri sanırsız anlaşılmıştır. Şimdi bir başka ayrıntı üzerinde durmak gerekiyor. Küçük Talat ve arkadaşı Erzurum'a geldiklerinde 20 Ekim tarihinde devlete vali aracılığıyla Bakû ve TKF hakkında bir rapor veriyorlar. Bu raporda Mustafa Suphi ve TKF heyetinin bir süre sonra Türkiye'ye geleceğini valiye ihbar ediyorlar.

O anda valilik makamında kimin oturduğu, bizim gördüğümüz kaynaklarda kaydedilmemiş. Ama bildiğimiz bir şey var, o da tam bu sıralarda Erzurum'a Hamit Bey adında yeni bir vali tayin edildiği. Hamit Bey'in bir önceki görevi de... Trabzon valiliği! Hamit Bey, hakkında çok şey bilinen bir idareci ve politikacı. 1920 yılının bir kısmını Trabzon valisi olarak o kentte geçiriyor, sonra Trabzon milletvekili olarak Ankara'da bulunuyor, sonra Ekim ayında Erzurum'a tayin ediliyor. Hamit Bey'in İngiliz yanlısı olduğu, komünizme hastalıklı bir düşmanlığı olduğu, Mustafa Kemal'e de cepheden muhalefet ettiği biliniyor.⁴⁸ Yine aynı genel metodolojik uyarıyı yapıyoruz: bırakın Mayıs 1919'u, bırakın Meclisin açıldığı Nisan 1920'yi, **1921 sonuna dek** Anadolu'da Mustafa Kemal'in her şeye hâkim bir "tek adam" olduğuna inanan, Millî Mücadele içinde yaşananlardan hiçbir şey anlamamaya kendini mahkûm etmiş demektir.

Hamit Bey'in Trabzon'dan Erzurum'a tayini de rastlantı değildir. Erzurum'da yaşanan bir gerici kabarışın ürünü olarak biraz uzlaşma adayı gibi tayin ediliyor. Erzurum'da 1920 Ağustosundan itibaren tuhaf bir gelişme yaşanır. Meclis İkinci Başkanı, Erzurum Milletvekili ve o aşamada Adliye Vekili Celalettin Arif Bey, bir başka Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey ve Erzurum Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti başkanı (gericiliği ile maruf) Raif Efendi ile yöre eşrafi Erzurum'da önemli ölçüde yerel özerklik talebi kokuşan bir hareket başlatmışlardır. Mustafa Kemal bunu *Nutuk*'ta uzun uzadıya ve büyük kızgınlıkla hikâye eder.⁴⁹ Eski valinin görevden alınması ısrarla talep edilir. Sonunda Hamit Bey'de karar kılınır.

Bir kere, yukarıdan beri söylenenler Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Erzurum'dan itibaren Trabzon'a kadar nasıl olup da bu kadar kötü muameleye maruz kaldığını çok daha iyi açıklar. Ama bizim şimdi dikkat çekmek istediğimiz boyut başkadır. İngilizci, anti-komünist, Mustafa Kemal muhalifi Hamit Bey, bütün bu gelişmelerden sonra Erzurum valisidir. Olayda belirleyici rol oynamıştır. Ve olayın iki ana mekânı olan Erzurum ve Trabzon'u avucunun içi gibi bilmektedir.

Valinin oynadığı rol gerçekten hayatidir. Hamit Bey, Ankara hükümeti teşkilatı içinde, en yetkili isim olan Mustafa Kemal ve 15'lerin nasıl karşılanacağı konusunda pratikte en etkili isim olan Kâzım Karabekir ile birlikte üç en önemli kişiden biridir. Mustafa Suphi'lerin ölümünden Ankara hükümetini sorumlu tutanlar, çoğunlukla hem Mustafa Kemal hem Kâzım Karabekir üzerinde ayrıntısıyla durmuştur, ama çoğu Hamit Bey'i renksiz bir bürokrat gibi görüp sadece Karabekir ile

48 Hamit Bey hakkında epeyce ayrıntılı bilgi bulmak mümkün. Emel Akal, *İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, a.g.y., başlıklı yapının bir bölümünü (s. 353-371) Hamit Bey'e ayırmıştır. Tabii bizim Hamit Bey hakkında söyleyeceklerimiz konusunda en ufak bir sorumluluğu yoktur.

49 *Nutuk*. Gazi Mustafa Kemal Tarafından 1927, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 417-428.

telgraflaşmalarını incelemiştir.

Oysa Hamit Bey işin bütünüyle içinde ve bir aşamadan sonra kendi inisiyati-fiyle karar veren kişi haline gelmiştir. Hiçbir belgeden alıntı yapmadan olayın gelişmesini hatırlatalım. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir yaz aylarında TKF'nin Anadolu'da kontrol altında bulundurulmasının, bırakalım zararlı olmasını hayırlı dahi olabileceği hususunda aynı fikirdeydiler. Bu yüzden TKF heyeti gelince Karabekir hem onlara gösterişli bir karşılama düzenler, hem de Mustafa Kemal'e çektiği telgrafla onların Ankara'ya geçmesine olanak yaratacağını belirtir. Ne var ki Mustafa Kemal cevabi yazısında Karabekir'e (bir takdir yetkisi de bırakarak) komünistlerin artık Ankara'da makbul olmadığını hatırlatır. Ortada çok önemli gelişmeler vardır: Bu yazının ikinci faslında ayrıntısıyla anlatıldığı gibi Yeşil Ordu korkusu Mustafa Kemal'i sarmıştır, buna karşı bir "resmî" Komünist Fırkası kurdurmuştur, Ethem isyanın eşiğindedir, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası hükümetin saldırısına uğramıştır vb.

Bundan sonrası Karabekir ile Hamit Bey arasında geçer. Kimin ne önerdiğinden bağımsız olarak biri askeri öteki sivil idarenin iki bürokratu bildiğimiz senaryo üzerinde anlaşır. Bu senaryonun oluşumunda Ankara hükümetinin resmen olmasa bile fiilen en önemli fikir önderlerinden biri olan Karabekir'in merkezi kaygısı, ana yardım kaynağı olarak görülen Sovyet Rusya'yı gücendirmeden Mustafa Suphi ve arkadaşlarını sınır dışı etmektir. Peki valinin kaygısı nedir? O, bütün yazışmalarında Karabekir'in planını teknik bir ustalıkla uygulamaya koyan bürokrat rolünü oynar. Ama bu şahsın çok güçlü ideolojik ve politik eğilimleri olduğunu yukarıda belirttik. Bunların onun uygulamasında ne ölçüde etki yaptığı konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Hamit Bey, Karabekir'in planını en geç 3 Ocak 1921 tarihinde bütün ayrıntısıyla biliyordu. 3 Ocak ile Mustafa Suphi'lerin öldürülmesi arasında 25 gün vardır. Hamit Bey 20 Ekim'de Küçük Talat'ın raporu devlete teslim edildiğinde valilik makamında oturuyor da olabilir, oturmuyor da. Ama en azından rapordan dolayı, aslında Trabzon valiliği yaptığı için daha da derinden biliyor ki, (Salih Zeki'nin altı ay önce yazdığı gibi) İttihatçıların Trabzonu'nda "**Bolşevikliğe muarız olmak üzere teşkilat yapılıyor.**" Bu 25 gün içinde Hamit Bey'in Erzurum'un gerici, Trabzon'un İttihatçı ortamlarında yeterince kurye ve adam bulup Küçük Talat'la koordinasyon kurması mümkündür. Bu doğruysa Hamit Bey de cinayetin ortağı olabilir demektir.

Ama şunu unutmamak gerekir: Küçük Talat'ın suçu sabittir. Diğerlerinin rolü araştırılmaya değer birer hipotezdir.

Hakikatin kesinleşmesinin anlamı

Yukarıda Odatv yazarının Enver Paşa'nın mektubunu yayınlarken saikinin "Mustafa Kemal'i temize çıkarmak" olduğunu belirttik. Peki biz aynı şeyi yapmış olmuyor muyuz? Elbette hayır. Bir kere, çok basit bir fark var arada. Mustafa Suphi'leri kimin öldürttüğünün saptanması, bizim komünistler olarak o hareketin bugünkü savunucuları ile aramızda bir kan denizi olduğu anlamına gelir, kuşkusuz, ama o suçtan sorumlu olmayanlarla siyasi olarak barışmamız demek değildir. Bizim 15'ler katliamının tarihi gerçeğini bulma kaygımız her şeyden çok komü-

nist hareketin (TKF, Şark Şûrâsı, Komintern, Bolşevik Partisi yönetimi vb.) o dönemdeki politikalarının doğru bir değerlendirmesini yapmayı, hareketin içindeki sorumlulukları saptamayı hedefliyor. Bizim Kemalizm karşısındaki tavrımız hep berrak bir eleştirelilik içermiştir, sosyalist hareket içinde Kemalizm kuyrukçuluğuna karşı daima ikirciksiz bir karşıtlığı dile getirmiştir. Buna karşılık, Odatv kökeni, izlediği siyasi çizgi ve kadroları bakımından bir tür “ulusalcılık” ve sözde “sol” bir Kemalizmin damgasını taşımaktadır. Bizim yanlış anlaşılmanız mümkün değildir. Onların da.

Ama ikincisi, Odatv yazarının tam da bu nedenle görmediği bir noktanın altını çiziceğiz şimdi. Şundan eminiz: Standart sol liberal Türk solcusu, Millî Mücadele döneminde Anadolu topraklarında bir devrim yaşandığını ileri sürdüğümüz için bize zaten dış bilemektedir. Mustafa Kemal'i ve Kemalizmi desteklediğimize dair bırakın bütünsel bir değerlendirmeyi, çekeştirerek de olsa **tek bir cümle** bulamayan, bulamayacak olan bu insanlar, kendileri Marksizmi terk etmiş olduklarından devrim denen olguyu tanıyamamakta, devrimin tek bilinmeyenli bir denklem olmadığını, farklı sonuçlara ulaşabileceğini anlayamamakta, dahası burjuva devrimlerinin bir devrimi başarırken birçok suç ve cinayet işlemesinin Türkiye'ye özgü bir olgu olmadığını, bütün burjuva devrimlerinde gerçekleşen bir şey olduğunu bir türlü kabul edememektedirler.⁵⁰ Ama tam da bu önyargılarından dolayı, şimdi Mustafa Suphi ve arkadaşlarına uygulanan katliamın sorumlusunun İttihatçılık olduğunu kanıtlarıyla ortaya koymamıza da “işte Kemalizm desteği” diye yaklaşacaklardır.

Hem Odatv yazarı için üzgünüz, hem de sol liberal etnik tarih düşkünleri için. 15'lerin İttihatçılarca katledilmiş olması, Ankara hükümetinin, Kemalizmin, onun temsilcilerinin suçunu ortadan kaldırmıyor. Ankara hükümetinin başındaki Mustafa Kemal ve Ankara hükümetinin bölgedeki en güçlü temsilcisi Kâzım Karabekir, bu cinayete uygun ortamı yaratmaları dolayısıyla, hukuki terimle ferî olarak suçludurlar. Ankara'nın TKF heyetine karşı uyguladığı taktik açık biçimde belgelenmiş bir yaklaşımdır: Hükümet temsilcileri Sovyet Rusya ile arayış bozmamak için TKF heyetinin ülkeye dönüşüne karşı çıkmayacak ama halk komünizmin savunduğu toplumsal düzene ve Mustafa Suphi'lerin Rusya'daki savaş esirlerine güya yaptıkları muameleye karşı tepkisi dolayısıyla kafiye taciz, hakaret ve aşağılamaya maruz bırakacaktır. Bu, Türkiye'nin burjuva devletin genlerine işlemiş linçvari politikaların atasıdır! Uzağa gitmeye gerek yok, son yıllarda Türkiye'nin Batısında ve

50 Bunu o kadar çok konuşmamızda ve yazımızda anlattık ki, çok önemli konuları tartışmakta olduğumuz uzun bir yazıyı bunun çeşitli örnekleriyle uzatmayacağız. Üstelik o yazdıklarımıza tek bir itiraz görmedik. (Dikkatimizden kaçmış olan bir şey varsa yazarları kusura bakmasın.) Ama bir dipnotu boyunda bir fedakârlık yapabiliriz. Örneğin Amerikan burjuva devrimi İngiliz sömürgeciliğine son verdikten sonra Amerika yerlisi halk üzerinde modern tarihin gördüğü en büyük soykırımı uygulamıştır. (Bkz. Şiar Rışvanoğlu, “ABD: Kızıldevirli Soykırımıyla Kanatlanmış Çalıntı “Kartal”!”, *İşçi Mücadelesi*, eski dizi, sayı 17, Mart-Nisan-Mayıs 2005). Büyük Fransız Devrimi, tam da adı neyi söylüyorsa odur: **Fransızların** ülkenin sınırlarının hem içinde, hem de dışında bütün başka uluslara hâkimiyetini sağlama mücadelesi ile iç içe geçmiştir. Birkaç on yıl içinde Fransa toprakları üzerine yaşayan bütün öteki etnik halk topluluklarını ve dillerini yenilgiye uğratmayı başarmıştır! Cezayir anti-kolonyalist devrimi hâkim Arap unsurun Berberi halkının üzerinde ağır bir baskı kurmasıyla sonuçlanmıştır. Bir dipnotuna bunlar yeter.

Karadeniz kıyılarında Kürtlere, her yerinde Suriyelilere zaman zaman uygulanan kitle saldırıları tam da bu linçvari tarzın küçük ölçekli örnekleridir. “Linç” demiyoruz “linçvari” diyoruz. Neden? Çünkü saptanan politika şiddete asimptotik olarak yaklaşmak ama teğet geçmek üzere planlanmıştır. Bu “parlak” denge politikasının mucidi Kâzım Karabekir, vali Hamit Bey’e her talimatında “şiddet yok” demiştir. Linç ise kitlenin, nefretin hedefi insan(lar)ı yargısız katletmesi demektir.

Ama diyalektik, nicel değişimin, koşullar oluştuğunda, bir noktadan sonra nitel değişime dönüşmesini içerir. On gün boyunca Anadolu’nun doğusunda kafıleye yöneltlen ağır taarruz, Trabzon’un (Salih Zeki’nin teşhisiyle) **“Bolşevikliğe muarız olmak üzere teşkilat yapıl”**makta olan atmosferi ile karşılaştığında şiddete teğet geçememiştir! Şiddetin sınırında dolaşan taktik, bir aşamada şiddete teslim olmuştur! Şayet Ankara, Kemalistler, Kâzım Karabekir bu taktiği uygulamasaydı, bu cinayetin işlenmesi imkânsız olurdu. Zaten Mustafa Suphi’ler Kars’tan gerisin geri yollansa cinayet işlenebilecek bir olanak da doğmazdı. Kâzım Karabekir ve onun emri altında Vali Hamit uyguladıkları bu şiddete teğet politika ile, Mustafa Kemal ise 10 gün boyunca bu politikanın uygulanmasına izin vererek cinayette ferî failler haline gelmişlerdir. Kısacası, Türkiye burjuvazisinin bütün ana politik-ideolojik akımları 15’lerin ölümünden değişen derecelerde sorumludurlar. Bütün temsilciler derken sadece iki büyük akım olarak Ankara hükümetini (Kemalizmi) ve İttihat ve Terakki’nin Enverci kanadını kastetmiyoruz. Aynı zamanda Vali Hamit Bey’de cisimleşen Mustafa Kemal muhalifi, İngilizci çizgiyi ve bundan ayrı olarak Erzurum’un “Muhafaza-i Mukaddesatçı” yerli eşrafını ve Trabzon’un (yine Salih Zeki’nin raporundaki ifade ile) “tamamen zenginlerden ibaret” burjuvazisini de bu suçun aslı olmasa da ferî suç ortağı sayıyoruz.

Bir cinayetin suçlularının belirlenmesi dar açısının ötesinde 15’ler katliamı bir başka ve daha derinde yatan siyasi gerçeği ortaya koymuştur. Bilindiği gibi, 1848 Alman devriminden itibaren Marksistler burjuvazinin devrimci karakterini yitirmeye başladığını, bunun gerisinde yatan en önemli faktörün ise yükselen güç olarak proletaryanın devrimlerde burjuvazi açısından bir korku kaynağı haline gelerek onun düzenle uzlaşma eğilimlerini arttırdığını saptamışlardı. Ekim devriminde Rusya’da bu eğilim doruğuna çıkmış ve hem Lenin’in savunmakta olduğu işçi-köylü ittifakının devrimin esas sosyal güçleri olacağı tezini, hem de ama bu ittifakın Lenin’in beklediği gibi bir “demokratik devrim”in motoru olarak kalmayıp Trotskiy’in ısrarla söylediği gibi proletaryayı köylülüğün desteğiyle iktidara getiren bir sürekli devrime dönüştüğünü göstermişti. Türkiye’nin 1918-1923 cumhuriyet devrimi, Rusya’dakinden sadece ülkede çok güçlü bir proletarya hareketi olmamasıyla ayrılıyor. Ama daha sınırlı da olsa proletarya hareketi sahneye çıkar çıkmaz (bu durumda TKF’nin ülkeye dönüşü) burjuvazi birdenbire en gerici mevzilere geri çekiliyor. Aslında kendi çıkarlarını korumak bakımından yaptığı siyasi bir hata değildir. Aşağıda ortaya koymaya çalışacağımız gibi, var olan somut konjonktürde TKF Türkiye burjuvazisine gerçekten bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. Bunu anlamak için konunun öteki boyutlarına girmemiz gerekiyor.

Katilin İttihatçılar olmasının komünistler açısından anlamını ise aşağıda bu boyutlarla iç içe tartışmamız gerekiyor.

11. Savaşa silahsız girmek

-Gördün mü ikinci motoru?
-İçinde kim var?
-Arkalarından gidiyorlar.
-İkinci motor birinciye yetişti
Bordaları bitti
Motorlar sarsılıyor
-Dalgalar sallıyor
Sallıyor dalgalar.
-Hayır
İki motorda iki sınıf çarpışıyor.
-Biz!
Onlar!
-Biz silahsız
Onlar kamalı.

Nâzım Hikmet

Bu boyutların ilki, TKF'nin Türkiye'ye dönüş tarzına ilişkin yönelişidir. Bu sorunu iki ayrı düzeyde ele almak gerekiyor. Bunlardan ilki dönüş kararının özüne ilişkin bir tartışmadır. İkincisi ise dönüşün biçimine, taktiklerine ilişkin bir tartışma.

İşin özü açısından bakıldığında TKF'nin dönüş kararı **bütünüyle doğrudur**. Bu mesele aslında komünistler açısından hayati bir yol ağzını temsil eder. Mustafa Suphi daha 1919 başından itibaren, önce Kırım, sonra Odesa'dan İstanbul'a ve Karadeniz sahillerine, anlaşıldığı kadarıyla Samsun ve Trabzon'a, sembolik tarzda söylersek küçük *Granma* 'lar yollamıştır.⁵¹ Elbette sadece sembolik anlamda: Tarihi *Granma* Fidel'in gerillalarını Küba'yı silahlı biçimde ele geçirmek üzere taşıyordu. Mustafa Suphi'nin gemileri ajitatörler yolluyordu Anadolu'ya. Sonra, bu yazının birinci faslında işaret ettiğimiz gibi, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasının ardından Odesa'daki Mustafa Suphi ile aralarında bir haberleşme olmuştur, ama bunun tam niteliği tarihi olarak açıklığa kavuşmamıştır. Buradan başlayarak partinin kurulmasından hemen sonra Türkiye'ye dönme kararına kadar yöneliş öz olarak bütünüyle doğrudur.

Komünistler, asla mücadelelerini, başka her türlü çelişkiye ve baskıya sırtlarını çevirerek yalnızca sınıf mücadelesiyle sınırlamazlar. Kitlelerin başka türden baskılara karşı mücadelesinin de ön saflarında yer alarak bu sorunların çözümünü sınıf mücadelesine ve proletarya diktatörlüğüne bağlamaya çalışırlar. Örneğin, Irak Komünist İşçi Partisi'nin yaptığı gibi, 2003'te ülke ABD ve müttefiki emperyalist ülkelerce işgal edildiğinde “Marksistlerin görevi ekonomik alanda örgütlenmektir” diye işgale karşı mücadeleyi burjuvazinin ve küçük burjuvazinin güçlerine terk etmezler. Ortada anti-emperyalist bir görev varsa (ki 1920'li yılların başlarında Anadolu'da böyle bir görev vardı) bu görevi en ön sırada karşılamaya, o mücadele

51 Fidel Castro ve 26 Temmuz hareketinin gerillalarının Sierra Maestra dağlarına çıkmak için kullandıkları derme çatma geminin adı *Granma* (“Nine”) idi.

içinde kitlelerin önderliğini ele geçirmeye çalışırlar. Bu bakımdan TKF'nin daha tam bir parti olarak oluşumunu tamamlamamış olduğu 1919 yılında da, kongresini yapıp partileştiği 1920 Eylülü'nden sonra da Türkiye'ye adım adım nüfuz etmesi ilke olarak bütünüyle doğrudur. Bu aslında tam da TKF'nin, daha sonra onun devamı olduğunu iddia eden Türkiye Komünist Partisi'nden ayrıldığı önemli bir noktadır: TKF sürgünde bir parti olmamak için ağır bedel ödemiş bir partidir. Bedelin böylesine ağır olması gerekmiyordu, ama anti-empyrist boyutlar taşıyan bir savaşa ve Saltanata karşı bir devrim potansiyeli taşıyan bir mücadeleye sahne olan Anadolu'dan uzak durmak nihayetinde sınıf mücadelesinin dışında kalmak anlamına geliyordu.

Devrim ve savaş dönemlerinde legalitenin sınırları

Ama biçim olarak ya da taktik anlayış açısından TKF'nin dönüş tarzı çok ağır hatalar içeriyordu. Bu hataları farklı biçimlerde ele almak ve sınıflandırmak mümkün. Biz işin üç ayrı boyutuna değineceğiz. Bunlardan ilki TKF yönetiminin bir yandan bir savaş ve devrim yaşandığının farkında olması ama bir yandan da aşırı derecede legal yöntemlere başvurusudur. Mustafa Suphi, dikkatli bir taktisyen olarak, Bakû'ya geldiğinden sadece iki ay sonra, daha partinin kuruluşundan önce, zaman kazanmak amacıyla Temmuz ayında Mustafa Kemal'e bir mektup yollayarak (en doğru deyim kullanırsak) bir nabız yoklaması yapmıştır. Bu bölümde Mustafa Suphi'nin çok ciddi hatalarını eleştireceğiz ama önceden söyleyelim. Türkiye komünizminin bu tarihi önderi, diplomasiyi çok iyi bilen, taktiklerini usta bir satranç oyuncusu gibi adım adım uygulayan, son derecede hesaplı bir politikacıdır. Bunları büyük ölçüde Lenin'den öğrendiği kanısındayız. Bu öylesine doğrudur ki, Mustafa Suphi TKF kafilesi ile Bakû'ya geldiğinde Moskova'daki elçilik görevine gitmekte olan Ali Fuat Paşa (Cebesoy) onunla karşılaşmasını hatıralarında anlatırken de, bu görüşmeyi Ankara'ya rapor ederken de tekrar tekrar "kurnaz" sözcüğünü kullanır.⁵² Tabii, Mustafa Suphi'nin bu taktik ve diplomatik incelikleri, devrimci politikayı salt bir ahlaka indirgeyen tipik Türk solcusunun doğasına aykırı geldiği için, Mustafa Suphi bu tür düşünen yazarlar tarafından devamlı olarak "işte davaya ihanet, işte burjuva kuyrukçuluğu" türünden suçlamalara maruz bırakılır.⁵³

Ne var ki taktiğin ve diplomasinin doğru kullanımı ancak strateji ve yöneliş doğru ise mümkündür. Yoksa bu tür taktikler harekete hiçbir yarar getirmez. Temmuz ayındaki mektup bir nabız yoklama olarak makul olabilir. Ama Mustafa Suphi, bu tür nabız yoklamalarda liderin tutumunun faktörlerden ancak biri olduğunu en azından son dönem deneyimlerinden bilecek bir durumdadır. Kendisi Bakû'da üs tutmuştur. Türkiye'ye dönüşünü hesaplarken bulunduğu bu şehirde, daha iki yıl önce, Rusya dışında Sovyet sistemine katılma yönünde en radikal hareket olan Bakû Komünü esnasında çok önemli bir olay yaşanmıştır. Bu Komün, ulusal çatış-

52 Yavuz Aslan, a.g.y., s. 303. Aslan, Ali Fuat Paşa'nın hatıralarında Mustafa Suphi'ye sık sık "kurnaz" demesinden etkilenmiş olacak ki, kendi de aynı terimi kullanıyor onu anlatmak için.

53 Bunun karikatür düzeyine taşınmış çeşitli örneklerini bu konudaki en tipik kitaplardan birini yazmış olan Emrah Cilasun'da bulmak mümkündür: *Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

malarla yaralı Kafkasya'da birçok ulusu (Taşnak taraftarı Ermenileri bile) bir araya getirebilmiş bir çokuluslu sovyet düzenine doğru bir ilk adımdır.⁵⁴ Ama İngiliz ve Türk basıncı altında Komün dağılmaya yüz tutmuş ve başta büyük Ermeni komünist devrimcisi Stepan Şaumyan olmak üzere Komün'ü yöneten 26 komiser kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu komiserler kırsal bölgede karşı devrimcilerce yakalanmış ve (Che'nin Bolivya'da CIA'nın katılımıyla yargısız infazına benzer biçimde) İngiliz emperyalistlerinin aktif onayıyla kurşuna dizilmişlerdir. Stepan Şaumyan ve Mustafa Suphi, yoldaşlarıyla birlikte, 1915'ten itibaren burjuva yağmacılığı temelinde aralarına kan girmiş olan bu iki ulusun komünist hareketleri için simge kahramanlardır.

Ama Mustafa Suphi, maalesef, Şaumyan ve 25 komiser arkadaşının katledilmesinin dersini çıkaramamıştır. Savaş ve devrim dönemlerinde, devrimcileri, olağan dönemlerden de daha büyük riskler bekler. Devlet otoritesi zayıfladığı, hatta bazen bütünüyle ortadan kalktığı için, devrimci önderler “kim vurdu”ya gidebilir. Şaumyan ve arkadaşlarınınki tam da böyle bir durumdur. Gerçek bir devlet ya da karşı devrim otoritesinin dışında, sıradan, yerel, kendinden menkul gruplar bile devrimci liderlere karşı gayet kıyıcı bir tutum takınabilir. Mustafa Suphi'nin bunu hesaplayamaması gerçekten şaşırtıcıdır.

Karşınızda iki tane rakibiniz var. Birini değerlendirmek daha zor. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, İsmet İnönü gibi kadrolar, geçmişleri İttihatçılıkta yatmakla birlikte o çizgiden bilinçli bir kopuş çabasını temsil ediyorlar ve en önemlisi, nesnel olarak bakıldığında anti-emperyalist bir karakter taşıyan bir mücadeleyi örgütlemeye girişmiş durumdalar. Yani “ilerici” rol oynuyorlar. **Bir an için** bu “ilerici” önderliğe güvenin, biraz nabız ölçmeyle el ele gittiğinde, yanlış olmadığını düşünelim ve şimdilik ikinci önderliğe geçelim.

Bu ikinci önderliğin, Enver ve İttihatçı arkadaşlarının hunhar ve utanmaz caniler olduğunu, o dönemde Mustafa Suphi'den daha iyi bilen ve açık açık söyleyen kimse yoktu. Bu soğukkanlı katillerin karşısında Mustafa Suphi ve TKF 1918'den beri mücadele veriyordu. Bunların “inlerine girilmiş”, Bakû'da kurdukları muvazaa partisi dağıtılmıştı. Daha önemlisi, Enver en önemli şovuna hazırlanırken Müslüman halklar önünde rezil edilmişti. Bu durumda oradan çok ağır bir saldırı gelmeyeceğine dair bir imanın kaynağı ne olabilirdi? Millî Mücadele döneminin önemli şahsiyetlerinden biri, doğru dürüst silahlı bir koruma gücü olmadan, üstelik yanında yüklü miktar altın lira olmak üzere Hobbes'un “doğa durumu” diye adlandırdığına benzer, üstelik kendine düşman bir katilin adamlarının cirit attığı bir ortama dalyor. Bu, devasa bir taktik yöneliş hatasıdır. Mustafa Suphi'nin Enver Paşa denen katil tarafından katlettileceği, sosyal olayların karmaşık doğasının izin verdiği kesinlik derecesi çerçevesinde, öngörülebilecek bir facia idi.

Bunu belirledikten sonra ilk önderliğe dönebiliriz. Onun elinde o aşamada daha az kan olduğu, gerçekleştirmeye soyunduğu misyonun daha az ikiyüzlü olduğu, hedefinin daha belirgin biçimde “ilerici” olduğu söylenebilir. Bu doğru olmakla birlikte, Cihan Harbi ertesinde ortaya çıkan gelişmeler, bu tür “ilerici” politik kad-

54 Bakû Komünü hakkında şu yazımızda bilgi bulunabilir: “Sınıf Mücadelesi Olarak Ermeni Soy-kırımı”, *Devrimci Marksizm*, sayı 23, İlkbahar 2015, s. 88-92.

roların, hatta **düzen yanlısı işçi partilerinin bile**, devrimcilere karşı bu tür cina-yetler işleyebileceğini gösteriyordu: 1921 Ocak ayından tam tamına iki yıl önce Almanya’da Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht’in, sosyal demokrat bir hükümet altında, onun bakanının izniyle, hatta azmettirmesiyle zalim biçimde öldürülmüş olduğu gayet berrak bir gerçek olarak ortadaydı. Friedrich Ebert, Scheidemann ve diğerleri Rosa ile Karl’ın uzun yıllar boyunca parti yoldaşı olmuştu! Onlar yaptıktan sonra Mustafa Kemal’e güven neden?

Kısacası, TKF ülkeye dönmeliydi dönmesine, ama bu şekilde, önderliğinin en güçlü isimleri bir arada, silahlı bir koruma birliğinin asgari de olsa güvencesi olmaksızın, karşı taraftan ne tepki alacağını bile tam bilmeden devrime katılmak üzere açıktan, ustaca da olsa sonuçsuz kalmaya mahkûm diplomatik manevralarla karşı tarafı “ikna” etmeye dayanan bir stratejiyi uygulamak, kendini en riskli duruma maruz bırakmaktan başka bir şey değildir.

Zamanlama sorunları

Marksist bir önderliğin taktiklerinin belirlenmesinde denklemin en önemli değişkenlerinden biri, belki de en önemlisi, zamanlamadır. Bir önderlik, nesnel durumun ve diğer öznel güçlerin her değişiminde taktiklerini tekrar tekrar gözden geçirmek zorundadır. Mustafa Suphi ve arkadaşları, daha önce belirledikleri taktik yönelişin 1920 sonunda artık geçerli olmadığını fark edememişlerdir. Mustafa Suphi, Mustafa Kemal ile “Tarihi Vazife” yazısında anlattığı 1919 ortası anlaşmasının ve daha sonra 1920 Temmuz-Eylül ayları arasında karşılıklı birer mektupla kurdukları iletişimin zaman aşımına uğramış olduğunu anlayamamıştır.

Nasıl ki 15’lerin katledilmesinin sırrını doğru düşünebilmek için bu yazının birinci faslında “üçlü iktidar” olarak betimlediğimiz nesnel durumu mutlaka hesaba katmak gerekiyorsa, Mustafa Kemal-Mustafa Suphi ya da Ankara-TKF ilişkisinin 1920 sonunda artık farklı bir evreye girmiş olduğunu anlamak için de yazının ikinci faslında anlatılan sürekli devrim dinamiklerini, Anadolu köylülüğünün askeri biçim altında ortaya çıkan burjuvaziden ayrışma eğilimlerini göz önüne almak gerekiyor. **1920 Eylül ayı Millî Mücadele’de bir dönüm noktasıdır.** Anadolu’nun dört bir köşesinde Saltanat yanlısı güçlerin yarattığı iç savaş yuvalarının tamamının temizlenmesini tek başına üstlenmiş olan Kuva-yı Seyyare’nin önderi Çerkes Ethem, Ağustos sonu-Eylül başı Yeşil Ordu’ya katılma yoluyla Sovyet komünizmi ile ittifaka girdiğinde nesnel durum bütünüyle değişmiş, buna bağlı olarak da Mustafa Kemal’in komünist harekete ilişkin yaklaşımı **180 derecelik bir dönüşe** uğramıştır. Bütün bunları temelleriyle birlikte bu yazının *Devrimci Marksizm*’in geçen sayısında yayınlanmış olan ikinci faslında anlattığımız için burada okura sadece hatırlatma yapmış oluyoruz, hiçbir ayrıntıya girmiyoruz. Ethem’in komünizmle ittifakı, Anadolu köylülüğünün Bolşevizmin hegemonyasına girmeye başladığı anlamına gelmektedir. Artık Mustafa Kemal bağımsız bir komünist harekete göstermelik olarak bile tahammül edilemeyeceğini görerek harekete geçmiştir. Genel yönelişindeki dönüşü ne kadar geniş bir taktikler yelpazesiyle somutlaştırmış olduğunu geçen sayıda ayrıntısıyla inceledik.

Mustafa Suphi’nin bu büyük değişime rağmen eski taktik yönelişi uygulamada

ısrar etmesi gerçekten anlaşılır gibi değildir. 1920-1921 yılbaşı dönemine gelindiğinde Mustafa Kemal Çerkes'le çoktan ciddi bir çatışma yaşamıştır. 28 Aralık'ta TKF kafilesi sınıra ulaştığında çatışma artık silahlı bir mücadele biçimini almanın eşliğindedir. Ankara'da komünist harekete taarruz başlatılmıştır. Ankara-Eskişehir merkezli Anadolu komünizminin en önemli birkaç önderinden biri olan Başkırt kökenli Şerif Manatov Sovyet vatandaşı olduğu için diplomatik sorun çıkmasını diye hapse atılmamış ve sınır dışı edilmiştir. Böyle bir ortamda Mustafa Suphi'nin ve TKF merkezinin eski taktik yönelişinde ısrar etmesi büyük bir hatadır.

Sorunun birazdan daha ayrıntılı olarak ele alacağımız bir boyutunun ilk işaretini şimdiden verelim. Mustafa Suphi'nin planı TKF kongresi biter bitmez (yol hazırlıklarının gerektireceği kısa bir zaman dilimi de hesaba katılmak kaydıyla) Türkiye'ye geçmektir. Demek ki mesela Eylül sonu-Ekim başı bir dönüş planlanmıştır. TKF'nin Türkiye'ye dönüşünün üç ay geciktirilmesindeki esas sorumluluk, Bakû Kurultayı'nda Komintern'in bundan sonra Şark dünyasındaki bütün siyasi çalışmalarını koordine etmek ve yönetmek üzere kurulmuş olan Şark Tebligat ve İcraat Şûrâsı'nındır. Bunun nedenlerine birazdan gireceğiz. Şimdilik zamanlama sorunu tartışılırken bu noktaya işaret ederek geçelim. Bunun ardında çok derin taktik, strateji, hatta ilke sorunları yatmaktadır. Şayet Eylül sonunda ya da Ekim'in ilk yarısında bir dönüş süreci yaşanmış olsaydı, Karabekir yine Kars'ta kafiyeyle gösterişli biçimde karşılayacak, Mustafa Kemal de tereddütlerle olsa bile Ankara'ya gelmelerini kabul edecekti. (Aralık'ta bile Karabekir'e verdiği cevapta bir takdir yetkisi bırakmış, "bir görüşün sonra karar verelim" tutumu takınmıştır.)

Evet, TKF heyeti Ankara'ya ulaştığında Ekim ayında kurulacak resmi TKF'ye katılmaya zorlanacaktı. Evet, daha sonra muhtemelen diğer komünistler gibi Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve arkadaşları da yargılanacak ve mahkûm edilecekti. Ama hiç unutulmasın o aşamada yargılananlar birkaç ay sonra hapishaneden çıkmış, daha sonra da yeniden bir komünist parti kurabilmişlerdir. Bu baskılarla Trabzon faciası arasında koskoca bir uçurum vardır.

Kızıl Alay

Mustafa Suphi ve TKF Merkez Komitesi'nin *1920 sonunun somut koşullarında* en akıllıca hayali ise silahlı birliklerini *yasal yoldan* ülkeye sokarak Millî Mücadele'nin askeri gücünü takviye etmek istemeleridir. TKF heyeti, Türkiye'ye dönüşünü yanında partinin askeri örgütü olmak üzere yapmayı planlamıştı. Bu, başka koşullar altında olanaklı olabilirdi elbette, ama o günün koşullarında olamazdı.

Mustafa Suphi'nin örgütlenmeye başladığı ilk günlerden itibaren bir askeri güç de oluşturmaya başlaması, burada anlatılanlar dolayısıyla ona legal parlamenter politikayı saplantı haline getirmiş bir reformist olarak bakma eğilimlerine karşı en büyük tektiptir. Hayır, ortada böyle bir sorun yoktur. Bunun başka bir örneğine daha önce TKF'nin kuruluşunu incelediğimiz yazıda işaret etmiştik. Yedi gün süren kongrenin ilk altı gününü açık olarak yapan parti, örgüt meselelerinin tartışılacağı yedinci gün yalnızca tam oy hakkına sahip delegelerin katıldığı bir kapalı celse düzenlemiştir. Üstelik bu, bir burjuva devletin değil bir Sovyet cumhuriyetinin

topraklarında düzenlenmiş bir kongredir.⁵⁵

Daha 1918’de bir inşa örgütü olarak kurulan Türkiye Sosyalist Komünistleri Örgütü’nden Mayıs 1920’de Bakû’da kurulan Türkiye İştirakiyun Teşkilatı’na ve oradan da Eylül 1920’de kuruluşu tamamlanan Türkiye Komünist Fırkası’na, Mustafa Suphi’nin önderliğindeki bütün örgütlerin en önemli gündem maddelerinden biri daima bir askeri örgütün de inşası olmuştur. Cihan Harbi’nde Rusya ile savaşırken esir düşmüş olan Osmanlı vatandaşları, TKF’nin inşasının en önemli insan kaynağını oluşturduğu için, bunların arasında bulunan subaylar ve elbette erat olarak görev yapanlar da, askerliğin gereklerini fazla bir teknik eğitim gerektirmeden yerine getirebilecek kadrolar olarak hazır insan gücüydü. Bunlar, esas olarak bir politik-ideolojik eğitim görüyorlardı. Başlangıçta bir bölük olarak kurulmuş olan birliğin alay düzeyine çıkarılması amaçlanmıştı; 1920’ye gelindiğinde bu amaca da ulaşılmıştı. Bu bölük ve daha sonra alay, Kızıl Ordu’nun bağrında çeşitli aşamalarda karşı devrimcilere karşı savaşa girmiştir. En son Kızıl Ordu’nun Kafkasya’daki 11. Ordusu’nun bağrında savaşmıştır. Alayın mevcudunun en son aşamada bine yakın olduğu biliniyor.

Türkiye solunun TKF konusunu tartışırken (bunu yazmak zorunda olan tarihçiler dışında) partinin askeri örgütünden hiç söz etmemesi, özellikle o dönemde hem partinin kurulduğu topraklarda (Rusya, Türkistan, Azerbaycan), hem de partinin devrim mücadelesine katılmayı amaçladığı topraklarda (Anadolu), iç savaşların ve uluslararası savaşların bütün şiddetiyle devam etmekte olduğu göz önüne alınırsa son derecede semptomatiktir. Tarihçiler arasında dahi komünist geleneğe sahip çıkanlar, diyelim komünizme en ufak bir sempatisi olmayan bir Yavuz Aslan kadar askeri soruna ayrıntılı biçimde değinmezler. TKF örgütlenmesinin tarihinin çok çeşitli boyutları konusunda, özellikle Mete Tunçay’ın ve son dönemde TÜSTAV’ın (en başta Erden Akbulut’un) çalışmaları sayesinde çok geniş bir literatür oluşmuştur; ancak, askeri örgütlenme hep ikinci planda ele alınmıştır. Ama tarih literatürünü bir yana bırakalım. Türkiye’nin bugünkü sosyalist-komünist hareketinin TKF’nin kuruluşunun 100. yılı vesilesiyle yaptığı propaganda ve teori çalışmasında da askeri örgüt hiçbir biçimde öne çıkarılmaz. Bunun bugünkü sosyalist solun Mustafa Suphi’nin TKF’sinden ne kadar uzak düştüğünü gösterdiği ortadadır. ***TKF konusunda yazılanlar arasında partinin, proletarya diktatörlüğünün güncelliği, proletarya enternasyonalizminin vazgeçilmezliği konusundaki ısrarı ve Türkiye topraklarında yaşayan diğer halklara (ezilen halklara) ilişkin Leninist politikaları üzerinde durmayan, bir de askeri örgütlenmesinden söz etmeyen, TKF’ye sadece görünürde sahip çıkıyor, onun özgül, ayırıcı özelliklerini görmezden gelerek genel bir komünizm edebiyatıyla yetiniyor demektir.***

Mustafa Suphi’nin burada tartıştığımız hatası, burjuva parlamentarizmine ister istemez tutsak kalmış olan bu yaklaşımlardan farklı, taktik yöneliş düzeyine ilişkin bir hatadır. TKF Merkez Komitesi’nin, tam Ankara hükümetinin Çerkes Ethem’le askeri çatışmaya girmenin eşiğinde olduğu koşullarda Sovyet topraklarından Türkiye (Osmanlı) sınırına yanında tepeden tırnağa silahlı bir askeri birlikle gelmeyi planlamış olması bile bu taktik yönelişin nasıl çelişkilerle dolu olduğunun kanıtı

55 Bkz. “Türkiye’nin Bolşevik Partisi”, a.g.y., s. 181.

dır.⁵⁶ En hassas yönetici kadroları Osmanlı ordusunun paşalarından oluşan Ankara hükümetinin bunun karşısında paranoyaya kapılacağı ve böyle bir taktiği “dış gösterme” olarak algılayacağı açık değil midir?

İstihbarat faciası

TKF önderliğinin zamanlama hatasının, yani nesnel durumun değiştiğini kavrayamamasının nedenlerine dönersek, en önemli unsur olarak, savaş ve devrim dönemlerinde özel bir önem kazanan istihbarat faaliyetinin TKF’de çok zayıf olduğu konusunda bir kuşku doğmaması olanaksızdır. Anadolu’daki durum tartışılırken Mustafa Suphi’nin birçok konuda tam bilgiye sahip olmadığı anlaşıyor. Bunların arasında en çarpıcısı, Mustafa Kemal’in kurdurduğu muvazaa partisi resmî TKF’yi İttihatçı bir oluşum sanmasıdır. Burada gayet dikkatli davranıyoruz. Sol liberaller gibi, Mustafa Suphi’nin diplomatik bir açıklamasını onun gerçek fikri olarak sunma hatasına düşmüyoruz. Mustafa Suphi’nin Kars’a ulaştığının ertesinde 1 Ocak tarihinde, TKF’nin Bakû’da kalmış olan Dış Bürosu başkanı İsmail Hakkı’ya yazdığı mektupta söylediklerinden hareket ediyoruz. Mustafa Suphi’nin bu mektubu ve onun yanı sıra Ethem Nejat ile birlikte imzaladıkları bir başka belge, partinin istihbaratının ne denli büyük zaafı içinde olduğunu inanılmaz örnekleridir. Burada Yeşil Ordu konusunda “bir nevi dini teşkilat” diyor, Nâzım (Resmor) Bey “İttihat Terakki’nin ikinci safında biri” olarak küçümseniyor. Önce hafi (gizli) Türkiye Komünist Partisi’nin, ardından Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası’nın Yeşil Ordu içinde çalıştığından, Şerif Manatov’dan, Baytar Hacıoğlu Salih’ten ve diğerlerinden kelime yok. Daha vahimi, Mustafa Kemal’in kurdurduğu resmî Türkiye Komünist Fırkası şöyle betimleniyor: “Şarkta ve Türkiye’de komünizm lehine başlayan büyük ve seri cereyandan istifade etmek isteyen İttihat ve Terakki yârânı, idare-i hükümeti daima elinde bulundurmak gayesiyle Ankara’da Komünist Fırkası merkezi heyeti teşkil ediyorlar.” Resmî TKF Ekim ayında kurulmuştur. Ocak ayına geldiğimizde Mustafa Suphi bu partinin Mustafa Kemal’in “büyük ve seri” komünist cereyanı kendi avucunun içinde tutmak için kurdurduğu bir parti olduğunu hâlâ öğrenememiştir!⁵⁷

Denebilir ki uzaktan yorumu güç olgulardır bunlar, Mustafa Suphi yanıltmış olabilir. Çok önemli bir olgudan söz ediyor olduğumuz için doğrusu pek kolay kabul edilemeyecek bir açıklama. Bir devrimci önder düşmanının kim olduğunu tam bilmeden nasıl taktik belirleyebilir? Ama işin bunun da ötesine giden bir boyutu var. Mustafa Suphi bu mektupta İsmail Hakkı’ya resmî TKF’nin kimler tarafından yönetildiğini anlatıyor. Celal (Bayar), Hakkı Behiç, Yunus Nadi, Tevfik Rüştü (Aras) gibi önemli şahsiyetler hakkında belli ki en temel bilgileri yeni edinmiş ki Kars’tan Bakû’ya bu çok basit bilgileri uzun uzun yazıyor! Buradan anlıyoruz ki sorun bir yorum sorunu değil, sorun bir bilgilenme sorunu. Bu yüzdendir ki Mustafa Suphi, Moskova Sefiri sıfatıyla yola çıkmış olan Ali Fuat Paşa ile görüştüğten sonra İsmail

⁵⁶ Bu gerçekleşmemiştir zira Kızıl Alay yolda Ermeni birliklerinin saldırısına uğrayarak geri çekilmiştir.

⁵⁷ *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-2*, çev. Yücel Demirel, İstanbul: TÜSTAV, 2004, s. 11-15.

il Hakkı yoldaşına bir sonraki (tarihsiz, ama 5 Ocak'tan önce yazılmış olmalıdır) mektubunda şöyle diyecektir:

[Ali Fuat Paşa'nın] mufassal beyanatından [ayrıntılı açıklamalarından] memleket-te bir hükümet komünizmi esaslarının hazırlandığı anlaşılıyor. Mamafih [yine de], her ne şekilde olursa olsun fırkanın teessüs [oluşma] ve meclis-i Millî için mesleki intihab [meslek temelinde seçim] esasının kabulüne doğru gidilmesi komünizme ait fikirlerin geniş mikyasta intişarına [ölçekte yayılmasına] yol açmaktadır. Ancak bu ilk devr-i inkişafat [gelişme döneminde] mesleğe [komünizm öğretisine] ve fakir halkımıza hakikaten merbut [bağlı] olanlarla komünizm şiarı altında siyasi spekülasyona girenleri tefrik etmek [ayırt etmek] ve ona göre dostu, düşmanı ayırmak gibi mühim bir vazife karşısında bulunuyoruz.⁵⁸

Görüldüğü gibi, Mustafa Suphi Ali Fuat Paşa ile görüşür görüşmez yeni partinin “hükümet komünizmi” amacıyla kurulmuş olduğunu kavramıştır. Yani bir yorum kapasitesi eksikliği değil, daha önce bilgi eksikliği söz konusudur. Tekrarlıyoruz: resmi TKF kurulalı iki ay olmuştur! Ama Mustafa Suphi doğru bilgiye şimdi erişmiştir!

İnsan karşıtlarından da öğrenebilmelidir. Ankara, bütün Millî Mücadele döneminde, ama özellikle 1920'de Enver sahneye çıktıktan sonra, İttihatçılığa karşı bir rekabet ve mücadele içinde hareket etmiştir. Mustafa Kemal, kendi iktidarına en büyük tehdidin Enver'den gelebileceğini gayet iyi bilmektedir. Dolayısıyla, İttihatçıların içinde hangi fikirlerin ve taktiklerin geliştirilmekte olduğu konusunda istihbarata çok önem verdiği anlaşılıyor. Şayet Şevket Süreyya'nın aktardıkları doğru ise, Kemalist hükümetin İttihatçıların içindeki casusları Hayreti Bey ve Saffet (Arıkan) aracılığıyla özel mektuplara varana kadar izlemesi söz konusudur.⁵⁹ Ama bu örnekten bağımsız olarak, Mustafa Suphi'nin Ankara'ya bir ya da iki adam yerleştirerek (ya da var olan kadrolardan devşirerek) onları, tamamen Kemalist görünüm altında çevrelerine güven verme temelinde yalnızca istihbarat toplamak üzere kullanmaması ciddi bir hatadır.

Bunun da ötesinde, Ankara'da olayların içinde olan ve gelişmelerden günbegün haberdar olan komünistlerle, bunlar ister Sovyet Rusya temsilcileri olsunlar, ister Ankara-Eskişehir komünizminin unsurları, Bakû arasında haberleşme yokluğu da anlaşılır gibi değildir. Sovyet temsilcileri ile TKF arasında bizim erişebildiğimiz belge ve bilgilerden anlayabildiğimiz kadarıyla en ufak bir koordinasyon ve haberleşme yoktur. Kasım-Aralık 1920'de Ankara'da yaşanan her şeyi, Sovyet diplomatik temsilciliğini vekâleten yürüten Upmal Angarski içinden izliyor. Üstelik basit bir diplomat tutumuna değil, bütünüyle devrimci bir tutuma sahip bir Rusya komünisti. Ama o her şeyi bildiği halde Mustafa Suphi ve MK bilmiyor.

Bütün bunların vahim hatalar olduğu kanaatindeyiz. Mustafa Suphi'nin Ankara'daki nesnel durumun bütünüyle değişmiş olduğunu görerek taktik yönelişini değiştirmesi için durum hakkında bilgisinin olması gerekirdi. Ama bu bilgi yoktu!

⁵⁸ a.g.y., s. 17.

⁵⁹ Şevket Süreyya Aydemir, a.g.y., s. 568 ve 571.

Mustafa Suphi'nin istihbarat yokluğunun yanı sıra belli ki kör bir noktası da vardır. En çarpıcı mesele Şerif Manatov ile yola çıkmadan önce Bakû'da yaptığı görüşmede yeterince bilgi edinmemesi ya da belki edindiği bilgiye önem vermemesidir. Manatov deneyimli ve becerikli bir komünist örgütçüdür. Ankara tarafından sınır dışı edilmiş olması ek bir uyarıdır. Üstelik Manatov daha sonra Mustafa Suphi'yi dönüş fikrinden vazgeçirmeye çalıştığını da belirtmektedir. Aşağıda Şark Şûrâsı sorununu ele aldığımızda Mustafa Suphi'nin kör noktasının nereden doğmuş olabileceği konusunda daha berrak bir fikir edinebileceğimizi umuyoruz. Bunun asıl sorumlusu Mustafa Suphi'den başka bir komünist güç olabilir.

12. Bolşevizm-Enver Paşa ilişkisi ve TKF

*Göğsümde 15 yara var!
Sarıldı 15 yarama
kara kaygan yılanlar gibi karanlık sular!
Karadeniz boğmak istiyor beni!
Kanlı karanlık sular!!!
Saplandı göğsüme 15 kara saplı bıçak.
Kalbim yine çarpıyor,
Kalbim yine çarpacak!!!*

Nâzım Hikmet, 1925

TKF üzerine Türkiye sol literatürünün tuhaflikları arasında bir başka nokta daha vardır. Bu literatür, 15'ler katliamı sonrasında Bolşeviklerin Kemalizme sert bir tepki vermemiş olması konusunda eleştiri yapmayı görev bilmiş, hatta zaman zaman bunun Komintern İkinci Kongresi kararlarının ihlali anlamına geldiğini de söylemiştir. Ama, bilebildiğimiz kadarıyla, Bolşeviklerin ve Komintern'in Enver Paşa ve avenesine yönelik politikasına asla bir eleştiri yöneltmemiştir. Son 30-35 yıldır sol liberalizmin güçlü etkisi altında "İttihatçılık" ve "İttihatçı zihniyet" tam bir günah keçisi durumuna getirildiği halde, sol liberallerde hâlâ o yönde bir girişim görülüş değildir.

Biz, bu politikanın son derecede büyük yanlışlarla dolu olduğu kanaatindeyiz. Geçerken şunu söyleyelim: Mustafa Suphilerin ölümünden sonra Sovyet Rusya'nın önce çok uzun süre sessiz kalması, sonra da Mart ayında Ankara ile bir anlaşma imzalaması eleştiriye açıktır. Biz sadece bu konuda ciddiyetsiz, ezbere bir tutum alınmasına karşıyız. Bu olayın üzerine yaşanan gelişmeler konusunda tarihyazımının henüz yeterli bilgi sunmuş olmadığını göz önüne alarak eleştirinin gerçekten sağlam temellere dayandırılabilmesi için araştırmalara hız verilmesi gerektiğini eklemek isteriz. Bilgimiz sınırlı ama bir veri var elimizde. Bizce Bolşevikler 15'lerin katilinin Küçük Talat olduğunu biliyordu. Yukarıda buna ilişkin bir delil görmüş bulunuyoruz: Hüseyin Fevzi Bey 1921'de Ali Fuat Paşa'ya İttihatçıların belgelerini teslim ettiğinde Küçük Talat'ın Rusların "menfuru" olduğu bu belgelerden görüle-

biliyordu.⁶⁰ Bu konuda daha fazla araştırma mutlaka yapılacaktır, yapılmalıdır. Ama bu doğruysa, bu, onlara, Kemalizm’le ilişkilerinde nasıl bir tutum takınacakları konusunda yol göstermiş olabilir. Burada işin içine Mustafa Suphi ve arkadaşlarına Erzurum’dan itibaren uygulanan muamele giriyor elbette. Bunun basit bir kendiliğinden halk hareketi olarak görülemeyeceği dışarıdan bakıldığında bile bellidir. Ama unutulmasın, Ankara yönetimi, en azından Karabekir, bu tiyatroyu Sovyetler Ankara’dan uzaklaşmasın düşüncesiyle benimsemiştir. Yani Ankara’nın kendini savunacak bir mazereti vardır. Moskova’nın da bu mazerete inanmasa da söyleyebilecekleri sınırlıdır. Devletler arası ilişkilerde işe kişiler arası ilişkilerden farklı bir mercek bakmak gerekir. İşin içinde başka faktörler de vardır. Ama dediğimiz gibi biz, eleştirel yaklaşılması gerektiğini kabul etmekle birlikte bu konuda kesin fikir belirtmeden önce daha büyük bir bilgi birikiminin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Oysa öteki konuda yeterince bilgimiz vardır. Ve o konuda Sovyet Rusya yönetimi **bu politikadan sorumlu olduğu ölçüde** onun, ama çok daha fazla Komintern Yürütme Kurulu’nun ve onun 1920 Eylül ayından itibaren Doğu’nun partileri konusundaki yetkili organı Şark Şûrâsı’nın çok büyük yanlışlar yaptığını düşünüyoruz.

İttihatçılarla Bolşevikler arasındaki ilişkinin nasıl başladığı biliniyor ama neden başladığı bilinmiyor. Önceleri baş oyuncular, İttihatçılar tarafında Talat Paşa ve Enver Paşa, Bolşevikler tarafında ise Karl Radek’tir. Sahne ise bir Berlin hapishanesi. Radek, gerçek anlamda çokuluslu, birçok dil konuşan bir Bolşevik Partisi yöneticisidir. Alman Kasım devrimi (1918) başlar başlamaz oraya koşmuş, 1919 Ocak ayında patlak veren ve Rosa Luxemburg ile Karl Liebknecht’in öldürülmesine sahne olan, Berlin proletaryasının ayaklanmasında yer almış ve bu nedenle karşı devrimciler tarafından dava öncesi tutukluluk uygulamasıyla Moabit Hapishanesi’ne kapatılmıştır. 1919’un ilk yarısını hücrelerinde geçirdikten sonra çok daha rahat bir ortama nakledilmiş ve istediği politik ve entelektüel şahsiyetlerle görüşme hakkı verilmiştir. Ocak 1920’ye kadar kaldığı bu ortamda çok sayıda önemli insanla görüşmüştür. Bu ortama kendisi “politik salon” adını vermiştir. (Bilindiği gibi “salon” kelimesi tarihte Fransız devrimi öncesinde o ülkede yaşanan büyük düşünsel ve politik mayalanma sürecinde evlerini (“salonlarını”) önemli aydın ve politikacılara açan birtakım açık fikirli insanların (kadınların) salonlarından ilhamla bir bakıma siyasi fikir kulübü gibi bir anlam taşımıştır.) Radek Alman devriminden Rusya’ya dönüşüne kadar olan sürede yaşadıklarını 1926’da bir Rus edebiyat dergisinde “Kasım” başlığıyla yayınlamıştır. Ekim devriminin büyük tarihçisi E. H. Carr da bunları İngilizceye çevirmiştir.⁶¹

Radek’in “politik salon”a geçirildikten sonra, ilk görüştüğü kişiler arasında Talat ve Enver de vardır. Onlara ilişkin yazdıkları şöyledir:

İlk misafirlerim arasında ikisi, sabık Sadrazam Talat Paşa ile onun Harbiye Nâzırı, Trablusgarp kahramanı Enver Paşa idi. Türkiye’de uğradıkları hezimetten sonra

60 Bkz. yukarıda 29 No.lu dipnotunun ana metni.

61 E. H. Carr/ Karl Radek, “November. A Page of Recollections”, *Soviet Studies*, cilt 3, sayı 4, Nisan 1952. Neredeyse 70 yıl önce yayınlanmış bu dergi makalesini bizim için kazıyla çıkaran yakın arkadaşımız E. Ahmet Tonak’a yaptığı katkı için teşekkür ederiz.

Berlin'de yarı-illegal koşullarda kalıyorlar (Müttefikler onların kendilerine verilmesini talep ediyorlardı) ve Türkiye'nin bundan sonra nasıl savunulabileceğini tasarlıyorlardı. Enver hezimetten sonra Almanya'ya Sovyet Rusya'dan illegal yollardan geçerek gelmişti ve Alman militaristlerine, şayet Müttefik güçlere karşı mücadele etmekte ciddi iseler, Sovyet Rusya'nın artık hesaba katılması gereken bir yeni ve büyüyen dünya gücü olduğu fikrini ilk kez aktaran kişiydi.⁶² Talat'ı Brest-Litovsk⁶³ döneminden tanıyordum. Orada onu galipler masasında görmüş-tüm. Burada Berlin hapishanesinde, çökmüş bir adamdı, nasıl babasının da kendisinin de telgrafçı olduğunu anlatıyor, Müslüman Şark'ın kendini ancak halk kitlelerinin desteğiyle ve Sovyet Rusya ile ittifak içinde kölelikten kurtarabileceğini söylüyordu. Türkiye'yi uğradığı yenilgiden sonra savunmakta olan Kemal Paşa'yı öyle bir anlatıyorlardı ki, her ne kadar Kemal kendini sabık Jön Türk rejiminden ayırmak zorunda hissetse de, aralarında esaslı hiçbir farklılık yoktu, kendileri de yurt dışında ona yardım toplamaya çalışıyorlardı. Onları Rusya'ya gitmeye ikna etmeye çalıştım, Enver böyle de yaptı daha sonra. Talat Paşa, insanlık dışı katliamlar dolayısıyla Ermeniler tarafından öldürüldü. Ermeni sorununu tekrar tekrar tartıştık. Talat izlediği politikayı savunmuyordu ama Ermenileri iç kargaşa vesilesi olarak kullanan Müttefiklerin kuşatması altında, en zalim tedbirleri almaya zorlandıklarını söylüyordu. Talat'ın doğuştan gelen müthiş zekâya ve iradeye sahip bir adam olarak özellikleri bana çarpıcı geldi; kırık bir Almanca Fransızca karışımıyla konuşuyordu. Kendisini Fransızca ve Almancada rahatça ifade eden Enver Paşa ise karakter olarak sinirliydi, dengesini bütünüyle yitirmiş ve ülkesi için değil de kendi konumu uğruna mücadele etmekte olan istikrarsız bir adam izlenimini doğuruyordu.⁶⁴

Geçerken söyleyelim ki şeytani bir zekâya sahip ve Almanya'dan hapisten dönerken dört sandık dolusu ekonomik durum hakkında yazılar, Alman komünist literatüründe ne varsa hepsi vb.'nin yanı sıra, "Rusya'da o aşamada henüz tanınmayan Einstein'ın çalışmalarını" da taşıyacak kadar aydın bir Bolşevik'in izlenimleri bizim için son derecede anlamlıdır. Özellikle de Enver için söylediği "dengesini bütünüyle yitirmiş ve ülkesi için değil de kendi konumu uğruna mücadele etmekte olan istikrarsız bir adam" değerlendirmesi. Yukarıda bunun örneklerini biz de vermiş bulunuyoruz, daha önceki çalışmalarımızda da Enver'in bu yanlarına değindik. Enver Paşa kadar önemli tarihsel şahsiyetlerin ve onların günümüzde dengi olanların güdülerini iyi anlamak her Marksist açısından çok önemlidir. Nelere başvurabi-

62 Bütün bildiklerimiz, Radek'in Enver'in Almanya'ya Sovyet Rusya yoluyla kaçmış olduğuna dair bilgisinin yanlış olduğunu gösteriyor. Enver de Talat ve diğerleriyle birlikte Türkiye'den bir Alman denizaltısıyla kaçmıştır. Radek'in hatası muhtemelen Enver'in, daha önce merkezî askeri üssü olarak belirlemiş olduğu Kafkasya'ya, Halil Paşa'nın yanına geçmeyi denemesi, ama bindiği geminin Karadeniz'in hırçın sularında kazaya uğraması olayını Radek'e anlatmış olmasıdır. Radek yıllar sonra Karadeniz'e çıkışı Sovyet Rusya'ya yönelme olarak hatırlıyor olmalıdır.

63 Devrimci Rusya ile Merkez ülkeleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı vb.) arasında 3 Mart 1918'de imzalanan barış antlaşmasının görüşmelerinin yapıldığı kent. Bugün Belarus sınırları içindedir.

64 E. H. Carr/ Karl Radek, a.g.y., s. 419-420.

leceklerini kavrar böylece insan.

Radek kendisi yazmıyor ama Moabit Hapishanesi'nde Talat ve Enver'le *defalarca* görüştüğünü biliyoruz. Çünkü Ermeni sorununu Talat'la "defalarca" tartıştıklarını geçerken belirtiyor. Söz konusu olan Enver olsaydı daha sonra Moskova'da konuşmuşlardır diyebilirdik, ama Talat hiçbir zaman Berlin'den çıkmamıştır. Görüşmelerinin ne olduğunu az çok biliyoruz. Radek onlara Rusya'ya gitmelerini önermiştir, Enver gitmiştir de. Dolayısıyla ortada bir ittifak teklifi olduğu bellidir. O kadar büyük bir yakınlık kurulmuştur ki, Ocak ayında Radek Rusya'ya dönerken Enver'i de yanında götürmek üzere hazırlanmıştır. Ama kendisi, güvenlik mülahazalarıyla, uçakla gitmekten son anda vazgeçerek Polonya'dan trenle dönmeye karar verince birlikte gidememişlerdir. (Enver'in uçağı ise düşecek ama Enver yara almadan kurtulacaktır!)

Bu yakınlığın nasıl bir evrim geçirdiğini birazdan inceleyeceğiz ama ilk soruyu sormamız kaçınılmaz: Bu ziyaretler silsilesini başlatan ne olmuştur? Savaş sırasında yüz binlerce Ermeni'yi çoluk çocuk demeden katleden bir partinin liderleri ile hapisteki bir Bolşevik arasındaki ilişkiyi kim kurmuştur? İlişkiyi kuran ne amaçlayarak kurmuştur? Radek'in Enver gibi sakıt ve sabık bir katili sırtlayıp yanında Moskova'ya götürmekten çıkarı ne olabilir?

Radek'le İttihatçıların nasıl temasa geçtiklerini anlayabilmek için, Enver'in Cihan Harbi'nin hemen öncesinden başlayarak Alman emperyalizmiyle iç içe çalıştığını, İmparator II. Wilhelm'le kişisel dost haline geldiğini, Osmanlı ordusunun savaşta Alman generallerince yönetildiğini hatırlamak lazım. Savaş bittiğinde de İttihatçı şefler memleketten bir Alman denizaltısıyla kaçmış ve Berlin'e yerleşmişlerdir. Yukarıdaki alıntıda Radek Enver'in Alman militaristlerine Sovyet Rusya'nın önemini anlatan ilk insan olduğuna dair, muhtemelen Enver'in şişik egosunun ürünü olan bir öykü olarak kendisine anlattığı bir hikâyeyi aktarıyor. Yani Enver ve Talat Alman emperyalistleri ve militaristleri ile hâlâ temas içindedir. Radek'in "politik salon"unda konuk kabul etmesinin olanaklı hale getirilmesi, muhtemelen Alman genelkurmayının bir planının ürünüydü. İttihatçılar Alman emperyalizmiyle ittifaklarını devam ettiriyorlardı. Ya Almanlar, ya Enver, ya ikisi birden, Müttefiklerin saldırgan politikalarına karşı Sovyet Rusya ile bir ittifak içine girme fikrini üretmişti. Kısacası, Enver ve Talat'ın Radek'le teması doğrudan doğruya bir ittifak tesisi içindi. Radek, eğer yalan söylemiyorsa, onlara Rusya'ya gitmelerini tavsiye ettiğini söylediğine göre, Alman genelkurmayı kendisine daha önce bu teklifi yapmış olmalıdır.

Bu teklif üzerine Radek, anlaşılan, Sovyet yönetiminden bağımsız biçimde Sovyet Rusya'nın dünya sisteminden doğacak tehlikelere karşı savunulması için bir strateji inşasına girişmiştir. Yukarıda kurduğumuz senaryo, Carr'ın Radek belgesine girişte anlattıkları ile tutarlı görünmektedir. Rusya ile Almanya arasında bir ittifak fikrinin Alman tarafındaki en ciddi savunucusu, o sıralarda Alman Genelkurmay Başkanı olan Hans von Seeckt'tir. Seeckt İttihatçı paşaları, özellikle Enver'i yakından tanımaktadır, çünkü II. Wilhelm tarafından 1917'den itibaren General von Bronsart'ın yerine Osmanlı ordusuna Genelkurmay Başkanı olarak tayin edilmiştir. Carr, her ne kadar Seeckt hapishaneye Radek'i ziyarete gelmediyse de emrindeki subaylardan Köstring adında birinin Radek'le temas içinde olduğuna işaret ediyor.

Köstring, daha sonra Enver'in Moskova'ya uçuşunu düzenleyen subaydır.⁶⁵ Ayrıca general olduktan sonra Moskova'ya askeri ataşe olarak gönderilmiştir.⁶⁶ Radek ayrıca 1923'te Ruhr bölgesinin Fransa tarafından işgali esnasında Almanya'nın Versay Antlaşması'na karşı ayağa kalktığı dönemde, Almanya Komünist Partisi ile aşırı sağ milliyetçilik arasında bir diyalog kurulması anlamına gelen "Schlageter çizgisi"nin de mimarıdır.⁶⁷

Radek "politik salon"unda sadece Alman militarizminin temsilcileriyle diyalog kurmamıştır. Alman burjuvazisinin önemli temsilcileriyle de görüşmüştür. Bunlar arasında Almanya'nın o dönemde en önemli emperyalist şirketlerinden biri olan AEG firmasının Yönetim Kurulu Başkanı olan (daha sonra Dışişleri Bakanlığına getirilecektir) Walter Rathenau da vardır. Rathenau daha sonraki ziyaretlerinde şirketin genel müdürünü de yanında getirecektir. Kısacası, Alman burjuvazisi ve ordusu, Radek ile birtakım ortak işlerin hazırlanması için pazarlığa geliyorlardı.⁶⁸ Carr, Radek'in makalesinin daha sonra broşür olarak yayımlandığına ama Alman ricali ile görüşmelerin broşürden çıkarıldığına işaret ediyor. Biz Radek'in bir devletin, yani Sovyet Rusya'nın yöneticilerinden biri sıfatıyla bu tür görüşmeler yapmasını yadırgamıyoruz. Devrimin ardından kurulan Sovyet Rusya-Almanya ittifakı başka bir tartışmanın konusudur. Biz, Enver ve Talat Paşaların bu işin içine üçüncü ortak gibi katılmasını sorguluyoruz.

Bundan sonra Sovyet Rusya-Enver ittifakı hızla ilerlemiştir. Hatırlanacağı gibi, Bakû'da 1920 baharında, Mustafa Suphi'nin yokluğunda İttihatçı şeflerin önderliğinde bir Türk Komünist Fırkası kurulmuştur (Mustafa Suphi Bakû'ya gelir gelmez bunu dağıtacaktır). Yine 1920 Nisan ayında Cemal Paşa Moskova'ya gelecek ve Sovyet Rusya yöneticileriyle görüşmelere başlayacaktır. Sonra Haziran ayında Enver bir sürü kazalı yolculuktan sonra nihayet Moskova'ya ulaşacaktır. Artık kod adıyla "Ali Bey misyonu", Sovyet devletinin ve Komintern'in bütün İslam dünyasına yönelik olarak önemli bir kozu haline gelmiştir.

Burada durarak Radek'in dışındaki Sovyet önderliğinin bu konudaki tutumuna ilişkin bir soru soralım: Lenin, Trotskiy ve diğerleri Radek'in bu projesini nasıl kar-

65 Okur az önce de Radek'in Enver'i uçakla Moskova'ya götürme planından söz ettiğimizi hatırlayarak şaşırabilir. Ayrıntısına girmeyelim ama Enver'in Moskova'ya gidişi Ocak'ta başlayarak defalarca denenmiş ve ancak Haziran'da gerçekleşmiş bir tuhaf maceradır.

66 Carr, a.g.y., s. 403.

67 Pierre Broué, *Histoire de L'Internationale Communiste 1919-1943*, Paris: Fayard, 1997, s. 293-309. Bu, o dönemde birçok komünistte bir sosyal yurtseverlik izlenimi bırakmış bir taktik çizgidir. Bunu burada vurgulamamızın nedeni ikili: Öyle görünüyor ki, Radek hem çok hızla orijinal taktikler geliştirme hevesinde bir politikacıdır, hem de sağcı, milliyetçi, gerici güçlerle ittifaka çok kolay başvurabiliyor.

68 Yanlış anlaşılmasın: Rathenau ile Seeckt'in Radek'e aynı politik önerilerle gelip gelmediğini bilmiyoruz. Rathenau, Radek'i ziyarete geldiği dönemden üç yıl sonra, Haziran 1922'de aşırı sağcı bir örgütün suikastine kurban gidecek, Almanya Komünist Partisi, bu olay üzerine, başka şeylerin yanı sıra, Seeckt'in Genelkurmay Başkanlığı görevinden alınmasını talep edecektir (Broué, a.g.y., s. 255). Tabii, bu 1919'da iki şahsiyetin Radek'le görüşmelerinde benzer tavsiyelerde bulunmadıkları anlamına gelmez. Radek ayrıntıya girmiyor, ama anlattıklarından her ikisinin de Almanya ile Sovyet Rusya arasında bir işbirliğini savunduğu anlaşılıyor.

şılamaşlardır? Bu sorunun ayrıntılı cevabını bilmiyoruz ve bu meseleyi incelemeyi önümüze bir görev olarak koymuş bulunuyoruz, gerekli kaynakları toplamakla meşgulüz. Şimdilik bizim izlenimimiz Almanya'dan döndükten sonra Sovyet Rusya hükümetinde değil Komintern'de görev alan Radek'in etkisi altında Komintern'in Yürütmesi'nin Enver Paşa'ya ittifak fikrine kazanıldığı, Sovyet devletinde ise tepkinin ikircikli olduğudur. Bizce Sovyet hükümeti içinde, önce Cemal, sonra Enver ile görüştürülen Dışişleri Halk Komiserliği (Komiser Çiçerin'dir, Komiser Yardımcısı ise Karahan) bu fikre kazanılmıştır; buna karşılık hükümetin geri kalanının, en azından Lenin'in fikirleri aslında bu yaklaşımla en azından örtülü olarak uyumsuzdur. Bu önermenin (Komintern Yürütme Kurulu'na ilişkin) ilk yarısının bütünüyle doğru olduğu kanaatindeyiz; buna karşılık (Sovyet devletine ilişkin) ikinci yarısı konusunda sadece bir izlenimin söz konusu olduğunun altını çizmek isteriz.

Enver'in İslam dünyasındaki prestijinden yararlanarak kurmaya giriştiği İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği lideri olarak Bakû'ya davet edildiğini biliyoruz. Bizim zaman içinde gittikçe gelişen bir kuşumuz var: Bakû Doğu Hakları Kurultayı bir ihtimalle Enver Paşa için tasarlanmıştır. Yavuz Aslan Kurultay'ın nasıl gündeme geldiğinin ve karara bağlandığının izini, Azerbaycan'da arşivler üzerinde yaptığı araştırma temelinde sürüyor. Önerinin ilk kez dile getirildiği Komintern Yürütme Kurulu'nun 18 Haziran tarihli toplantısına ilişkin Aslan'ın yazdıklarını okuyalım:

Komintern İcra Komitesi'nin 18 Haziran tarihli toplantısında ilk sözü alan Karl Radek, Komintern Beynelmilel Kongresi'nden sonra, Yakın Doğu, Kafkas, Türkiye, Ermenistan ve İran'ın inkılâpçı teşkilâtlarından Bakû'da bir kongre toplanmasını teklif etmiş ve Moskova'da bulunan İngiliz, Fransız yoldaşların da bu kongreye katılmalarının çok olumlu olacağı görüşünü ileri sürmüştür.⁶⁹

Radek'ten hemen sonra Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan söz alarak Radek'in önerisini olumlu bulduğunu ve “bir an önce komisyon oluşturularak, çalışmalara başlanmasının gerektiğini” belirtiyor. Tırnak içinde verdiğimiz ifade Aslan'dan alıntıdır. Ama Aslan Karahan'dan doğrudan alıntı yapmıyor. Yine de “bir an önce” fikri Karahan'dan gelmeseydi, Aslan'ın bunu yazacağı kuşkuludur. Bizim izlenimimiz Radek ile Karahan'ın toplantıdan önce anlaştığıdır. (Dışişleri Halk Komiserliği'nin Radek çizgisine kazanılmış olduğuna dair kanımızı yukarıda belirtmiştik.)

Şimdi de Komintern başkanı Zinovyev'in tepkisine gelelim:

Tutanaklardan Komintern İcra Komitesi Başkanı Zinovyev'in biraz kararsız olduğu anlaşılmaktadır. Zinovyev, “bazı arkadaşların önce Lenin'in tezleri ile tanış olmak istediklerini ileri sürerek, bu konuda kesin bir karar çıkarılmasını talep etmediklerini” söyler. Ancak Radek, tekliflerinde kararlıdır. Zinovyev'den sonra tekrar söz alarak, bazı hususları açıklamak ihtiyacını duyar.⁷⁰

⁶⁹ Yavuz Aslan, a.g.y., s. 133.

⁷⁰ Aynı yerde.

Radek'in ısrarının özel olarak anlamlı olduğunu belirttikten sonra esas önemli meseleye gelelim. Radek'in karşısına Lenin'in tezleri çıkarılmaktadır. Kesin bir üslupla değil ama Yürütme Kurulu'nun bazı üyelerinde böyle bir kuşku vardır. Ayrıca Zinoviyev, Ekim devrimi döneminde aralarında çok sert bir polemik yaşanmış olsa bile Lenin'in çok yakın bir çalışma arkadaşıdır. Onun da tereddütü aynı nedenden kaynaklanıyor olabilir. Bu ne demektir? Aslan'ın yaptığı alıntılardan önce Enver Paşa konuşulmuş olabilir mi? Delegeler önerinin bu tür bir niyetle yapıldığını sezmış olabilir mi?

Her hâlükârda Radek ve Yürütme Kurulu Bakû Kurultayı'na hep kendi yetki alanı olarak bakmış, başka organların buraya müdahalesi olasılığına karşı yetki telkini kiskançça savunmuştur:

Doğu Halklarının Birinci Kongresi'nin Komintern İcra Komitesi tarafından kararlaştırıldığı, Komintern İcra Komitesi'nce sık sık vurgulanacaktır. 25 Ağustos 1920 tarihinde, Komintern İcra Komitesi adına Zinoviyev, Stasova'ya çektiği telgrafta şöyle diyor: "Kongre Komintern İcra Komitesi tarafından çağrılmıştır ve onu başka kimse açabilmez." Yine kongreye çağrı bildirilerinde bu durum açıkça ifade edilirken, 21 Ağustos 1920 tarihli Kommunist Gazetesi'de [aslında böyle] Kongre'den "Komintern İcra Komitesi tarafından çağrılan kongre" diye bahsetmektedir.⁷¹

Böylelikle Komintern gibi büyük bir örgütün Yürütme Kurulu örgütün en üst karar organı olan II. Dünya Kongresi'nin toplanmasına bir aydan pek az bir zaman varken, bu tür bir kararı ona danışmadan alma yoluna gitmiş olmaktadır. Bizim Leninist örgüt anlayışımıza göre bu en azından sıradışı bir davranış biçimidir. Radek'in bir bakıma "yangından mal kaçırır" tutumunun ürünüdür. "Lenin'in tezleri ile tanış olmak" isteyenlere verdiği cevapta, "bu kongrede bir şey kararlaştırmayacağız ki, hiç kimsenin itiraz etmeyeceği birtakım fikirler üzerinden tebligat [propaganda] yapacağız" demektedir. Oysa Bakû'ya Enver Paşa gelecektir. Bundan daha tartışmalı bir şey olur mu? Olmayacağı "Lenin'in tezleri" ile tanış olduğumuzda ortaya çıkacaktır.

Yürütme Kurulu üyelerinin tanış olmak istediği "Lenin'in tezleri" İkinci Kongre'ye sunulmak üzere hazırlanmakta olan ve o kongreye damgasını vuracak olan "Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu Üzerine Tezler"dir. Bilindiği gibi İkinci Kongre'de tartışılan bu tezler Hindistan delegesi M. N. Roy'un sunduğu ilave tezlerle paralel olarak kabul edilmiştir. Lenin'in tezlerini tam olarak tanımak isteyen Yürütme Kurulu üyelerinden bazıları, anlaşılan, bu tezlerde Bakû Kurultayı'nın yapısıyla tam uyuşmayan bazı yanlar olduğundan dolayı yoldan da olsa haberdardılar. Zaten Lenin'in ulusal sorun ve sömürge sorunu konusunda son dönemdeki bir dizi açıklaması ve konuşması görüşlerini belirgin olarak ortaya koymuştu.

Lenin hayatının hiçbir aşamasında, ne devrimden önce ne sonra, ne sömürgelerde ne Çarlık Rusyası'nın "halklar hapishanesi" bağlamında, birtakım doktrinerler ve sol komünistler gibi ezilen bir halkın önderliği komünist değil diye bir kurtuluş

71 A.g.y., s. 134-35.

ve devrim mücadelesinin karşısına çıkmak bir yana, ona kayıtsız bile kalmadı. Ama bir Sovyet devleti kurulduktan sonra hem Rusya'nın köylü halkları açısından hem de dünya çapında sömürge ve yarı-sömürge halklar için şunun farkına vardı: Sosyalizme geçiş toplumuna sıçramak açısından köylüler de bir toplumsal sınıf tabanı sağlayabilirlerdi, Sovyet devleti ile ittifak onlara bir proleter merkezi sağlayabilirdi, dolayısıyla sömürge ve ezilen halkların vereceği ulusal kurtuluş savaşı doğrudan doğruya bir proleter iktidarına dönüşebilirdi. Lenin, 1918 ve 1919 yıllarının gelişmelerinin derslerini çıkarmış, Türkiye, İran ve Mısır'da yaşanan devrimci gelişmeleri izlemiş ve sonunda yeni dünya durumunun kapitalist olmayan köylü ülkelerinde de dünya Sovyet hareketiyle bütünleşerek sosyalizme geçişin tarihin gündemine girdiğini saptamıştır. Bunu bu yazının ikinci faslının başındaki teorik-metodolojik bölümde⁷² uzun uzun Lenin'den alıntılarla anlattık, burada tekrarlamayacağız.

Şimdi gözümüzü Yürütme Kurulu'nun tanış olmak istediği "Lenin'in Tezleri"ne çevirebiliriz.

“Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu Üzerine Tezler”

Dikkat edilirse, hem bu altbölümün başlığında hem de ana konuyu tarif ederken “ulusal sorun ve sömürge sorunu” formülünü tekrarladık. Bu aynı zamanda, Lenin'in kaleme almış olduğu ve ilgili gündem maddesinde pek az değişikliklerle (yalnızca üç çekimser oyla) oybirliğiyle kabul edilmiş olan⁷³ karar tasarısının da başlığıdır: “Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu Üzerine Tezler”. Bu formülde ısrar edişimizin bir nedeni var: Lenin'in kaleme aldığı ve bu kongrede Komintern'in resmi politikası haline gelen bu karar metninin gerçek anlamı genellikle ıskalanmaktadır. Bu karar *sadece, hatta esas olarak, dar anlamda sömürge sorununa* ilişkin bir politik tutum geliştirmek için yazılmamıştır. Sovyet hükümetler sisteminin bir gerçek haline gelmiş olduğu bir çağda, *komünizmin genel olarak ulusal soruna* getirdiği çözümün bütününe ortaya koymaktır amacı.

Aynı şeyi farklı biçimde ifade edelim: Karar, ezilen ulusların hakları ve sömürgelerde ne tür taktikler izlenmesi gerektiğinden çok ötede, komünist hareketin *dünyaya devrimi yayıldıkça izlemesi gereken devletleşme politikasını* belirlemektedir. Sömürgelere önerilen de buna bağlıdır, onun alt başlığıdır. Aşağıda sömürgelere önerilen politikanın ne olduğunu göreceğiz. Ama şimdi önce Tezler'in genel yaklaşımını anlamaya çalışalım, çünkü bu Tezler, komünizmin devrimler zafere ulaştıkça devletleşme programının özünü tanımlıyor.

Bu niteliğiyle, aslında, Lenin'in devrim öncesinde ulusal sorunun sosyalizme geçiş aşamasında nasıl çözüleceğine ilişkin sorduğu ama cevaplamadığı sorunun yanıtını oluşturuyor. Biz Lenin'in ulusal soruna yaklaşımın özgüllüğünü daha önceki çalışmalarımızda şöyle ifade etmiştik:

Lenin'e kadar ve Lenin'in çağdaşları arasında, Marksist teorinin ulusal sorun ko-

72 “4. Devrim Analizinde Metodoloji”, s. 34-48.

73 John Riddell, Vijay Prashad, Nazeef Mollah (der.), *Liberate the Colonies! Communism and Colonial Freedom 1917-1924*, Yeni Delhi: LeftWord Books, 2019, s. 99.

nusundaki görevi, esas olarak, ulusun bir tarihsel kategori olarak maddi temellerinin ve kurucu öğelerinin aydınlığa kavuşturulması biçiminde ele alınıyordu. (...) Tarihsel bir kategori olduğu kabul edilen ulusun **nasıl ortadan kalkacağı** sorusu ise sorulmuyordu. (...) Ekonomik gelişme [dünya ekonomisinin oluşumu sayesinde] ulusların maddi temelini yok ederek proleter iktidarı altında ulusal sorunun **kendiliğinden** ortadan kalkmasını sağlayacaktır.

Başkalarının **çözüm** gördüğü yerde Lenin bir **sorun** görür. (...) Başkaları ulusların geleceğin sosyalist toplumunda ortadan kalkacağını postüle **etmekle** yetinirken, Lenin ulusların nasıl ortadan kalkacağı sorusunu gündeme getirmektedir.⁷⁴

Lenin'in kendisinin sorunu nasıl ifade ettiğini görmek, söylediğimizi daha iyi anlamak için yararlı olacaktır:

Kievski, özel konusu açısından merkezi sorunun kenarından dolaşiyor: biz Sosyal Demokratlar [yani bugünün terminolojisiyle Komünistler] ulusal baskıyı **nasıl** ilga edeceğiz? “Dünyanın kana bulandığı” vb. türünden cümlelerle sorunu bir kenara itiyor. (Oysa bunun tartışılan konusuyla hiçbir ilgisi yok.) Böylece ortada bir tek argüman kalıyor: Sosyalist devrim her şeyi çözecek! (...) Ekonomik devrim, politik baskının her türünü ortadan kaldırmak için gerekli önkoşulları yaratacaktır. Tam da bu nedenle her şeyi ekonomik devrime indirgemek mantıksız ve yanlıştır. Çünkü soru şudur: Ulusal baskı **nasıl** ortadan kaldırılacaktır?⁷⁵

Biz buradan Lenin sonrası Marksizmin ulusal sorunu bir demokratik haklar sorunu olarak algılamasına karşıt olarak Lenin'in kendisi için bu sorunun sosyalizmin inşasının bir sorunu olduğu sonucunu çıkarmış bulunuyoruz.⁷⁶ İşte Lenin, “nasıl?” sorusunu sorduğu Cihan Harbi günlerinde vermediği cevabı, 1918-1920 yıllarının deneyimi ışığında, yani yaşanmakta olan gelişmelerin yol göstermesi sayesinde şimdi vermektedir. Bu bakımdan Tezler o kadar önemli bir dokümandır ki, burada paragraf paragraf ayrıntılı olarak üzerinde duracağız.⁷⁷

Tezler, Lenin'in ulusal sorunu ele alışının karakteristik yöntemiyle, (burjuva ve küçük burjuva) formel eşitlik anlayışı ile (proleter) gerçek eşitlik kavrayışını karşı karşıya getirmeye yaslanıyor. Sonra 4. paragraftan itibaren somutlaşmaya başlıyor ve aşağıdaki mantığa uygun gelişiyor:

74 *Kod Adı Küreselleşme*, İstanbul: Yordam Kitap, 2. Basım, 2011, s. 327-328.

75 Lenin, *Marksizmin Bir Karikatürü ve Emperyalist Ekonomizm*, İstanbul: Koral Yayınları, 1991, s. 86. Vurgular aslında.

76 *Kod Adı Küreselleşme*, a.g.y., s. 330.

77 Lenin'in yazdığı ve kongreye sunduğu ilk taslak için şu kaynağı kullandık: “Preliminary Draft Theses on the National and the Colonial Questions”, *Theses, Resolutions and Manifestos of the First Four Congresses of the Third International*, Londra, Pluto Press, 1983, s. 76-81. Tezler daha sonra iki kez komisyona gidecektir. Kararın nihai versiyonu için ise şu kaynağa başvurduk: “Theses on the National and Colonial Questions”, John Riddell, Vijay Prashad, Nazeef Mollah (der.), *Liberate the Colonies! Communism and Colonial Freedom 1917-1924*, Yeni Delhi: LeftWord Books, 2019, s. 94-99.

1. Komintern'in "bütün politikası, esas olarak, bütün ulusların ve ülkelerin işçilerinin ve emekçilerinin ortak bir devrimci mücadelede birliği temelinde, toprak sahiplerinin ve burjuvazinin devrilmesi üzerinde yükselmelidir" (Paragraf 4). Bu, temel hedeftir. Yani bu kararın esas konusu, *sosyalizme yürüyüş için* bütün ulusların birliği meselesini derinleştirmek ve bunun pratik ilkelerini ortaya koymaktır. Çeşitli ülke türleri arasından ikisi olan sömürgeler ve yarı-sömürgeler bu genel başlığın bir altbaşlığıdır ve o konuda ulaşılabilecek sonuç genel yaklaşımın bir türevidir olarak görülmelidir.

2. Tezler bu genel tespiti yaptıktan sonra Ekim devrimi sonrasındaki somut durumu saptamaya geçiyor: Dünya siyasi gelişmelerine dünya burjuvazisinin Sovyet Rusya'ya karşı savaşı damga vurmaktadır (Paragraf 5).

3. Dolayısıyla, bugün sadece çeşitli ulusların emekçilerinin birliğinden *soyut olarak* söz edilemez. Sovyet Rusya ile *yakın işbirliği politikası* izlenmelidir ama bunun somut biçimi ülkeye göre değişecektir (Paragraf 6). Böylece genel ilke yerleştirilmiştir. Ama bu haliyle ilke çok geneldir. Somut uygulanış daha sonra gelecektir.

4. Bu işbirliğinin tam bir birliğe geçiş biçimi olarak federasyon biçimini alması doğrudur ve denenmiş bir biçimdir (Paragraf 7). Görüldüğü gibi, sosyalizme yürüyüş genel hedefi çerçevesinde muzaffer devrim yaşayan bütün ülkelerin tek bir federasyon çatısı altında birleşmesi öngörülmüştür.

5. Bu süreç, gittikçe daha sıkı bir federal birliğe yönelmelidir. Çünkü (a) emperyalizm askeri olarak çok güçlüdür; (b) savaş koşullarından çıkışta yeniden inşa ancak sıkı ekonomik işbirliğiyle mümkün olur; (c) ve en önemlisi, kapitalizm altında dahi eğilim dünya ekonomisinin bütünleşmesine doğrudur (Paragraf 8). Burada muazzam önemli bir ekonomik ilke programatik olarak ifadesini bulur: "bütün ülkelerin proletaryası tarafından düzenlenmiş bir ortak plana bağlı bir dünya ekonomisi yaratmak"! Böylece, sosyalizme geçiş döneminde planlı ekonominin en azından kademeli olarak ulaşılabilecek ölçeğinin, dünya ölçeğinde düşünülmesi gerektiği ileri sürülmüş oluyor.

Buraya kadar tezler hâlâ genel olarak ulusal politika ile ilgilidir. Sosyalizme geçişte ulusların ortadan kaldırılmasının genel yöntemi üzerine pratik ilkeler belirliyor. Sömürgelerin özgüllüğü daha işin içine sokulmamıştır. Ezen ulus/ezilen ulus sorunsalına da henüz girilmemiştir. İşte biz bu yüzden Tezler'in Lenin'in sadece sömürgelerin ulusal sorunlarına ilişkin tartışması biçiminde algılanmasının ve öyle sunulmasının yanlış olduğunu düşünüyoruz. İlk sekiz tezi, münhasıran ileri, emperyalist uluslardan oluşacak federasyonlar için bile geçerli olabilecek bir tezler kümesinin, sadece sömürgeler ve ezilen uluslar hakkında olduğunu düşünmek büyük bir eksikliktir. Bu, sosyalist harekette, Lenin'in yeni devrimler olduğunda devletleşme konusunda koyduğu programatik ilkenin görmezlikten gelinmesine mal olmuştur. Elbette bu bir rastlantı değil, millî komünizmin (bilinçli ya da bilinçsiz) yarattığı bir çarpıtmanın ürünüdür. Ama bugün artık bunu aşmak zorundayız.

6. Paragraf 9 ile birlikte Tezler nihayet ülkelerin kendi içinde ulusların eşitliği sorununa ve azınlıkların haklarının güvence altına alınmasına ve sömürgeler sorununa girer. Bunun için (a) sözde değil aralıksız propaganda ve ajitasyon önerilir; (b) Sovyet düzeninin propagandasının yapılması öngörülmüş; ve (c) bağımlı ulusların

devrimci hareketlerinin doğrudan desteklenmesi savunulur. Bu son koşulu yerine getirmeyen partiler “yalan üzerine kurulu bir ikiye bölünme” içindedirler.

7. Enternasyonalizmin sadece sözde kalmaması için proletarya diktatörlüğünün “ulusal bir diktatörlükten... uluslararası bir diktatörlüğe dönüşmesi” gerekir. Burada küçük burjuva enternasyonalizmi ile proletarya enternasyonalizmi arasındaki fark vurgulanır. İlki, uluslar arasında eşitliğin kabul edilmesidir. Ama ulusal ben-cillik devam etmektedir. Proletarya enternasyonalizmi ise, (a) tekil ülkenin proleter mücadelesini dünya ölçeğinde mücadelenin çıkarlarına tâbi kılar ve (b) zafer kazanan ulusun fedakârlığını gerektirir (Paragraf 10). Bu 10. paragraf hâlâ dünya sovyet federasyonu kurma amacı ile ilgilidir. Yani özgül olarak sömürge ve yarı-sömürge ülkelerle sınırlı değildir.

8. Esas geri ülkeler (iç ulusal sorunlar da bir kenara bırakılarak) nihayet Paragraf 11’de ele alınır. Şu noktalar öne çıkar: (a) Komünist partileri (özellikle sömürgeci ülkenin komünist partisi) ulusal devrimci hareketleri desteklemelidir. Bu altbaşlıkta Lenin’in taslağına komisyonda iki ilave yapılmıştır. Biri desteği “fiilen” kelimesiyle güçlendirmektedir. İkincisi, desteğin biçimi o sömürge ya da bağımlı ülkenin komünist partisiyle tartışma içinde belirlenmelidir; (b) geri ülkelerde ruhban zümresine ve diğer gerici unsurlara karşı mücadele (buraya da komisyonda “Hristiyan misyonları” eklenmiştir); (c) Pan-İslamizme ve Pan-Asyacılığa karşı mücadele. Buraya da komisyondaki tartışma esnasında “Türk ve Japon emperyalizmleri” ibaresi eklenmiştir; (d) köylülüğe destek, Batı proletaryası-geri ülkeler köylüsü işbirliği, mümkün olan her yerde “emekçi halk sovyetleri” vb.; (e) komünist hareketin her koşulda ulusal devrimci hareketten bağımsızlığı; (f) emperyalizme tâbi sahte bağımsızlıklara karşı bağımlı ve zayıf ülkelerin sovyet cumhuriyetleriyle birleşmesi.

Bu son noktanın önemini ne kadar vurgulasak azdır. Komünist hareketin sömürgele ve bağımlı ülkelere ilişkin programı, tarihi neredeyse bir yüzyıla yaklaşan “millî komünizm” cinayetinin cürufu altında gözlerden saklanmıştır. Bolşevizmin geleneğinden gelen Komintern elbette sömürgelerin ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma hakkını sonuna kadar savunacaktır. Ancak, ekonomisi geri, dünya ekonomisi içinde sağlam adımlar atması zor, sömürgeciliğin kansız bırakmış olduğu ülkelerin siyasi bakımdan bağımsızlaşması, hiçbir şekilde ülkenin emperyalizmden bağımsızlaşmasının güvence altına alınması anlamına gelmez. ***Komintern’in programı sömürge statüsünden kurtuluşunu sağlayan ülkelerin ve bağımlı ülkelerin Sovyet cumhuriyetleriyle birleşmesi üzerine kurulmuştur.***

9. Tezlerin son paragrafı (Paragraf 12) uzun süre boyunca ulusal boyunduruk altında yaşamış ulusların hassasiyetlerine ve komünizm konusunda da var olabilecek önyargılarına dikkat edilmesi, güvensizliği aşmak için tavizler verilmesi gerektiğinin altını çizer.

Tezler ve “İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği”

Yukarıdaki anlatım doğru ise, 1920-21 yıllarında Enver Paşa’ya verilen destek Komintern’in en yüksek organı olan Dünya Kongresi’nin ulusal sorun ve sömürgeler sorunu üzerine aldığı karara ***açıkça aykırıdır***. Bunun birden fazla nedeni vardır. Biz sadece en önemlilerine değineceğiz. Birincisi, Lenin’in tezlerinde

Pan-İslamizme ve Pan-Asyacılığa karşı mücadele açık seçik bir hedef olarak ortaya konulmuştur. Oysa İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği hiç tartışmasız biçimde Pan-İslamizm ilkesi üzerinden örgütlenmişti. Tezler, bununla da kalmıyordu. Komisyon çalışması sırasında bunların anlamı da berraklığa kavuşturulmuştu. Pan-Asyacılık 1865'te "Meiji Restorasyonu" olarak bilinen olayla birlikte hızla gelişmeye başlayan Japon kapitalizminin emperyalizme geçiş aşamasına geldiği kavrayışı ile onun Asya birliği projesine karşı bir tutumu ifade ediyordu. Ya Pan-İslamizm? Bununla ne hedeflendiği de komisyonda berraklaştırılmıştı: Türk emperyalizmi. Yani Enver'in savaş sırasındaki Pan-Türkist, Pan-İslamist emperyalist yönelişi. Bir kararın bir siyasi hareketi ismen dışlamasına komünist hareketin tarihinde az rastlanır! Kararlar genellikle ilkelerden hareket eder. Ama burada açıkça ad verilmiştir. Yani en azından Komintern II. Kongresi esnasında (19 Temmuz-6 Ağustos) Lenin açıkça İttihatçılıkla ittifaka karşı olduğunu ilan etmiştir.

İkincisi, Tezler bütün ulusal burjuva hareketlerinin değil yalnızca **ulusal devrimci** hareketlerin desteklenmesini karara bağlamıştır. Oysa 1912-13 Termidor döneminden ve özel olarak Cihan Harbi sırasındaki siyasi yönelişinden sonra İttihatçılığa "devrimci" özelliğini atfetmek olanaksızdır. Bir hareketin kendine "İhtilalci" adını takması onun komünistler tarafından böyle görülmesi için hiçbir şekilde neden olamaz.

Üçüncüsü, Lenin'in taslağına komisyonda yapılan bir değişiklik de ulusal devrimci harekete verilecek desteğin biçiminin o sömürge ya da **bağımlı ülkenin komünist partisiyle tartışma içinde** belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır. TKF'nin Enver Paşa ile böylesine bir maceraya girilmesine sonuna kadar karşı olduğu her şeyden açıktır, Bakû Kurultayı'nda çıplak biçimde ortaya çıkmıştır. Oysa Komintern Yürütme Kurulu, Radek, Şark Şûrâsı ve diğerleri TKF'nin görüşlerini tümüyle görmezlikten geldikleri gibi, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının çalışmalarını Enver lehine yavaşlatmaya, hatta durdurmaya bile çalışmışlardır.

Böylece, Yürütme Kurulu'nda bazı üyelerin neden Lenin'in tezlerini daha yakından tanımak istedikleri şimdi daha iyi anlaşılmaktadır.

Kararlara aykırı politikadan programın revizyonuna

Bu politika İkinci Kongre'nin kararlarını ihlal ettiği ölçüde, çelişki ya biri ya ötekinin lehine çözülecekti. Sovyet Rusya'nın İç Savaş'ın çok ağır etkileri sonucunda çok zayıf bir duruma düşmesi, politikanın değiştirilmesini değil, programın revizyonunu getirdi. Radek Komintern'in Dördüncü Kongresi'nde programın revizyonunu pratik olarak gerçekleştirmiştir.

Komintern'in Dördüncü Kongresi Radek'in üç siyasi operasyonuna sahne oldu. Radek, Türkiye komünistlerinin ağır bir baskı döneminden geçiyor olmasına karşılık "yakında her şey çok daha iyi olacak" türünden geçiştirmelerle durumu idare etmeye çalışmaktadır. Mesele yalnızca Mustafa Suphi'lerin öldürülmesi değildir. Anadolu'daki komünistlere de ağır baskılar uygulanmaktadır. Bu ters durumu sözünü ettiğimiz üç değişiklikle izah etmeye çalışmaktadır.

Bunlardan biri, “burjuvazinin nesnel olarak devrimci karakteri” kavramıdır.⁷⁸ Bunun ne kadar büyük bir programatik dönüş olduğunu anlamak kolaydır. İkinci Kongre “burjuva demokratik” ya da “ulusal demokratik” hareketler ile “ulusal devrimci” hareketler arasında çok belirgin bir ayrım çizgisi çekerek sadece bu sonuncuların destekleneceğini karar altına almıştı. Lenin, komisyon tartışmalarında ortaya çıkan bu ayrımı konuşmasında özellikle vurgulamıştı. Şimdi Radek burjuvazinin “nesnel olarak devrimci” olduğu iddiasını ortaya atarak aslında bir hareketin öznel belirlenimlerin ürünü olan devrimci sıfatını “kendiliğinden” ya da nesnel durum dolayısıyla “kaçınılmaz” bir özelliğe çeviriyor. Bu durumda burjuva hareketler arasında bir ayrım yapmaya da gerek kalmaz zira bütün ulusal burjuva hareketler zaten, nesnel durumun gereği olarak devrimcidir!

Parantez içinde bunun bizim Kemalist burjuvazinin mücadelesinin “nesnel olarak anti-emperyalist” olduğuna ilişkin saptamamızdan çok farklı olduğunu vurgulamalıyız. Zira bizim saptamamız Kemalist burjuvazinin devrimci çizgisini sürdürmesi koşuluna dayanıyor. Otomatik bir anti-emperyalizm söz konusu değil. Oysa Radek burjuvazinin devrimciliğini hiçbir koşula bağlamayarak otomatik olarak devrimci olduğunu söylemiş oluyor.

İkincisi, Radek dünya konjonktürünün değiştiği gerekçesinin arkasına sığınarak komünist partilerin iktidar mücadelesi çabasını ikinci plana atıyor. Ve de İkinci Kongre’nin kararlarının neden ayaklar altına alınmaya çalışıldığını izah etmiş oluyor:

Yoldaşlar, İkinci Kongre döneminden bu yana dünya durumu değişmiş bulunuyor. O kongrede Şark’ta siyasi hattımız derhal ve geniş ölçekli devrimci kalkışmalara yönelmişti. Bu açıkça söylenmiyordu ama Şark’tan gelen bütün delegeler bunu hissedebiliyordu. Bugünkü dünya durumunda ise, dünyanın her yanında kendimizi devrimin güçlerini toplama çabasında olduğumuz bir dönemde buluyoruz. Bunun Şark ülkelerindeki durum üzerinde de etkisi var. Önümüzdeki dönemde bu ülkelerde devrimci bir rol oynayacaksa devasa bir örgütsel, siyasi ve düşünsel emek gerçekleştirme hedefini önümüze koymalıyız.⁷⁹

“Konjonktür değişti” gerekçesi, Radek’in Lenin’in tezlerine getirmiş olduğu revizyonu gerekçelendiren bir işlev görüyor.

İşte Radek’in burjuva hareketlerin hiç ayrıştırılmadan desteklenmesine dair bu açılımları, Dördüncü Kongre’de Pan-İslamizm ile ittifakın, birlikte çalışmanın vb. bir dizi delege tarafından serbestçe savunulmasına yol açmıştır. Pan-İslamizm ile ortaklık artık meşrudur. İkinci Kongre’den Dördüncü Kongre’ye 360 derecelik dönüş tamamlanmıştır.

Bu meselenin daha da derin birtakım uzantıları olduğu kanısındayız. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bunun izini süreceğiz. Şimdi bu politik doğrultunun pratikte TKF’yi nasıl etkilediğine bakalım.

⁷⁸ *Liberate the Colonies*, a.g.y., s. 232.

⁷⁹ *Liberate the Colonies*, a.g.y., s. 233.

Komintern Yürütme Komitesi ve Mustafa Suphi

1918 ve 1919 yıllarında Mustafa Suphi Bolşevik Partisi'nin ve (1919 başındaki kuruluş kongresinden sonra) Komintern'in açısından, Sovyet Rusya'nın kapı komşusu çok önemli bir ülkenin vaadkâr bir komünist kadrosu, hatta önderidir, önü mümkün olduğunca açılmıştır. Komünizme yeni gelmiş olsa da örgütçülükte deneyimli olan Mustafa Suphi, 1918'de bir inşa örgütü kurmuş olduğu için Komintern'in, aslında çok az sayıda komünist örgütün katıldığı Mart 1919 Birinci Kongresi'ne Türkiye'yi temsilen katılma olanağını da elde ediyor ve kongrede bir de konuşma yapıyordu. Biz daha önceki bir yazımızda⁸⁰ bu aşamada Komintern'in yalnızca bir "ön Enternasyonal" olarak nitelenebileceğini söylemiştik. Katılan partiler, birkaç istisnai Zimmerwald partisi (İskandinav partileri ve İsviçre) ile Almanya Komünist Partisi dışında, Rusya'nın hep etkisinde olagelmış ülkelerin (Balkan ülkeleri), eskiden Rusya'nın parçası olup şimdi bağımsız devletler haline gelen ülkelerin (Polonya, Finlandiya, Baltık ülkeleri), bir de Rusya'nın komşusu ülkelerin (esas olarak eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan ayrılan parçalar) partileriydi. Türkiye'den bir örgütün bu "ön Enternasyonal"e dâhil olması Mustafa Suphi'nin bir yıllık bir faaliyetle ne kadar önemli adımlar attığını gösteriyordu.

1919, Kırım ve Odesa'da Türkiye ile ilişki kurmakla geçmişti esas olarak. Ama 1920 farklı bir tablo yaratacaktı. Hatırlayalım: Radek 1920 Ocak ayında Almanya'da Moabit Hapishanesi'nden salıverilmiş ve Rusya'ya dönmüştü. Enver'in Almanya'ya ilk geliş denemesi Şubat ayında oldu. Belli ki Radek'in planı işlemeye başlamıştı. Nisan ayında Cemal Paşa, daha ikincil şahsiyetlerle birlikte Moskova'ya geldi. Haziran'da Enver üçüncü denemesinde Moskova'ya ulaştı.

Bizim bir sezgimiz var. Bunu açıklayalım. Mustafa Suphi, 1918-1919'da daha genel olarak Müslüman komünistlerinin örgütlenmesinin de içinde olmakla birlikte, aynı zamanda, faal olarak Türkiye komünistlerini bir partide örgütlemek üzere yoğun çalışmalar yapıyordu. Kırım-Odesa dönemi başka türlü açıklanamaz. 1919'un ilk yarısında Türkiye komünizmini örgütlemek Mustafa Suphi'nin esas uğraşı olmuştur. Doğrudur, Denikin'in Beyaz orduları önce Kırım'ı, sonra da Ukrayna'yı geçici olarak ele geçirince Mustafa Suphi ve arkadaşları oralardan ayrılmak ve Moskova'ya geçmek zorunda kalmışlardır. Ama 1920 yılının ilk yarısını Mustafa Suphi'nin Türkistan'da, Taşkent'te geçirmesi olgusunu biz kuşkuyla karşılıyoruz.

Bu gelişme şöyle olmuştur: Mustafa Suphi, dikkat buyurulsun, ***Türkiye'ye yakın olmak için*** Karadeniz'in kuzey sahilleri artık uygun olmadığından dolayı, Türkistan'a gitmiştir. Türkiye'ye yakın olmak için Türkistan'a gitmek pek akıllı alacağı bir şey değildir. Türkistan denen yer Orta Asya'dadır! Oraya gitmenin gerekçesi de Hazer Denizi geçişinin tehlikeli olduğudur. Oysa Moskova'dan Azerbaycan'a yolculuğun Kuzey Kafkasya yoluyla karadan olması çok daha akla uygundur. Türkiye'ye yakın olmak için en doğru yer de elbette ülkenin komşusu olan Bakû'dur. Kuzey Kafkasya'dan geçit yoksa, o zaman Taşkent'ten Bakû'ya gitmek için, kocaman bir ülke olan ve devrim ve savaş koşullarında yaşamakta olan İran'da uzun bir yolculuk yapmak gerekir. Bunun da mümkün olmayacağı açıktır.

Bu öykü, Türkiye tarihinin bütün hassas dönemleri için olduğu gibi, bütün kitap

80 "Komintern ya da Dünya Partisi", *Devrimci Marksizm*, sayı 37, Kış 2019.

ve makalelerde tekrarlanır. Kimse bu sorduğumuz soruları sormaz. Ama işin bir boyutu daha var. Mustafa Suphi Taşkent'e gittiğinde Komintern'in Şark Bürosu'nun sorumlusu Stasova onu orada gericiлик çok güçlü olduğundan Türkistan halkını ikna etmek üzere kendisine ihtiyaç olduğu gerekçesiyle alıkoymuştur. İşte bizim sezgimiz, Komintern'in Şark Bürosu'nun, Rusya'ya geldikten sonra derhal Komintern Yürütmesi'nde görev alan Radek'in talimatıyla Mustafa Suphi'yi Taşkent'te, evet, alıkoyduğudur. Mustafa Suphi'nin komünist olduğu günden ölene kadar bütün dönemleri hakkında sayısız ayrıntı ve tanıklık vardır, ama Taşkent dönemine ilişkin hiçbir ayrıntı bilmiyoruz. Mustafa Suphi de TKF'nin kuruluş kongresinde hareketin tarihçesini anlatırken bu genel anlatıma uygun şeyler söylüyor. Biz de kendisinin Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak, Anadolu Türkleriyle anlaşmaları epey zor olan Türkmenleri, Özbekleri, Kırgızları karmaşık politik ve dinî meselelerde ikna etme becerisini nasıl gösterdiğini merak ediyoruz. Bu "alıkoyma" meselesinin iç yüzü, aynen bundan sonra anlatacağımız her şey gibi, ancak Komintern ve Bolşevik Partisi arşivlerinin derinlemesine araştırılmasından sonra ortaya çıkacaktır. Rusça öğrenecek genç devrimci Marksist araştırmacıların görev listesi yüklüdür!

Bu sezgimiz elbette yanlış olabilir. Sonuç olarak bir sezgidir. Ama tamamen tesadüfen bile olsa, o Taşkent'te Rusya Müslümanları arasındaki gericiликlere karşı ideolojik mücadele verirken, İttihatçılar, Halil Paşa, Dr. Sabit Fuat, Küçük Talat ve diğerleri Bakû'da Bolşeviklerle uyum gösterisi içinde bir Türk Komünist Partisi kurmuşlardır. Yukarıda gördüğümüz gibi, Mustafa Suphi Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinden (27-28 Nisan 1920) bir ay sonra 27 Mayıs'ta Bakû'ya geldiğinde kendisinin iki senedir kurmak için hayat faaliyetini adadığı partinin adının çalınmış olduğunu görecektir ve partiyi derhal dağıtacaktır. Ama, zarar bir kere verilmiştir. **27 Mayıs 1920'den 28-29 Ocak 1921'e dek, Mustafa Suphi ve TKF sürekli olarak İttihatçıların sabotaj ve torpillemelerine karşı mücadele etmek zorunda kalacaktır.**

Şayet bizim sezgimiz doğru ise ve bütün bunlar Radek'in planının sonucu ise, bu, Komintern Yürütme Kurulu'nun Türkiye komünizminin gelişiminde ağır bir hasara yol açmış olduğu anlamına gelir. Neler neler yaşanmamıştır ki? Partiye birçok İttihatçı sızmıştır. Bunlarda komünizm cila, Türk milliyetçiliği esas cıbilliyet olduğundan bazıları Kemalizme de hizmet etmiş, onun ajanlığını yapmıştır. Kuruluş kongresinin sona erdiği 16 Eylül'den Türkiye'ye dönüşe kadar parti içinde Dr. Fuat Sabit'in ajanlarıyla uğraşmak gerekmiştir. Türkiye içinde bile 17 kişilik heyetten ikisi bir aşamada hastalık bahanesiyle gruptan ayrılarak geride kalmış ve "geçmiş hizmetleri"ne karşılık Ankara onları şefkatle bağrına basmıştır.

Şunu teslim etmek gerekir: 1908 ile 1918-1923, ya da Hürriyet devrimi ile Millî Mücadele birbirine o kadar çok ve çoğunlukla görülmez bağlarla bağlıdır ki, sadece komünizm değil Kemalizm de kadrolarını (bu yazı dizisinin başından beri ısrarla vurguladığımız gibi) İttihatçılardan derlemiştir. Dolayısıyla, İttihatçılıktan komünizme gerçekten kazanılmış kadrolar da aslında eskiden İttihatçı idi. Parti yönetiminin ısrarla ve çeşitli örgütsel taktiklerle bu kadroları sürekli sınaması gerekiyordu. Bolşevik bir parti ancak böyle kurulabilirdi. Nitekim, partiye sonuna kadar sadık kalan kadrolardan bazıları, örneğin Bakû Kurultayı ve kuruluş kongresi öncesi örgütlenmek ve delege davet etmek amacıyla Erzurum-Trabzon bölgesine gönderilen (ve yukarıda Trabzon hakkındaki muhteşem gözlemlerini aktardığımız) Salih Zeki,

hayatının daha erken bir aşamasında İttihatçı bir soykırım görevlisiydi. Bu insanların mutlaka tekrar ve tekrar sınanması gerekiyordu.

Ama tek tek İttihatçıların kazanılmasındaki zorluklar başkadır, partinin içine örgütlü olarak sızmış İttihatçılığın temizlenmesi başkadır. Mustafa Suphi, Ethem Nejat, İsmail Hakkı gibi önderlerin nasıl, 16 Eylül'den Türkiye'ye dönüş günlerine kadar bu sızmaları ve Dr. Fuat Sabit hizbinin etkisini bertaraf etmek için mücadele ettiğini görmek isteyenler, TÜSTAV'ın iki cilt halinde yayınlamış olduğu *Dönüş Belgeleri*'nin birinci cildini ibretle inceleyebilir.⁸¹

Bu, 1920'nin ilk yarısının hasadı. Bir de ikinci perde var. Mustafa Suphi Bakû'ya gelip İttihatçı sahtekârların kurduğu partiyi dağıttığı için, ama daha da önemlisi Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nda Enver'in bütün şov planlarını mahvettiği için kendisine karşı çok ciddi tepkiler doğar. Eksik söyledik. Enver'in şov planlarını değil, asıl Radek'in şov planlarını. 1920'nin ikinci yarısı önce Şark Bürosu'nun, sonra da Bakû Kurultayı'nda kurulan Şark Tebligat ve İcraat Şûrası'nın Mustafa Suphi'nin çabalarını torpilleme darbeleriyle geçer. Kullanılan araçların bir kısmı insanın tüylerinin ürpermesine yol açacak türdendir. Mustafa Suphi'nin Türkçe Meryem adını alan bir Rus kadınla evliliği sırasında nikâhında para saçtığı iddia edilir. Parti parasına el koyarak yolsuzluk yapmış olduğu söylentisi dolaştırılır. TKF kafilesinin Türkiye'ye dönüşü bir aşamada sırf Mustafa Suphi'nin yargılanacağı gerekçesiyle ertelenir.

Öteki sabotaj yöntemlerini saymadan önce burada bir an duralım. Bütün bunlar elbette her komünist için soruşturulması gereken iddialardır. Şayet TKF üzerinde büyük oyunlar oynanıyor olmasaydı, bazı etkili komünistler dünya güçler dengesi çerçevesinde dâhiyane pragmatik uluslararası politika yöntemlerine başvuruyor, genç işçi devleti için "orijinal" çözümler peşinde koşuyor olmasaydı, biz de Mustafa Suphi'nin hakkındaki bu iddiaları ciddiye alabilirdik. Bunların en ufak bir doğruluğu olsaydı, bugüne kadar örneğin Dr. Fuat Sabit hizbi kanıtları ortaya koymuş olurdu. Bu "çamur at, izi kalsın" politikasının Türkiye komünizminin tarihi önderinin şerefi hakkında kuşku doğurmasına bu yüzden izin vermeyiz.

Şimdi öteki yöntemlere geçelim. Bakû Kongresi'ne Enver Paşa'nın (elbette Radek'in de içinde bulunduğu) Komintern Başkanı Grigori Zinovyev'in treniyle gelmesinin ve yine aynı trenle dönmesinin anlamını değerlendirmeyi okura bırakıyoruz. Kongrede Enver'in (kendisinin konuşması muhtemelen sadece TKF tarafından değil, mesela Ermeni komünistlerince de engellendiği halde) fikirlerini salona iletmesi olanağı yaratılmışken, Müslüman komünizminin önderlerinden biri, Türkiye komünistlerinin ise tartışmasız önderi Mustafa Suphi'nin binlerce delegeye hitap etme olanağını bulamamış olmasını neye atfetmemiz gerekiyor? Kendi tahmini-mizi söyleyelim: Enver'in konuşmaması konusundaki talebi, Radek ve (muhtemelen onun etkisi altında) Komintern ve kongre divan başkanı Zinovyev, karşılığında

81 *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-1*, Çev. Yücel Demirel, İstanbul: TÜSTAV, 2004. Bu konuda ayrıca İstanbul'da 18 Aralık 2004 tarihinde TÜSTAV tarafından düzenlenmiş bir sempozyum tutanakları kitabı da yararlı bilgiler sağlamaktadır: *1920-21'ler Türkiye'si ve Mustafa Suphi'lerin dönüşü*, İstanbul: TÜSTAV, 2005.

Mustafa Suphi'nin de konuşmaması koşuluyla kabul etmişlerdir.⁸²

İş burada bitmiyor. Doğu Halkları Kurultayı önüne koyduğu hedefleri gerçekleştirmek için bir yürütme kuruyor: Şark Tebligat ve İcraat Şûrâsı. Bu şûrâda "Partisizler" kadrosunda İttihatçıların katil önder ekibinden Bahaeddin Şakir yer alırken Mustafa Suphi'ye yer verilmemiştir! "Komünistler" grubundan Şûrâ'ya seçilenlerden biri İsmail Hakkı'dır. Öteki ise çok çarpıcı bir isimdir: Süleyman Nuri, İttihatçı Fuat Sabit hizbinin, TKF'nin en üst düzeyde yer alan (Merkez Komitesi yedek üye) temsilcisidir. Başka bir ifadeyle, Şark Şûrâsı'na Mustafa Suphi alınmamıştır ama, ***bir değil iki*** İttihatçı alınmıştır!

Devam edelim. Finansman elbette belirleyici bir konudur.⁸³ "Ali Bey Misyonu"na (yani Enver Paşa'nın büyük ölçüde Holivud dekoru olan İslam İhtilalci Cemiyetleri İttihadı'na) muazzam paralar harcanırken TKF'nin Türkiye'ye dönüş için talep ettiği paranın sadece yarısının verileceğinin açıklanması, hatta partinin daha önce kendi varlığı olarak tescil edilmiş olan bir miktarın da esirgeneceğinin söylenmesi, gerçekten akıl alır gibi değildir. Şark Şûrâsı bu aşamada da (sadece en son evrede Mustafa Suphi'nin yargılanacağı dedikodusu vesilesiyle değil) heyetin dönüş planının sürekli olarak ertelenmesine yol açmıştır.

Bütün bunların sonucunun ***ölümcül*** olduğunu da vurgulamamız gerekir. Kelimeyi mecazi bir anlamda kullanmıyoruz. En dar anlamda ölümcül sonuçlardan söz ediyoruz. Daha önce anlattık: Şayet TKF, tam da Merkez Komitesi'nin niyetlendiği gibi, kuruluş kongresini tamamlar tamamlamaz, Eylül ayında ya da en geç Ekim'in başında, Türkiye'ye dönüş yolculuğuna başlayabilseydi, çok muhtemeldir ki Ankara'ya gidişi engellenmeyecekti. Yukarıda da belirttik: Bu, TKF'nin Ankara'da rahat rahat örgütlenme faaliyeti yapabileceği anlamına gelmiyordu. Ama 15'lerin katliamının önlenmesi anlamına geliyordu.

Ancak daha da geri gitmek zorundayız. Şayet sezgimiz doğru ise, yani Mustafa Suphi Stasova tarafından salt Enver ve adamları rahatça kendi çalışmalarını ilerletebilsinler diye Taşkent'te "alıkonuldu" ise, o takdirde Radek ve onun politikasına rıza gösteren Komintern Yürütme Kurulu, Mustafa Suphi'nin partiyi kurmasını ve Türkiye'ye dönüşünü sadece üç ay değil belki altı, belki yedi, belki sekiz ay geciktirmişler demektir. Şayet bu senaryo doğru ise, alternatifini düşünmek insanı sarsıyor:

82 Bize çok acı gelen bir noktaya değinmeden geçemeyeceğiz. Şayet bu senaryo doğru ise, Mustafa Suphi çok güvendiği (daha sonra Türkiye'ye dönüşte "Harici Büro"nun başkanı olarak kendi vekili sıfatıyla arkasında Bakû'da bıraktığı) İsmail Hakkı'nın Kurultay'a hitap etmesini önermiş olmalı ki TKF adına o konuşmuştur. Acı dediğimiz şudur: Komünizme en ufak bir sempatisi olmayan araştırmacı Yavuz Aslan bunun farkına varıyor ve bundan Bolşevik önderliğin Mustafa Suphi'nin yerine İsmail Hakkı'yı öne çıkarmaya çalıştığı sonucunu (muhtemelen yanlış bir kanaat) çıkarıyor, ama solcularımızdan bir tanesi bile "Bakû'da Türkiye İştirakiyun Teşkilatı adına neden Mustafa Suphi konuşmadı?" sorusunu sormuyor! Türkiye'nin solcusu, sosyalisti, komünisti neden sorgulamaktan bu kadar kaçınıyor?

83 Birçok başka konuda da olduğu gibi, bu konunun öneminin bilincinde olup ona ayrıntılı olarak yer veren Şevket Süreyya'nın hakkını teslim etmek gerekir. Elbette amacı Enver ve İttihatçıları aşagılamak ve Mustafa Kemal'i yüceltmektir, ama eski komünist olması örgüt ve finansman konularının en az siyasi konular kadar önemli olduğunu fark etmesini sağlamıştır. Keşke bugünün solcuları da bu tür örgütsel meselelere o dönecek komünist kadar duyarlı olabilseler.

Örneğin partiyi 1920 Mart'ta kurup Haziran veya Temmuz'da Türkiye'ye dönecek bir TKF, sadece önderlerinin katledilmesi gibi çok ağır bir sonuçtan kurtulmuş olmayacaktı, belki de köylülüğün isyanıyla proletaryanın mücadelesinin doğal olarak birbirini bulacağı ve bir sürekli devrim dinamiğinin çok daha güçlü biçimde öne çıkacağı bir gelişmeye tanık olmak mümkün olacaktı.

Ama en kötüsü daha söylenmedi. Şark Şûrası ve onun sekreteri Stasova (ve bizim teşhisimiz doğru ise onun arkasındaki Radek) TKF kuruluş kongresinin bitişinden TKF kafflesinin Türkiye'ye dönüş için yola çıkmasına kadar üç ay boyunca dönüşe karşı çıkarak Mustafa Suphi'nin dönüş taktiğinde yaptığı hatayı kaçınılmaz kılmışlardır. Ne demek istiyoruz? Yukarıda bir ayırım yaptık: TKF'nin Türkiye topraklarında emperyalizme karşı mücadeleye katılma iradesinin doğru olduğunu, yani dönüş kararının mutlaka savunulması gerektiğini, ama dönüşün biçiminin hatalı olduğunu ısrarla belirttik. Mustafa Suphi, sözde değil, gösteriş için değil, gerçekten sonuç almak isteyen, emekçi halkının kurtuluşunu isteyen bir komünist önder olarak işin o doğru yanına saplanmıştı. Bir sürgün hareketi olarak Türkiye'nin işgalden kurtuluşuna uzaktan bakmakla yetinmemekte kararlı idi. Bu stratejik kararını alkışlamak gerekiyor. Bizim itirazımız sadece dönüş biçiminedir. Oysa Stasova ve arkasındakilerin Mustafa Suphi'nin dönüş kararına itirazları ilkeseldir. Daha doğrusu oportünizmdir, ama her hâlükârda esastandır. Onlar Enver'in giremediği Anadolu'ya Mustafa Suphi'nin girmesinin Bolşevizm-Enver Paşa ittifakını boşa düşüreceğini biliyorlardı. Amaçları, Suphi'nin ve TKF'nin Anadolu'ya girmesini engellemektir. Mesele biçim falan değil özdür.

Mustafa Suphi, bugünün solcularından farklı olarak bütün bunları gayet iyi anlıyordu. Bolşevik önderliğin ve Komintern'in bir kanadının Sovyet devletinin çıkarlarını kendisinin “emperyalist” olarak nitelediği birtakım paşalara bağladığını görüyordu. Keskin politik zekâsıyla, meselenin “Enver Paşa mı, Mustafa Suphi mi?” sorusu olduğunu anlıyordu. O yüzden de Türkiye'ye dönüş, Anadolu'ya giriş onun için bu stratejik sorunun çözümü özelliğini kazanıyordu. Düşmanlarını ancak böyle alt edebilirdi. Stratejik açıdan haklıydı. Bu stratejik savaşı kazanma çabası onu işin taktik yanlarını düşünme konusunda zaafa düşürdü. Tek bir örnekle yetinelim: TKF kafflesi Kars'ta beklerken Karabekir ve Vali Hamit linçvari eylem planlarını yapmakla meşguldüler. Erzurum'daki kaynakları (muhtemelen komünizme sempati duyan Albayrak gazetesi) Mustafa Suphi'ye “merkebe ters bindirilecekleri” habelerini uçurunca tehlikeyi anlamalıydı. Ama işte komünist önder komünizmin ilerlemesini engellemeye çalışanlara karşı davayı savunmaya yatkındır. Mustafa Suphi, bu tehdidin karşısında geri dönmeyi kendine yediremedi, zira bu, Enverciliğin Anadolu'ya komünizmden önce girip bütün sempatileri çalması anlamına gelebilecekti. İşte bu yüzden ki ölümün üzerine gözlerini kapayarak yürüdü.

Yani Radek'in taktiği Mustafa Suphi'yi komünizmin şerefi için intihara sürükledi.

Enver Paşa ile ittifak neden yanlıştı?

Politika ile ahlak arasında zor bir ilişki vardır. Komünistlerin tehlikeli darboğazları aşmak için çok farklı saflardan siyasi güçlerle geçici, taktik ittifaklar kurması

her zaman gerekli olabilir, olmuştur. Ama bazen bunun sınırları vardır ve bu sınırlar aynı zamanda siyasi sınırlar oluşturur. Enver ve Talat Paşalar ve İttihatçılık'la ittifak yönelişi tam da ahlaki sınırların siyasi sınırlar haline gelmesinin kaçınılmaz olduğu bir vakaydı. Yüz binlerce, belki de bir milyonu aşkın sivil Anadolu Ermenisi'ni bile isteye ölüme gönderen küçük Hitlerler ile işbirliği, komünistlerin istediği amaca ulaşamaz. Ama biz sorunu o karmaşık açıdan ele almayacak, siyasi olarak değerlendireceğiz.

Bunu yaparken sorunu üç ayrı düzeyde ele alacağız. Birincisi, Radek'in ve Şark Şûrâsı'nın yaklaşımı gerçekten taktik bir yöneliş miydi yoksa stratejik yanlar içeren bir bütünselliği var mıydı, bu soruyu soracağız. İkincisi, bu soruya kendi cevabımıza bağlı olarak bir stratejik yöneliş niteliğiyle Enver Paşa ilişkisinin Komintern'in bu sorunlara ilişkin kabul ettiği programatik hedeflerle uyuşmadığını hatırlatacağız. Ve nihayet, bütün ilkeler bir yana bırakıldığında bile, bir strateji olarak Envercilik'in ne Türkiye'de ne de dünya çapında kalıcı bir çözüm getiremeyeceğine işaret edeceğiz.

Enver'le ittifak birkaç bakımdan stratejik bir karakter taşıyordu. Radek-Zinov-yev-Stasova ekibi dışındaki Bolşevik yönetiminin bu konuda fikirlerini tam olarak henüz bilmiyoruz ve araştırmaya devam edeceğimizi de ifade ettik. Ancak Lenin'in dünya çapında ve özellikle Doğu dünyasında komünizmin geleceği meselesine genel bakışı⁸⁴ ve Komintern'in İkinci Kongresi'ne “Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu” üzerine sunduğu (ve küçük değişikliklerle kabul edilen) “Tezler”⁸⁵ onun Enver meselesine ancak dar anlamda bir taktik olarak bakabileceğini bizce tartışılmaz biçimde gösteriyor. Zaten Enver ve İttihatçılığa ilişkin Sovyet ve Komintern politikası genel olarak **Mustafa Kemal'in İngiltere ile anlaşarak Sovyet Rusya aleyhine dönmesi ihtimali karşısında bir tehdit unsuru yaratmak** olarak anlaşılmıştır. Enver'in bu tür bir taktik piyon olarak kullanılması, sınırlar iyi çizildiği takdirde akıllı ve incelikli bir politika olurdu. Elbette insanın burnunu da tutması gerekirdi bir yandan!

Ancak Radek çizgisi böyle bir politika değildir. Zira, birincisi, işin içinde Alman boyutu vardır: Moabit Hapishanesi'nde Seeckt ve/veya Rathenau ile neler üzerine anlaşmalar yapıldığını bilmiyoruz. İkincisi, “Ali Bey Misyonu” sadece işgal altındaki Türkiye'yi kurtarmak ve böylece Anadolu ve Kafkasya'nın genç Sovyet devletine emperyalist saldırının yolu haline gelmesi tehdidini engellemek ile sınırlanmamıştır. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, İslam dünyası için paralel bir Enternasyonal gibidir. Bu örgüte bu kadar para akıtılıyor ve Enver Bakû gibi bir ortamın yıldızı haline getirilmeye çalışılıyorsa, bu, uzun erimli stratejik bir yönelişe tekabül eder. Böylesine kapsayıcı bir proje aynı zamanda Enver'in sadece Mustafa Kemal'in emperyalist kampa iltihakı ihtimaline karşı kullanılması taktiği olmaktan çıkar, kurtarılmış Türkiye'nin İslam dünyasında Enver'in kafasındaki programın uygulanması için bir sıçrama tahtası haline getirilmesi anlamına gelir.

Bu nedenle, **bu haliyle** ittifaka taktik bir yöneliş olarak bakamayız. Lenin muh-

84 Okura bir kez daha hatırlatalım ki, bu yazının ikinci faslında bu meseleyi epeyce ayrıntılı biçimde incelemiş bulunuyoruz: “Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele (2)”, a.g.y., s. 34-48.

85 Bu meseleyi de yukarıda ayrıntısıyla ele aldık.

temelen Enver'i Mustafa Kemal'i hizaya getirmek için bir piyon olarak görüyordu. Oysa Radek, Enver'in de parçası olduğu çok daha kapsayıcı bir vizyon geliştirmişti. Bugün, zamanın yarattığı avantajla Radek'in Enver'e yaklaşımına ilişkin, Mustafa Kemal'e karşı ağırlık olarak oynama teorisini tekrarlayanlar meselenin anlaşılmasına katkıda bulunuyor demektir. Tek bir örnek verelim. Yamauchi şöyle söylüyor: "Kesin olan, Sovyet Rusya'nın Enver Paşa'yı Ankara Hükümeti ile diplomatik pazarlıkta kart olarak kullandığıdır."⁸⁶ Bu, kesin olarak yanlış bir önermedir. Tekrarlıyoruz, bizim Sovyet devletinin her taraftan düşmanca kuşatılmasını hedefleyen bir yalıtılma zincirini Alman emperyalizmi ile geçici taktik ilişkiler kurarak kırmasına ilkesel hiçbir itirazımız yoktur. Onu ayrıca tartışmak gerekir. Doğru olabilir, yanlış olabilir. Bizim bu yazıdaki itirazımız Enver meselesiyle sınırlıdır.

Böyle bir stratejinin Komintern'in İkinci Kongresi'nde uzun ve ciddi tartışmalar sonucunda kabul edilmiş olan programatik yönelişe aykırı olduğunu yukarıda Lenin'in pozisyonunu açıklarken anlattık. Radek'in çizgisi İslam dünyasını dünya devrimi perspektifinden uzaklaştırarak ayrı bir anti-kolonyalist stratejiye bağlama tehlikesini çok gerçek biçimde içeriyor. Başka tür ifade edelim: Enver'in İttihad'ı bir Holivud dekoru düzeyinde değil de gerçekten başarılı bir girişim olsaydı, Bakü'da Mustafa Suphi ve TKF bütün İslam dünyasının isyanının Enver'e kanallı edilmesi projesini izlediği politikayla berhava etmiş olmasaydı, o zaman bu yönelişin stratejik olarak Komintern'in dünya devrimi yönelişine nasıl aykırı olduğu pratikte görülecekti. Yani Radek çizgisi başarılı olsaydı, dünya devriminin önünde bir engel olarak yükselirdi.

Her halükârda, Türkiye'de komünist örgütlenmenin önünü kesmeyi içeren bir yönelişin en güçlü biçimde mahkûm edilmesi bir görevdir.

Nihayet, üçüncü bir nokta olarak, bu stratejinin gerçekçi olmadığının da altını çizelim. Yalnızca Enver'in kurduğu İttihad'ın büyük ölçüde altı boş bir dekor olması anlamında söylemiyoruz. En iyi koşullar altında, bu strateji başarılı olabilseydi, mesela Sakarya savaşında (Ağustos-Eylül 1921) Mustafa Kemal yenilse ve Enver muzaffer biçimde Anadolu'ya girerek Türkiye'nin başına geçseydi ve yeni konumunu ve ordusunu kullanarak İslam dünyasındaki etkisini ve örgütlenmesini hızla geliştirebilseydi bile, bu Radek'in istediği sonuçları vermezdi. Türkiye'de Enver'in Halifelîğe sarılacağı çok açıktır. İslam dünyasını fethetmek isteyen, Halifelik gibi bir kozu terk edemez. Halifelîği Saltanat'tan ayırıp mesela kendi üzerine alır mıydı bilmiyoruz. Ama Türkiye'nin bir cumhuriyetten başka bir yola gireceği az çok kesindir. Bölgede ise Ermenilerle Türkler arasında yarattığı dehşet verici uçurum dolayısıyla Enver'in yönettiği bir Türkiye büyük tehlikeler yaratırdı.

Meseleye Enver'in dünya programı açısından bakıldığında ise, sosyo-ekonomik bakımdan emperyalist karakterde olmayan bir ülkenin böylesine saldırgan bir yayılmacı politika izlemesi yönelişi, ancak kendisine en yüksek fiyatı verenle anlaşarak ayakta kalabilir. İngiltere Sovyet Rusya'yı yıkmak için bu fiyatı vermeye hazır olurdu. Enver'i Hindu ile Müslüman'ın Sihlerle ve Hristiyanlarla birlikte yaşadığı Hindistan yerine sarsıntı içindeki Orta Asya'yı fethetmekte zorluk çekeceğini de sanmayız. Enver'in Türkiye üzerindeki iddiasını yitirir yitirmez 20.

86 A.g.y., s. 49.

yüzyılın en büyük devriminin karşısına geçmiş ve Basmacı hareketinin saflarında Kızıl Ordu'ya karşı çarpışırken ölmüş olması, hem onun tıynetini anlamayanlar için tam olarak ortaya çıkarmıştır, hem de Radek'in politikasının nasıl körce olduğunu pratikte göstermiştir.

Bütün bunları söyledikten sonra altını çizerek ifade edelim: Sovyet devleti ile Komintern'in Millî Mücadele döneminde bir değil iki, hatta belki de ikiden fazla politikası olmuştur.⁸⁷ Ortada tek bir politika varmış gibi davranmak, kendimizi olan biteni anlayamamaya mahkûm etmektir. Bolşevizme hiç de uygun olmayan bu durum neden ortaya çıkmıştır? Çünkü Radek çizgisi Komintern'de açık yürekli ve dürüst bir biçimde tartışılacağına saman altından su yürütülmüştür. Şayet bu taktiğin uzantısı olan ilkesel meseleler dürüst biçimde Komintern'in kongrelerine getirilmiş olsaydı, durum çok farklı olurdu. Belki de 28-29 Ocak faciası yaşanmamış olurdu.

13. Ne yapmalı(ydı)?

-Yoldaşlar, ey!
Artık lüzum yok fazla söze:
Bakın göz göze...
-Karadeniz
on beş kere açtı göğsünü,
on beş kere örtüldü.
Onbeşlerin hepsi
bir komünist gibi öldü.

Nâzım Hikmet
Moskova, 1923

Son olarak Mustafa Suphi ve TKF Merkez Komitesi'nin doğru politikasının ne olması gerektiğini kendi kendimize sormamız gerekiyor. Bunun yararı, gelecekte benzer durumlarda ne yapılması gerektiği konusunda dersler çıkarmaktan başka hiçbir şey olamaz. Elbette hiçbir durum bire bir tekrarlanmaz. Ama geçmişin dersleri gelecek kuşaktan devrimcilere yol gösterir.

Mustafa Suphi'nin nasıl bir yol tutması gerektiği üzerinde düşünen, önce Anadolu'da 1920 yılında nesnel duruma bakmalıdır. Genel durum biliniyor. Ama bugün resmî ideolojinin bizden saklamaya çalıştığı en önemli, kilit unsur, 1920 yılında Anadolu'da Kuva-yı Milliye güçleri ile Ankara arasında gittikçe alevlenen ve sonunda kısa süren bir askeri çatışmaya yol açan bir çelişki olduğudur. Resmi tarih şimdi bunu basit bir ihanet olayı gibi sunuyor. Biz bu yazının geçen sayıda yayınlanan ikinci faslında bunun Ankara'nın temsil ettiği Osmanlı-Türkiye genç

⁸⁷ Bu, Bolşeviklerin Çerkes Ethem konusundaki politikalarına da yansımıştır. Türkiye komünizminin çok erken bir aşamada (1967) bir tarihini yazan ABD'li George Harris, Sovyet kaynaklarının, Sovyet Rusya mercilerinin Ethem hareketi konusunda sonuna kadar bölünmüş kaldığını gösterdiğini belirtiyor. Bkz. George Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford, Kaliforniya: Stanford University, 1967, s. 173. Bizim bütün bilgilerimiz bu söyleneni doğruluyor.

burjuvazisi ile Anadolu köylülüğü arasında bir mücadele olduğunu tespit ettik. Kuva-yı Milliye ve onun en güçlü müfrezesini oluşturan Çerkes Ethem komutasındaki Kuva-yı Seyyare, Anadolu'nun nesnel ihtiyacı olan işgalcileri durdurma ve İstanbul'un ateşlediği gerici iç savaş yuvalarını ezme görevine yanıt verebilen tek kuvvet olduğu için adım adım güçleniyordu. Ne zaman Sovyet Rusya'nın desteklediği komünist güçler ile Ethem birleşti, Ankara telaş içine düştü. Artık Ankara'ya alternatif oluşturabilecek bir iktidar adayı belirliyordu. Mustafa Kemal siyasi cep-hede taarruza geçerek bir dizi önlemlerle Kuva-yı Milliye'yi tasfiye edecek ve nizami orduyu Anadolu'daki tek güç haline getirecekti.

Bu öykünün basit bir ihanet hikâyesi olmadığının en iyi tanığı Mustafa Kemal'in kendisidir. Ama *Nutuk*'ta değil, 1921 Ocak ayı sonunda **kapalı kapılar ardında** Sovyet temsilcileriyle konuşurken. Aşağıdaki uzun pasaj, Mustafa Kemal'in ağzından çıkmış kelimeler değildir. Sovyet temsilcisinin (Upmal Angarski) görüşme sırasında tuttuğu notların raporlaştırılmasıdır. Sağlam bir komünist olan Angarski'nin kendi devletine rapor verirken Mustafa Kemal'in görüşlerini çarpıtacağını düşünmemiz için hiçbir neden yoktur. Metnin Rusça'dan çeviri olduğunu da unutmamamız gerekiyor:

Son günlerde gerilla çetelerinin⁸⁸ kalıntılarını yok etmekle meşgulüz. Bu çeteler, Yunan saldırısını durdurmamıza yardımcı olabilecek her türlü gücü sevinçle karşılayacağımız bir dönemde ve bizim isteğimiz dışında teşekkül etmişlerdi. Ben Anadolu'da faaliyete başladığım sırada birçok subay orduyu bırakarak çete birlikleri kuruyordu. Bu dönemde düzenli ordu da gizliden gizliye çetelere yardım ediyordu. Antep ve Adana cephelerinde de çeteler var, yerli halkla beraber Fransızlara karşı savaşıyorlar. Bunlar düzenli orduya benzer teşekküllerdir ve günbegün daha disiplinli olmaktadır. Batı cephesinde dört çete var ki, bunların elebaşları başıbozuk çapulculardır. Bunlardan birisi olan Ethem bir ağa çocuğunu kaçıracak, kendisinden 50 bin lira fidye talep etmişti. Diğerleri de ondan iyi değiller. (...) Düzenli ordumuz güçlenerek artık çeteler olmadan hareket edebileceğimiz düzeye geldiğinde, biz hemen bütün çetelerin sınırlandırılması ve yok edilmesi yönünde çalışmalara başladık. Öncelikle cephe boyu hattının yönetimini bizim askerî yönetim kendi eline aldı ve böylelikle halkın yağmalanması engellendi. Daha sonra ise mevcut çetelerin daha fazla büyümemesi için önlemler alındı. Zaman içinde bütün küçük çeteler dağıldı. Bunların zengin olmuş üyeleri evlerine döndü, bir şey kazanamamış olanlar ise eşkıyalık yapmak için dağlara çıktılar. Çeteler konusu tarafımızca onların dağıtılması anlamında halledilmiştir.⁸⁹

Burada anlatılan *Nutuk*'taki ihanet öyküsü değildir. Burada anlatılan, nizami ordunun neredeyse var olmadığı bir ülkede işgalciye ve gerici iç savaş güçlerine karşı başta Kuva-yı Milliye'nin kahramanca çarpıştığı ve bunun Ankara tarafından

88 "Gerilla çeteleri" elbette Sovyet terminolojisidir. Mustafa Kemal muhtemelen gayri nizami birliklerden ya da hatta "çapulcu güçler"den söz etmiştir. Ama konu zaten bellidir: Ethem'in, Demirci Efe'nin, Yörük Efe'nin vb. birlikleri hakkında konuşulmaktadır.

89 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri. Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007, s. 282-283.

da “sevinçle” karşılandığıdır. Burada anlatılan, bizim geçen sayıda, yani bu yazının ikinci faslında anlattığımızın burjuvazinin gözünden özetlenmesidir: subayların kurduğu “beyzade” çeteleri giderek nizami orduya yaklaşıırken bizim “sergerde” dediğimiz çeteler, burjuvazinin gözünde “başıbozuk çapulcular”, ağaları soyarak mücadelelerini güçlendirmektedir. Düzenli ordu biraz palazlanınca bu köylü çetelerini bastırmaya girişmiştir. Mesele Çerkes Ethem’in ihaneti olsa, daha önce “sevinçle” karşılanmış olan diğer üç çete neden tepelenmiştir? Ortada ayan beyan ağalara karşı verilen savaş sayesinde karşı devrimle ve işgalciyle daha güçlü bir mücadele verme kapasitesi kazanan bir köylü çeteleri gerçeği vardır ve Ankara’da hâkimiyetini kurmaya çalışan burjuvazi bu sınıf taarruzuna tahammül edememiştir. İş bu kadar yalındır.

Peki bu durumda komünistlere ne düşerdi? Elbette köylülüğün ağalarla, eşraf-la, mütegalibeyle, giderek paşalarla çelişki içine girmiş yarı-bilinçli temsilcileriyle temasa geçerek bir *işçi-köylü ittifakı* kurmak. Ankara-Eskişehir komünistlerini bir araya getiren, Şerif Manatov ile Hacıoğlu Salih önderliğindeki komünist partisi (önce Hafi [gizli] Türkiye Komünist Fırkası, sonra Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası) tam da bunu yapmıştır. Entrizm⁹⁰ yöntemine başvurarak katıldıkları Yeşil Ordu aracılığıyla Çerkes Ethem’le ittifak kurmuşlar, bunda Ankara’daki Sovyet Rusya temsilciliğinin (o sırada temsilciliğin başında resmen bir elçi değil, Sovyet ticaret ataşesi konumunda bulunan Upmal Angarski vardır) ciddi desteğini almışlardır.

Bu durumda Mustafa Suphi ve arkadaşlarına ne görev düşeceği bizce tartışılmayacak kadar berraktır. Anadolu komünistleriyle güçlerini birleştirmek, Eskişehir işçi sınıfı içindeki çalışmayı Türkiye sathına yaymak, İstanbul’da, Zonguldak’ta, ta 1919 Mayısından beri Karadeniz kıyı şeridindeki kentlerde yapılan işçi çalışmasını onunla bütünleştirmek, böylece işçi-köylü ittifakını güçlendirmek. Ama en önemlisi şudur: ***Mustafa Suphi’nin partisinin askeri örgütü vardır. Bu örgütün askerlerini eldeki her olanaklı yöntemle Anadolu’ya sevk ederek güçlerini Kuva-yı Seyyare ile birleştirmek ve Ankara’ya karşı tam bir sınıf cephesi açmak, TKF’nin stratejisinin asli bir boyutu haline getirilmeliydi.***

Şayet bu, zamanlaması doğru biçimde saptanarak yapılmış olsaydı, köylülüğün bağrında doğan sürekli devrim dinamiği, işçi kitlelerinin de desteğiyle zaferi getirebilirdi. Unutulmasın, Ankara kendi doğusunda bulunan Yozgat’taki karşı devrimci isyanı bastırmaktan âciz kalıp batıda Yunan cephesinde görevli Ethem’i yangını söndürmeye çağırdığında aylardan Haziran’dı. Ethem Yeşil Ordu’ya katılıp Manatov-Hacıoğlu ekibiyle birlikte çalışmaya başladığında aylardan Eylül’dü. Hatırlanacaktır ki, ancak askerden kaçanı derhal idam etmeyi kural haline getiren hükmü içeren Hıyanet-i Vatanîye yasası Eylül ayında çıkarıldıktan sonradır ki, nizami ordu çok bilinçli bir çabayla 1921 başına kadar belirli bir tempo ile güçlendirilmiş ve gerilla güçleriyle hiç olmazsa çarpışabilecek duruma gelmiştir. Ocak başındaki savaş üçlü bir çarpışma halinde (yani aynı anda Yunan ordusuyla da muharebe edilerek) yürütülmüş olmasaydı kimin kazanacağı belli değildir. Ama daha önemlisi, Kızıl Alay, Kuva-yı Seyyare’nin yanında olsaydı, bırakın savaşın kazanılmasını merkezi

90 Komünistlerin henüz büyük bir parti haline gelmemiş oldukları bir aşamada daha büyük bir partiye sızarak devrimci çalışma yapması.

hükümet savaş çıkarmayı bile göze alamayabilirdi.

Ancak, bu tür bir stratejik yönelişin benimsenmesinde esas belirleyici koşul, Sovyet işçi iktidarının, yani Sovyet devletinin Türkiye’de ve başka yerlerde işçi-köylü hükümetleri (yani bir proletarya iktidarı) için gerekli proleter hegemonyasını uluslararası planda sağlıyor olmasıdır. Şayet Türkiye’deki devrimci süreç burjuvazi ile proletarya arasında süregitmekte olan uluslararası iç savaş koşullarında değil de, diyelim olağan bir dönemde cereyan ediyorsa, başka türlü söylendiğinde Ekim devrimi bütün dünya konjonktürünü, ama özellikle de Rusya’nın komşusu Türkiye’nin konjonktürünü belirliyor olmasaydı, Anadolu’da bir işçi-köylü hükümeti kurulabilmesi değil ama böyle bir hükümetin ayakta kalabilmesi için koşulların olgunlaşmasının mümkün olacağını beklememiz doğru olmazdı.

Bu strateji Mustafa Suphi’nin 1919’da Mustafa Kemal ile (hâlâ ayrıntıları keşfedilmeyi bekleyen) anlaşmasının doğurduğu izlenimlere yaslanan legal dönüş stratejisinden elbette çok farklıdır. Onunla neredeyse taban tabana zıttır. Ama Haziran ayından itibaren güçler dengesi dönmeye başlamıştır, Eylül ayında ise nesnel durum altüst olmuştur. Mustafa Suphi’nin bu durumda eski stratejide ısrarı kaçınılmaz olarak yanlış sonuçlar doğuracaktır.

Yukarıda istihbaratın önemi konusunda komünistlerin “karşıtlarından da” öğrenebileceğini söylemiştik. Orada kastettiğimiz Ankara idi, Kemalistler idi. Şimdi ise insan düşmanlarından da öğrenebilmeli diyoruz. Enver Paşa 1921 yılında Anadolu’ya girişi zorlamaya başladığında koşulların çok olumsuz olduğunu görünce gerekirse “mütenekkiren” girmenin de düşünülebileceğini söylüyor. Osmanlı Türkçesinde kullanılan bu Arapça kelimenin günümüz Türkçesinde tam karşılığı yok. Batı dillerinde kullanılan Latince kökenli “*incognito*”nun karşılığı. “Kimliğini gizleyerek” demek bu sözcük. Halil Paşa ise aynı dönemde yazdığı bir mektupta “müsellah teşkilat” kurmaktan söz ediyor. İttihat ve Terakki’nin yeraltı devrimci tecrübesinden süzülüp gelen fikirler. Aynı şeyi durum değiştiğinde Mustafa Suphi’nin göz önüne alması gerekirdi.

Ama bütün bunlar için doğru istihbarat gerekir. Belli ki Mustafa Suphi ve TKF’nin en zayıf yanı buydu. Buna partinin, Komintern’in Şark Bürosu ve daha sonra Şark Şûrâsı’nın partiyle istihbarat paylaşamamasını eklemek gerekiyor. Ankara’daki Sovyet temsilcisi Angarski’nin sahip olduğu bilgiler TKF ile paylaşılıyor olsa, Mustafa Suphi’nin düşüncesi bambaşka ufuklara açılabilirdi.

Şimdi, bu konular üzerinde çalışmış Türkiye solcularının bizim “ne yapmalı(ydı)?” başlığı altında yukarıda yazdıklarımıza standart tepkisinin ne olduğunu biliyoruz. Mustafa Suphi’nin Çerkes Ethem’le katiyen ittifaka girişmeyeceğini, onun hakkında en ufak bir olumlu düşüncesinin olmadığını belirtecekler. Kanıt olarak da *Yeni Dünya*’nın Mustafa Suphi Kars’tayken hazırlanan sayısında imzasız olarak yayınlanan bir beyanı göstereceklerdir. TKF artık “‘Çeteci Ethem Bey’ namındaki şahıs” hakkında, “milli cepheyi terk ederek Yunan tarafına geçtiği” konusunda bilgiye sahiptir. Söz konusu yazı, TKF’nin bu şahsın faaliyetlerinin finansmanına katkıda bulunduğu dair söylentileri yalanlayarak şöyle der: “biz Ethem ve hempalarını tel’in ve binaenaleyh bu gibilerle hiçbir zaman münasebette bulunmamış olduğumuzu ve bulunmayacağımızı katiyyen ilân ederiz. Bu beyanatımızın hareketimize tamamiyle tevafuk ettiğine iki seneden beri bilâfasıla devam

eden neşriyatımız da şahittir.”⁹¹

Biz Mustafa Suphi'nin Ethem konusunda ne düşündüğünü (bu satırlardan başka hiçbir beyanı henüz ortaya çıkmamış olduğundan) bilmiyoruz. Ama bu pasaja tepki tipik Türk tarihçisi ve bu konuda kalem oynatan Türk solcusu tepkisi olmuştur: Mustafa Suphi veya bir başka TKF yetkilisi bu satırları yazdı ya, demek ki fikri budur. Sanki bağlamın hiçbir önemi yoktur. Mustafa Suphi ülkeye dönmüş, legal koşullar altında çalışmak istiyor. Kendisine kafilesiyle birlikte Ankara'ya gitmesi için olur vermesini beklediği merciler Çerkes Ethem'i devletin gücüne silahla isyan etmiş bir hain olarak niteliyorlar. İnönü komutasındaki Garp Cephesi'nde çarpışmalar oluyor. Şimdi bu durumda Mustafa Suphi başka bir şey mi söyleyecekti Ethem hakkında? Bu insanlar neyin tarihi delil olarak kullanılabileceğine en ufak bir özen göstermiyorlar!

Biz bir Sovyet yetkilisinin Mustafa Kemal'le görüşmesini kelime kelimesine raporlarken parantez içinde ne yazdığına bakalım bir de. Mustafa Kemal şöyle konuşuyor: “Tevfik, Ethem'in Yunanlılara teslim olduğuna, korkarak onlara katıldığına ve aman dileyerek bize döneceğine ve şimdi kaçak döküntüleriyle dağlara saklandığına kanaat getirdi.” Sovyet yetkilisi parantez açıyor, üstlerini uyarıyor: “Ethem'in Yunanlılar tarafına geçtiği ve İtilafçılarla beraber çalıştığını bildiren resmî hükümet yayını, provokasyon ve yalandır.”⁹²

Mustafa Suphi de komünist, Ankara'daki Sovyet yetkilisi de. Komünistler arasında Ethem konusunda iki ayrı görüş olabilir (öyle olduğunu yukarıda zaten belirtmiştik) ya da Mustafa Suphi içinde bulunduğu durum dolayısıyla açıkça yalan yazmış olabilir. Bilmiyoruz.

Bir örnekla bitirelim. Milli Mücadele konusunda Türkçe literatür, en başta da solcular, Kuva-yı Seyyare'nin “Bolşevik Tugayı” olarak bilinen birliği konusunda hep küçümseyici bir tutum takınmıştır. Bu sadece bir isimdir, önemi yoktur. Birlikte Bolşevikler falan yoktur. Hatta tugay komutanı İsmail Hakkı'nın dahi Bolşeviklikle ilgisi yoktur. “Zaten” Çerkes Ethem de anılarında tugaya bu adın takılmasının nedeninin İsmail Hakkı'nın aynen Bolşevikler gibi düşman askerini askerî yöntemlerden öte propaganda ile zayıflatmayı çok iyi becermesi olduğunu söylememiş midir? Duralım. Hani Çerkes Ethem dalavereci, hain, yalancının tekiydi? Onun söylediklerine birden, **salt işimize geldiği için** neden inanacağız? Ethem (sahici olup olmadığı bile defalarca sorgulanmış olan) hatıralarında bunu böyle yazdıysa kafasının arkasında tugay için Bolşevik nitelemesinin kendi aleyhine kullanılacağı kaygısı olamaz mı? Gerçekten tarihçilerimizin ve solcularımızın hareket tarzı inanılır gibi değil!

Biz Amerikalı George Harris'e bir karşı istihbarat uygulaması yapacağız.⁹³ Türkiye komünizminin kökeni konusunu çok erken incelemiş olan George Harris. Yıl 1967. Türkiye İşçi Partisi 1965'te Sovyetler Birliği'nin güney komşusu Türkiye'de çok büyük bir atılımla meclise girmiş. Harris Türkiye komünizminin kökenine gi-

91 *Mustafa Suphi'nin Yeni Dünyası*, a.g.y., s. 275.

92 Perinçek, a.g.y., s. 265.

93 Kaynağı daha önce de vermiştik ama burada tekrar vermek istiyoruz: George Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford, Kaliforniya: Stanford University Press, 1967.

diyor. Çok garip bir yöntemi var. Standart tarihçilerin hiç değinmedikleri bazı iddialarda bulunuyor. Sonra o önermenin arkasına bir dipnotu koyuyor. Ama o dipnotu o önermeyi kanıtlayacak kaynaklar değil, paragrafın tamamında söylenen şeyler konusunda oldukça sıradan kaynaklar. Mesela Manatov grubunun 1920 yazında Kuva-yı Milliye müfrezeleri üzerinde etki kazandığını belirtiyor ama gösterdiği kaynaklar paragrafın gerisinde yazanlarla ilgili.⁹⁴ Veya Manatov'un faaliyetlerinin Mustafa Suphi ile kesin ilişkili olduğunu ileri sürüyor, ortada kaynak olmasa da.⁹⁵ Tabii bu doğru ise, Manatov Ethem'le basbayağı ittifak içinde olduğuna göre Mustafa Suphi'nin de Kars'ta iken Ethem hakkındaki gerçek düşüncelerini yazmamış olduğu ortaya çıkıyor. Muazzam bir potansiyeli var bu iddianın.

Nihayet, Harris "Bolşevik Tugay"ın komutanı İsmail Hakkı'yı çok ciddiye alıyor. Hatta Ethem'in Mustafa Kemal ile uzlaşmamasını İ. Hakkı'nın kışkırtmasına atfedecek kadar.⁹⁶ Bu yazdıklarını "bakın yeni bir şey söylüyorum" der gibi söylemiyor, ama çok yeni birtakım şeyler söylüyor. Biz Harris'in CIA'nın öncülü örgütlerin (muhtemelen OSS) ya da Pentagon'un ya da başka Amerikan kuruluşlarının istihbarat kaynaklarını kullandığını, ama bunları açıklayamadığı için mahcup konuştüğünü, kaynaklarını ise geçiştirdiğini düşünüyoruz. Bu tahminimiz doğruysa bu yazılanlar bize standart tablodan farklı bir ittifaklar zincirinin ip uçlarını sunuyor.

14. Üç yazının sonuçları: Bir bütün olarak Millî Mücadele

Bir üçlemenin, her biri de çok uzun üç yazının sonucuna geldik. Okuru daha fazla yormamak için sadece en önemli sonuçlara değinerek bitireceğiz.

Birincisi, bu yazı üç parçasında da ısrarla şu fikri işledi: Millî Mücadele'yi Mustafa Kemal başlatmamıştır; 1921'in sonuna kadar da mücadelenin tek lideri haline gelmemiştir. Hem Kemalistlerin hem de Kemalizme karşı olanların tamamında var olan ve artık Türkiye insanının neredeyse genlerine işlemiş olan Millî Mücadele = Kemalizm denkleminin yanlışlığı anlaşılmadan Millî Mücadele'nin önemli olgularını anlamak mümkün değildir. Mustafa Kemal'in kendi ekibi içindeki konumu bile yavaş yavaş sağlamlaşmıştır. Ama daha önemlisi, Çerkes Ethem ve Enver Paşa, değişik aşamalarda Mustafa Kemal'in karşısında ciddi rakipler olmuştur, Mustafa Suphi ise ciddi bir potansiyele sahipti. Salt bunu ortaya koyabildiyse bile bu yazı asgarî düzeyde işe yaramış demektir.

İkincisi, Millî Mücadele sadece emperyalizmin vekâlet savaşını yapmakta olan güçlere karşı bir savaş değildir. Dikkatli bakan bütün gözlerin görebileceği gibi, bir devletin (Osmanlı saltanatının) karşısında bir ikili iktidarın kuruluşu, başka bir devletin adım adım inşa edilişi ve sonunda eski devletin yerini alması sürecidir, yani bir devrimdir. Bunu reddetmek Marksizmin bütün devrim teorisine karşı çıkmayı gerektirir. Anadolu'da Millî Mücadele sırasında (bu yazının başlığına da yansdığı gibi) bir "ihtilal" (ya da bir "inkılap", bir "devrim") yaşandığını reddeden Kemalizmle değil Marksizmle kavgı ediyor demektir!

Üçüncüsü, bu devrimin, Büyük Fransız Devrimi ile birlikte modern tarihin gör-

94 A.g.y., s. 76.

95 A.g.y., s. 79.

96 A.g.y., s. 77 ve 86.

düğü en büyük devrim olan Büyük Ekim Devrimi'nin belirlediği genel ortamın içinde yaşanmış olması sürecin her yönüne kendi rengini katmıştır. Millî Mücadele döneminde yaşanan devrim, genç proleter devleti ile emperyalizmin (en başta o dönemin Amerikası olan İngiliz emperyalizminin) arasındaki uluslararası sınıf savaşının, yazının ilk bölümünde izah edildiği gibi, kendi içinde çelişik bir kavramla uluslararası bir iç savaşın bir parçası olarak yaşanmıştır, onun etkisinde gelişmiştir, onun yarattığı olasılıklarla karşılaşmıştır.

Dördüncüsü, modern Türkiye'nin bu ikinci devrimi (ilki 1908 Hürriyet Devrimi) belirli bir uğrakta sürekli devrim dinamiklerinin ortaya çıkması sayesinde proleter öncüsünün doğru politikalar izlemesi halinde bir sosyalist iktidarın, bir işçi devletin, bir işçi-köylü hükümetinin kurulması potansiyelini içermiştir. Kuva-yı Milliye'nin temsil ettiği köylü partizan orduları ile Ankara burjuvazisi arasındaki çelişkiye proletarya öncüsü (yani TKF) zamanında ve doğru yöntemlerle müdahale edebilseydi, Türkiye belki de Sovyetleşebilirdi. Yani baskın damar olan burjuva devriminin sürekli devrim dinamikleri ile proletaryayı iktidara getirmesi mümkündü. Bu fırsat kaçırılmıştır.

Beşincisi, Ekim devriminin rüzgârı tam da Anadolu'daki devrim sırasında Türkiye'nin 20. yüzyıldaki yegâne Bolşevik partisi olan TKF'nin kurulmasını olanaklı kılmıştır. Böyle bir partinin varlığı ve partiye paralel olarak bir askerî örgütün de inşa edilmesi, sürekli devrimin zafere ulaşması olasılığının elbette koşullarından biriydi. Ancak genç partinin belirli hataları (zamanlama, değişen bir konjonktürde taktik esnekliğin gösterilememesi, istihbarat eksikliği, askerî olanakların günün koşullarına uygun biçimde kullanılmaması vb.) doğan potansiyelin değerlendirilememesine yol açmıştır.

Altıncısı, potansiyelin heba edilmesinde genç partinin hatalarından daha da önemlisi, uluslararası komünist hareketin ve Bolşevizmin kadrolarından bazılarının, özel olarak Komintern'in Yürütme Kurulu'nun ve Bakû Kurultayı'nın sonucu olarak kurulan Şark Tebligat ve İcraat Kurulu'nun izlediği politikanın ciddi sorumluluğu vardır. Bu politikanın aynı dönemde İran'da da benzer sonuçlara yol açmış olduğuna *Devrimci Marksizm*'in sayfalarında daha önce Burak Gürel yoldaşımız işaret etmişti.⁹⁷ Bu sayıda da Burak Sayım yoldaşımız İran'da o dönemde yaşananları başka bir açıdan yeniden ele alıyor. Komünistlerin gelecekte strateji ve taktikler konusunda hataya düşmemeleri için bu meseleleri daha derinlemesine incelemesi gerekiyor.

Son olarak, şu söylenmeli: Millî Mücadele burjuvazinin hâkimiyetinde başladı. Bir aşamada köylü ve işçi kitleleri mücadeleye bağımsız olarak girmeye teşebbüs etti. Bu çaba burjuvazinin sert tedbirleriyle ezildi. Bunun sonucunda Türkiye'nin ikinci burjuva devrimi bir kitlesiz devrim olarak yaşandı. Orijinal burjuva devrimleri, köylülüğü, zanaatkârları ve var olduğu kadarıyla işçi sınıfını hareketlendirerek zafere ulaşmıştı. Türkiye devrimi, burjuva cumhuriyetini bu kitlelerden uzak kalarak kurmayı kendi seçti. Bu cumhuriyetin daha sonra başına gelenler büyük ölçüde bunun diyetidir. Ama bu başka yazıların konusu.

Bundan sonra Türkiye toplumunun büyük bir ileri sıçrama yapması ancak işçi

97 Burak Gürel, "Marksizm ve Ulusal Sorun", *Devrimci Marksizm*, sayı 3, Mart 2007.

sınıfının kendi etrafına bütün sömürülen sınıfları ve ezilen katmanları toplamasıyla olacaktır. Türkiye 15-16 Haziran 1970 ayaklanmasında proleterya devrimleri çağına güçlü bir giriş yapmıştır. Tabii şayet bu bir proleter devrimi olacaksa, sadece ulusal sınırlar içinde kalmayacak ve hızla başka coğrafyalara da yayılacaktır. Dünya devriminin 2011 Tunus ve Mısır devrimleriyle açılan üçüncü dalgası bu konuda büyük bir potansiyel vaat ediyor. İşte böyle bir devrimler çağında, daha önce yaşanan devrimlerden öğrenmek için onları çok derinlemesine incelemek zorundayız. Bu yazı bu öğrenme sürecine katkıda bulunabildiyse amacını yerine getirmiş demektir.

Mustafa Suphi'lere de, Deniz'lere Mahir'lere de en büyük saygımızı böyle, onların deneyimlerinden dersler çıkararak gösterebiliriz.

Zeyl

*Kazıdık Onbeşler'in ismini,
Kanlı kızıl bir mermere!..
Bir çelik aynadır gözlerimiz,
Onbeşler'in resmini
Görmek isteyenlere...*

Nâzım Hikmet, 1925

Ek: Cinayet Belgesi

Küçük Tal'at Bey'den (Trabzon) Halil Paşa'ya (Tuapse)

Trabzon, 14 Mayıs 1921

Aziz Kardeşim Halil,

Mektubunu büyük bir sevinçle okudum. Şüphesiz benim de tahminin gibi çıkan hüsn-ü kabülünden çok mütehasşıs oldum. Güle güle oturunuz.

Halil, ben seni cidden severmiştim. Vapur giderken seni görmemek için kaçtım. Hele Aydın'ın hali beni çok muzdarib etmişti. Yalnız biliyor musun ne oldu? Senin gelip gitmen etrafında husule gelen gürültü yaslandığımız kuvvetin bize rabıta ve samimiyetini göstermiş olmak i'tibarıyla bu tecrübeyi te'siratımıza mukabil bu ümid-bahş tecrübeyi kazanmış olduk ve bu adamlar bugün bize bir kere daha bağlandılar.

Sizin gittiğiniz gece hemşirenin siniri tuttu. Ağladı. O ağlarken ümid ağladı ve sana, Safiye'ye, çocuklara uzun uzun du'alar ettim.

Yolladığın parayı aldım. Çok teşekkür ederim. Erzak listesini de evrak-ı nakdiye ile beraber aldık. Muhiddin mektubunda erzak için 1 ay sonra diyordu. Merak etme! Listeyi İmam Rahmi'ye verdim alınıp gönderilecektir. Seni erzaksız bırakmayız.

Moskova'nın tahriratlarına cevap yazdık. Zarfları mahsus kapamıyorum. Hepsi-ni oku. Ve sonra kapatırsın. Enver Paşa'nın mektubunu da okursun.

Doktor Ra'ik'le Polis Müdürü Neş'et'i de Moskova'ya gönderiyoruz. Neşet se-nin avdetini müte'akıp istifa' etti. Bana bir sabah ağlayarak namusumdan şüphe

etmememizi rica etti. Evvelce muhalif olmak itibariyle gösterdiği bu merdane hali hüsn-ü telakki ettik. Şarkta çalışması da bir cihetten iyi olur. Vali Taci, Neş'et'i de elimden aldınız diye takıldı.

Sen gittikten sonra daha bariz bir şekilde benimle meşgul olmağa başladılar. Kumandan Nuri Bey cidden maskara bir adammış. Bu seciyesiz herif şimdi Garp Cephesine gidiyor. Bizim Seyfi Kumandan vekili oldu. Garibi şurasındaki maskara giderken beni bir nevi curnal ediyor. Bak tahrirat suretini aynen yazayım.

Şark Cephesi Kumandanlığına

No.1845

Küçük Tal'at Bey tarafından yazıldığına yakinen kana'at hasıl olan halkçılık programından elde edilen iki kıt'ası mazrufen takdim kılındığı ma'ruzdur.

10 Mayıs 337

3'cü Fırka Kumandanı Nuri

Bundan başka da (Te) Teşkilatına bunun tarafından tahkikat yapılması ve halkçılık propagandasının hangi eller tarafından idare edildiğinin meydana çıkarılması emrediliyor. Bu insandan doğrusu öğrendim.

Müdafa'a-i Hukuk Cem'iyeti Hey'et-i Merkeziyesinin bilhassa bi'l-hassa sana karşı gösterdiği la-kaydi ve buna yapmak istediği münafikhane hal ki, benim de memleketten ihracım için Kumandan mütemadiyen teşvik ediyor. Bizimkiler fevk'al-'ade iğzab ettiği için bu maskaraları da düşürüp yerine istediğimiz gibi bir hey'et koymayı düşündük. Belediye istihbaratı bizimkilerin elinde bir silah oldu. Zaten halk da bu hey'etten az çok münfa'il olduğu için ekseriyet te'min edilmiş oldu. Bundan büsbütün köpüren ve Yahya'ya ya [aslında böyle] el altından husumetler gösteren bu herifler ellerindeki gazeteleri aleyhimize çevirdiler. 5-6 makale yazdırdılar.

Bolşevikler çok haklıdır. Eli çomaklı mütegalibe güruhundan asla hayır olmaz. Bunlar sahneden çekilmedikçe mağdur sınıflar için huzur ve hayat olamaz. Fakat asla ehemmiyeti yok. İstihbaratta tamamiyle muvaffak olunabileceği gibi Hey'eti de çatır çatır devirttireceğim. Hepimizce zaten karar verildi. Gerçi Müdafa'a-i Hukuk Hey'eti'nin ta'kid ettiğimiz prensipler nokta-i nazarından bizim için ehemmiyeti yok ise de, fakat inde'l-iktiza hükümetle bir olarak aleyhimize hareket edebilecek ve harice karşı milletin lisanı imiş gibi ses çıkarabilecek bir hey'eti yaşatmak doğru olmaz. Biz manken dahi olsa bize muzır olmayan ve icabında az çok faidesi olacak bir hey'et yapacağız.

Moskova'ya yazdığımız Kazım Karabekir'in mahfî emirname sureti de şayan-ı dikkat değil mi? Ben sana Bakü'de ikende söylemiştim. Bu adam da öyle sabit kana'atlar yok. Halkçılık muzır imiş. Ya! Ne yapmalı! Paşalar Hazeratının keyfi ve mütebiddane hareketleri karşısında mütevekilena bel mi bağlamalı? El-pençe divan mı durmalı?

Sana iki şifre vardı. Uğraştım durdum bir türlü açamadım. Ali Oruç'a sana göndermesini söyledim. Belki mühim bir şeydir. Ali Oruç'la bir kere temas ettik.

Şimdi senden ben bir şey isteyeceğim, Halilciğim, olabilir ki, ihtimal-i kavi da-

hilinde bu adamlar beni de yürütürler. Son kararımız ve benim son vaz'iyetim üzerine dağ çekilmek mümkün olmayacak. Şu halde sana mülaki olacağım ve oradan Moskova'ya veya Şark'a gideceğim demektir.

Bina'en-aleyh benim vaz'iyetimi behemehal ıslah lazımdır. Bunun için temasta bulunduğu Türk Komünistlerine sür'atle mes'eleyi atidediği şekilde anlatmağa ve onları mümkün olduğu kadar te'mine i'tina etmekle beraber Ruslara da bildirirsen böyle çok iyi olur.

Mustafa Subhi ve rüfekaşı [arkadaşları] hakkında yapılan feca'at şu suretle vücûda gelmiştir.

Bunlar Kars'a geldikleri vakit zahiren hüsn-ü kabule mazhar olmuşlar [görünüşte güzel karşılanmışlar] gibi bir hal vaki olmuşsa da bu münhasıran [yalnızca] Kazım Karabekir'in bir manevrasından başka bir şey değildir. El altından Erzurum Valisi Hamid Bey'le bi'l-muhabere [haberleşilerek] bu yoldaşlar Erzurum'a gönderilmiş ve Hükümetin teşvîkâtıyla [propagandasıyla] ve aynı zamanda Muhafaza-i Mukaddesat namı altında meydana çıkan mütegalibe [zorbalar, derebeyleri] ve softalar gürûhünden müteşekkil bir hey'etin arzusu dahilinde halk tarafından pek fecî bir tecavüz ve istiskale [saldırı ve aşağılanmaya] uğramışlardır.

Erzurum'da bırakılmadan istasyondan yola çıkarılmışlar ve Trabzon'a kadar her kasaba ve köyde yine Hükümetin ve Müdafa'a-i Hukuk Hey'etlerini vücûde getiren bir takım zorbaların teşvikâtı ile envâ-ı [çeşit çeşit] hakârete uğramışlardır.

Erzurum Valisi Hamid Bey, Trabzon Müdâfa'a-i Hukuk Hey'eti Merkeziyesine verdiği bir telgrafla alenen bu zavallıların imhasından bahsetme küstahlığını gösteriyordu.

Mustafa Subhi ve arkadaşları güyâ Ankara'ya gitmek üzere Trabzon'a geldiler. İskelede ma'sûm halk tarafından ber-minval-i sâbık [daha önceki gibi] fenâ hakâretlere uğratıldılar ve Hükümetce daha evvel ihzâr edilen [hazırlanan] motora irkâb edildiler [bindirildiler]. Trabzon'da elebaşı Fırka Kumandanı Nuri ve Erkân-ı Harb Re'isi Zeki idi.

Motor Sürmene'ye gidince, Kumandan ve Erkân-ı Harbî Müdafa'a-i Hukuk'taki zorbalarla bi'l-iştirak [ortaklaşa olarak] Hükümetin kanlı vesa'itini [araçlarını] kullandılar. Motora başıbozuk elbisesi giydirilmiş asker ve jandarma gönderdiler. Zavallıları imhâ ettirdiler. Bu katil ve imhâ mes'elesinin mürettibleri [düzenleyicileri] şunlardır. Üçüncü Fırka Kumandanı Nuri, Erkân-ı Harbî Zeki, Trabzon Müdâfa'a-i Hukuk Cem'iyeti Hey'et-i Merkeziyesi Re'isi Hacı Ahmed, a'zâlardan Hacı Ali, Hafizzâde Ömer ve Hakkı Efendiler ve yine a'zâdan Hoca Mahmûd ve yine a'zâdan muhtekir [vurguncu] tâcirlerden Hatibzâde Mustafa ve yine a'zâdan Dâniş Efendilerdir.

Erzurum Valisi Hamid, tamâmiyle müşevviklerdendir [teşvik edenlerdendir]. Sâbık Trabzon Vâlisi Sabri Bey bu işte alakadar değildir. Yalnız za'afından istifâde olunmuştur. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir isteseydi bi't-tabi [elbette] buna mani olurdu. Türkistan'dan gelen Yüzbaşı Kâzım Yoldaş, Bayburt ile Gümüşhâne arasında doğrudan doğruya cihet-i askeriye tarafından imhâ ettirildiği kuvvetle söyleniyor.

Trabzon'daki arkadaşlarımız ve bil'-hassa [özellikle de] tamâmiyle bizimle çalışan küçük Tal'at'la kayıkçılar ve amele teşkilâtının Re'isi Yahya re'is bu fenâlığın

önüne geçmek için çok çalışmışlarsa da mani olamamışlardır.

Yalnız üç kişinin birer sûretle hayatını kurtarmışlardır. Netîce-i tahkikatıma [araştırmalarımın sonucuna] göre mes'ele bundan 'ibarettir.

Kardeşim, fi'l-hakika mes'ele şekil i'tibariyle hemen hemen bu suretle cereyan etmiştir. Sen bunu sür'atle sağ sola neşretmelisin. Ben burada mevki'imi kat'iyen emin görmemeğe başladım. Tabi'i sonuna kadar sebat ve metaneti elden bırakmayacağım.

Artık bu heriflerde hiç merhamet yok. Tam ma'nasıyla inkılaba kanlı bir inkılaba hazırlanalım. İkbal Gazetesinde yazdırdıkları makaleyi görsen gider yüzlerine tükürürdük. Senin avdetini Ankara'nın vatanperverane, adilane ve tamamiyle milletin arzusununa muvaffik bir emri üzerine vuku' bulduğunu sefilhane bir lisanla yazdıktan sonra ismimden bahsetmemek şartıyla benim için müşevvik, müfsid, kurt, tilki neler neler yazıyor. Sağlık olsun, Herhalde buradaki arkadaşlarımızdan artık emin olabiliriz. Bizimkiler kat'i surette barikatın bir tarafını aldılar. Keyfimden de bayılıp duruyorum.

Şakayla başlanılan benim iş hakikat sahasına girdi. 6 Mayıs'ta nikah oldu. 10 güne kadar geliyorlar. Emin ol, Halil, bu daha ziyade bir emr-i vaki' oldu. Burada pek fena pas hayatı geçirdiğim için vazifemi sekteदार etmesin, Ya'ni ahlaki bir falso yapmayayım diye İstanbul'a hemşireye şöyle yalabıkça bir hizmetçi kızı göndermesini yazmıştım.

A! Böyle şey mi olur? Böyle gayr-ı meşru' şeye biz nasıl razı oluruz, dedikten sonra paçaları sıvamışlar ve beni biraz avuttuktan sonra nişan halkasını dayadılar. Seninle o zaman dağa çıkaydık. Belki kurtulurdum. Arkasından nikah da oldu. Doğrusu bu hal canımı sıkıyor. Çok mübarek bir arkadaş kızı olmasa idi, başka türlü düşünür yapardım. Olan oldu. Fakat yolcu da yolunda gerek. Evleniyoruz diye de yolumuzdan geri kalacak değiliz ya! Bizim nasibimiz hayatımızın sonuna kadar didişme olacak. Bu anlaşıldı. Yalnız mesela kız geldi. Arkasından efendim buyurunuz dışarıya derlerse, oldukça tuhaf olacak. Biraz vakit kalsa, yavrucuğumun ağzından girer, burnundan çıkarım. Genç güzel ve çok terbiyeli imiş. Senin avdetini müte'akıb bana gönderdiğin mektubda, (Size temiz kalbimi, samimi muhabbetimi hediye ediyorum), diyor. Allah vere de sonra sükut-u hayala uğramasa. Bana varırken acaba neler düşünüyor?

Halil kadınların işine akıl ermez. Bir de bakarım ki, tam benim istediğim gibi cevherli çıkar. Merdane korkma seninleyim der. İnşallah böyle olur. Büyükannesi bana çok samimi ve taraftar. Asıl annesi biraz hırçın imiş. Bakalım a'yine-i devran ne gösterecek?

Ma'haza, Halilim, hiç endişe içinde de değilim. Refikam tamamiyle benimle hem efkar olmadan hayatın her türlü ihtimalatını kabule azmettiğine da'ir bana söz vermeden gizli söylüyorum. Ona asla takarrüb etmeyeceğim. Hiç olmazsa bu kadar olsun. Onu muhafaza edeyim. Hele senin ta'birin vechile şöyle yapacağım, böyle yapacağım, iyi koyuvereceğim ve tam bir lastik top olmalıyım.

Halil, paraya çok ihtiyacım var. Gerçi göndereceklerini yazıyorlar. Fakat acele olsun. Şu sıralarda halet-i ruhiyeden sonra artık yıkılmamız imkanı olmaz.

Bana gönderdiğin para benim için bir müddet gider. Biliyor musun, çok masrafım oluyor. Bizim ev tekke. Epey zamandır, gerçi içki namına kimse ağzına bir şey

olmuyorsa da kat'i kararlar bundan sarf-ı nazar edildi. Nihayet iki kadehe müsa'ade var. Yemek, içmek şöyle böyle bir sürü para gidiyor. Yahya'dan artık utanmağa başlamıştım. Ne yaparsın? Bence ne kadar gelirlerse, o kadar iyi. Dostlarımız çok olsun ki, fikirlerimiz kolaylıkla inkişaf bulsun. Zaten bana gayzları neden? Hele Nuri Bey maskarası ile selamlaşmıyoruz bile...

Enver Paşa'ya yazdığım mektubda hususi surette paradan bahsettim. İhtimal sana söyledim. Hacı Sami için burada bakıcıların Hayreti ve Ferid'le beraber üçünün buradan Berlin ve İstanbul'a gönderilmeleri için 1230 küsür lira masraf oldu. Ve bu borç alınmıştı. Hacı Sami bir kısmının gönderilmesini Baki'ye yazmıştı. Mas-kara bana yolladığı mektubda bunu şu sıralarda adimü'l-imkan olduğunu yazıyor. Meydanda kalan ben oldum. Şerefimi ikmal için bu para behemehal gönderilmeli ki yerine verelim. Hacı Sami Moskova'ya geldiği vakit tabi'i işi Ali Bey'e anlata-caktır. Bu parayı rica ederek, namıma yollayınız ki, teşkilat parası ile karışmasın.

Bir de şöyle bir teklifte bulunduk. Ben, 7 aydır, buradayım, Baku'den çıkalı 8 ay oldu. Tabi'i buraya keyfim için gelmedim. Burada çalıştım. Buraya gelince de ailemin ısıraplarını tahfif için biraz mu'avenet lazım idi. Emin ol, Halil, seni namusumla te'min ederim. Şuradan buradan borç alarak İstanbul'a yolladığım para-nın tediyesi keyfiyeti de beni iz'ac ediyor. Üzerine bir de te'ehhül masrafı oldu. Sen belki bilmezsin, Safiye bilir. Ailem kalabalık olmakla beraber hemen hemen rabt-ı ümid etmişlerdir. Bunun için buradan bir yere giderken borçlarımızı tesviye lazım.

Bunun için aklıma gelen şu. Bu 8 aylık tahsistatı bera-yı mu'avenet versinler. Eğer Na'il'in kahpece yalanları olmasaydı Enver Paşa elbette bana bir şeyler gön-derirdi. Ve bu suretle zannederim, Moskova'daki arkadaşlar da birşey demezler. Ma'kul ve meşru' bir tarz-ı tesviye olur.

Benim yardım etmeğe mecbur olduğum ailem efradı şunlardır

Ben ve (şimdi refikam),

Kızım;

İki dul hemşirem;

İki küçük, iki de mektebe devam eden 16,17 yaşlarında iki bölük ki, dört çocuk

Bana fazla bir şey göndermesinler. Şubi'l-mecburiye yaptığım borçları tesviye edeyim. Çok rica ederim. Sen kendiliğinden etraflica Enver Paşa'ya yazar ve teklif edersin.

Bir de biliyor musun, İstanbul'dan, sahillerden, Ankara'dan, Erzurum'dan Kafkasya'dan kopup gelen tanışlarımız bir kere başını bana vururlar. Bazen bir ayda hemen bin sigaradan fazla gidiyor.

Halil, seninle çok samimiyetim olduğu ve tamamiyle teklifsiz olduğum için bunları yazdım. İhtimal ilk def'a da bütün para sözü işitiyorsun. Bu da gösteriyor ki oldukça sıkıntı içindeyim. Hadi seni göreyim. Hacı Sami'ye sarfedilenden ma'ada bana şöyle canlıca bir şey gönderin. Yalnız Allahaşkına çok uzamasın. Bir tahrikat-larında bir senelik adi borçlarına göre para almakta olduklarını yazıyorlardı. Aklıma gelmişken yazayım. Teklifimi rica ederim.

O suretle ve biraz da ehemmiyetle der ki, benim için mahcubiyet tevlid edecek bir vasiyet ihdas etmesin. Bunu daha ziyade bir hak mes'elesi yap. Vaz'iyetin icabı

mes'elesi yap. Bizim evraklarla beraber Ali Bey'e acilen gönder.

Mektubumun baş tarafında erzakın bir müddet sonra gönderileceğini söylemiştim. Her ihtimale karşı biraz birşeyler yolluyoruz. İmam diyor ki Paşa'ya az az yollayalım. Çünkü tabi'atını öğrendim. Sonra şuna buna peşkeş çeker. Yahya'nın istediklerini ma'lum olan eşyayı bizim hey'ete gönderilmesi behemal te'min olunmalıdır.

Her vakit seni yad ve tahattur ediyoruz. Senin köşkte Seyfi oturacak ailesiyle.

İstanbul'dan Ferid yazdığı mektublardan ellerinden öptüğünü sana bildirmemi temmenni ediyor. Doğrusu iyi olan melfuf gazete parçalarını o yolladı. Okur, gülersin diye mektubumu koydum.

Erzurum'dan Nuri Paşa'dan gönderilen iki mektubu da leffen yolluyorum. Yahya, Zekeriya, Zeki, Dr. Fazıl, İmam, Arslan Kaptan gözlerinizden öperek hürmet ve muhabbetlerini takdim ederler. Hemşirem Safiye Hanım'ın muhterem ellerinden öperek arz-ı ta'zimat ederim. Benim şeker yavrularım, Aydın'ın Şükriye'nin, Cengizimin şapır şapır gözlerinden öperim. Hemşirem arz-ı ihtiram eder. Haşarı ümid hepinizin ellerinden Aydın'ın gözlerinden öper (Gelse de beni de öpse) diyor. Köpeklu öyle dağ keçisi ki, hemşirem (Halil Paşa tamam bir isim taktı. Bize tam yerinde bir hediye bulundu.) diyor. Kardeşim Muhiddin ve Ali'nin gözlerinden öperek muhabbetlerimi ithaf ederim. Senin de bol bol kara gözlerinden öper ve samimi iştiyak ve sevgilerimle kucaklarım Halilim.

Mehmed Tal'at

Oradaki Konsolos Mu'avini Yüzbaşı İsmail Hakkı'yı tahlif ediyor. Benim halıyı avdet edecek motorla behemehal yollasın. Halil, ben de yardım et. Ma'lum ya! Yavrum sarışın. Mavi gözlü yavrum geliyor. Bera-yı mütala'a Ali Bey'e takdim. Bir roman gibi okur ve yırtarsınız.

Kaynak: Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995, (çevirmen belirtilmemiş), s. 209-213.

Metal İşçisinin Sesi

Metal İşçisinin Sesi bülteni, metal işkolunda çalışan işçiler tarafından hazırlanıyor. Bu bülten sosyal medya, fabrika bültenleri ve bildiriler aracılığı ile sınıf mücadelesinin önemli ve stratejik mevzileri olan metal fabrikalarında örgütlenmeyi ve mücadeleyi yükseltmeyi hedefliyor. "Sendikaya üye ol, sahip çık, denetle!" şiarıyla örgütsüz fabrikalarda sendikal örgütlenmeyi gerçekleştirmek, sendikaları sınıfın mücadelesi örgütleri haline getirmek ve işçi demokrasisini sınıf bilinci ve örgütlülüğü temelinde yükseltmek Metal İşçisinin Sesi'nin benimsediği öncelikli görevler. İşçi sınıfını sendikal mücadelenin ötesine geçerek, birleşik bir işçi cephesi ile adım adım siyasi bir güç merkezi haline getirmek için çıktığımız yolda "işgal, grev, direniş" şiarıyla yürüyoruz!

metaliscisi

metalisci

0530 112 91 09

1917-1927 Dünya Devrim Dalgası ve Müslüman halklar

Burak Sayım

Dünya tarihinin akışını belirlemekte devrimlerin asli bir rol oynadığını söyledüğümüzde, tarihin durağanlığına kendini ikna etmek için her şeye gözünü kapamış olanlar dışında kimseyi şaşırtmış olacağımızı sanmıyoruz. Çağ açıp çağ kapamak gibi yetersiz ama ülkemizde çok popüler olan bir noktadan baksak dahi, uzun 19. yüzyıl Fransız Devrimi ile açılmış, Sovyet Devrimi ile yerini kısa 20. yüzyıla bırakmıştır. Bu yüzyılı erkenden kapatan ise devrim değil, bir karşı devrim olacaktı. Tüm yıpranmışlığına, bürokratların elinde hırpalanmışlığına rağmen, hâlâ işçi sınıfının bayrağı olan, hâlâ varlığı yokluğuna yeğ olan kıvılcık bayrak eski Sovyet ülkesinin gönderlerinden indirilip yerine Beyaz Orduların yetmiş yıl önce yenilmiş bayrağı asıldığında 21. yüzyıl sahneye çıkacaktı.

Asrımız bir anlamda henüz gençtir. Bizim gibi, bu karşı devrimin ardından dünyaya gözünü açanlar dahi, saçlarındaki ilk beyazlara rağmen hâlâ kendini gençten sayabilir. Fakat, asrımız genç de olsa hızlı büyümüş, hızlı olgunlaşmıştır. Mısır'dan Şili'ye, Türkiye'den Fransa'ya kadar, karşı devrimle açılmış bu yüzyılın çocukları, dünyanın her ucunda şimdiden isyanları, devrimleri görmek, en talihlileri ise bu isyanların barikatlarında dövüşmek şansına erişti. 21. yüzyıl, şimdi o muzaffer devrimini beklemektedir.

21. yüzyılın ilk devrim dalgasının merkez üssü olan bölgemizin, Ortadoğu'nun devrimcileri için, bu coğrafyayı geçmişte sarsan devrimler ve devrim dalgalarına dönüp bakmanın hem keyifli hem de anlamlı bir fikri pratik olacağını umuyoruz. Bu bağlamda, bu yazı ile 1917 Ekim Devrimi ile başlayıp, 1927'de Çin Devrimi'nin yenilgisine kadar süren, insanlık tarihinin şu ana dek gördüğü en büyük devrim dal-

galarından birine ve bu devrim dalgasında Ortadoğu¹ ve daha geniş olarak İslam dünyasının yerine değinmek istiyoruz.

Yazıda temel olarak iki önermemiz olacak. İlki, sıklıkla 1917-1923 arasında Avrupa'daki devrim ve isyanlardan ibaret olarak ele alınan bu devrim dalgasının tarihinin hem coğrafi hem de zamansal açıdan genişletilmesi gerektiği. Bu yazı çerçevesinde bu devrim dalgasının Avrupa ve 1917-1923 sınırlarını aşan biçimde okunması önerimizin sebeplerini açıklamakla yetineceğiz. Yani bu düşüncemizi, bu yazı çerçevesinde yalnızca genel hatlarıyla tartışmayı, tabiri caizse bir arka plan olarak oturtmayı hedefliyoruz. Bu devrim dalgasının, İslam dünyası dışındaki tekil ayaklarını anlatmaya girişmeyeceğiz. Devamında, bu arka planı kullanarak, bu yazı özelinde bizim için daha önemli olan ikinci kısma geçeceğiz.

İkinci kısımda ortaya koyacağımız önerme ise, bu devrim dalgasında Ortadoğu ve İslam dünyasının, hiçbir zaman merkez üssü haline gelmemekle beraber çok asli bir yer tuttuğu olacak. Anadolu'daki Millî Mücadele de dâhil olmak üzere, İslam dünyasının merkezlerinde yaşanan ve 1920-1927 dönemine yayılan ulusal kurtuluş mücadelelerini bu büyük devrim dalgasının bağlamına oturtmaya çalışacağız. Bir açıdan, bu büyük mücadeleler unutulmuş değildir. Hemen hemen hepsi bu coğrafyalarda kurulan bağımsız ulusal devletlerinin tarih yazımında, devletlerin kurulmasını öyle ya da böyle önceleyen olaylar olarak önemli yer tutmaktadır. Biz yalnızca, bu büyük mücadeleleri, büyük bir Dünya Devrim Dalgası içerisindeki yerlerine oturtturarak, daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunmayı umuyoruz.

Yazıyı ilk tasarladığımızda İslam dünyasının yaşadığı devrimci dönemde Komünist Enternasyonal'in (Komintern) rolü hakkında ayrı bir bölüm yazmayı planlamıştık. Bu yazı için sahip olduğumuz çok sınırlı zaman ve sayfa ile bu işin hakkını veremeyeceğimizi fark ettiğimiz için, daha sonra başlı başına bir çalışma hazırlamak üzere bundan vazgeçmek zorunda kaldık. Fakat bu öznel tercihe rağmen nesnel gerçeklik dolayısıyla okur birçok yerde Komintern'in ve Komintern sekiyonlarının yazıya adeta sızdığını görecektir. Komintern'in, sahada rol oynamadığı devrimlere dışarıdan destek olmaktan, bazı devrimlere bilfiil liderlik etmeye kadar uzanan farklı biçimlerde bu devrimlerle etkileşimini, bu yazı özelinde yalnız en görünür olduğu yerlerde bir nevi tadımlık olarak vereceğiz. Fransız Komünist Partisi'nin başta Fransız ordusu olmak üzere tüm Fransa'yı sarsan Rif Savaşı karşıtı kampanyasına, Anadolu'daki Millî Mücadele etrafında tüm dünyadaki Komintern sekiyonlarının yürüttüğü destek faaliyetlerine ya da Mustafa Suphi'nin de parçası olduğu, İran Devrimi stratejisi üzerinden Komintern içindeki saflaşmalar gibi, her birine ayrı bir yazı ayrılabilir konulara ileride daha derinlemesine dönmeyi umuyoruz.

Dünya Devriminin Uzun Dalgası

Yazıya, dünya tarihinin akışında devrimlerin asli bir rol oynadığını söyleyerek başladık. Buna itiraz etmeye pek az kişi cesaret edebilir. Devrimlerin dalgalarla

¹ Bu yazı kapsamında Ortadoğu'yu, batı dillerinde sıklıkla MENA (Middle East North Africa) olarak anılan bölgeye denk gelecek biçimde kullanıyoruz. Yani burada kullanılan Ortadoğu, Kuzey Afrika ülkelerinden İran'a, Anadolu'dan Sudan'a uzanan geniş bir coğrafyayı kapsıyor.

işleyişine, ilerleyişine dair ciddi anlamda kafa yormak ise, övünerek söyleyelim, şu zamana kadar, büyük oranda Marksistlerin harcı olmuştur. Devrimler, dalgalar halinde ilerler. Tarih bilgisi şart değil. Son on yılda Akdeniz havzasının devrimlerle nasıl sarsıldığını, son bir buçuk yıllık dönemde Cezayir ve Sudan'da ayağa kalan kitleleri nasıl Lübnan'ın, Irak'ın izlediğini hatırlamak yeterli. Bu yüzden bir devrimin önemi her zaman gerçekleştiği ülkenin ekonomik, siyasi ya da jeopolitik önemiyle ölçülemez. Bu sebeple Küba gibi küçük bir ülkede Amerikancı diktatörün devrilmesi ve hızla başlayan sürekli devrim dinamiği, önce tüm Latin Amerika, sonra tüm dünyaya damgasını vurabilecektir. 1979 İran Devrimi, İslam dünyası içerisinde, büyük devrimleri değilse de Hama gibi isyanları² ve daha önemlisi yeni bir alternatif önderliği sahneye sürdüğü oranda 20. yüzyıl ve 21. yüzyıl için belirleyici öneme sahip olabilmektedir.

Yukarıda andığımız örnekler, bölgesel devrim dalgaları sayılabilir. Benzer örnekler çoğaltılabilir. Mısır'da gerçekleşen 1952 ihtilali tüm Arap dünyasında güçlü bir dalgayı tetikleyecektir. İzleyen yıllarda, Libya'dan Irak'a kadar birçok ülkede ulusal bağımsızlıkçı önderlikler iktidara gelerek Arap dünyasına damga vurmuştur. Fransız sömürgeciliğini dize getiren 1791-1804 Haiti devrimi, tüm Karayip hattında sarsıntılar ve köle isyanları yaratmıştır. Bir bölgesel dalga 21. yüzyılın başında Latin Amerika'yı sarsmış, Venezuela'nın "Caracazo"sundan Arjantin'in "Argentinazo"suna ve Ekvador Devrimine uzanan bir dalga Latin Amerika'nın siyasi çehresini değiştirmiştir.

Daha derin devrimler ise sık sık bölgesel sınırları da geçerek, tüm dünyada büyük kırılmalara, bazen birçok ülkede iktidar değişimine ya da en azından mevcut iktidarların duvarlarının sert darbelerle dövülmesine yol açmıştır. Büyük Fransız Devrimi'nin açığa çıkardığı enerjiyi askerî olarak kullanan Napolyon ordularının gücü ile bütün Avrupa'da yeni devletler ve yönetim sistemleri yaratılmış, Napolyon ordularının yenilgisi sonrası gelen "restorasyon" dahi bu etkileri silmeye yetmemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna eşlik eden devrim dalgası Avrupa'dan Asya'ya iç savaşlar, devrimler ve yeni işçi devletleri yaratmıştır. 1968 dalgası ise Meksika'dan Japonya'ya, Türkiye'den Senegal'e ve tabii Fransa'ya kadar tüm dünyada zafere ulaşamayan isyan ve eylemlerle ilerlemiştir.

Muhtemelen insanlık tarihinin en büyük devrimi olan 1917 Sovyet Devrimi'nin de, böylesi bir dalga ile dünyayı sarması elbette kaçınılmazdır. Bu saptamayı yaparken yeni bir şey söylemiyoruz. Başta Marksistler olmak üzere çeşitli tarihçiler bu saptamayı yapmış, Alman Devrimi'nin yenilgisi ile sonlanan 1923'e kadar uzanan döneme dair kimisi çok başarılı birçok eser verilmiştir.³

2 Şubat 1982'de, Suriye İhvanı ayaklanarak Hama şehrini kontrol altına aldı. Suriye'nin diğer şehirlerinde beklenen karşılığı bulmayan isyan, Suriye devletinin düzenlediği operasyonlar sonrası bastırıldı.

3 Örneğin; Chris Harman, *Kaybedilmiş Devrim, Almanya 1918-1923*, çev. Cengiz Alğan, İstanbul: Pencere Yayınları, 2011; Pierre Broué, *Révolution en Allemagne, 1917-1923*, Paris: Editions de Minuit, 1971; Giuseppe Maione, *Il Biennio Rosso: Autonomia e Spontaneità Operaia nel 1919-1920*, Bologna: Il Mulino, 1975; *Quand la Révolution Ebranlait le Monde: 1917-1923*, Paris: Les Bons Caractères, 2018.

Biz, Ekim Devrimi ile başlayan Devrim Dalgasını 1923'e kadar olan dönemle ve bununla ilişkili biçimde yalnızca Avrupa ile sınırlamanın yanlış olduğu kanaatindeyiz. Özellikle 1925-1927 Çin Devrimi'ni ve onun etrafında ilerleyen çeşitli isyan ve devrimleri, bu Devrim Dalgası'nın parçası olarak okumanın, yani Ekim Devrimi'ni izleyen dalgayı bir Avrupa isyanları serisi değil, iki ayrı evresi olan tek bir Dünya Devrim Dalgası olarak ele almanın daha faydalı olacağı kanısındayız.

Burada yazdığımızın yanlış anlaşılması için bir hususu vurgulayalım. Biz Avrupa ve Alman Devrimi'nin ve bu devrimin yenilgisinin önemini göreceleştirmek niyetinde değiliz. Tarihî spekülasyona girmek istemiyoruz, fakat Alman Devrimi ve yanında getirmesi muhtemel olan çeşitli Avrupa devrimlerinin, tüm dünya sathında, Devrim ile Düzen arasındaki güç dengesini niteliksel olarak değiştirmesi, yani Düzen güçlerini bir stratejik savunma konumuna çekilmeye zorlaması ya da en azından güçlerin büyük oranda eşitlenmesini sağlaması işten bile değildi.

Dünya Devrim Dalgası'nın son büyük yenilgisi saydığımız Çin Devrimi ise, bütün önemine rağmen, Alman Devrimi'nin aksine bu stratejik değişikliği yaratabilecek olan adım değildir. Devrim dalgasının ilk evresi ile ikinci evresi aynı güçte değildir. Fakat bu fark, ikinci evreyi dalganın bütününden yapay biçimde koparmak için yeterli bir sebep sayılamaz. Sovyet devletinde yükselen bürokrasi ile devrimci Marksizm arasında, uluslararası konuları ilgilendiren son büyük çarpışmanın Çin Devrimi konusunda olduğunun ve Çin Devrimi'nin yenilgisinin aslında bürokrasinin mutlak zaferini ve devrimci Marksist kanadın, Sovyet önderliğinden mutlak olarak tasfiyesinin habercisi olduğunu da hatırlatalım. Trotskiy başta olmak üzere, Birleşik Muhalefet, Stalinistlerin sınıf iş birliği ve Çin Komünist Partisi'nin hem siyasi hem askerî olarak silahsız bırakılması politikasının devrimin yenilgisine varacağını açıkça öngörmüştür. Muhalefet içinde, tezlerinin haklı çıkmasının Stalin fraksiyonu karşısında zafer kazanmalarını sağlayacağını düşünen unsurlara dair Trotskiy'in daha sonra yazacakları hem bizim yukarıdaki argümanımızı doğrular niteliktedir hem de siyasi güçler arasındaki mücadelenin materyalist okunmasına dair ders niteliğindedir:

Yoldaşlarımız, analizimiz çok net olduğu için iyimserliklerini ifade ettiler, [onlara göre] herkes bunu görebilirdi ve böylece mutlaka partiyi de kendi yanımıza kazanabilirdik. Benim buna yanıtlım, kitleler için Çin Devrimi'nin boğulmasının, bizim öngörülerimizden bin kat önemli olduğuydu. Öngörülerimiz, bu konularla ilgilenen birkaç entelektüel kazanabilir, kitleleri değil. Çan Kay-Şek'in darbesi parti içinde bir moral çöküntü ve hayal kırıklığı yaratacaktır ve bu da ancak tek ülkede sosyalizm doğrultusunda ilerleyen Stalin'in fraksiyonunu güçlendirebilir.⁴

İlk olarak, 1917 ile başlayan devrim dalgasının, coğrafi olarak genişletilmesi ihtiyacından başlayalım. Dalganın ilk büyük yükseliş anlarından biri olan 1919 yılında, yani Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, neredeyse dünyanın her köşesinde isyanlar ve ayaklanmalar yaşanmıştır. Gözler bu noktada da, elbette

4 Alexander Pantsov, *The Bolsheviks and the Chinese Revolution, 1919–1927*, Honolulu: University of Hawaii Press, 2000, s. 136–37.

Almanya'nın üzerindedir. Dahası, İtalya'nın kuzeyinde ve Macaristan'da da işçi sınıfı, iktidar için mücadele etmektedir. Fransa'da büyük işçi eylemleri, iktidar perspektifini önüne koyamasa da ülke siyasetine işçi sınıfının damgasını vurmaktadır. Fakat 1919 yılı bu merkez üssünün çok ama çok ötesinde hissedilmiştir.

Kuzey Amerika'da, ABD'de Seattle, Kanada'da ise Winnipeg düzenin sınırlarını şöyle bir yoklayacak devasa genel grevlere sahne olacaktır. Aynı İtalya'da olduğu gibi, Seattle'da da grev fiili bir ikili iktidar durumu yaratacaktır. Kuzey İtalya'da olduğu gibi, Seattle'da da grevcilerin; silahlı milislerden yiyecek dağıtımının organizasyonuna, toplumsal yaşamın asli unsurlarını elinde toplamaya giriştiği görülecektir.

Avrupa'ya, fiziksel değilse de kültürel olarak çok yakın olan Kuzey Amerika'yı bir kenara bıraksak da bu tabloda bir değişiklik görmüyoruz. 1919 Pirinç isyanları Japonya'yı sarsacak, sonraki kuşağın Komünist Parti kadrolarının önemli kısmı da siyasete bu vesileyle gözlerini açacaktır. Arjantin'de, Buenos Aires'in Petrograd olmasının önüne geçme hedefini önüne koymuş generaller ile on binleriyle sokağa dökülmüş işçiler arasındaki çarpışmalar, tarihe "semana trágica", yani "trajik hafta" olarak geçecektir.

Aynı 1919 yılı sömürgecilik karşıtı isyanların da yılıdır. Bir sonraki bölümde anacağımız Mısır Devrimi, bunların arasında en önemlilerinden biri, muhtemelen en başarılısıdır. Mısır Devrimi'nin hedef aldığı Britanya sömürgeciliğine karşı, küçük Malta'nın yiğit halkı da ayaklanacak, "Sette Giugno" olarak tarihe geçen bu isyanda, Malta'nın bağımsızlığının ilk adımlarını atacaktır. Diğer taraftan, Afganistan da aynı dönemde Britanya emperyalizmine karşı ayaklanacak, elde silah verilen bir mücadeleden sonra bağımsızlığını kazanacaktır.

Yine 1919 yılında, Kore, Çin ve Hindistan büyük bağımsızlık eylemlerine sahne olacaktır. Hindistan'daki eylemlerin kendisinden ziyade, bu eylemlerin en önemlilerinden biri sonrası gerçekleşen Amritsar katliamı, popüler kültürün bir parçası olacak biçimde ünlenmiştir. Çin'de 4 Mayıs Hareketi, Kore'de ise 1 Mart Hareketi, 1919'u devasa eylemler ve bağımsızlık mücadelesinin yılı haline getirecektir.

Avrupa dışındaki devrimler ve bağımsızlık savaşları, 1919 sonrasında da güçlenerek sürecektir. Biraz sonra, daha ayrıntılı tartışacağımız üzere, özellikle Ortadoğu'da, Fas, Suriye, Anadolu ve İran, İslam dünyasının diğer kısımlarında Endonezya bağımsızlık mücadelelerinin yükselmesine, bazı durumlarda tam ya da kısmi zaferler kazanmasına sahne olacaktır. Moğolistan devrimi, bağımsızlık savaşı ve iç savaşın iç içe geçtiği şartlarda ilerleyecek, Sovyet desteğiyle hem hanedana son verip cumhuriyeti kurarak hem de Çin işgalini sonlandırarak 1921'de zafere ulaşacaktır.

Bu örnekleri sadece genel bir tablo olarak veriyoruz. Fakat bu kadarının dahi, Ekim Devrimi'ni izleyen dalganın, sadece Avrupa devrimlerinden ibaret olmadığını gösterdiğini düşünüyoruz. Bunun yerine, Dünya Devrim Dalgası'nı, Avrupa'nın ilk evrede merkezde, ikinci evrede ise nispeten arka planda olduğu on yıllık bir bütün olarak değerlendirmeyi öneriyoruz. 1919-1923 arasında devrimci dönemden geçen Almanya, Macaristan, İtalya, Bulgaristan ve Finlandiya gibi ülkelerde yaşanan yenilgiler ile devrimin Avrupa kısmı büyük oranda sonlanmıştır. Devrimlerin muhtemelen büyük kitlelere en derin biçimde sirayet ettiği örnekler bu coğrafyada

yaşansa da, Avrupa aşamasının yenilgisinden kısa bir süre sonra, devrimin yeni bir merkez üssü bularak tekrar ayağa kalktığını, bu merkez üssünün de Çin olduğunu unutmamak gerekir.

Dünya Devrim Dalgası'nın coğrafi olarak genişletilmesi gerektiğini düşündüğümüzü yazdık. Dalganın bitiş tarihini de tekrar düşünmeyi öneriyoruz. Çin Devrimi, 1925'te sahneye çıkıp Dünya Devrim Dalgası'nın merkez üssü haline gelecektir. Çin Devrimi içindeki sürekli devrim dinamiğinin, Şanghay ve Vuhan'daki beyaz terör tarafından ezildiği 1927 yılının Dünya Devrim Dalgası'nın sonu olarak ele alınması, bu dönemin daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir. Evet, 1923'te öncelikle Alman ama onun yanı sıra Bulgar devrimlerinin yenilmesiyle, Dünya Devrim Dalgası'nın en güçlü çıkışı yenilmiştir. Fakat bizim ikinci evre olarak andığımız 1925-1927 döneminde yaşanan isyan ve devrimlerin sayısı ve coğrafi yaygınlığı, bir artçı sarsıntıdan fazlasıyla karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Bu evrede meydana gelen başlıca devrim ve isyanlar olarak, 1925-27 Çin Devrimi, 1921-26 Fas Devrimi, 1925-27 Suriye Devrimi, 1926 İngiliz Genel Grevi, 1926 Endonezya Devrimi ve 1925 Şili sayılabilir. İlk evrenin merkezinde Alman Devrimi, ikinci evrenin merkezinde ise Çin Devrimi yer almaktadır. İlk evrede dünya devrim güçlerinin Almanya'ya gözünü dikmesine benzer biçimde ikinci evre boyunca da Çin Devrimi'nin gelişmeleri takip edilmekte, bu devrime dair tartışmalar dünya çapında devrimci güçlerin saflaşmasında rol oynamaktadır. Böylesi bir zamansal genişletme, Ortadoğu ve İslam dünyası çapındaki (sık sık iç içe geçen) isyan, devrim ve ulusal kurtuluş savaşlarını 1919-1927 arası bütüncül bir dalganın parçaları olarak takip edebilme olanağını sunuyor. Bu sebeplerle, biz bütün bu ikinci evreyi de Dünya Devrim Dalgası'nın parçası sayıyoruz. Devrim dalgasının mutlak yenilgisi anlamına gelen dönüm noktası olarak ise Çin Devrimi'nin 1927'deki yenilgisini alıyoruz.

Dünya Devrimi İslam dünyasında

1917-1927 Dünya Devrim Dalgası'na dair bu genel tartışmanın ardından devrim dalgasının İslam dünyasındaki ayağına geçebiliriz. Göreceğimiz üzere bu dönem başta Ortadoğu olmak üzere İslam dünyası, Dünya Devrim Dalgası'na boylu boyunca katılmış bu coğrafyanın neredeyse her köşesi devrimler ve ulusal kurtuluş mücadeleleriyle sarsılmıştır. Bu açıdan, Dünya Devrim Dalgası'nın bu coğrafyadaki etkisi, söz gelimi Latin Amerika'da, Kuzey Amerika'da ya da kara Afrika'da olduğundan çok daha derin olmuştur. Denebilir ki, Avrupa ve Doğu-Güneydoğu Asya ile birlikte bu dalganın en büyük üç fay hattından biri de Ortadoğu'dan geçmektedir. Elbette Avrupa, en doğusunda muzaffer olan devrimden en batısına kadar tüm kıtayı titreten işçi isyanları ile bu dalganın merkezindedir, fakat Ortadoğu (ve Endonezya ile bu yazıda kaynaklara erişemediğimiz için ele alamadığımız Afganistan'ı dâhil edersek İslam dünyası) Dünya Devrim Dalgası'nın tamamı boyunca, büyük patlamalar ve emperyalizmi bazen dize getiren, bazen ise yıllarca zorlayan savaşlarla adeta "ben de varım" demiştir. Yazı kapsamında tartıştığımız örneklerin, bu uzun on yılda Ortadoğu ve İslam dünyasının yaşadığı bütün isyan ve altüst oluşların hakkını vermediğini belirtmemiz lazım. Yukarıda andığımız Afganistan ba-

ğımsızlık savaşından 1920’de Suriye’nin ilk bağımsızlık mücadelesine, yine aynı yıl Filistin’de gerçekleşen Kudüs ayaklanmasından ve Britanya emperyalizminin bombardımanlar ve kimyasal silahlarla bastırabildiği Irak isyanına kadar örnekler çoğaltılabilir.

Bu duruma rağmen, devrim dalgasının tarihine dair tartışmalarda Ortadoğu ve genel olarak İslam dünyasına pek az yer verilmiş, bu coğrafya devrimin çerçevesine dâhil edilmemiştir. Bunun bazı anlaşılabilir sebepleri olduğu şüphe götürmez. Birincisi, devrim dalgasının 1923’e kadar olan ilk evresinde Avrupa, 1925-1927 arasında ise Çin dünyayı sarsan depremin merkez üssü konumundayken, İslam dünyası tüm bu dalga boyunca hiçbir aşamada devrimin merkez üssü olmamıştır. İkincisi, Mısır ve Endonezya haricindeki devrimler ve mücadeleler, büyük şehirlerdeki sokak eylemlerinden ziyade kırsalda ya da en azından taşra şehirlerinde başlayan savaşlar ve geleneksel başkentin dışında kurulan alternatif iktidarlar biçimini almıştır. Bu ikinci özellik, yaşanan sürecin devrimci niteliğine halel getirmese de, Ekim Devrimi’ni ve Avrupa’daki Almanya, Macaristan ve İtalya başta olmak üzere işçi eylemlerini model olarak bakan gözlemcilerin ve tarihçilerin, ilk bakışta aradaki bağı kavramasını zorlaştırabilir.

Ortadoğu’nun devrim dalgasının dışında bırakılması başka bir açıdan, Batılı Marksistler için kısmen daha anlaşılabilir bir durum sayılabilir. Dünya devriminin tarihini yazmaya girişen Fransız, ABD’li ya da İtalyan bir militanın ya da yazarın, ilk planda kendi coğrafyasını görmesinde yadırganacak bir şey yok. Daha garip olanı, bizim coğrafyamızın devrimcilerinin hemen yanı başımızda, hatta kendi ülkemizde yaşanan mücadeleleri görmekte, görse de bunu devrim ile özdeşleştirmekte yaşadığı tereddüttür. Bu ihmal, genelde kasıtlı olmayan bir eğilimden, bilinçsiz biçimde Batıya devrimci umutlarla bakarken Doğuyu farkında olmadan küçümsemekten kaynaklanmaktadır. Bazı daha az masum örneklerde ise Müslüman kitlelerin özünde gerici olduğu gibi bir yaklaşım açıkça kendini göstermektedir. Bu tavrın Ekim Devrimi sonrası tarih tartışmalarına dair somut bir örneğini görmek için, TKP liderlerinden Kemal Okuyan’ın yakın zamanda çıkan *Devrimin Gölgesinde* başlıklı kitabına bakılabilir.

Kemal Okuyan: “Şarklı romantizmi”

Burada konudan kısa süreliğine uzaklaşmayı göze alarak yazalım, kitap, zaten “1920 ve etrafındaki yıllarda Lenin’i o kadar yanılttılar ki...”⁵ “Dikkatle bakıldığında, Lenin’in Komintern görevlileri tarafından yanıltıldığı örneklerle de rastlanabilir”⁶ gibi, ya da Lenin, Zinovyev ve Trotskiy’in pozisyonlarının sık sık kişisel psikolojik durumlarıyla açıklandığı, hiçbir kanıt gösterme ihtiyacı hissetmeden “Mustafa Suphi tek ülkede sosyalizm tezlerine soğuk bakmamıştı”⁷ (bu desteksiz önermede dahi yazarın, “desteklemiştir” ya da “savunmuştur” değil, “soğuk bakmamıştır” demeye cesaret edebildiğinin altını çizelim) gibi garabetlerle dolu.

5 Kemal Okuyan, *Devrimin Gölgesinde: Berlin, Varşova, Ankara 1920*, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2019, s. 202.

6 A.g.y., s. 65.

7 A.g.y., s. 272.

Anlaşılan, Stalin dahi 1924 yılına kadar tek ülkede sosyalizm olamayacağını yazarken, Kemal Okuyan 1921’de şehit düşen Mustafa Suphi’den tek ülkede sosyalizm bekliyor! İnsanlık tarihinin en büyük devrimlerinden birinin liderlerinin siyasi pozisyonlarını kişisel psikolojiyle açıklayarak materyalist metodun ayaklar altına alınması, “kandırılmışlardı” gibi çocuksu tezlerle sarılmayı, burjuva yazarlarından geldiğinde şaşırtıcı bulmuyoruz. Fakat devrimci teoriyi ve tarihi tartışmaya girişenlerden daha fazla ciddiyet beklemek de hakkımız.

Okuyan’ın kitabını anmamızın sebebi, devrimci teoriyle bağdaşmayacak bu laf cambazlıklarından ziyade, Müslüman kitleler ile devrimi yan yana getirememenin en uç, hatta karikatürize örneklerinden biri olması. Okuyan, Komünist Enternasyonal’in Müslüman Doğuya yönelik büyük hamlesi olan Bakü Doğu Halkları Kurultayı’nın delegelerinde bir “şarklı romantizmi”⁸ görmekte, hatta “aralarındaki büyük ayrımlara karşın, Bakü Kurultayı’nın katılımcılarının önemli bölümünün dünya devriminin yayılması lafzıyla Sovyet düzeni için yıkıcı ve bölücü bir program etrafında toplanmakta”⁹ olduklarını iddia etmektedir. Enver Paşa’yı dışarıda bırakalım, biz Bakü Kurultayı katılımcılarının Sovyet düzeni için yıkıcı çalışmalarından haberdar değiliz. Okuyan’ın da haberdar olduğunu sanmıyoruz, zira kitabın genelinde olduğu gibi, burada da hiçbir kanıt gösterme ihtiyacını hissetmemiş. Bu durumda insan sorabilir, devrimin böylesi büyük bir hamlesinde, kanıt göstermeden Sovyet düzeni için yıkıcılık görebilmek nasıl oluyor? Bakü Kurultayı konusundaki bu küçümseyici tavrı özellikle Marksizm düşmanı aydınlarda görüyoruz. Dahası, Ernest Nolte gibi devrim düşmanlığı tescilli, Nazi rejimini zaman zaman utangaç biçimde savunmasıyla bilinen bir tarihçinin de Bakü Kurultayı’nda emperyalizme gümbür gümbür meydan okuyan Komintern önderlerinin yaptığını, “Asyatik ve barbar kılıklı insanlık doktrini” olarak gördüğünü, Nazilerin ise Bolşevizmi “Batı uygarlığına karşı bir isyan” olarak görmesini açıklayan faktörler arasında bu kurultayı saydığını biliyoruz.¹⁰ Peki nasıl oluyor da kendine komünist diyen biri Nazi apolojisti tarihçi ve Batı liberalleri ile Dünya Devriminin bu büyük hamlesine küçümseyerek, hatta hasmane bakma noktasında buluşabiliyor? Çünkü Okuyan için Müslüman kitleler, tarihüstü ve özsel biçimde devrime ve komünizme yabancıdır. Yine Okuyan’ın sözleriyle “özellikle de Müslüman halkların yaşadığı geniş bölgelere doğru açıldıkça Bolşevizm kendisine oldukça yabancı bir ideolojik-kültürel iklimle” karşılaşmaktadır. Altını çizelim, burada Okuyan’ın gördüğü, yalnızca bir din olarak İslam ile komünizm arasında uyumsuzluk değil, “Müslüman halkların yaşadığı bölgelerde”, komünizme yabancı hava, yani Hristiyan, Budist ya da farklı itikattan halkların aksine, Müslüman kitleler ile devrim arasında içsel bir uzaklıktır. Okuyan konduramasa da devrim ve Bolşevizm, Sovyet Müslümanlarını bir kenara bıraksak dahi, 1919 gibi erken bir tarihte, İslam dünyasında sahneye çıkacaktır.

8 A.g.y., s. 245.

9 A.g.y., s. 245.

10 Aktaran; Enzo Traverso, *A feu et à sang: de la guerre civile européenne*, Paris: Stock Editions, 2007, Dijital versiyon, Loc 497.

Mısır devrimi: “Gökten sendika yağıyor”

1919, yazının başında da değindiğimiz, büyük Mısır Devrimi’nin yılıdır (Fotoğraf 1).¹¹ Bu dönemin diğer Ortadoğu devrimlerinden farklı olarak, sanki Okuyan’ın modernlik arayışına nispet yaparcasına, Britanya emperyalizmine karşı, ulusal bağımsızlık hedefiyle patlayan bu devrime işçi sınıfı boylu boyunca damgasını vurmuştur. Devrimde tramvay, matbaa, askerî sanayi, elektrik, posta, liman, gümrük ve Süveyş kanalı işçileri, koordine bir genel grev biçimini almasa da büyük grevlere gitmiştir.¹² Birçok sektörde patlayan grevlerden birbiri ardına sendikalar doğmaktadır. Hem grevlerin hem de doğmakta olan bu sendikaların önemli bir bölümüne ise kısa süre sonra Komünist Parti’yi oluşturacak kadrolar liderlik yapmaktadır. Bu öyle bir dereceye ulaşacaktır ki, devrim sırasında Kahire’de Fransızca çıkan bir gazete, bu gelişmeleri “Il pleut des syndicats”, yani “Gökten sendika yağıyor” şeklinde verecektir.¹³

Fotoğraf 1-Mısır Devrimi (Kaynak- Kahire Amerikan Üniversitesi fotoğraf arşivi)

Mısırlı işçiler, dünya devriminin Doğu ve Batı halkalarıyla etkileşim içerisinde ilerlemekte, bu devrimlerden hem öğrenmekte hem de onlardan esinlenmektedir. 1919 devrimi sırasında, fabrika işgalleri sebebiyle yargılanacak bir Mısırlı işçinin sorguda söyleyecekleri bu açıdan semboliktir. Kendine babacan bir edada yaklaşıp, neden fabrikalarını işgal ettiklerini soran paşaya, Mısırlı işçi, “Mussolini iktidara

11 İlgili okura, tarih kitaplarının yanı sıra, 1919 Mısır Devrimi’nin etrafında geçen Necib Mahfuz’un *Saray Gezisi* romanını, dahası bu kitabın ilk cildini oluşturduğu Kahire üçlemesini şiddetle öneririz. Bkz. Necib Mahfuz, *Saray Gezisi*, Ankara: HitKitap Yayıncılık, 2016.

12 Joel Beinin ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, Kahire: The American University in Cairo Press, 1998, s. 98.

13 A.g.y., s. 111.

gelmeden önce Milano ve diğer İtalyan şehirlerindeki işçiler ne yaptıysa, biz de yalnızca onu yaptık” diyecektir.¹⁴ Mısırlı işçiler, İtalyan devriminden öğrenmektedir. Bu dönem, özellikle İskenderiye’de çok sayıda İtalyan işçinin olduğunu, bunların başlangıçta anarşist hareketle, Ekim Devrimi sonrası ise İtalyan Sosyalist Partisi ve sonrasında İtalyan Komünist Partisi ile yakın ilişkide olduğunu biliyoruz.¹⁵ Dolayısıyla, Mısırlı işçilerin hızla İtalyan işçilerin işgallerinden, Torino’nun kızıl bayraklı fabrikalarından etkilenmesi büyük bir sürpriz sayılmamalı.

Mısır Devrimi ve devrimcileri, sadece Dünya Devrim Dalgası’nın Batı ayağından değil, Doğu ayağından da açıkça etkilenmektedir. Bu, en dikkat çekici biçimde, Mısır’ın yeni şekillenmekte olan komünist hareketinde gözlemlenebilir. Bu devrim sırasında oluşan sendikalar ve bu devrimin çocuğu olarak hayata gözlerini açan Komünist Partisi’nin liderliğinde, büyük 1924 grevleri başlarken bu iyiden iyiye görünür olacaktır. 1922 Mart’ında, yani Millî Mücadele tam doruk noktasındayken, Komünist Enternasyonal temsilcisi Safarov’a yazan, Mısır Komünist Partisi’nin iki genel sekreteri Hasan el-Arabi ve Yozif Rozental, Doğu Halklarının, Sovyetlere saygı duyduğunu, bunun da Sovyetlerin Türkiye ve genel olarak İslam dünyasına dostane yaklaşımından kaynaklandığını belirtmektedir.¹⁶ Aynı Rozental, tam da 9 Eylül zaferinin ardından, 22 Eylül 1922’de yine Safarov’a yolladığı bir mektupta “Mısır halkının, Muzaffer Türkiye’ye verdiği destek sebebiyle Sovyetler’e artan sempatisini ve muhabbetini” anmaktadır.¹⁷ İngiliz istihbaratının aktardığına göre, yine Rozental’in yönettiği bir kongre, devrimin kendisi ile önderliği arasında ayırma gitmeksizin “Yaşasın Saad [Zağlul]”¹⁸, Yaşasın Kemal” sloganlarıyla sonlanmaktadır.¹⁹ Nitekim, partinin 1922 yılı bütçe kalemleri, yukarıda andığımız mektuptan yalnız 3 gün sonra, 9 Eylül zaferinden ise 16 gün sonra, 25 Eylül 1922’de Ankara’ya yüksekçe bir meblağ ödenerek çekilmiş bir telgrafi göstermektedir.²⁰ Çekilen telgrafın içeriğine biz Mısır Komünist Partisi’nin arşivlerinde rastlayamasak da, bunun Milli Mücadele’nin bu en büyük zaferini tebrik için Büyük Millet Meclisi’ne çekil-

14 A.g.y., s. 149.

15 Pietro di Paola, “The Game of the Goose. Italian Anarchism: Transnational, National or Local Perspective?”, Constance Bentman ve Bert Altalena, *Reassessing the Transnational Turn: Scales of Analysis in Anarchist and Syndicalist Studies* içinde, Oakland: PM Press, 2017, s.120; İlham Khuri-Makdisi, *Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*, Berkeley: University of California Press, 2013, s. 126.

16 Rusya Sosyo-Politik Devlet Arşivi, Moskova (Bundan sonra RGASPI), 495/85/12/127-133, 29 Mart 1922.

17 RGASPI, 495/85/12/25-26, 22 Eylül 1922.

18 Saad Zağlul, Birinci Dünya Savaşı’nı izleyen dönemde Mısır ulusal bağımsızlık hareketinin en önemli lideriydi. Emperyalistlerin dünya savaşı sonrası sınırları tartışmak için topladığı Paris Konferansı’nda Mısır’ı temsil edecek bir heyet oluşturduğu için Britanya emperyalistlerince Malta’da sürgüne yollandı. Bu olay sonrası, başını çektiği Vefd (Arapça “heyet”) partisi Mısır siyasetinde en büyük güç haline geldi. Mısır Devrimini izleyen dönemde Britanya emperyalizmi ile uzlaşmaya çalışan bir çizgi izledi.

19 Britanya Ulusal Arşivleri, Londra (Bundan sonra TNA), Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı) belgeleri (Bundan sonra FO) 141/779/1 (*Bolshevism in Egypt* klasörü), 314 No’lu Belge.

20 RGASPI, 495/85/12/167.

miş bir telgraf olduğunu tahmin etmek güç değil.

Mısır Devrimi ve o devrimin bağrından doğmuş gencecik komünist hareket bir yandan, göstermeye çalıştığımız gibi, diğer devrimlerden etkilenmektedir. Öte yandan, Mısır Devrimi de çevresini etkileyecektir. Mısır Devrimi'nin etkisini en yakından hissedenler anlaşılan Tunus ve Suriye-Lübnan coğrafyası olmuştur. Bunun özellikle Suriye-Lübnan ayağı şaşırtıcı değildir. Bir tarihçinin altını çizdiği üzere, İskenderiye ve Kahire'nin devrimcileri, daha 19. yüzyıldan itibaren Beyrut ile yakın bir ilişkiye sahiptir, devrimci yayınlar bu iki coğrafya arasında gidip gelmektedir.²¹ İki ülkenin komünist hareketleri de yoğun bir etkileşim içinde gelişecektir. Suriyeli bir göçmen işçi olarak Mısır'a gelen Fuad el-Şimâlî, yukarıda andığımız Yozif Rozental'in öğrencisi olarak, Mısır Devrimi sırasında komünist olacak ve 1922'de Mısır Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'ne girecektir.²² Aynı Şimali, kısa süre sonra Mısır Komünist Partisi'nden parti ilkelerine karşı hareketleri sebebiyle partiden ihraç edilecek,²³ fakat daha sonra döneceği Lübnan'da, on yıl boyunca hem komünist hareketin hem de bütün işçileri hareketinin en önemli lideri olarak sivrilecektir.²⁴ Diğer taraftan, bir Suriye Hristiyanı olan Antun Marun da devrim kuşağı Mısır Komünist Partisi'nin önemli liderlerinden biri olarak sivrilecek, 1924 grevlerinde üstlendiği rolden sonra, hapishanede açlık grevinde, partinin ilk şehidi olarak tarihe geçecektir. Tunus tarafında ise, 1920'lerin başında başlayan grev dalgasıyla tedirginliğe kapılan Fransız emperyalistleri, tehdidin kaynağında “Bolşevizm’e bulanmış milliyetçi rüzgârların estiği Mısır”ı görmektedir.²⁵ Aynı tarihlerde, bizzat Mısır Komünist Partisi temsilcileri de bir raporda, Sudan’la henüz bağlarının olmadığını ama Tunus ve Suriye ile temasta olduklarını belirtmektedir.²⁶

Mısır devrimi, 1926 Endonezya devrimine benzer biçimde çok şehirli bir devrimdir. Devrimin motor gücü, Kahire ve İskenderiye'deki sokak eylemleri ve sayıca küçük olmakla beraber (bizim 1908 Hürriyet Devrimimize benzer biçimde) grevlerle devrim içinde büyük bir güç haline gelen şehirli işçi sınıfıdır. Bu açıdan, 1917-1927 dalgası diğer Ortadoğu devrimlerinden ayrılır. Diğer devrimlerin önderlikleri merkezlerini periferideki şehirlerde ya da kırsalda kurup, bu merkezi hem bir alternatif iktidar odağı yapmış hem de işgalcilere ve işbirlikçi hükümetlere karşı savaşın karargâhı olarak kullanmıştır. Bölümün devamında değineceğimiz üzere, Millî Mücadele, hükümetini İstanbul'a alternatif olarak Ankara'da kurmuş, İran'da Cengeli hareketi ve Komünist Parti Tahran'daki “İngiliz hükümetine” karşı kuzeydeki Reşt'i (geçici) başkent yapmıştır. Suriye ve Fas'ta ise, sırasıyla Sultan el-

21 İlham Khuri-Makdisi, *Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*, Berkeley: University of California Press, 2013, s. 46-48.

22 RGASPI, 495/85/11/1-3, *Procès Verbal of General Meeting Council held on 30th July 1922*, 30 Temmuz 1922.

23 RGASPI, 495/85/11/14-16, *Postanavlenniy Sotsiyalističeskiy Partiyi Egipta ot Avgusta 1922 goda*, 8 Eylül 1922.

24 Beinin ve Lockman, *Workers on the Nile*, s. 146.

25 Fransız Askerî Arşivleri, Paris (Bundan sonra SHD), GR 7 N 4087, *Bulletins de Renseignements-Questions Musulmanes 1922*, 21 Nisan 1922.

26 RGASPI, 495/85/12/127-133, 29 Mart 1922.

Atraş'ın ve Abdülkerim'in güçleri, dağlık bölgeleri merkez almışlardır. Bunlardan Suriye'de el-Atraş fiili olarak, Fas'ta Abdülkerim ise resmî olarak kontrol ettikleri bölgenin hükümeti haline de gelmiştir.

Bir başka açıdan ise Mısır Devrimi tipiktir. Altını çizelim, devrim dalgası başlar-ken, istisnasız bütün İslam dünyası ya işgal altında ya da doğrudan işgal tehdidi al-tındadır. Dahası, bütün İslam dünyasını ve devrimlerin patladığı coğrafyaları kont-rol eden ülkeler Hristiyan nüfuslu ülkelerdir (Fas'ta İspanya ve Fransa, Mısır'da Britanya, Suriye'de Fransa, İran'da [Ekim Devrimi'ne kadar] Rusya ve Britanya, Türkiye'de Britanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan, Endonezya'da Hollanda). Bu şartlar altında, şaşırtıcı olmayan biçimde İslami bir dil ve cihat çağrıları bağımsızlık mücadelelerine sık sık eşlik etmiştir. Fakat altı çizilmesi gereken, bu İslami dilin devrimi ve hatta bazı durumlarda Bolşevizm'i dahi dışlamadığıdır. Mısır'da, devri-min fiili olarak başında bulunan laik Vefd partisi, kitlelerle temas etmek için camile-ri yoğun biçimde kullanmış,²⁷ devrimin ateşi içerisinde Müslüman ve gayri-Müslim unsurların birliği, camilerde dahi sağlanabilmiştir. Sünni dünyanın en önemli dini eğitim kurumu olan El Ezher'de yapılan toplantılarda, Müslüman ve Kıpti²⁸ hatipler söz almaktadır.²⁹ Dahası, özellikle İskenderiye ve Süveyş kanalındaki işçi eylemleri farklı dini ve millî unsurları birleştirmektedir. Süveyş kanalındaki grevin başındaki komitede üç Yunan, iki İtalyan, bir Mısırlı, bir Fransız işçi yer almaktadır.³⁰

Dahası, Müslüman kitleler nezdinde İslam'ın, Bolşevizm'in etkisini otomatik olarak azaltacak bir silah olmadığı da, hem Britanya emperyalistlerini hem de Ke-mal Okuyan gibileri şaşırtacak biçimde fark edilecektir. 1919 devriminin içinde ta-şıdığı Bolşevizm mikrobuna karşı harekete geçmek isteyen Britanya emperyalistle-ri, Mısır Baş Müftüsü ve El Ezher Rektörü Muhammet Bahit el-Muti'ye Bolşevizm karşıtı bir fetva yayınlatarak İslam'ın “Bolşevizm'e yabancı iklimini” kullanmak istemiştir (Fotoğraf 2).³¹ Fetvanın yayınlanıp tüm Mısır'da dolaşıma sokulmasının ardından, Britanya istihbaratı, evdeki hesabın çarşıya uymadığını can sıkıntısıyla not edecektir. Kahvelerde yapılan gözlem ve Mısırlılardan alınan haberler, fetvanın tam tersi etki yaptığını, “İngilizler'e karşysa vardır bir hikmeti” düşüncesiyle, pek az tanınan Bolşevizm'e ilgiyi arttırdığını gösterecektir.³² Bu anekdot, Britanya'nın, İslam üzerinden Bolşevizm'e saldırmasının nasıl ters teptiğini gösterdiği için ol-dukça dikkat çekici. Bilindiği üzere, Britanya emperyalizmi aynı fetva taktiğini Anadolu'daki Millî Mücadele'ye karşı da deneyecek, bundan da beklediği sonucu alamayacaktır.

27 Beinin ve Lockman, *Workers on the Nile*, s. 101.

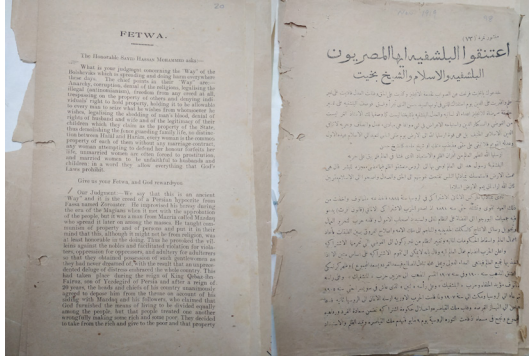
28 Kendi kiliselerine sahip olan Kıptiler, Mısır'ın en büyük etnik-dinsel azınlığını oluşturmaktadır.

29 A.g.y., s. 102.

30 A.g.y., s. 108-109.

31 TNA, FO 141/779/1 (*Bolshevism in Egypt* klasörü), 20-26, Fatwa.

32 TNA, FO 141/779/1 (*Bolshevism in Egypt* klasörü), 50-57.

Fotoğraf 2- Fetvanın Arapça ve İngilizce nüshalarının ilk sayfası (Kaynak- Britanya Ulusal Arşivleri)

Mısır Devrimi bir anlamda devrim dalgasının İslam dünyasına adım attığı andır. Fakat devrimin asıl atılımı, 1920 ilkbaharında, 23 Nisan ile 18 Mayıs arasında, bir aydan kısa bir zaman diliminde gerçekleşecektir. Tahmin edileceği üzere, 23 Nisan ile Türkiye'nin ilk kurucu meclisinin açılışını kastediyoruz. 23 Nisan bu toprakların en büyük devrimci atılımlarından birini, ikili iktidarın başlangıcını simgeler. Fakat biz bunun da ötesinde, 23 Nisan'ı kendisini birkaç gün ya da birkaç hafta ile izleyen devrimci sıçramalarla birlikte ele almanın ilginç sonuçlar verebileceğini düşünüyoruz.

Türkiye ve İran: Sürekli devrim dinamikleri

Türkiye'de, İstanbul'daki İngiliz hükümetine karşı Ankara hükümetinin kuruluşu, ikili iktidarın oluşmasından yalnızca birkaç gün sonra, Azerbaycan'da "Aprel inkılabı" ya da Nisan Devrimi vuku bulacaktır. Bakü işçileri, aslında 1918'de ayağa kalkmış, kendi Şura hükümetini kurmuştur. Fakat içeriden kurulan bu iktidar, dışarıdan gelen Osmanlı ve Britanya askerî baskısı karşısında dayanamamış, Bakü Komünü doksan yedi gün sonunda devrilmiş ve devrimin başındaki liderlik topluca katledilmiştir.³³ Bu sefer, Kızıl Ordu'nun da desteğiyle ve Süleyman Nuri gibi Türkiyeli komünistlerin de katılacağı bir operasyonla 28 Nisan'da Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulacaktır.³⁴ Azerbaycan'da kurulan Sovyet iktidarının ilk işlerinden biri Hazar denizinin hemen öteki ucunda, Gilan'da zor bir dönemden geçen ulusal bağımsızlık hareketi ile kader birliğini perçinlemek olacaktır. Bir Fransız istihbarat raporuna göre, 1920 Mayıs ayında, Lenin, Çiçerin, Radek ve Kalinin'in yanı sıra Türkiye, İran, Afganistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan komünistlerin bulunduğu bir toplantıda İran'da ulusal bağımsızlık savaşını yürüten Cengelîler ve Cengelîlerin lideri Mirza Küçük Han'a (Fotoğraf 3) destek kararı çıkmıştır. Nite-

33 Ronald Grigor Suny, *Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, New Jersey: Princeton University Press, 1972, s. 293-343.

34 Bkz; Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine; Uyanan Esirler*, İstanbul: TÜSTAV, 2002.

kim, 18 Mayıs 1920’de, on sekiz Sovyet Azerbaycanı bandıralı savaş gemisi, yollarında Kızıl Ordu askerleri ve İranlı savaşçılarla beraber Gilan bölgesindeki Enzeli limanına çıkacak, aynı gün Mirza Küçük Han da Britanya emperyalistlerine Gilan’ı boşaltmaları için bir ültimatom yollayacaktır.³⁵

Fotoğraf 3- Mirza Küçük Han ve Doktor Heşmat (Kaynak- Wikipedia)

İran devriminin ilerleyişine geçmeden önce, burada 1918 Bakü Komünü ve sonrasına bir kez daha dönüp, Azerbaycan’daki işçi devrimi ve İran’ın ulusal bağımsızlık mücadelesi arasındaki kader ortaklığını vurgulamakta fayda görüyoruz. 1918’de, Bakü’ye doğru yürüyen emperyalist Britanya güçlerinin karşısına, Cengeliler dikilmiş ve Sovyetlerden izin getirmedikleri takdirde Bakü’ye geçmelerine izin vermeyeceklerini bildirmiştir.³⁶ Mirza Küçük Han da Britanya güçleriyle savaşında silah yardımı için, Sovyet Azerbaycanı’nın gelecekteki lideri olacak Neriman Nerimanov ve Bakü Komünü’nün lideri Stepan Şaumyan ile görüşmüş, fakat Bakü Komünü’nün askerî kuşatma altında olduğu şartlarda bu girişim bir sonuç vermemiştir.³⁷ Sonunda, Bakü Komünü’nün yenilgisi ile Cengelilere karşı Britanya taarruzu da el ele gidecektir. Bu dönem Britanya saldırısı altında, Mirza Küçük Han tekrar gerilla yöntemlerine dönmek zorunda kalmıştır. Yaklaşık bin gerilladan oluşan Mirza Küçük Han’ın güçleri bu dönem hızla gerilemiş, sağ kolu Doktor Heşmat’ın Britanya güçlerine teslim olmayı seçmesi (ve sonra idam edilmesi) sonrası, on kadar savaşçıyla tek başına kalmıştır. Bu noktada, Britanya güçleri Mirza

35 Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921: Birth of the Trauma*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995, s. 177–79.

36 Suny, *Baku Commune*, s. 276.

37 Pezhmann Dailami, “The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement, 1915-1920”, *Cahiers Du Monde Russe et Soviétique* 31, no: 1 (1990): s. 43–59.

Küçük Han için rahatlıkla “kaderi artık belli oldu” diyebilmektedir.³⁸

Bu büyük yenilgi döneminin bir sene sonrasında, Mirza Küçük Han’ı Reşt’teki hükümetin başında görebilmemizi açıklayan birkaç faktör var. Bunlardan birincisi, siyasi kariyeri birçok tutarsızlıkla dolu Mirza Küçük Han’ın en önemli tarihsel erdemiyle alakalı. Birinci Dünya Savaşı öncesi ulusal kurtuluş mücadelesine girişmesinden, 1919’daki bu zor günlere kadar, en zor anlarda dahi, çeşitli seferler etrafındaki kurmaylarının dahi teslim olduğu şartlarda, Mirza Küçük Han kendi güçlerini dağıtmayı, yani bir anlamda İran ulusal mücadelesinin öncü partisini tasfiye etmeyi reddetmiştir. Askerî olarak önemi göz ardı edilebilecek bir seviyedeysen dahi, bu devamlılık, anlaşılan Gilan halkı arasında bir Mirza Küçük Han efsanesi doğurmuş, yani bir anlamda Mirza Küçük Han’a İran’ın Mustafa Kemal’i dışında, İran’ın İnce Memed’i niteliğini sağlamıştır.

Fakat bu kişisel irade, bütün saygıdeğerliğine rağmen, başarı için kesin bir formül sağlamaktan uzaktır. Hemen kuzeyde, Kafkasya’da ve Rusya’da Kızıl Ordu’nun ve işçi devriminin kazandığı zaferler ve sonunda İran mücadelesine uzatılan el, Mirza Küçük Han’ın o zamana kadar açık tuttuğu yelkenlerini tekrar rüzgârla şişirebilmesini sağlamış, 1920 Mayıs’ında Enzeli’ye muzaffer bir fatih olarak girebilmiştir. Cengeliler, İran Komünist Partisi (İKP) ya da o aylardaki adıyla “Adalat” Partisi ve Sovyet Rusya arasındaki ittifakla, 18 Mayıs 1920’de Britanya emperyalistleri Kuzey İran’dan kovulmuş ve kısa bir müzakere döneminden sonra Mirza Küçük Han’ın liderliğinde ve İKP’li bakanların katılımıyla Gilan’da “İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” ilan edilmiştir. Bu zafer sonrası Mirza Küçük Han, İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin gelecekteki lideri İhsanullah Han (Fotoğraf 4) ile birlikte, üç renkli İran bayraklarıyla süslenmiş Enzeli’ye muzaffer bir komutan olarak girmiştir. Bu gövde gösterisine halk “Yaşasın Hür İran, Yaşasın Sovyet Rusya, Kahrolsun Britanya ve Vüsuk [İran’ın Damat Ferit’i-BS] hükümeti” sloganları, Sovyet bandosu ise çaldığı Enternasyonal marşı ile eşlik etmiştir.³⁹ Hem Sovyet temsilcisi Raskolnikov ve İhsanullah Han gibi devrimin dostları hem de Yağıkyan gibi hasımları, Enzeli’de halkın ulusal kurtuluş ordusunu nasıl coşkuyla karşıladığına şahitlik etmektedir.⁴⁰ Mirza Küçük Han hakkında biyografik bir roman yazan Ahmad Ahrar, İranlı gerillaların şehre muzaffer girişini anlatırken “Küba Devrimi’nden yarım asır önce, İran’ın Kuzeyindeki yeşillik alanlarda benzer özelliklere sahip bir devrim gerçekleşiyor, Mirza Küçük adındaki bir başka devrimci sakallı savaşçıları iktidara taşıyordu”⁴¹ ifadelerini kullanacaktır. Bakü Kurultayı’ndan doğan, Doğu devriminin geneltirmeyi olarak planlanan “Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası” da bu başarıyı şu sözlerle selamlayacaktır; “Mirza Küçük Han’ın İranlı devrimcilerin başında Enzeli’ye varması, Batum’dan Britanya güçlerinin çıkması ve Türk güçlerinin Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kazandığı başarı, bunların hepsi elde edilen

38 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921*, s. 103-105.

39 A.g.y., s. 190.

40 A.g.y., s. 185.

41 Aktaran; Janet Afary, “The Contentious Historiography of the Gilan Republic in Iran: A Critical Exploration,” *Iranian Studies* 28, no: 1–2 (Ocak 1995): s. 3–24.

birlikteliğin sevindirici sonuçlarıdır.”⁴²

Fotoğraf 4- İhsanullah Han (Kaynak- Wikipedia)

Bu zaferleri mümkün kılan birlikteliğin ya da ittifakın gerçekleşebilmesinin nasıl bir siyasi başarı olduğu vurgulanmalıdır. Cengeliler gibi bir hareketin, Sovyet Rusya ile böyle bir ittifaka girebilmesi çok önemlidir. Çarlık Rusyası 1907’de Britanya ile gizli bir antlaşma imzalamış, bu antlaşmaya göre Güney İran Britanya’nın, Kuzey İran ise Rusya’nın “nüfuz bölgesi” haline gelmiştir. Cengeli hareketi de ilk kurulduğu dönemde asıl amaç olarak, Kuzey İran’daki Rus işgalini bitirmeyi önüne koymuştur. Bu bağlamda, Rus karşıtı mücadeleden doğmuş olan Cengelilerin Sovyet Rusya ile ittifaka girebilmesi eşyanın tabiatına uygun gözükmemektedir. Şaşırtıcı gözüken bu ittifakı açıklayan faktörlerden biri, elbette Cengelilerin son dönemde Britanya karşısında yaşadığı yenilgilerle çok güç kaybetmiş olması, yani güçlü bir müttefike çok ihtiyaç duyduğu bir dönemden geçmesidir. Fakat Gilan Cumhuriyeti’ni yaratan ittifakı mümkün kılan, Cengelileri böylesi bir ittifakın kurulabileceğine ikna eden en önemli unsur, Bolşevik Parti’nin Doğu halklarına güven vermek için yaptığı radikal hamlelerdir. Sovyet Devrimi, daha ilk günlerinde Doğu’nun Müslüman halklarına yönelik bir çağrı yayınlamış, hem İstanbul’un Müslümanların elinde kalması gerektiğini hem de İran’ın paylaşılması için yapılan antlaşmaların “geçersiz ve hükümsüz” olduğunu açıklamış, sonrasındaki yıllarda da Müslüman halkların güvenini kazanmak için, Bakü Kurultayı’nda doruk noktasına ulaşacak yoğun bir çaba içerisinde olmuştur. Bunun İran üzerindeki etkisine dair gözlemde bulunan Sovyet Dışişleri Komiserliği Doğu Bölümü yöneticisi Voznesenskiy, Trotskiy 1907 Rusya-Britanya antlaşmasını hükümsüz ilan ettiğini açıklayınca Mirza Küçük Han’ın yüzünü Sovyetlere dönüp büyük bir enerjyle İn-

42 Aktaran; Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921*, s. 180.

gilizlerle savaşmaya başladığı gözleminde bulunmuştur.⁴³

Kurulan ittifak büyük bir siyasi başarıdır, fakat her adımda iki müttefik arasındaki çelişkiler kendini göstermektedir. Mirza Küçük Han hem Sovyetlerin askeri desteğine hem de İranlı komünistlerin militan gücüne ihtiyaç duysa da, ulusal bağımsızlık hareketinin liderliğini komünistlere kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunun da başından itibaren farkındadır. Mirza Küçük kanadı, İKP ile kamu-laştırmalar ve toprak reformu, komünist partinin propaganda hürriyeti gibi birçok konuda sık sık karşıya gelmekte, zaman zaman polisiye önlemlere başvurmaktan da geri durmamaktadır.

Bu noktadan sonra, Osmanlı'nın bağrında doğmakta olan Ankara Hükümeti ile İran'ın kızıl bayraklı Ankara hükümeti diyebileceğimiz Reşt Hükümeti'nin hikâyeleri, bazı şaşırtıcı paralellikler göstermiş ama en büyük kırılma noktalarında kazananlar farklı olmuştur. Bu farklılıkların ilki, devrimle komünistlerin ilişkisine dair. İki devrimde de komünistler başlangıçta devrime, devrimin başına geçerek değil, o anda başında bulunan güçlere destek vererek katılmıştır. Her iki devrim de karargâhını komünist hareketin hâlihazırda var olmadığı periferideki noktalara kurmuş, bu da komünist hareketi bazı tercihlerde bulunmaya itmiştir. İstanbul'da bulunan Türk komünistlerinin bir kısmı Ankara'ya "hicret" etmeye karar vermiş, Şefik Hüsnü grubu ise İstanbul'da yoğunlaşan işçilerden kopmak istememelerini gerekçe göstererek bu şehirde kalmıştır. İranlı komünistlerin bu açıdan lojistik bir avantaja sahip olduğunu söylemek gerekir. İran devriminin o andaki merkezi olan Gilan bölgesi ve bu bölgenin başkenti Reşt şehri, Kafkaslar'a çok yakın, Bakü'ye ve kendilerini Orta Asya'ya bağlayacak limanlara birkaç saatlik bir gemi seyahati uzaklıktadır. Bunun nasıl büyük bir avantaj olduğunun altını çizelim. İran işçi sınıfı, tarihsel olarak Bakü petrol havzalarında ve Orta Asya'da gelişmiş, sınıfın belki de en önemli taburları Bakü'de örgütlenmiştir. Dahası devrim başlarken de İran komünist hareketi (aynı Mustafa Suphi'nin TKF'si gibi) Kafkasya'da karargâh kurmuştur. Ankara'daki Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası kongresine katılmak için 1922'de bir Sovyet denizaltısıyla yola çıkan Magdeleine Marx'ın anılarında da gördüğümüz üzere,⁴⁴ Kafkasya'dan Ankara'ya yolculuk uzun ve tehlikelerle doluyken, aynı yolculuk Gilan'a bir günden kısa bir sürede ve bölgede hiçbir düşman donanması bulunmadığı için, herhangi bir fiziksel tehlike olmaksızın yapılabilmektedir. Bu sayede, İKP hem kadrolarını hem de Sovyet coğrafyasının Farsça konuşan kısımlarında [günümüz Tacikistan'ı], Mustafa Suphi'nin de yardımıyla örgütlenen İran Kızıl Ordusu güçlerini sorunsuzca devrimin merkezine taşıyıp, devrim içindeki güç dengesini kendi lehine değiştirebilmektedir. Bakü'de, 1920 Eylül'ünde yazılan bir rapor, başta Aşkabat ve Bakü olmak üzere, çevredeki Sovyet şehirlerinden İran İşçi-Köylü Kızıl Ordusu'na sekiz yüz otuz iki gönüllü kaydedilerek cepheye

43 A.g.y., s. 115-116.

44 Magdeleine Marx, *La Perfide, par Les Routes d'Asie Mineure*, Paris: Flammarion, 1925. Bu kitabın Türkçe çevirisi, yukarıda andığımız ve Sosyal Tarih Yayınları'ndan çıkan *İstanbul 1921-Ankara 1922* kitabında bulunabilir: Magdeleine Marx, *1921 İstanbul-1922 Ankara*, çev. Ahmet Şensilay, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2011.

gönderildiğini göstermektedir.⁴⁵ Benzer bir imkâna sahip olmayan TKF'nin, savaş esirleri arasında örgütlemeye giriştiği Türk Kızıl Ordu birlikleri ise böyle bir imkân olmadığı için partinin imkânlarıyla cephe hattına geçirilememiş, Milli Mücadele önderliğinin ayrı taburlar olarak Kızıl Ordu birliklerini cepheye kabul etmeyi reddetmesiyle bu girişim boşa düşmüştür.

İki devrimin kaderini belirleyen gelişmelere bakmak, bize bir anlamda, sadece devrim cephesinin değil, düşmanlarının da mücadele sırasındaki başarısızlık ve yenilgilerden nasıl dersler çıkardığına dair güzel örnekler sunabilir. Milli Mücadele'nin İç Savaş'ta zafer kazanabilmesini kolaylaştıran faktörlerin arasında, Britanya emperyalizminin yaptığı büyük bir hata yer almaktadır. İstanbul'un ikinci ve resmî işgali ile birlikte Britanya emperyalizmi Osmanlı meclisini feshetmiş, birçok mebusu tutuklamış ve aslında zaten İstanbul'da işlevsiz duran bu kurumu ortadan kaldırarak Milli Mücadele'ye büyük bir siyasi manevra yapabilmesi için alan açmıştır. Bu fırsatı değerlendiren Milli Mücadele önderliği, dağıtılmış meclisi işgalden uzak topraklarda toplayacağını söyleyerek, kendi iktidarına başka şartlarda çok zor elde edilecek bir meşruiyet sağlamıştır.

Britanya emperyalizminin bu başarısızlıktan dersler çıkardığı, İran örneğinde açıkça görülmektedir. Yukarıda yazdığımız üzere, on yılı aşkın bir süredir elde silah hem Rus sömürgeciliğiyle hem Britanya emperyalizmiyle savaşan Mirza Küçük Han, Enternasyonal marşı ve İran bayrakları ile Enzeli'ye girdiğinde İran için tam manasıyla bir milli bağımsızlık kahramanıdır. İstanbul'daki meclisi kapatarak, Osmanlı'nın "İngilizci Hükümet"ini elini zayıflatan Britanya, birkaç ay sonrasınca, İran'da daha akıllıca davranacak, işbirlikçi hükümetin iç savaş içerisinde elini güçlendirmeye gidecektir. 18 Mayıs çıkartmasından yalnızca bir buçuk ay sonra, Britanya hükümeti "ruhu ve bedeniyle bizim adamımız" dediği Vüsuk'u devirip, yerine bir yurtsever olarak itibar sahibi olan ve babasından kalan "Muşirud-Dovle" ünvanıyla anılan Hasan Pirniya'yı göreve getirecektir.⁴⁶ Muşirud-Dovle de görevde fazla kalamayacaktır, fakat zamanlamanın her şey demek olduğu siyasette, İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti güçlerinin başlarında ulusal bağımsızlık kahramanı Mirza Küçük Han ile Tahran'a milli ordu olarak yürüyebileceği anda, Britanya emperyalizminin bu hamlesi, ulusal kurtuluş bayrağını devrim cephesinden alacak, hiç değilse bu cephenin gücünü zayıflatacaktır. Britanya emperyalizmi henüz kendini toparlayamamış ve bu siyasi hamleleri yapamamışken, Reşt hükümetinin, Tahran'a güçlü bir askerî kampanya ile yürüyememiş olması, Paris Komünü'nün Versay hükümetinin üzerine yürümemesi gibi, tarihsel bir hata olarak kabul edilmelidir. Nitekim, bizzat Trotskiy, Britanya emperyalizminin hükümet değişikliği hamlesinden sadece birkaç gün önce, 20 Haziran 1920'de, İran Kızıl Ordusu'na yolladığı bir telgrafta şöyle yazmaktadır: "İran Devrimi'nin gidişatı hakkında bilgi verin. İlerlemesi durmuş görünüyor-tehlikeli bir belirti. Yalnızca kesintisiz taarruz hızlı zaferi garantileyebilir".⁴⁷

45 *Persidskiy front mirovoy revolyutsii: Dokumenty o sovetskom vtorjenii v Gilyan (1920-1921)*, Moskova: Kvadriga, 2017, s. 237.

46 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921*, s. 206.

47 *Persidskiy front mirovoy revolyutsii*, s. 70.

Bu kısa aralıkta öldürücü darbeyi indirmeyerek Tahran hükümetine toparlanma imkânını veren İran Devrimi, Tahran'daki hükümet değişikliğinin ardından ulusal bağımsızlık ordusu olarak yürüme avantajını büyük oranda kaybetmiştir. Gilan güçleri kaybettikleri bu siyasi silahın yerine, toprak reformunu silah edinip köylülere toprak dağıtarak Tahran'a yürüme ile Mirza Küçük Han'ın uzun yıllara dayanan bir ittifak içinde olduğu ağalara taviz verme ikileminde kalacaktır. İKP'nin sol kanadı ve İhsanullah Han'ın baskılarına rağmen, Mirza Küçük Han ve İKP'nin sağ kanadı baskın çıkacak ve güvenilmez siyasi müttefikleri kaybetmemek için, devrim en büyük siyasi silahlarından birini teslim edecektir.^{48,49}

Her iki devrimde de bir sürekli devrim dinamiğinin ortaya çıktığının altı çizilmelidir. İran devriminde, devrimin ya daha da derinleşerek yoluna devam edebileceği ya da durup, tereddüt göstererek yenileceği, yukarıda anılan toprak reformu tartışmalarında ve karşı devrimin silahlandırması meselesinde görülmüştür. İran Sovyet Cumhuriyeti'nin ilanı sonrası bir gösteri yapan İran ordusunun Kozak birlikleri "Yaşasın Ahmed Şah" sloganları atmış, bu durum, devrim güçlerinin hızla bu silahlı gücü ortadan kaldırması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. İlk müzakere denemeleri sonuç vermeyince Kozak karargâhı basılmış, 130 Kozak'ın öldüğü bir çatışmanın ardından bütün Kozak güçleri silahsızlandırılmıştır. Bu noktada bir kez daha devrim içerisindeki iki kanat arasında karşıtlık baş göstermiş, sol kanat silahsızlandırılan karşı devrimin cezalandırılmasını isterken, sağ kanat aftan yana tavır almıştır. Bu dönemde de, aynı toprak reformu meselesinde olduğu gibi, sağ kanat baskın çıkmış, Kozakların affedilmesi yoluna gidilmiştir.⁵⁰ Rus İç Savaşı'nın başlarında, silahsızlandırdıkları karşı devrimci güçleri, yalnızca söz vermeleri karşılığında serbest bırakan Kızıl Ordu'nun tecrübe ettiğini, bu talihsiz karar sonrası İran Devrimi de yaşayacaktır. Kızıl Petrograd'ı düşürmeye çalışırken tutsak ediliş, sonra söz karşılığı affedilen Beyaz General Krasnof'un güney cephesine çekilip, burada Beyaz orduların başına geçmesi gibi,⁵¹ devrimin affettiği İran Kozakları da 1921'de, devrimin yenilgisinin ardından son Cengeli savaşçıların imha edilmesi operasyonlarına katılacaktır.⁵²

48 Komintern tarihinin farklı dönemlerinde ve farklı dönüm noktalarında, burjuvazinin bir kanadı ya da başka güvenilmez siyasi müttefikleri yatıştırmak için, çeşitli komünist partilerin siyaseten silahsız bırakıldığı örneklere rastlıyoruz. İran Devrimi sırasında, yani Komintern'in ilk yıllarında bunun bir istisna teşkil ettiğini, Komintern içerisindeki siyasi tartışmalarının merkezinde yer almayan bir örnekte, İran partisi içerisinde sağ kanadın baskın çıkmasıyla gerçekleşebildiğinin altını çizelim. Stalinizmin Komintern'i ele geçirmesi sonrası, aldığı kararlarla ulusal seksiyonları silahsız bırakan bizzat Komünist Enternasyonal merkezi olacaktır. 1925-1927 Çin Devrimi'nde Guomindang'ı yabancılaştırmamak için Çin Komünist Partisi kelimenin en temel, askerî anlamında silahsızlandırılacaktır. İspanya Devrimi sırasında ise hem Fransız ve Britanya emperyalizmini yabancılaştırmamak için Fas'ın bağımsızlığını tanıyıp, Franco birlikleri içinde önemli yer tutan Faslı askerleri kazanma fırsatı tepilmiştir.

49 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921*, s. 222-26.

50 A.g.y., s. 202.

51 Jean-Jacques Marie, *Histoire de la Guerre Civile Russe: 1917-1922*, Paris: Editions Tallandier, 2015, s. 29-30.

52 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921*, s. 203.

Kozak güçlerinin silahsızlandırılması tartışmasının sonucundan bağımsız olarak, bu gerginlik ve karşı devrimin silahlı güçleriyle karşı karşıya geliş ile birlikte Gilan'da siyasi hava sola doğru dönecektir.⁵³ Bizzat Cengeli komutanlarından, başta İhsanullah Han olmak üzere bazılarını kazanan, yani İran'ın İsmet Paşa'sını da kendi saflarına katan komünistler, devrim içindeki güç dengesinde ağır basmaya başlamış, dahası Bakü'deki İKP üyesi işçilerin Gilan'a geçmeye başlamasıyla sayıca da gitgide büyümüştür. Bu duruma karşı harekete geçme ihtiyacı hisseden Mirza Küçük Han, iki bin kadar İKP üyesini silahsızlandırmayı deneyince gerilimi doruk noktasına ulaştıracaktır.⁵⁴ Bu noktada Gürcü komünisti Budu Mdivani ve İran Ermenisi komünist Avetis Sultanzade'nin koordinasyonuna katılacağı bir operasyonla, 31 Temmuz akşamı Mirza Küçük Han hükümeti tevkif edilmiş, başında İhsanullah Han'ın bulunduğu, komünist bakanlardan oluşan bir hükümet devrimin dümenine geçmiştir. Bu hamleden önce Reş'ti terk etmiş olan Mirza Küçük Han, İKP saflarına geçen "mücahitlerine" geri dönmeleri için bir çağrı yayınlasa da başarılı olamayacaktır.⁵⁵ Mücahitleri dahi, gerilla kahramanı Mirza Küçük Han'ı terk etmekte, kızıl bayrağın altına geçmektedir. Devrim ilerlerken birkaç ay öncesinin muzaffer komutanının altı boşalmakta, kendisi siyasi olarak yalnızlaşmaktadır. Mirza Küçük Han'ın simgesi haline geldiği devrim, onu da yıkarak yoluna devam etmektedir. Sürekli devrim hareket halindedir.

Birkaç ay içerisinde, Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası'nın müdahalesi sonrası İKP içerisinde sağ kanat baskın çıkacak, hem partinin sol kanadı yönetici pozisyonlardan uzaklaştırılacak hem de Mirza Küçük Han'a tekrar eski görevini devralması çağrısı yapılacaktır. Mirza Küçük Han'ın göreve gelmesi, devrimin siyasi silahlarından tekrar mahrum kalması anlamına gelecektir. Ulusal kurtuluşun bayraktarı olma şansını, İngiliz hükümetinin siyasi manevrasıyla kaybeden, toprak reformu silahını da elinin tersiyle iten devrim önce duraklayıp sonra gerilemeye başlayacaktır. İran halk kitlelerinin desteği için verilen mücadeleyi kaybetmeye başlayan devrim, bunun yansımaları cephede de görmeye başlayacak, ilk başarılarından sonra ardı ardına gelen askerî yenilgiler ile sadece başkent ve Enzeli limanı Sovyet donanmasının ağır bombardımanı sayesinde elde tutulabilir hale gelecektir. Bu noktada, Sovyetler ve Komintern de önemli bir tercihle karşı karşıya kalacaktır. Kendi gücüyle ilerleyemeyen bir devrimi, dışarıdan askerî destekle hayatta tutmaya çalışmak yerine, Sovyet iktidarı donanma desteğini çekip, Gilan'daki İranlı komünist kadroların Kafkasya'ya geçişini örgütlenecektir. Sovyet askerî desteğiyle ayakta duran devrim bu noktadan sonra tamamen dağılacak, önemli sayıda kadro sürgün yolunu tutarken, Mirza Küçük Han gibi düşman güçlerinin eline geçenler vahşice katledilecektir. Sürekli devrim dinamiği Anadolu'da da ortaya çıkmış, fakat hızla yenilgiye uğramıştır. 1920'nin son çeyreği ve 1921'in başları arasında, Millî Mücadele'nin var olan önderliği ile Millî Mücadele saflarında yer alan komünistler arasındaki güç dengesinin, ikincisi lehinde değişmeye başladığını gösteren birçok işarete sahibiz. Bunun ilk işareti, 4 Eylül 1920 tarihli, Dâhiliye Nazırı, yani

53 A.g.y., s. 228.

54 A.g.y., s. 233.

55 A.g.y., s. 233-242.

İçişleri Bakanı seçimidir. Bakanları bizzat meclisin seçtiği bu şartlarda, Mustafa Kemal'in adayı Refet Bele'ye karşı, Sovyet yanlısı "Halk Zümresi" Doktor Nazım Bey'i aday göstermiştir. THİF ve Yeşil Ordu üyesi olan bu komünist vekil, Mustafa Kemal'in adayını altmış beşe karşı doksan sekiz oyla geçerek İçişleri Bakanı seçilmiştir.⁵⁶ Bundan elbette, Birinci Meclis'te komünist bir çoğunluk olduğu gibi karikatürize bir sonuç çıkarılmamalıdır. Fakat bu örnek, aynı İran'da olduğu gibi henüz Millî Mücadele'nin büyük askerî zaferler kazanmadığı, aynı Mirza Küçük Han için olduğu gibi Mustafa Kemal'in de Millî Mücadele'nin mutlak lideri olarak kendi yerini pekiştirmediği şartlarda önderlik rolünün ne kadar kırılgan olduğunu ve dahası bu role aday olmak için komünistlerin nasıl hazır beklediğini gösterdiği için çok önemlidir.

Elbette Mustafa Kemal ile Mirza Küçük arasındaki benzetmenin çok önemli sınırlara sahip olduğunu hatırlatalım. Mirza Küçük Han, meslekten asker değil, alaylı bir gerilla, partizandır. On yılı aşan gerilla savaşında elde ettiği başarılar, ya da en azından en zor anlarından sağ çıkmayı başarmasının, Mirza Küçük etrafında yarattığı mistik hava, zaman zaman siyasi bir avantaj haline de gelebilmektedir. Mustafa Kemal ise Millî Mücadele'nin liderliği için girişimde bulunduğu bir Osmanlı subayıdır. Bu, askerî aygıt içerisindeki bağları, harekete geçirebildiği diğer subaylar ve en önemlisi ordu disiplinin içinde yetişmiş kadroların sadakati açısından, Mustafa Kemal'e büyük bir avantaj sağlamaktadır. Millî Mücadele'nin ilk döneminin en önemli askerî figürü olan Çerkes Ethem'in komünistlere yaklaştığı koşullarda dahi, Millî Mücadele içindeki komünistlerin, silahlı güçlerin sadakatini kazanmak konusunda Mustafa Kemal ile rekabet edebilecek bir figüre sahip olmaması, burada önemli bir faktör sayılmalıdır. İran Millî Mücadelesi'nde de Mirza Küçük Han, gerilla günlerinin prestiji açısından en öne çıkan figürdür, fakat hem kendisi de bir Cengeli savaşçısı olan İhsanullah Han hem de İran Meşrutiyet Devrimi günlerini elde silah dövüşerek geçirmiş olan İran Komünist Partisi lideri Haydar Han da bu rolü rahatlıkla devralabilecek durumdadır.

Mustafa Kemal önderliğine karşı, Millî Mücadele'nin içerisinden gelişen alternatif önderlik, sadece siyasi alanda değil, askerî alanda da kendini gösterecektir. Mustafa Suphi'nin TKF'sinin örgütlemeye giriştiği Kızıl Ordu tugaylarını yukarıda anmıştık. Bu birliklerin, bağımsız bir askerî güç olarak savaşa katılmasının siyasi anlamını çok iyi gören Mustafa Kemal önderliği bu tugayların savaşa girmesine şaşırtıcı olmayan biçimde engel olacaktır. Fakat askerî alanda, Mustafa Kemal'den bağımsız girişimler bundan ibaret kalmayacaktır. Hakkında çok kalem oynatılmış ünlü Yeşil Ordu, bunun en önemli örneğidir. Yeşil Ordu, 1920'de kurulduğunda bir ordudan ziyade bir dernektir. THİF'i kuracak kadroların yanı sıra, en azından o döneme kadar Kemalist önderliğe bağlı gözüken unsurları da içeren bu derneğin içinde Kemalist ve Komünist unsurların bulunmasının, yalnızca farklı siyasi güçler arasındaki denge üzerinden mekanik olarak okunmasının yanlış olduğunu düşünüyoruz. Bizce bu dernek, Londra Konferansı gibi eşiklerde kendini gösteren Mustafa Kemal önderliğinin emperyalizmle uzlaşma eğilimine, savaşı her koşulda

56 Emel Akal, *İştirakiyuncular; Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İstanbul: İletişim, 2014, s. 220-221.

yürütmeye hazır, yani Mustafa Kemal önderliğinden daha mücadeleci bir liderliğin nüve halinde kendini göstermesidir. Anadolu'ya dair emperyalistlerin istihbarat raporlarına temkinli yaklaşmak gerekir ama Fransız istihbaratı Londra Konferansı döneminde Millî Mücadele'nin iç çelişkilerine dair, bu söylediklerimize çok yakın bir tablo çizmektedir.⁵⁷ Komünist Enternasyonal'in, Türkiyeli komünistlere yönelik "Ankara hareketinin kendi kurtuluş amaçlarına ihaneti halinde, ülkenin Sovyet eğilimli elemanlarını, yeni hükümetin yönetimi altında birleştirmek için bütün gücünü kullanarak, Türk halkının Londra ve Paris'ten bağımsızlığını sonuna dek korumaya yetenekli olduğunu göstermek"⁵⁸ tavsiyesi de bu doğrultuda yorumlanmalıdır. Çerkes Ethem'in de Yeşil Ordu'ya yaklaşmasıyla birlikte Yeşil Ordu girişimi basit bir dernek olmaktan çıkıp, nüve halinde bir askerî güç haline gelecektir. Fakat Mustafa Kemal 1920 sonunda başlattığı operasyonlarla hem Çerkes Ethem'i hem de THİF'i siyasi bir güç olarak ortadan kaldıracak, aynı dönem Mustafa Suphilerin Ankara'ya geçişine de izin vermeyerek, Millî Mücadele'nin komünist fraksiyonunun önderlik alternatifi olarak ortaya çıkabilmesine başarıyla engel olmuştur. Hatırlanacağı üzere Türkiye'de yaşananlardan sadece birkaç ay önce Mirza Küçük Han İran'da komünistleri silahsızlandırmayı ve tutuklamayı denemişti. Çok daha güçlü bir pozisyon-da bulunan İran komünistlerinin ise bu manevraya karşı kendi hamlelerini yapıp, Mirza Küçük Han hükümetini tevkif ettiğini görmüştük. Ankara'da böyle bir güce sahip olmayan Türk komünistleri ve onlarla beraber sürekli devrim dinamiği "bu kerre mağlub" olacaktır.

Erken gelmiş bir gerilla savaşı: Rif İsyanı

Bu devrim dalgasının İslam dünyasındaki en önemli ayaklarından biri de 1921 ile 1926 arasında beş yıl boyunca emperyalistlere kök söktüren Rif isyanıdır (Fotoğraf 5). Bu devrimin, çağdaşı olan devrimciler üzerindeki etkisine işaret edeceğine, ileride Cezayir bağımsızlığının kahramanlarından biri haline gelecek olan Ahmed Messali Hac, 1920'lerde Paris'teki günlerinde, diğer Mağribi öğrencilerle beraber Mustafa Kemal'in yanı sıra Fas Devrimi'nin lideri Abdülkerim'in hararetle tartışılan konuların başında geldiğini yazacaktır.⁵⁹ Fas'ın dağlık Berberi bölgelerinde başlayan isyan, ilk döneminde, Fas'ın kuzeyini kontrol eden İspanyol emperyalizmiyle mücadeleye girecektir. Yalnızca İspanyol emperyalizmiyle savaştığı dönemde elde ettiği görkemli zaferler ile hem Rif savaşı hem de bu savaşın lideri Abdülkerim (Fotoğraf 6), yazının devamında da çeşitli vesilelerle göreceğimiz üzere, 1920'lerin ilk yarısında, bağımsızlık mücadelesi veren birçok güce esin kaynağı olacaktır. Altını çizelim, Abdülkerim güçleri, bağımsızlık savaşlarında az görülen biçimde, sömürgeci güç olan İspanya'yı askerî olarak mutlak bir yenilgiye uğratmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası döneminin bütün bağımsızlık savaşları arasın-

57 SHD, GR 7 N 4141, *Bulletins de Renseignements Journaliers du COC mois de Mars, Avril, Mai*, 13 Mayıs 1921.

58 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne*, c. 1, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2012, s. 154.

59 Michael Goebel, *Anti-Imperial Metropolis: Interwar Paris and the Seeds of Third World Nationalism*, New York: Cambridge University Press, 2015, s. 69.

da, bu bizim bildiğimiz örnekler arasında Millî Mücadele ile birlikte tek örnektir. Millî Mücadele'nin eski bir imparatorluk ordusundan kalanlara dayanabilmek gibi bir avantajı olduğu da dikkate alınır, gazetecilik okulundan çıkma Abdülkerim'in, aşiretlerden topladığı güçlerle Avrupalı bir emperyalist gücü bu şekilde dize getirmesi bir kat daha etkileyici olduğu görülecektir.

Fotoğraf 5- Rif Savaşçıları (Kaynak- Fransız Ulusal Kütüphanesi)

Fotoğraf 6- Sağda Abdülkerim (Kaynak- Fransız Ulusal Kütüphanesi)

Daha 1923 yılında, İspanya'nın çiçeği burnunda diktatörü Primo de Rivera, ABD'li bir gazeteciye verdiği röportajda, açıkça “Abdülkerim bizi yendi” itirafında bulunmak zorunda kalacaktır.⁶⁰ Nitekim, bu noktada Primo de Rivera Fas'tan çekilmeyi düşünecek fakat Africanista'ların⁶¹ ve başında İspanya'nın gelecekteki diktatörü olacak meşhur ve meşum Franco'nun bulunduğu tercio birliklerinin baskısıyla savaşı sürdürmek zorunda kalacaktır. Bu son girişim de İspanyol emperyalistleri için hayırlı sonuç vermeyecek, İspanyolların 9 Eylül'ü sayılabilecek Aşaven'de (Chauen) Abdülkerim'in savaşçıları İspanyol hatlarını dağıtıp, işgalci

60 David Senter Woolman, *Rebels in the Rif: Abd El Krim and the Rif Rebellion*, Stanford: Stanford University Press, 1968, s. 131.

61 İspanyol devletinin Filipinler ve Küba gibi sömürgelerini ABD'ye kaybetmesi sonrası, Afrika kıtasında daha agresif bir sömürgeci siyaset izlemesini savunan siyasi kanat.

orduyu denize kadar sürecektir. Sırf bu taarruzda, yedi yüzü rütbeli olmak üzere, İspanyol ordusu yirmi bin kayıp vermiş, Franco'nun lejyonierleri de beş yüz adam kaybetmiştir.⁶² Bu isyanın başarısızlıkla sonuçlanmasına giden en önemli eşiklerden birinde, İran devriminde gördüğümüz, öldürücü darbeyi vurmada gösterilen tereddüdü Abdülkerim de göstermiştir. İspanyolların çekildiği son nokta olan Melilla kentini kuşatan Abdülkerim, olası bir katliamı ve Batı basınındaki itibar kaybını göze alamayarak şehre girmemeye karar vermiş,⁶³ güçlerini tekrar toparladıklarında Rif'e çıkartma yapmak için kullanabilecekleri sıçrama tahtasını İspanyol emperyalistlerinin ve daha sonra onlara katılacak Fransız emperyalistlerinin elinden alma şansını tepmiştir.

İspanyol emperyalizmini dize getiren Abdülkerim, Berberi bölgesinin dışında kalan bölgeleri kontrol eden Fransızlara da savaş açmış, savaşın ilk kısmında önemli başarılar elde etmiştir. Savaşın doruk noktası olan 1925'te, Fas'ta bulunan altmış altı Fransız askerî üssünden kırk üçünü Abdülkerim ele geçirmiş durumdadır.⁶⁴ Bu noktada, hem İspanya karşısında ama özellikle de Fransa karşısında, Abdülkerim ve Fas Devrimi'nin bulduğu o çok kıymetli müttefikin, yani İspanyol ve Fransız işçi sınıflarının rolünün altını ısrarla çizmek istiyoruz. Daha Fransa ile savaşa girişmemişken dahi, asker sevkiyatları sırasında ordu birliklerinde yaşanan isyanlar, emperyalistlerin manevra kabiliyetine önemli bir darbe vuracaktır. 22 Ağustos 1923'te, Abdülkerim güçlerine karşı büyük bir taarruz hazırlığındaki İspanya, Fas'a asker kaydırma hazırlığındayken başta Malaga ve Barselona limanlarındaki birliklerde isyanlar patlayacak, Malaga'da bazı subaylar infaz edilirken, Barselona'da cepheye gönderilmek istenen askerler "Yaşasın Fas" sloganları atacaktır.⁶⁵

Abdülkerim yiğitlerine en büyük yardım ise, Fransız Komünist Partisi'nin başlattığı, Rif Cumhuriyeti'nin tanınması, Fransız askerlerinin çekilmesi kampanyası ve askerler arasında yürüttüğü kardeşleşme propagandasıdır (Fotoğraf 7). Yazının girişinde belirttiğimiz üzere, bu kampanyanın müstakil bir yazının konusu olmayı hak ettiğini düşünüyoruz. Komintern dönemi boyunca, 1929'da ABD Komünist Partisi'nin, Haiti isyanına ilişkin yürüttüğü kampanyayla beraber,⁶⁶ bizzat işgalci devletin merkezinde, işçi sınıfının kendi ülkesinin emperyalizmine karşı mücadele ettiği en güzide örneklerden biri bu kampanyadır. Fransız Komünist Partisi, o dönem partinin yükselen yıldızı olan Jacques Doriot'nun ağzından, gümbür gümbür "les alliés d'Abd-el Kerim que nous sommes" yani, "Biz, Abdülkerim'in müttefikleri" diye haykırarak,⁶⁷ bunun gereğini de fazlasıyla yerine getirecektir. 12 Ekim 1925'te, Fransız Komünist Partisi ve etkisindeki sendika konfederasyonu CGTU, Fas Savaşı'nın sonlanması için güçlü bir grev örgütleyecek, grevci komünist işçilerden Sabatier, polis kurşunlarıyla şehit düşecektir (Fotoğraf 8). Hareketin başındaki

62 A.g.y., s. 140–41.

63 A.g.y., s. 95.

64 A.g.y., s. 183.

65 A.g.y., s. 120.

66 Bu kampanya için; Margaret Stevens, *Red International and Black Caribbean: Communists in New York City, Mexico and the West Indies, 1919-1939*, Londra: Pluto Press, 2017, s. 49–66.

67 "Au Meeting de la Grange-aux-Belles", *L'Humanité*, 21 Nisan 1926.

Jacques Doriot dahil olmak üzere birçok grevci de yaralanacak ve tutuklanacaktır (Fotoğraf 9).⁶⁸ Ayrıntısına girmeyeceğiz, fakat grevlerin ve kitle eylemlerinin yanı sıra, Fransız Komünist Partisi'nin bu kampanyada şaşırtıcı biçimde yaratıcı metotlarla kitlelere seslendiğine geçerken değinmiş olalım. Bir yandan Fransız devletinin hızla yasaklayacağı, “Sous le soleil Marocain”, yani “Fas güneşi altında” adındaki şarkı⁶⁹ başta olmak üzere, şarkılar bizzat Komünist Parti militanlarınca bestelenip sokaklarda akordeonlarla çalınmakta,⁷⁰ diğer yandan bir Fransız askerinin, Faslı savaştının kafasını kestiği fotoğrafın bulunduğu bir kartpostal, Fransız Komünist Partili gençler tarafından rastgele adreslere kitlesele biçimde postalanarak, tabiri caizse “viral” yapılmaktadır (Fotoğraf 10).⁷¹

Fotoğraf 7- Fas'ta, Trablusgarp'ta, Suriye'de ve Çin'de. Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın hazırlanması. İşte sözde emperyalist barışları bu. Faslılar, Cezayirli, Tunuslular, Suriyeliler! Sovyetler Birliği'ni savunmak için, emperyalizmi yenmek için ve bağımsızlığınızı kazanmak için devrimci mücadeleyi örgütleyin. Fransız proleterleriyle ittifak kurun.

Fotoğraf 8- Şehirlerdeki ve tarlalarındaki işçiler, Fas'taki ve Suriye'deki emperyalist savaşları ve Caillaux vergilerini protesto edin! (Büyük puntolarla) Bugün kimse çalışmayacak! İşçi sınıfı kurbanlarını kapitalist bloğun elinden söküp alacak!

68 “Puissante grève de masses contre les tueries du Maroc”, *L'Humanité*, 13 Ekim 1925.

69 Meraklı okur şarkıya şu linkten ulaşabilir: <https://www.youtube.com/watch?v=o8txWIDbwLA>

70 Fransız Komünist Partisi'nin Fas savaşı şarkıları ve bu şarkıların sokaklarda çalınmasını yasaklama çabaları için *Archives de la Préfecture de Police*, Paris (Bundan sonra APP), BA 1676, 148.798-F-6-8, Chansons contre la guerre du Maroc klasörü.

71 APP, BA 1676, 148.798-F-6-2, Correspondance, 27 Haziran 1925.

Fotoğraf 9- Sağda Jacques Doriot, 1926'da mahkemede (Kaynak- Fransız Ulusal Kütüphanesi)

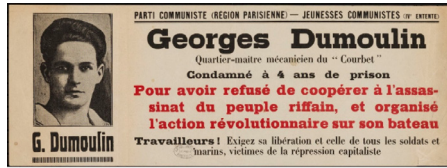

Fotoğraf 10- Fransız uygarlığı Fas'ta

Bu kampanyanın en vurucu noktası, özellikle askerler arasında kazandığı başarıdır. Muhtemelen komünist askerlerin girişimiyle, savaşın başındaki General Lyautey'in, sonuca ulaşmayacağını bile bile verdiği saldırı talimatları partinin eline geçmiş, parti de bunu bir broşürle tefrika tefrika yaymıştır. Bunun üzerine başlayan parlamento tartışmalarında, Jacques Doriot açıkça askerlerinin önemli bir kısmının komünist partinin çizgisini desteklediğini söyleyecek, hasmı olan burjuva vekillerin hepsi de bunu üstü kapalı biçimde kabul edecektir.⁷² Bozguncu çalışma

⁷² Hem bu belgenin bir kopyası hem de andığımız parlamento tartışmasının tutanakları için ; Albert

kapsamında, Fransız Komünist Partisi, yoğun Arapça ve Fransızca propagandanın yanı sıra, Fas’a savaşmaya yollanan Vietnamlı Fransız sömürge birliklerine dahi bizzat o dönem Fransız Komünist Partisi militanı olan Ho Şi Minh’in yazdığı ya da çevirdiği Vietnamca bozguncu bildirileri ulaştırmaktadır.⁷³ Fransız Komünist Partisi’nin askerî aygıtının hazırladığı rapora göre, savaşın doruk noktasında, Ceza-yir ve Fas’ta bulunan kara birliklerinde sekiz komünist hücre ve bu hücreler dışında da altı militan yer almaktadır.⁷⁴ 1925 yılında, donanmada, komünist bahriyeli Henri Dumoulin’in simgesi haline geleceği bir isyan baş gösterecek, birçok savaş gemisi-nin mürettebatı Fas’a doğru demir almayı reddedecektir (Fotoğraf 11).⁷⁵

Fotoğraf 11- Georges Dumoulin - Courbet gemisinde serdümen; Rif halkının katledilmesine katılmayı reddettiği ve gemisinde devrimci eylem örgütlediği için 4 yıla mahkum edildi. İşçiler! Onun ve kapitalist baskının kurbanı olan tüm asker ve denizcilerin serbest bırakılmasını talep edin!

Fransız işçi sınıfının bu önemli desteğiyle, Fas Devrimi ve onun ürünü olan Rif Cumhuriyeti’nin temsilcileri, Fransız emperyalistlerini masaya oturtmayı başaracaktır. Ne yazık ki bu noktada son bir büyük operasyon hazırlığına girişen Fransız ve İspanyol güçlerinin ortak harekâtı Rif Cumhuriyeti’ni ezmeyi başaracaktır. Yıllara yayılan kahramanca mücadeleye rağmen, İslam dünyasının Vietnam’ı olma yolundaki Rif devrimi zaferle taçlanamayacaktır.

Suriye: “Din Allah’ın, vatan hepimizin”

Fransız emperyalizmi, Fas’ta süren savaşa gömülmüş durumdayken, 1925’te Suriye ayağa kalkıp 1920’deki çok kısa süreli girişimden sonra (Fotoğraf 12) İkinci Millî Mücadele’sini başlatacaktır. Aynı anda, aynı düşmanla savaşan Suriye’de de, Fas’ta olduğu gibi savaşın önderliğini, periferide yaşayan bir azınlığın içinden gelen güçler üstlenecektir. Dağlık Rif’i üs alarak savaşı başlatan Berberi Abdülkerim’in güçleri gibi, Suriye’de Cebel Havran’ı merkez alan Sultan el-Atraş’ın (Fotoğraf 13)

Treint (der.), *Le Militarisme français à l'oeuvre au Maroc. Un document sensationnel: photographie de la lettre de M. Vatin-Pérignon au neveu du maréchal Lyautey*, Paris: Librairie de l’Humanité, 1925.

73 Archives Diplomatiques-La Courneuve, Paris (Bundan sonra AD-LC), Afrique 1918-1940 Affaires Musulmanes, Bobine n.534, Klasör 20 Agitateurs Musulmans Propagande Bolcheviste, Janvier 1923-Avril 1923, Belge 77, *Tract communiste destiné aux militaires indigènes du Maroc*, 3 Haziran 1924.

74 Archives Départementales de Seine-Saint-Denis, Paris (Bundan sonra ADS), 517/1/414, *Compte rendu de la section du Comité Central du PCF sur le travail du parti dans l’armée*, s. 34.

75 “Un nouveau procès de la fraternisation”, *L’Humanité*, 2 Eylül 1926.

Dürzi güçleri gerilla savaşıyla Fransız emperyalizmine darbeler vurmaya girişecektir. Fişegi 19 Temmuz 1925'te, Sultan el-Atraş savaşçılarının bir Fransız gözlem uçağını düşürmesiyle atılan Millî Mücadele'ye karşı emperyalistlerin ilk refleksi, olanları Dürzilerin diğer millî ve dinî gruplara saldırıları şeklinde aksettirmek olmuştur.⁷⁶ Bu girişime rağmen, Sultan el-Atraş güçlerinin diğer dinî ve millî gruplarla yürüttüğü incelikli diplomasi, savaşta Dürzi, Müslüman, Hristiyan ve Bedevi unsurları yan yana getirmeyi başarıp, el-Atraş'ı da bir Dürzi lideri olmanın ötesinde ulusal savaşın önderi haline getirecektir. İsyanın başlarında Sultan el-Atraş'ın hazırladığı bir deklarasyonda geçen "Din Allah'ın, vatan hepimizin" şiarı, farklı dinî grupları aynı savaşta birleştirebilmesini sağlayan anlayışın ifadesi olarak el-Atraş'la özdeşleşecektir.

Fotoğraf 12- 1920 Suriye bağımsızlık eylemleri (Kaynak- Fransız Ulusal Kütüphanesi)

Fotoğraf 13- Sultan el Atraş (Kaynak- Fransız Ulusal Kütüphanesi)

Suriye Devrimi'nin, Anadolu'daki Millî Mücadele'nin mirası ile kurduğu ilişkiye dair de emarelere sahibiz. Suriye devriminin askerî kadrolarından Mazhar el-Sibai, Millî Mücadele sırasında Anadolu'da görev aldıktan sonra güneye geçerek bu sefer Suriye Millî Mücadelesi için silah kuşanacaktır.⁷⁷ Bir başka askerî lider olan Ramazan Şallaş ise Fransız işgalcilerin elinden bir köyü söküldükten sonra, kendi

⁷⁶ Michael Provence, *Great Syrian Revolt and The Rise of Arab Nationalism*, Austin: University of Texas Press, 2005, s. 61.

⁷⁷ A.g.y., s. 97.

savaşçılara ve halka, “burası artık 1920 Ankara’sıdır” sözleriyle seslenmektedir.⁷⁸

Suriye Devrimi, aynı Fas’ta ve Anadolu’da olduğu gibi, şaşırtıcı hızla büyük askerî başarılar göstermiştir. Temmuz’un son günlerinde hızla Cebel Havran’daki küçük Fransız askerî üslerini teslim alarak ve köylerdeki silahlı unsurları kendi birliklerine katarak bölgeyi kontrol altına alan Sultan el-Atraş’ın ilk gerçek askerî mücadelesi, Fransız Generali Michaud’nun Şam’da oluşturduğu üç bin beş yüz kişilik taburla olacaktır. Suriye bağımsızlık güçleri, ilk önce kendi kontrollerindeki bölgeye işgalci orduların ilerlemesini zorlaştırmak için, Süveyde’ye giden ve yakın zamanda yapılmış tren yollarını tahrip etmiş, sonra da harekete geçecek işgalci birlikleri taciz edecek atlı birlikler örgütlemiştir. 31 Temmuz’da yürüyüşe geçen işgalciler, tren yollarının ve dolayısıyla ikmal hatlarının kesildiği şartlarda, Ağustos sıcağında bir süre Sultan el-Atraş savaşçılarının saldırılarını püskürtmeye çalıştıktan sonra, geri çekilmeye karar vermiştir. Bu geri çekilmeyi bir fırsat olarak bilen devrim güçleri taarruza geçmiş, savaş düzenini kaybeden üç bin beş yüz kişilik Fransız gücünü tamamen imha etmiştir. Bu saldırı sırasında, beş yüz kişilik birliği çölde kaçmaya çalışırken imha edilen General Michaud’nun ardından birliğin ikinci en rütbeli komutanı olan Binbaşı Jean Aujac, intihar etmek zorunda kalacaktır.⁷⁹

Fas’ta Abdülkerim’in gösteremediği bir siyasi incelikle, Sultan el-Atraş kırsal ve dağlık bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra, Suriye’nin büyük şehirlerindeki bağımsızlıkçı güçlerle de ilişkiye geçmiş, devrimin zaferi için Şam, Halep ve Hama başta olmak üzere büyük şehirlerdeki başarılı isyanlara gözünü dikmiştir. Şam’da özellikle şehrin burjuvazisi, Halk Partisi etrafında bir araya gelirken, Hama’da şehrin siyasi hayatında önemli rol oynayan ulema, Fevzi el-Kavukçu ile birlikte Hizbullah’ı⁸⁰ kuracaktır. Kurulan bu koalisyona rağmen, Hama ve Şam gibi büyük şehirlerdeki isyanları Fransız emperyalizmi kanlı bombardımanlarla bastırıp kontrolü sağlamayı başaracak, şehirli siyasi önderliklerin bir kısmını da satın alarak kendi tarafına çekecek ya da tarafsızlaştıracaktır. Hama’da Hizbullah etrafında toplanan güçler başarısız Ekim 1925 ayaklanması sonra Fransız emperyalizmince kanlı biçimde ezilecek, Şam burjuvazisi ise büyük oranda Fransız işgalcilerin tarafına geçecektir.⁸¹ Fas Devrimi’nin de boğulmasıyla askerî manevra alanı genişleyen Fransız emperyalizmi, kırsal alanda yalnızlaşan Sultan el-Atraş güçlerine karşı uzun soluklu bir operasyona girişebilecektir. Bu dönem Suriye Devrimi’nin askerî liderlerinden bazıları şehit düşecek, bazıları ise devrimin zaferi uzak bir ihtimal olmaya başladıkça taraf değiştirip işbirlikçi saflara katılacaktır. 1927’ye kadar savaş bir şekilde devam etse de, bu yıl itibarıyla Fransız güçleri Suriye Millî Mücadelesini tam olarak ezecek, isyanın liderliğinde bulunan Sultan el-Atraş, Fevzi el-Kavukçu gibi isimler sürgün yolunu tutmak zorunda kalacaktır.

78 A.g.y., s. 116.

79 A.g.y., s. 62–64.

80 Kısa süre yaşayan bu partinin, bugün Lübnan siyasetinin merkezinde yer alan adaşıyla herhangi bir ilişkisi olmadığını belirtelim.

81 A.g.y., s. 95-107.

Endonezya Devrimi: Hacılar kızıl bayrak altında

1926 Endonezya Ayaklanması'nı, çeşitli bakımlardan, İslam dünyasının bu dönemdeki diğer devrim ve isyanlarından ayırabiliriz. Bu ayrımların başında, Endonezya Komünist Partisi'nin (PKİ), İran dışındaki diğer örneklerden kısmen farklı olarak devrimin destekçisi ya da müttefiki değil, tek başına önderi olmasını sayabiliriz. Bu noktada, genç PKİ'nin, kuruluşunun üstünden beş yıl dahi geçmeden, Endonezya ulusal kurtuluş hareketinin liderliğini nasıl alabildiğine değinmek yerinde olacaktır.

Bu partinin gelişmesine damgasını vuran manevra, kuruluşunun hemen ardından, cesur bir hamleyle Endonezya'nın bu dönemdeki en büyük siyasi örgütü olan, dini-ulusal bağımsızlıkçı Sarekat İslam (İslami Birlik) içerisine girip bir anlamda çok erken bir “antrizm” yapmasıdır. 1919 itibarıyla yarım milyon üyesi olan Sarekat İslam, aslında neredeyse karikatürize biçimde bir burjuva örgüttür.⁸² 1912'de, Çinli tüccarların rekabetine karşı Müslüman tüccarları korumak için kurulan örgütün safları hızla büyüyecek, tutarsız bir önderlik altında da olsa Endonezya'nın Hollanda sömürgeciliğinden kurtulmasını hedefleyen unsurların örgütü haline gelecektir. Çin Komünist Partisi'nin Guomindang'a girmesinin de fikir babası olan Hollandalı komünist Henk Sneevliet'in önerisiyle bu hamleyi yapan PKİ, bu örgüt içerisinde çok bereketli bir zemin bularak, hızla kitleselleşmeye başlamıştır. Bu örnekte uygulanan antrizmin, PKİ'nin bağımsız örgütlenmesinden hiçbir şekilde vazgeçmeden yapıldığını, dolayısıyla Stalinizm'in Komintern içerisindeki mutlak zaferi sonrası, 1930'ların sonunda TKP'nin aldığı desantralizasyon, yani partinin fiili olarak tasfiyesi kararından niteliksel olarak bambaşka bir anlama sahip olduğunun altını çizelim.

Sarekat İslam önderliği, saflarında hızla güçlenen PKİ'nin kendi liderlikleri için oluşturduğu tehditten rahatsız olmasının ve Hollanda sömürgeciliğinin baskıları sonrasında, 1921 kongresinde hem örgüt saflarında çift üyeliği yasaklamış (benzer bir tartışmayı, Guomindang'ın da yaşayacağını ama sonunda Çin KP'nin Guomindang saflarında kalmasına izin verme kararı vereceğini hatırlatalım)⁸³ hem de siyasi faaliyetlerini sınırlayarak enerjisini büyük oranda dinî alana sarf etmeye başlamıştır. Sarekat İslam'ın bu geri adımı, PKİ'nin doldurmak için hızla harekete geçeceği bir boşluk yaratmış, parti kısa sürede ülkede ulusal bağımsızlığı savunan tek ciddi güç haline gelmiştir. 1923 itibarıyla Sarekat İslam'dan kopan PKİ, bir yazarın hesabına göre 1925 itibarıyla Endonezya siyasetindeki en büyük güç olarak bu örgütün yerini almıştır.⁸⁴

Bir rapora göre sadece Banten bölgesinde dahi 1926 itibarıyla PKİ on iki bin taraftara ulaşmış, dahası bölgedeki dini liderliği de yanına çekmeyi başarmıştır.⁸⁵ PKİ'nin, ülkedeki dini liderliği yanına çekebilmesi, büyük çaplı bir ayaklanmayı da mümkün hale getiren en önemli başarılarından biridir. Bunda PKİ'nin, Komin-

82 Michael C Williams, *Communism, Religion, and Revolt in Banten*, Athens: Ohio University Press, 1990, s.183.

83 Pantsov, *The Bolsheviks and the Chinese Revolution, 1919–1927*, s. 64–65.

84 Williams, *Communism, Religion, and Revolt in Banten*, s. 228–36.

85 A.g.y., s. 251.

tern çizgisi doğrultusunda İslami hassasiyetleri karşısına almadan hareket etmeyi başarması büyük rol oynamıştır. Ayaklanma öncesi bölgede yoğun bir propaganda kampanyası yürüten PKİ ajitatörleri, belirtildiğine göre partiye ve isyana katılma gerekliliğini anlatırken, biraz önce tanıştığımız Abdülkerim’in zaferlerinden alınmış hikâyelerin yanı sıra, sık sık İslami tarihten örneklerle, menkıbelere başvurmuştur.⁸⁶ Fakat burada asıl belirleyici olan, PKİ’nin, ulusal bağımsızlık mücadelesinin en önde gelen, daha doğrusu tek savunucusu haline gelmesi, böylece Hollanda sömürgeciliğinin boyunduruğundan kurtulmak isteyen tüm güçleri arkasında toplamayı başarmasıdır. Banten bölgesinde, ayaklanma yaklaşırken, Sarekat İslam’dan PKİ’ye geçmeyen çok az sayıdaki dini liderden biri olan Kiyai Yasin Mes’in bir hutbesinde “PKİ’nin yolu ile İslam’ın yolu uyuşmaz” sözlerine karşı cemaatten yükselen “Sen Hollanda’nın uşağısın” itirazı ve bu itirazın cemaatten büyük destek görmesi, PKİ’nin başarısının veciz bir örneğidir.⁸⁷ Bu örneğin, Mısır’daki anti-komünist fetva örneğiyle birlikte okunmasını ve mücadele içindeki somut gerçekliğin, Müslüman dünyasındaki komünizme yabancı iklime dair laf paralayanların söyledikleriyle kıyaslanmasını okurdan rica ederiz.

Bu noktada, sadece Endonezya ile ilgili olmayan fakat etkilerinin Endonezya Devrimi’nde görülebildiğini düşündüğümüz, Sovyetlerin ve Komintern’in hac politikasına dair çok kısa bir şeyler söylemenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Sovyetlerin ve Komintern’in Cidde’ye yollanan delegasyon ile İslam dünyasına dünya devrimini tebliğe girişmesi konusunu, ayrı bir yazıyı hak eden başlıklardan biri sayıyoruz. Ama Endonezya Devrimi ve bu devrimin en güçlü geliştiği iki bölgeden biri olan Banten özelinde bir bağlantıya dikkat çekelim. Ayaklanmanın Banten boyutuna dair yazdığı kitaba bu yazıda da sık sık referans yaptığımız Endonezya uzmanı Michael Williams hem Banten’de Endonezya’nın kalanına kıyasla İslamî hassasiyetlerin daha güçlü olduğuna hem de bu bölgede hacca gitme oranlarının çok yüksek olduğuna dikkat çekiyor. Williams’ın aktardığına göre, daha 1887 itibarıyla, Banten nüfusunun yüzde biri hacca gitmiş durumdadır, dahası 1920’lerde Endonezya’dan hacca gidenlerin yüzde yirmisini Bantenliler oluşturmaktadır.⁸⁸ Aynı şekilde, devrimin yenilgisi sonrası Hollandalı sömürgecilerin estirdiği beyaz terör döneminde, devrime katıldığı için tutuklananlar arasında hacı oranlarının yüksekliği dikkat çekecektir.⁸⁹

Bu bilgileri, Cidde-Mekke hattında propaganda faaliyeti yürüten Sovyet delegasyonu ve o delegasyonun lideri Tatar Hakim Hakimov’a (Fotoğraf 14) dair anlamlı bulduğumuz birkaç belgeyle birleştirmek istiyoruz. Hakimov misyonunun, sadece diplomatik işlerle meşgul olmadığına Britanya, Fransa ve İtalya kaynakları şahitlik etmektedir. Detayına girmeden, sadece Hakimov misyonunun propaganda faaliyetlerini gösterebilmek için iki veriyi paylaşalım. Britanya güçlerinin yakalayarak, bizzat Rusça orijinallerinin fotoğraflarını çektiği 1926 yılında yazılmış mektuplarda, Hakimov, Cidde ve Mekke’de bulunan Türkistanlı yoldaşlarının sa-

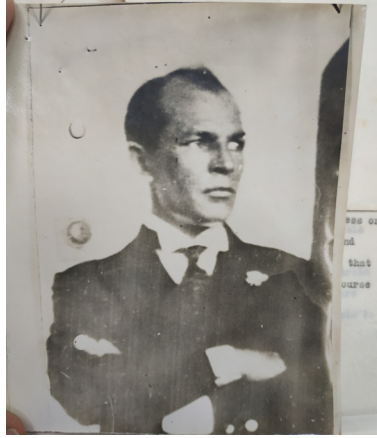
86 A.g.y., s. 262–63.

87 A.g.y., s. 268.

88 A.g.y., s. 104–5.

89 A.g.y., s. 352.

dece pilav yemek için toplanmakla yetinen bir grubu olduğunu ama bu grubu canlandırarak propaganda faaliyeti için kullanacağını aktarmakta ve merkezden yayın iletmelerini istemektedir.⁹⁰ Bu propaganda işini, Hakimov ve (aralarında, *Devrimci Marksizm*'in 41-42. sayısındaki yazımızda İstanbul'daki maceralarını andığımız Anişenko'nun da bulunduğu) yoldaşlarının nasıl bir hevesle yaptığına, Cidde'deki Fransız konsolosu Mourrey'in, Fransız Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporlar da şahitlik etmektedir. Raporları ele almayacağız, ama bir mektubunun sonunda, Mourrey'in Hakimov için yazdığı, "Tunuslu tercümanıma dahi musallat oldu" satırları, bizce bir devrimci için verilebilecek en değerli referanstır.⁹¹ Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında Alman ve Avusturyalı askerlere bildiri dağıtmaya girişen Trotskiy, bu satırları okuma şansına sahip olsa herhalde Tatar yoldaşıyla gurur duyardı!

Fotoğraf 14- Hakim Hakimov (Kaynak- Britanya Ulusal Arşivleri)

Sadece gelelim, aynı Mourrey, 9 Ocak 1925 tarihli başka bir mektubunda Hollanda konsolosu ve eski Endonezya sömürge valisi Limburg-Stirum ile bir konuşmasını aktarıyor. Mourrey'in aktardığına göre Hollanda konsolosu, Mekke'ye gelen "Cavali", yani Endonezyalı hacıların, buradan ülkelerine döndüklerinde Moskova temsilcilerinin verdiği dersleri çok iyi anladıklarını, bunun da Hollanda için büyük bir kaygı sebebi olduğunu belirtmektedir.⁹² Bu ikisi arasında doğrudan bir sebep sonuç ilişkisi kurmak fazla ileri gitmek olur. Fakat Hollanda konsolosunun, Endonezyalı hacıların üstündeki komünist etkisinden duyduğu endişe ile, devrimin ve

90 TNA, FO 141/665/5 (Russia and the Hedjaz klasörü), 85 no'lu belge, 19 Aralık 1926.

91 AD-LC, Afrique 1918-1940 Affaires Musulmanes, Bobine n.534, Klasör 21, Agitateurs Musulmans Propagande Bolcheviste, Mars 1925-Novembre 1925, Belge 88-90, A.S. mission bolchévique au Hedjaz, 7 Nisan 1925.

92 AD-LC Afrique 1918-1940 Affaires Musulmanes, Bobine n.534, Klasör 20, Agitateurs Musulmans Propagande Bolcheviste, Mars 1925-Novembre 1925, Belge 88-90, Propagande Communiste en Egypte, 9 Ocak 1925.

PKİ'nin Endonezya'nın en çok hacıya sahip bölgesinde en büyük güce ulaşması arasındaki ilişkiyi üzerinde düşünölmeye değır buluyoruz.

Ayaklanmanın son hazırlıkları yapılırken, PKİ'nin hazırlayıp Komintern'e ilettiğı bir rapora göre, tüm Endonezya çapında, en az on aylık bir deneme süresinden geçmiş sekiz bin parti üyesi, partinin, Sarekat İslam'dan resmen koptuktan sonra kurduğı kitle örgütü Sarekat Rakjat (Halkın Birliğı) içerisinde ise yüz bin kişi bulunmaktadır. Partinin kontrolündeki çeşitli sendikalarda yirmi dört bin işçi örgütlüdür. Bir bu kadar önemlisi, eksik olduğı belirtilen bir listeye göre en az on dört kışladaki askerler arasında parti hücreleri kurulmuş, bazı kışlalarda beş ayrı parti hüccresine kadar ulaşılmıştır.⁹³ PKİ'nin hızla büyümesi ve 1925'te başlayan grev dalgasıyla birlikte, gerekli şartların oluştuğına karar veren parti yönetimi 1925'in Aralık ayında yaptığı bir toplantıda, millî bağımsızlık şiarıyla 1926 yazında ayaklanma kararı alacaktır.⁹⁴

Devrimin bu karardan sonraki tarihi, aslında devrimlerin neden yurt dışından yönetilemeyeceğıne dair, 1923 Almanyası ile birlikte adeta bir ders niteliğinde. PKİ önderliğinin, Endonezya'da yapılan yasadışı bir toplantıda aldığı karar, bu arada onaylanması için Komintern'e bizzat önderlikten kadrolarca ileitmeye çalışılmış, bazı yazarlara göre bizzat Komintern merkezinin, bazılarına göre ise PKİ'nin bu dönemdeki en önemli liderlerinden Tan Malaka'nın itirazları neticesinde bu karar tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Buradaki "tam anlamıyla"nın altını çizelim. Evrim üzerine yazan bir yazar, Darwin'in ünlü eseri *Türlerin Kökeni*'ndeki en çarpıcı ifadenin "neredeysc bir balina" olduğunun altını çizmiştir. Endonezya ayaklanmasının dramı da, tam anlamıyla ayaklanmamış bir ayaklanma olmasıdır. Ayaklanma Endonezya'nın birçok bölgesinde ertelenirken, Banten ve Batı Sumatra'da parti liderliğinde ayaklanmalar gerçekleşmiş, yalıtılmış bu hareketler ise, aynı 1923 Hamburg'u gibi, ilk başarıların ardından hızla ezilmiştir. Bu ayaklanmaların parti önderliği ile yerel örgütler arasındaki bir iletişim bozukluğı sebebiyle mi gerçekleştiğini yoksa parti içerisindeki iki farklı eğilimden birinin, alınan karara rağmen harekete geçmesinden mi kaynaklandığını bilmiyoruz. Fakat hangisi olursa olsun, demokratik merkezîyetçilik, tam da bu garabetlerin panzehri olarak komünist partilerin örgütsel ilkesidir. Eylem birliğı olmayan bir parti, parti değildir. Kısmen gerçekleştirilen bu ayaklanmanın sonunda PKİ binlerce tutsak verecek, liderlerinin bir kısmı sürgüne gönderilecek, isyanın sahadaki liderleri ise darağacına yollanacaktır.

Ayaklanmanın hayata geçirilmesindeki ya da hayata geçirilmemesindeki büyük amatörölğc ve yenilgiyi izleyen terör dalgasına rağmen, 1926 ayaklanmasının Endonezya'nın yirminci yüzyılına komünizmin damgasını vurmasını sağlayan faktörlerden biri olduğunu belirtelim. Bu isyandan sonra PKİ, İkinci Dünya Savaşı sonrası Fransız Komünist Partisi ve İtalyan Komünist Partisi'ne benzer biçimde bir "şehitler partisi" haline gelmiş, bu mirasın üzerinde büyük bir kitle partisi inşa etmiştir. 1948'de bir başarısız ayaklanma daha düzenleyecek ve başta Musso olmak üzere en önemli liderlerini bu ayaklanma sonrası terör dalgasında kaybedecek olan PKİ, yine de 1950'lerin sonu ve 1960'larda tüm dünyada iktidarda olmayan en bü-

93 RGASPI, 495/154/742/6-8.

94 Williams, *Communism, Religion, and Revolt in Banten*, s. 239.

yük Komünist Parti haline gelecek, bu partinin yok edilmesi ancak Amerikan destekli bir darbe ve devamında milyonlarca insanın katledildiği devasa bir komünist kırımını sonrası olabilecektir.

Bağımsızlık savaşı ve iç savaş

İslam dünyasını, Dünya Devrim Dalgası'na katan bu ulusal mücadelelerin, neredeyse istisnasız olarak, işgalciye karşı verilen savaşla birlikte bir iç savaş yürüttüğünün de altını çizmek istiyoruz. Anadolu'daki Millî Mücadele'deki iç savaş dinamini, *Devrimci Marksizm*'in 41-42. sayısındaki "Bir İhtilal olarak Millî Mücadele (1)" başlıklı yazısında, Sungur Savran yoldaşımız vurgulamıştı. Bu iç savaş dinamiği, İslam dünyasının devrimlerinde bir istisna değil, kaide olarak karşımıza çıkıyor. Gilan'da kurulan İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti için Britanya emperyalizmine karşı yürütülen mücadele, Tahran'daki İngilizci Şah hükümetiyle verilen mücadeleyle tamamen iç içe geçmiştir. Dahası, Anadolu Millî Mücadelesi, bizzat ordu içinden çıkan kadrolara dayanmasının da avantajıyla, İstanbul'a sadık bir merkezî orduyla bizzat çatışmaya girmek zorunda kalmamışken, İran Sovyet hükümeti, askerî mücadelesini temel olarak Tahran hükümetine karşı yürütmüştür. Fas Devrimi, ilk aşamasında yalnızca kuzeydeki Berberi halkın İspanyol sömürgeciliğine karşı savaşı olarak yürütülürken, ülkedeki en büyük güç olan Fransız emperyalizmi ile karşı karşıya gelmesiyle birlikte, bir iç savaş dinamiği burada da ortaya çıkmıştır. Fransız işbirlikçisi Fas Sultanının Fas halkı üzerindeki etkisini kırmak için Abdülkerim'in çeşitli projeler geliştirdiğini anlıyoruz. Abdülkerim, ince bir siyasi hamleyle sultanın bayramda Fez kentinde kurban kesmesi geleneğini bu mücadelede kullanmaya girişmiştir. Tam Ramazan öncesi Fez'e doğru hamle yapan Abdülkerim'in amacı, Fransız işgalciden kurtaracağı Fez'de kurbanı kendisi kesmek,⁹⁵ böylece Fas halkına gerçek ulusal önderlik alternatifi olarak kendisini sunmaktır.

Mısır ve Endonezya'da, iç savaş dinamiği kendini farklı ve daha sınırlı biçimde göstermektedir. Bu örneklerde, ulusal bağımsızlıkçı önderlikler, farklı bir başkent kurup işbirlikçi siyasi güçlerle ya da merkezî hükümetle askerî operasyonlarla hesaplaşmaya girişmemiş, fakat isyanların gelişimi içerisinde bir yandan yerel işbirlikçi iktidara karşı mücadele yürütmüştür. Mısır'da, İstanbul hükümetini aratmayan biçimde açıkça İngiliz işbirlikçisi olan saltanata karşı, ünlü Saad Zağlul Paşa'nın yönettiği Vefd Partisi bir alternatif olarak yükselmiş, Mısır'ın Britanya emperyalizminden bağımsızlığı için yürütülen isyanla beraber, hanedanın siyasi nüfuzu azalırken, Vefd ülke içerisindeki belirleyici siyasi güç haline gelmiştir. Endonezya'da, gerçek manada bir merkezî hükümet yokluğunda, aynı mücadele Sarekat İslam ile PKİ arasında yaşanmış, Sarekat İslam gitgide güç kaybederken, bir ayaklanma öncesi PKİ nüve halinde bir devlet görüntüsü vermeye başlamıştır. Suriye'de, Sultan el-Atraş, örneğin Fas'ta Abdülkerim'in yaptığına aksine, kırsaldaki hâkimiyetini alternatif bir hükümete çevirmek konusunda atak davranmamıştır. Buna rağmen, devrimin etkisiyle Suriye şehirlerinde alternatif bir önderlik çıkmış, devrimi destekleyen çeşitli güçler bir şûra etrafında toplanmıştır. Suriye devriminin kısa sürede

⁹⁵ Woolman, *Rebels in the Rif*, s. 175–76.

yenilmesi, buradaki iç savaş dinamiğinin filizlenip, bu güçlerin alternatif bir iktidar haline gelmesine olanak vermemiştir.

Sonuç

Bu yazıda iki hedefimiz vardı. İlki, Ekim Devrimi ile başlayan devrim dalgasının coğrafi ve zamansal olarak genişletilmesi gerektiği düşüncemizi ana hatlarıyla sunmaktı. Yazının ilk bölümünde, Ekim Devrimi'ni izleyen Avrupa'daki işçi ayaklanmalarının bu devrim dalgasında belirleyici öneme sahip olduğunu ama bu dalganın Avrupa'dan ibaret olmadığını savunduk. 1923'te Alman Devrimi'nin yenilgisiyle, bu dalganın yalnızca ilk perdesinin kapandığını, ikinci perdesinin merkezinde Çin Devrimi'nin yer aldığını, devrim dalgasının ise ancak 1927'de Çin Devrimi içerisindeki sürekli devrim dinamiğinin ezilmesiyle bittiği önermemizi göstermeye çalıştık. Bizim gördüğümüz kadarıyla şu ana kadar hep birbirinden kopuk olarak ele alınan, 1917-1923 arası Avrupa işçi ayaklanmalarını, Çin Devrimi ve diğer Avrupa dışı isyan ve devrimleri birlikte değerlendirmenin, Ekim Devrimi ile başlayan dalganın boylu boyunca bir Dünya Devrim Dalgası olduğunu, bir on yıl boyunca sadece Avrupa'yı değil, dünyanın dört bir yanını sarstığını göstermesi açısından faydalı olacağını, böylece tarihin en büyük devrim dalgasının gerçek derinliğini gösterme yolunda bir adım olabileceğini umuyoruz.

Bu yazının merkezinde yer alan ikinci önermemiz ise, on yıla yayılan bu Dünya Devrim Dalgası'na, başta Ortadoğu olmak üzere İslam dünyasının da katıldığınıydı. Her biri kendi uluslarının bağımsızlık mücadelesinin doruğu ya da en azından bir ayağı olarak tarih yazımında yer tutmuş Anadolu'daki, Fas'taki, Mısır'daki, Suriye'deki, İran'daki, Afganistan'daki, Endonezya'daki bağımsızlık savaşları ve devrimlerin, ulusal önemlerinin ötesinde bir devrim dalgasının parçası olarak ele alınmasının, bizim coğrafyamızın şekillenmesinde devrimlerin rolünü vurgulamak için önemli olduğunu düşünüyoruz. Kabul ederiz ki, asıl amacımız büyük dalgayı göstermek olduğu için, tekil devrimleri hak ettiği derinlikte inceleyemedik. Fakat kendi başına bu ulusal kurtuluş savaşlarını da bir bütün Dünya Devrim Dalgası çerçevesinde ele almanın, yani Anadolu'daki Millî Mücadele'yi İtalyan Biennio Rosso'su ile, Mısır Devrimi'ni Alman Devrimi ile aynı tarihsel atılım döneminin parçası olarak görmenin, her şeyden önce bu bölgenin Marksistleri için faydalı olacağına inanıyoruz.

A large group of people, mostly young adults, are participating in a protest on a city street in Istanbul. They are holding various signs and banners. The most prominent banner in the center is black with white and red text that reads "YIKILSIN SİYONİST İSRAİL DEVLETİ" (Zionist Israel State Must Fall). To the left, a man holds a sign that says "TÜRKİYE NATO'DAN ÇIKSIN" (Turkey Must Leave NATO). Other signs include "KATİL ABD" (Murderer USA), "YIKILSIN SİYONİST İSRAİL DEVLETİ" (Zionist Israel State Must Fall), "GOLAN TEPELERİNDE SİYONİST İŞGALİ SON" (End Zionist Occupation in the Golan Heights), "TÜRKİYE NATO'DAN ÇIKSIN" (Turkey Must Leave NATO), "KARHOLUSIN ABD EMPERVALİZMİ" (Overthrow US Imperialism), and "KARHOLUSIN ABD EMPERVALİZMİ" (Overthrow US Imperialism). The protesters are dressed in winter clothing, and the background shows city buildings and trees.

Anti-semitik olmayan, emperyalizm ve Siyonizm karşıtı mücadeleyi sahiplenen herkesi bu mücadeleye omuz vermeye, Filistin Dostları Meclisi'nin çalışmalarına katılmaya, yayınlarını takip etmeye ve paylaşmaya çağırıyor!

Direnmekle yetinmek, iktidarı istemekten kaçınmak: (Yeniden) ihanete uğrayan devrim*

Tom Brass

Yanlış olanla başlamalı ve onu doğru olana dönüştürmeliyiz. . . . Birini doğru olana ikna etmek için, doğruyu ortaya koymak yetmez; hatadan hakikate giden *yolu* bulmamız gerekir.

Ludwig Wittgenstein**

. . . bir devrimin iyi bir tarihi, onu anlamadan, dolayısıyla da ona bir dereceye kadar sempati duymadan yazılamaz — bu hiç kuşkusuz ki devrim patolojik yahut kriminal bir olgu olarak kabul edilmediği takdirde mümkündür; böyle bir kabul sadece tarih dışı değil, dehşet verici ölçüde kibirlidir de.

Raymond Postgate***

Giriş: Mahşerin beşinci atlısı olarak devrimci sosyalizm

1789 Fransız Devrimi'nin 200. yıl dönümünde olduğu gibi, 1917 Rus Devrimi'nin

* *Science & Society*, cilt 83, sayı 1, Ocak 2019 içinde yer alan bu yazıyı [Power Wanting, but Wanting Power? Betraying Revolution (Again)] Türkçeye Özdeniz Pektaş çevirmiştir.

** *Remarks on Frazer's Golden Bough*, Retford, Nottinghamshire, İngiltere: The Brynmill Press, s. 1, vurgu orijinalde.

*** Editör, *Revolution from 1789 to 1906*, Londra: Grant Richards, 1920, s. vii.

yüzüncü yıl dönümünde de bu devrimi hedef alan birçok revizyonist yayın yapıldı. Söz konusu yayınlar, bu iki devrimci dönemi de arkasında dikkate değer hiçbir politik ya da ekonomik miras bırakamamış, tarihsel açıdan bir *jacqueire*’den [ayaklanmadan] daha fazla önemi olmayan bir sapma ve talihsiz bir olay olarak sunuyor.¹ Revizyonist tarih metinleri, 1917 olaylarını, her fırsatta, yaygın ve bilindik “büyük bir hata olarak devrim” anlatısının içine hapsedmeye çalışıyor. Devrimi şeytanlaştırmayı görev edinen bu karşı devrimci yaklaşım,² Marksist teorinin cenaze namazını kılmaya pek hevesli, sosyalizmin her biçimini lanetleyen, hayli kalabalık bir akademik güruh tarafında da destekleniyor. Bu kesimin karşı devrimci fikirleri, gerçek dünyadaki karşılıklarını, Le Pen, Farage, Trump ve benzerlerinin başını çektiği aşırı sağın yükselişinde buluyor.

Bu çerçevede, burada, şu çelişkiyi ele alacağız: bir tarafta, neoliberal ekonomik sistemi “aşma”yı mümkün kılacak elverişli koşulların varlığı, diğer tarafta ise, bu aşma girişiminin sosyalist bir geçiş biçimini almasına yönelik isteksizliğin ya da bunun imkânsızlığına dair inancın yaygınlığı. Bu paradoksun temelinde, sınıfa dayalı devrimci özne fikrine dair olumsuz algı yatıyor. Herkesin malumudur ki, sistem değişikliğini –yani kapitalizmden topyekûn bir kopuşu– hedefleyen bir sermaye eleştirisi, günümüzde, politik gündemden tamamıyla silinmiştir. Ancak, durum her ne kadar böyle olsa da, sosyalist geçişin neden itibar kaybettiği hem sol siyasette hem de daha geniş çevrelerde halen bir tartışma konusudur. Bunun nedeni, bir yoruma göre, kapitalizmin kendini yeniden üretmeye devam edebiliyor olmasıdır. Halkın bir bölümü bu yeniden üretimden fayda elde etmektedir ve dolayısıyla sosyalizme geçişi savunan partilere ve/veya hareketlere destek vermemektedir. Diğer bir yoruma göre ise, esas neden, Sovyetler Birliği’nin çöküşünü sosyalizmin yenilgisiyle özdeşleştiren yanılgıdır. Başka bir yorum ise, bu yanılgının, bir tarafıyla, geçen çeyrek yüzyıl boyunca akademik çevrelerde hâkim hale gelen sosyalizm aleyhtarlarının eliyle yaratılmış bir yanlış bilinç olduğunda ısrar etmektedir.

Biz bu sonuncu açıklamanın üzerinde özel olarak duracağız çünkü cari genel kabulün aksine, akademinin politik etkinliği ve/veya rolü belirleyici bir konuma sahiptir. Bu bağlamda, Marksizmin, küresel kapitalist sistemdeki mevcut gelişmeleri açıklamak noktasında yetersiz kalması nedeniyle bir kriz yaşadığına dair algının yaygınlaşması, akademiye değişimler göz ardı edilerek anlaşılamaz. Lenin’in zamanında söylediği gibi, devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.³ Sosyalizme geçişin savunucusu ve takipçisi aydınların akademiye bulunması bu açıdan önemlidir. Ancak bugün, bırakın sosyalizme geçişin fikri öncülüğünü yap-

1 1871 Paris Komünü’nden 1959 Küba Devrimi’ne kadar tüm halk isyanları her zaman karşı devrimci eleştirilere muhatap olmuştur. Bunların arasında, 1789 Fransız ve 1917 Rus devrimleri maruz kaldıkları suçlamaların ve saldırıların boyutu bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu durum, söz konusu devrimlerin politik açıdan hâlâ ne kadar önemli olduğunun ve dünya çapında üretim/dağıtım/mübadale araçları sahipleri arasında hâlâ nasıl bir korku yarattığının –ve yaratmaya devam ettiğinin– kanıtıdır.

2 Richard Pipes, *The Russian Revolution, 1899–1919*, Harvill, 1997; Orlando Figes, *A People’s Tragedy: The Russian Revolution*, Bodley Head, 2014.

3 V. I. Lenin, “What Is to Be Done?”, *Collected Works* 5 içinde, Progress Publishers, 1961, s. 369.

mayı, bizatihi kendine Marksist diyen aydınlar bu teorinin devrimciliğini iğdiş ediyor. Yani Marksizm yalnızca dışarıdan değil, içeriden de saldırı altındadır. Bu nedenle, 1917 devriminin politik mirasını değerlendirirken, sol görüşlerin akademideki düşüşünün, büyük ölçüde, birçok sosyalistin Marksizmin temel ilkelerini terk etmesinin bir sonucu olduğunun anlaşılması önemlidir. Bu durumun arkasındaki nedenler, özellikle de son otuz yıl içinde akademideki ideolojik değişim buradaki analizin odak noktasını oluşturacak.

Bu yazının başlığı, analizimizin temelini oluşturacak, birbirleriyle ilişkili üç sürece işaret ediyor. Birincisi, politik ve ekonomik anlamda başarısız olduğuna inanılan neoliberalizme bir alternatif bulma arzusu (“Direnmek İstemek”). İkincisi, sosyalizmi tesis edecek devrimci öznenin doğrudan eyleminin yani Marksizmin merkezi ilkesi olan işçi sınıfı mücadelesinin terk edilmesi (“İktidarı İstemekten Kaçınmak”). Üçüncüsü ise, Marksizmin, sokaklardan akademiye doğru çekilerek, doğrudan eylemi gerektiren bir teoriden saf entelektüel bir faaliyete dönüştürülmesi (“İhanete Uğrayan Devrim”).⁴

Marksizm, devrim, modernite

Köylü ekonomisi, devrimci dönüşüme dair tüm tartışmaların her zaman merkezinde yer almıştır ve aşağıda görüleceği gibi, bu husus önemini halen korumaktadır. Köylü ekonomisinin mevcut haliyle korunup korunmayacağı ve eğer korunacaksa, buna neden gerek olduğu gibi meseleler 19. yüzyılın sonlarına doğru yani saniyeleşmenin yeni ülkelere (Rusya, Amerika) doğru yayıldığı dönemde politik tartışmaların en başında yer alıyordu. 1860’lar ve sonrasında, Rus popülistleri (Engel’gardt, Uspenskiy, Vorontsov, Çayanov) kırsal sosyal ilişkilerin dönüşümü ve bunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelerken, köylülüğü sosyoekonomik olarak farklılaşmış, sınıflara ayırmış bir topluluk olarak resmeden Marksizme güçlü bir şekilde karşı çıkıyordu. Bolşevikler, sosyalizmde köylülüğün rolü üzerinden, popülistlerin iddialarına cepheden itiraz edince, 1917 devrimi öncesinde, sırasında ve sonrasında, bu tartışma tüm şiddetiyle yeniden gün yüzüne çıktı.

4 Başlıkta neden “İhanete Uğrayan Devrim” ifadesinin kullanıldığını kısaca açıklamak istiyoruz. Bu makalenin, 1920’lerin Trotskiy–Stalin tartışmasıyla hiçbir ilgisi olmadığı, bu nedenle, söz konusu ifadenin yersiz olduğu gibi bir eleştiri yapılabilir. Ancak bu, Isaac Deutscher’i, yazdığı üç ciltlik Trotskiy biyografisinde, Machiavelli’nin *Prens*’indeki başlıkları (*Silahlı Peygamber*, *Silahsız Peygamber*, *Kovulan Peygamber*) kullandığı için eleştirmeye benzer. Deutscher’in bu kitaplarının ne Medici ailesi ne Savonarola ne de 15. yüzyıl Floransı’yla bir alakası vardı. Makale başlığının ikinci kısmı, devrimin hem teorik hem de pratik olarak sol politikanın gündeminden silindiğini anlatmak istemektedir. Yani makale söz konusu ifadeyi kullanırken, Trotskiy’in, Marksizmin en merkezi unsurunu –devletin işçiler tarafından devrimci bir şekilde ele geçirilmesini– terk ederek kendi ifadesiyle “ilerici burjuvazi”yle reformist ittifaklar kuran Stalin’e yönelttiği eleştiriye takip etmektedir. Aradaki tek fark şudur: Trotskiy ilgili ifadeyi devlet bürokrasisine uygularken, biz esas olarak akademi içindeki eğilimleri eleştirmek için kullanıyoruz. Her iki eleştirinin ortak noktası ise şudur: kurumsal “profesyonelleşme” süreci sol siyasetin devrimciliğini budamaktadır. Bu çerçevede, “yeni” popülist postmodernizmin akademik yükselişi ve konsolidasyonun, Trotskiy’in, Sovyetler Birliği bağlamında tespit ettiği Thermidorcu gericiikten çok da farklı olmadığı söylenebilir.

Popülistler, köylü ekonomisinin sınıflara ayrılmamış, doğal bir sosyal örgütlenme olduğunu ve “dışsal” sistemsel (feodalizmden kapitalizme, kapitalizmden sosyalizme) dönüşümlerin bu ekonominin işleyişini kesintiye uğratmayacağını öne sürüyorlardı. Tüketim açısından kendi kendine yeten küçük meta üreticilerinden oluşan homojen köylülüğün, Rusya özelinde, teorik ve politik açıdan, klasik Marksizmin öne sürdüğünün aksine, tarih ötesi bir sosyoekonomik kategori olduğunu savunuyorlardı. Çayanov gibi popülistler, tarımsal üretim ilişkilerinin kapitalist dönüşümünün, beraberinde “kırsal sınıflaşma”yı getireceğini göz ardı ederek, müstakil aile çiftliklerinin ekonomik yeniden üretiminin, bu çiftliklerin demografik döngüsü tarafından içsel olarak belirlendiğini iddia ediyordu. Yani sahip olunan toprağın büyüklüğü, gıda üretimi ve sosyolojik açıdan farklılaşmamış küçük meta üreticilerinin çalışma motivasyonu (“öz sömürü”) gibi kırsal sosyal örgütlenmenin temel öğeleri bir dizi faktörün özgün bir bileşimi tarafından belirleniyordu. Bu faktörler, köylü ailesinin üye sayısı, hanenin çalışan üyelerinin çalışmayan üyelerine oranı (“emek–tüketim dengesi”) ve hane üyelerinin tamamının temel ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğuydu (“angarya”). Bu bağlamda, popülistlere göre, küçük toprak mülkiyetine dayalı köylü ekonomisinin eşitlikçi ve yüksek ahlaki değerlere yaslanan yapısı yalnızca kapitalizmin yıkıcı etkilerine karşı bağışıklık sağlamıyordu, aynı zamanda köy (*mir*) ortamında “sivil toplum”un –köylü ailesinin ve hanenin geçimlik toprak ekimine dayalı– yerel bir biçimini yaratıyordu.

Bolşevikler ise, popülistlerin aksine, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim sürecinde, köylülüğün sınıflara bölündüğünü,⁵ en üst katmanın (=zengin köylüler), üretim araçları üzerindeki hâkimiyetlerini arttırarak küçük kapitalistlere dönüştüklerini, topraksız alt katmanın da (=yoksul köylüler) proletaryanın saflarına katıldığını söylüyordu.⁶ Trotskiy,⁷ köylüler bir sınıf oluşturmadığından, ancak köylü olmaktan çıktıkları ölçüde devrimci bir güç olarak görülmeleri gerektiğini öne sürüyor ve –tıpkı Preobrajenskiy⁸ gibi– şu uyarıda bulunuyordu: İşçilerin öncülük ettiği devrimci hükümetin ilk icraatlarından biri tüm özel mülkiyetin ilga edilmesi olacağından, köylü mülk sahiplerinin pasif muhafazakârlar olarak değil, aktif karşı devrimciler olarak görülmesi gerekirdi. Rosa Luxemburg⁹ da çok benzer bir yaklaşıma sahipti. Luxemburg’a göre, köylülerin toprağa el koyması, kırsal mülkiyet sahipliğinin kamulaştırılmasının önünde –az sayıdaki toprak sahibinden daha zorlu– engeller

5 V.I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*. Collected Works 3 içinde, Foreign Languages Publishing House, 1964.

6 Trotskiy konuyla ilgili olarak şunu söylemektedir: “Geri kalmış büyük toprak sahipleri ve küçük toprak sahibi köylülerin, mülklerini –ilki gayrimenkullerini, ikincisi küçük arazilerini– geniş ölçekli olarak satmaya başlamasıyla yeni bir köylü burjuvazisi ortaya çıktı. Kapitalistleşen Rus tarımı varlığı inkâr edilemez bir büyüme yaşadı. Rusya’nın zirai ihracatı, 1908–1912 arasında, 1 milyardan 1,5 milyar rubleye çıktı”. Bkz. Leon Trotskiy, *The History of the Russian Revolution*, Victor Gollancz, 1934, s. 67–68.

7 Leon Trotsky, *The Permanent Revolution and Results and Prospects*, New Park Publications, 1962.

8 Evgeny A. Preobrazhensky, *The Crisis of Soviet Industrialization: Selected Essays*, Macmillan, 1980.

9 Rosa Luxemburg, *The Russian Revolution and Leninism or Marxism?*, Macmillan, 1961.

çıkartabilecek, yeni ve güçlü bir mülk sahibi katmanın ortaya çıkmasına neden olacaktı. Küçük toprak sahipliği temelinde özel mülkiyeti savunan popülistlerin aksine, Bolşeviklerin zirai reform programı, merkezi planlamanın hızlandırılması için, kırsal mülkiyetin devlet tarafından sahiplenildiği ve kontrol edildiği bir kolektif tarıma dayanıyordu.

Köylülükle ilgili tartışma yalnızca ekonomik değil, politik açıdan da önemlidir. Trotskiy'in de işaret ettiği gibi, sınıfsal olarak farklılaşmamış köylülük miti, devrimci sosyalist dönüşüme karşı olanlar tarafından kullanılmaya devam edecektir. Köylülük, ulusal kimliğin ve kültürün taşıyıcısı, arı bir bütünmüş gibi sunulacaktır. Bu, aşırı sağın ideolojisinin uluslararası boyutlarından biridir. Aşırı sağ hareketler, hangi ülke olduğu fark etmeksizin, köylülüğe benzer nitelikler ve politik roller atfetmektedir. Aşırı sağ, 20. yüzyılın ilk yarısında Almanya, İspanya, Arjantin ve Bolivya'da, ikinci yarısında ise Avrupa, Kuzey Amerika ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde, "yabancı" olarak kategorize ettikleri sol (proletarya, sınıf yapısı, sınıf mücadelesi, sosyalizm) enternasyonalizmin karşısına kendi "otantik" enternasyonalizmini yerleştirdi. Bu enternasyonalizm, etnik ve ulusal kimliğin tecessüm ettiği, hem finans sermayesi hem de sınıflaşma tehdidi altındaki kırsal geleneği muhafaza eden köylü ekonomisinin ve kültürünün küresel varlığına dayandırılıyordu.¹⁰ Aşırı sağ tarafından yüceltilen bu ekonomi ve kültür, devletin, muhafazakârların organik ve "doğal" olduğunu öne sürdüğü kırsal topluluklara/geleneklere/hiyerarşilere müdahale ederek verili sosyal üretim ilişkilerini değiştirmeye yönelik ("yeniden bölüşümcü") girişimlerine karşı, kendi toprağını eken köylülerin ve çiftçilerin özel mülklerini korumak için yürüttüğü direniş biçimlerine tarihsel (ve aşağıda görüleceği gibi çağdaş) anlamda meşruiyet sağlıyordu.

Kendi mezarını kazmak?

Sol siyasetin –aralarında Eduard Bernstein, Otto Bauer, Werner Sombart, Georg von Vollmar ve Eduard David'in de bulunduğu– revizyonist kanadı, 19. yüzyılın sonundan itibaren, sosyalistlerin, küçük mülk sahipleri arasında taraftar toplaması gerektiğini öne sürmeye başladı. Bernstein ve Sombart'a göre, kapitalizm genel olarak "orta tabaka"nın altını oyuyordu, ancak bu süreç kırsal "orta tabaka" için geçerli değildi. Yani kırsalda bir sınıflaşma sürecini yaşanmıyordu. Bu nedenle, orta sınıfın çöküşünün kapitalizmin kriziyle sonuçlanması artık mümkün değildi. Revizyonist teori bu tahlilden şu sonuca ulaşıyordu: eğer kırsalda sınıfsal ayrışma meydana gelmiyorsa, o güne kadar Marksizm tarafından politik olarak hesaba katılmamış olan tüm kırsal kategorilerin sol partiler tarafından içerilmesi için yol açılmıştır. Dolayısıyla, küçük meta üreticileri, küçük toprak sahipleri ve köylü çiftçiler bir birleşik anti–kapitalist cephe oluşturmak için sosyalizmin saflarına çekilmelidir.

Almanya'daki küçük toprak sahipliğinin, varlığını sürdürmeyi başarmanın ötesinde daha da geliştiğini iddia eden Bernstein, Marksizmin ana ilkesinin –bir taraftan köylü aile çiftliğinin çözülmesi, diğer taraftan toprakların büyük toprak

10 Tom Brass, "On Which Side of What Barricade? Subaltern Resistance in Latin America and Elsewhere", *Latin American Peasants* içinde, Ed. Tom Brass, Frank Cass Publishers, 2003, s. 336–399.

sahiplerinin elinde toplanmasına bağlı olarak sınıfsal yapının değişmesi ve bu değişimin sosyalizmi geçişi mümkün kılacak bir kapitalist krizi ortaya çıkarması– artık geçersiz olduğunu düşünüyordu. Bernstein’inkine benzer şekilde, Sombart’ın¹¹ revizyonizmi de Marksizmi olumsuzluyordu. Sombart’ın revizyonist “savunması” tarihsel materyalizmin neredeyse tüm teorik tezlerinin terk edilmesini beraberinde getiriyordu. Sombart yalnızca sistem değişikliğinin devrimci değil, tedrici bir şekilde olacağını iddia etmiyordu. Aynı zamanda, mülkiyetin (özellikle de tarımda) kapitalist işletmelerin elinde toplandığını yani kapitalizmin tekelleştiğini ve tersinden işçi sınıfının yoksullaştığını/mülksüzleştiğini reddediyordu. Avusturyalı Marksist teorisyen Otto Bauer de aynı fikirdeydi.

Marksizmin tarımsal dönüşüme ilişkin klasik yaklaşımını terk eden Bauer, toprakta özel mülkiyetin sosyalizmde de devam edeceğini ve devletin bir dizi müdahale yoluyla köylü ekonomisinin varlığını sürdürmesine yardımcı olacağını öne sürüyordu.¹² Köylüler tarafından satın alınan ve satılan metalar için girdi ve çıktı fiyatları, köylülerin geçimini sağlayabileceği bir şekilde sabitlenecekti; köylüler tarımsal metaların dünya piyasasındaki düşük fiyatların etkisine karşı korunacaktı; bir pazarlama kooperatifleri sistemi kurulacaktı; toprak sahipleri borçlarını ödeyebilmeleri için desteklenecekti.¹³ Bauer kapitalizmi basit bir şekilde finans sermayesiyle eşitliyordu; “köylü” olarak kategorize ettiklerinin zengin köylüleri ve/veya tüccar çiftçileri –diğer bir deyişle, potansiyel/cari tarım kapitalistleri– içerebileceği ihtimalini dışarıda bırakıyordu. Bauer’in 1920’lerin ortalarında ortaya koyduğu bu “sosyalist” ekonomik program, aynı tarihsel konjonktürde, Rusya’da neo-popülist teorisyen Çayanov tarafından savunulandan farksızdı.¹⁴

Sınıfsal farklılaşmayı göz ardı etmeleri ve dolayısıyla kapitalist bir krizin ortaya çıkmayacağına dair inançları, revizyonistlerin devrimci politikayı terk etmelerine

11 Werner Sombart, *Socialism and the Social Movement*, J.M. Dent, 1909.

12 Bkz. Otto Bauer, *El camino hacia el Socialismo*, 1919, Editorial América, s. 78–88; Frederick Pollock, “Socialism and Agriculture”, *Paths of Development in Capitalist Agriculture: Readings from German Social Democracy, 1891–99* içinde, ed. Athar Hussain ve Keith Tribe, 1984, Macmillan, s. 163 ve devamı. Pollock’a göre, Bauer’in 1925 yılında hazırladığı tarım programı “daha önce [Marksist] teori tarafından açık bir biçimde reddedilen ‘ebedi köylülük’ doktrini üzerine inşa edilmişti”. Pollock, Bauer’in yaklaşımıyla ilgili, yerinde iki soru soruyor: “Açık bir biçimde kolektivizm karşıtı olan, özel mülkiyete bağlı bir toplumsal katman nasıl oluyor da sınıfsız toplumun bünyesine dâhil edilebiliyor? Küçük toprak sahibi köylülüğün sınıfsız toplumda önemli bir yer işgal edeceğini söylemek çelişkili değil mi?”

13 Bauer’in, sanayi sermayedarlarının ve büyük toprak sahiplerinin mülksüzleştirilmesini gündeme almayan ve zenginliğin vergilendirilmesiyle yetinen “sosyalist” programını, Lenin şöyle eleştiriyordu: “... O [Bauer] devrimden korkuyordu. Bu nedenle, *süslü sözlerle kaplı bir reformizmin tellallığını yapmaya başladı*” (vurgu aslında). V. I. Lenin, “A Publicist’s Notes.” *Collected Works* 30 içinde, 1965, Progress Publishers, s. 361. Benzer eleştiriler için bkz. Leon Trotskiy, *The History of...*, s. 910 ve devamı.

14 Bauer’in köylü ekonomisi yanlısı yaklaşımının, Mitrany gibi popülist yazarlarca da takdir ediliyor olması önemlidir. Mitrany’e göre, Bauer “o dönemde, köylü sorununa en gerçekçi ve yapıcı Sosyalist yaklaşımı” ortaya koymuştu ve Bauer’in görüşleri “Köylü ekonomisi üzerine kalem oynatan yazarların [=popülistlerin] düşüncelerini neredeyse birebir yansıtıyordu”. David Mitrany, *Marx Against the Peasant*, University of North Carolina Press, 1951, s 156–157.

ve parlamenter bir yöneliş içerisine girmelerine neden oldu. Buna, köylülerce makbul görülecek reformist politikaların savunulması eşlik etti. Politik strateji olarak devlet aygıtının ele geçirilmesini bir köşeye atan revizyonistler kendilerini yalnızca parlamenter yol vasıtasıyla yürütülebilecek bir reform programıyla sınırladılar. Bu nedenle, Bernstein, 1899 yılında, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin seçimlerde başarılı olması için köylülüğün desteğinin mutlaka kazanılması gerektiğini söylüyordu. Bu hedefe ulaşılması ancak "sosyal demokrasi küçük toprak sahiplerinin yakın gelecekteki çıkarlarını savunan politikaları benimserse mümkün olacak"tı.¹⁵ Sombart, Bernstein'in bu yaklaşımıyla aynı minvalde ve aynı zamanda Bauer tarafından savunulan politikaları hatırlatır şekilde, kırsalın sanayiden arındırılmasını, kırsal zanaat üretiminin canlandırılmasını ve köy işletmeleri ile aile çiftlikleri tarafından üstlenilen geçimsel tarımın korunmasını hararetle savunuyordu.¹⁶

Revizyonistlerin takip ettiği çizginin politik sonuçlarını görmek zor değildir. Köylülük içinde kendisine seçmen tabanı oluşturmaya çalışan ve programını köylülüğün çıkarları doğrultusunda şekillendiren revizyonizm, küçük meta üreticilerini söyleminin temeline oturtan milliyetçiliğin içine çekilmiştir. Bu nedendir ki, revizyonizmin görüşleri, diğer Marksistler tarafından hem o dönemde hem de daha sonrasında güçlü bir şekilde eleştirilmiştir. Örneğin, Parvus, Bernstein'in hem sınıf farklılaşmasının yavaşladığına ilişkin sunduğu verilere hem de sermayenin çöküşe sürüklediği köylülüğün otomatik olarak sosyalist kampa katılacağı görüşüne karşı çıkmıştır.¹⁷ Kautsky ise, küçük toprak sahipliğinin büyük ticari işletmeler tarafından hiçbir zaman tümüyle ortadan kaldırılmayacağına çünkü bunların ucuz emek kaynağı olduğuna işaret etmiştir.¹⁸ Yani "köylü ekonomisi"nin varlığını sürdürmesinde belirleyici olan, ekonomik verimlilik değil, budur.

Eylem planı?

Köylü ekonomisi ve devrimci dönüşüme ilişkin bu tartışmanın karşıt taraflarının benimsediği politik tutumların, gerçekleşmesinden bu yana bir yüzyıl geçmiş olan Rus devriminin mirası hakkındaki görüşleri nasıl etkilediği sorusunu sormak yerinde olacaktır. Genel olarak söylersek, burjuva söyleminde, Marksizm karşıtlığının bir ögesi istikrarlı şekilde hiç değişmeden kalmıştır: devrim korkusu. Bu korkunun izlerini, Fransız Devrimi'nin, 18. yüzyılda Burke ve 19. yüzyılda Carlyle tarafından kaleme alınmış popüler ve etkili değerlendirmelerine kadar sürmek mümkündür. 20. yüzyılın hemen başında, 1917 Devrimi'nin öncesinde ise, Britanyalı muhafazakârlar "Sosyalist liderler açık biçimde devrimden söz ediyorlar... Büyük Fransız Devrimi'nin Paris'ini ve barikatlarını kendilerine örnek alıyorlar. Devrimin tarihsel yöntemlerini, Britanya'daki gelişmeleri kendi amaçlarına uygun

15 Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*, 1961, Schocken Books, 181.

16 Werner Sombart, *A New Social Philosophy*, Princeton University Press, 1937, s. 264–265.

17 Ed. Tudor, H., ve J.M. Tudor, *Marxism and Social Democracy: The Revisionist Debate 1896–1898*, Cambridge University Press, 1988, s. 174 ve devamı.

18 Karl Kautsky, *The Agrarian Question*, 2. cilt, Zwan Publications, 1988.

bir şekilde yönlendirmek için rehber ediniyorlar” diyerek uyarıda bulunuyordu.¹⁹ Muhafazakârların bu korkusunu 1930’larda Churchill daha açık biçimde dillendiriyordu. “Kriminal sınıf”ın bir üyesi olarak gördüğü, sürgündeki Trotskiy’e saldırırken şunları söylüyordu:

Komünizm yalnızca bir öğreti değildir. Aynı zamanda bir eylem planıdır. Bir komünist belli kanaatleri benimsemekle yetinmez. O, düşüncelerini tatbik etmeye yemin etmiş ve bunun için gereken araçları hiç çekinmeden kullanan kişidir... Düşüncelerin hayata geçirilmesi için mücadele etmek, öğretinin kendisi kadar, Komünist inancın bir parçasıdır.²⁰

Aynı dönemde, her ne kadar benzer kaygıları dile getiriyor olsa da, Keynes meseleye farklı bir açıdan yaklaşıyordu. Doğrudan eylemin, Marksist teorisinin mantıksal sonucu ve dolayısıyla bu teori açısından bir gereklilik olduğunu teslim eden Keynes “Varsayımlarının doğru olduğunu kabul edersek, Trotskiy, argümanın büyük kısmında, bana göre, haklı. Hiçbir şey *devrimcilik oynamaktan* daha aptalca olamaz” diyordu.²¹

Aynı korkuyu, 1917 Rus Devrimi’nin yüzüncü yılı vesilesiyle yazılar kaleme alan revizyonist akademisyenlerin ve/veya gazetecilerin anti-Marksist değerlendirmelerinde görmek mümkündür. Devrimi güncel bir tehdit olarak görmemenin verdiği iç rahatlığının izlerine rastlamak mümkünse de bu değerlendirmelerin devrim karşıtlığı yukarıda sözünü ettiklerimizi aratmaz. Bunların içerisinde, devrimi bir patolojik vaka olarak ele alan bir yazı, Lenin’in “sual olunmaz istekleri”nden ve “zorba” taktiklerinden başka pusulası olmayan “devlet tiranlığı”nı yani Bolşeviklerin “totaliter komünizm”ini, faşizmin yükselişinden, İkinci Dünya Savaşı’ndan ve Soğuk Savaş’tan sorumlu tutuyor.²² 1917 devrimini, “İnka İmparatorluğu gibi, tarihin en büyük çıkmazlarından biri” olarak görüyor; Lenin’i, Hitler ve Mussolini’yle eşitliyor; ve Bolşevizmi yalnızca “veba”ya değil, aynı zamanda İŞİD’e benzetiyor (“devrimci hareketin kendisi, fanatizm ve şiddet eğilimi açısından, yalnızca günümüzün köktenci İslamcılarıyla karşılaştırılabilir”).

Bu revizyonist yaklaşım, “başka türlü gerçekleşmiş olsaydı devrimin seyrini değiştirebilecek bir dizi anı” (mühürlü tren olmasaydı, Lenin suikast sonucu hayatını kaybetmiş olsaydı vb.) belirlemeye çalışmanın, “sağcı hüsnükuruntu”ya denk

19 London Municipal Society, *The Case Against Socialism: A Handbook for [Conservative] Speakers and Candidates*, George Allen & Sons, 1909, s. 109.

20 Winston S. Churchill, *Great Contemporaries*, Thornton Butterworth, 1937, s. 199.

21 John Maynard Keynes, *Essays in Biography*, Macmillan, 1933, s. 90 (vurgu aslında). Çevirenin notu: Keynes “hiçbir şey devrimcilik oynamak daha aptalca olamaz” derken Britanya İşçi Partisi’nin politik çizgisini kastetmekte ve Trotskiy’in, “devrim yapmadan sosyalizme hazırlanan” bu partinin liderlerine yönelttiği eleştirilere katıldığını ifade etmektedir.

22 Buradaki ve paragrafın geri kalanındaki ifadeler Brenton’a aittir. Editörlüğünü yaptığı kitapta, Orlando Figes ve Richard Pipes gibi, Bolşevizme ve Marksist politik ekonomiye düşman yazarlar da yer almaktadır. Brenton’ın kendisi emekli bir diplomattır. Bkz. Ed. Tony Brenton, *Historically Inevitable? Turning Points of the Russian Revolution*, Profile Books, 2016.

düşen bir karşı-olguşal bir tarih okuması olduğunu kabul eder. Revizyonizmin esas amacı, o dönemde, çarlığın Bolşevizm dışında bir alternatifi daha olduğunu ortaya koymaktır. Bu alternatif, devrimci olmayan, “ılımlı” liberal siyasettir. Bu minvalde, SSCB’nin 1991 yılındaki çöküşü 1917’nin yanlışlanması olarak sunulur, “Rus Devrimi’nin en önemli derslerinden biri, piyasanın [ekonomik olarak] devletten daha verimli olduğudur” denilmektedir.

Revizyonizm, piyasanın iktisadi üstünlüğü iddiasını kanıtlamak için, 1920’lerin tarım politikalarını örnek göstermektedir. Bunun yanı sıra, Trotskiy’in de aynı fikirde olduğu, devletin kulaklara karşı sınıf mücadelesi yürütmesine ilişkin Bolşevik “saplantı”yı terk etmek gerektiğini ve bunun yerine, küçük toprak sahibi köylülerin çıkarlarına uygun, piyasa yanlısı politikaları savunduğu öne sürülmektedir.²³ Ancak, bir dizi nedenden dolayı, Trotskiy’in, köylülük yanlısı ve serbest piyasa taraftarı politikaların savunucusu olarak resmedilmesi olanaksızdır. “Kimin kulak olduğu ya da olmadığı meselesi hiç kimse için berrak değildi. Hem devrimden önce hem de sonra, ne geleneksel ne de yasal anlamda kulak olan ve olmayan arasında bir ayrım yapılamıyordu” iddiası üzerinden, zengin köylülerin varlığını reddetmek ve bu görüşü Trotskiy’e atfetmek yalın bir şekilde yanlıştır. Diğer Bolşevikler gibi, Trotskiy de zengin köylülerin varlığı ve sosyoekonomik özellikleri konusunda berrak bir bakış açısına sahipti. Aynı zamanda, bu köylülerin, kırsal mülkiyeti yoksul köylülerin ve kolektif işletmelerin aleyhine olacak şekilde ellerinde toplayarak, karaborsada mal satarak ve faizle borç para vererek sosyalist programa karşı tehdit oluşturduklarının bilincindeydi.²⁴ Köylü ekonomisi ve serbest piyasa politikalarının destekçisi olarak tasvir etse de, revizyonizm, Trotskiy’in bunların ikisini de benimsemediğini aslında kabul etmektedir (“Trotskiy... piyasadan açık biçimde söz etmez ve politik bakış açısı da esas itibarıyla köylülük yanlısı değildir”).

1917’in yüzüncü yıl dönümü, doğrudan revizyonist olmayan anmalara da sahne oldu. Bunun örneklerinden biri, Londra’daki Royal Academy’de açılan *Devrim: Rus Sanatı 1917–1932* (11–17 Şubat 2017) sergisiydi. Serginin tanıtım broşürünün verdiği mesaj açıktı: devrim, estetik açıdan başarılıydı, politik ve ekonomik açıdan ise fiyaskoydu.²⁵ Devrimin bu ikili tasviri kendisini en yalın biçimde, biri köylülük,

23 Bu iddialar için bkz. Erik C. Landis, “The Fate of the Soviet Countryside”, *Historically Inevitable? Turning Points of the Russian Revolution* içinde, Ed. Tony Brenton, Profile Books, 2016, s. 220, 229–30, 231. Kitlemel açıktan tahıl tedarikindeki sorunları mesul tutan Landis şunu öne sürmektedir: “Zirai üreticilerin (vergi sonrası) üretim fazlasını satabilmelerini sağlamak ve Trotskiy’in de... vurguladığı gibi, üretim artışını teşvik etmek için, piyasa üzerindeki baskının gevşetilmesine karar verildi”. E. C. Landis, a.g.e, s. 230–240, 241.

24 Bu konularla ilgili olarak bkz. Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed*, Faber and Faber, 1937, s. 32 ve devamı; L. N. Kraitsman, “Class Stratification of the Soviet Countryside”, *Kraitsman and the Agrarian Marxists* içinde, Ed. Terry Cox ve Gary Littlejohn, Frank Cass, 1984, s. 85–143. Zengin köylülük, sosyalist planlamayı, fiyat sistemini ve zirai kooperatiflerin ya da kolektiflerin üretim hedeflerini akamete uğratmak için, 1970’lerde Şili’de ve 1980’lerde Küba’da benzer girişimlerde bulunmuştur.

25 British Library’de düzenlenen *Rus Devrimi: Umut, Trajedi, Mitler* (28 Nisan–29 Ağustos 2017) başlıklı sergide de benzer bir estetik vurgusu vardı. Bu sergilerle ilgili yayınlarda da yine bu vurguyu görmek mümkündür. Bkz. The Royal Academy of Arts, *Revolution: Russian Art 1917–1932*,

diğeri milliyetçilikle ilgili eserlerin yer aldığı bölümlerde gösteriyordu. Bu bölümlerden ilki, tüm tarımsal sorunlardan Bolşevikleri sorumlu tutuyordu: küçük toprak sahiplerine yönelik iki yüzlü politikaları, tarımsal üretimin kaçınılmaz bir şekilde çökmesine neden olmuştu.²⁶ Ulusal kimlik meselesine odaklanan, “Ebedi Rusya” başlıklı ikinci odadaki eserlere de yine Bolşevizm düşmanlığı hâkimdi. Devrim, itici gücü ayak takımından müteşekkil bir barbarlık dönemi olarak tasvir edilirken, Çarlık dönemi, sevgi ve merhamet çağı olarak sunulmaktaydı.²⁷

1917 Rusyası’nı estetik açıdan yücelten yaklaşımlarda, Bolşeviklerin edebi zevkine özel bir vurgu yapılmaktadır. Örneğin, Tarık Ali, Lenin’in “Rusya’nın ya da batı dışındaki başka bir ülkenin modernizme ayak uydurmasının zor olduğunu” düşündüğünü söyledikten sonra, Çernişevski’nin “Lenin’i muhtemelen en çok etkilemiş yazar”²⁸ olduğunu ekleyerek Lenin’in popülist Çernişevski’nin edebi çalışmalarının hayranı olduğu izlenimini yaratmaktadır. Fakat Lenin, tarihi yorumlayış biçimini “naif” bulduğu Çernişevski’den politik olarak kesinlikle etkilenmemiştir.²⁹ Hatta bizzat Ali’nin kendisi tarafından da söylendiği gibi, hem Lenin hem de Trotskiy plebyen kültürel formlar hakkında olumsuz düşüncelere sahiptirler. Ali’nin görmezden geldiği nokta, bu olumsuz düşüncelerin arkasındaki *politik* nedendir: Marksistlerin sürekli işaret ettiği gibi, kırsal bölgelerde yaşayan halkın/köy hayatının birinci elden anlatıları genellikle iki tür çarpıklıkla maluldür; birincisi, bu anlatılara toprak sahiplerinin ideolojisi nüfuz etmektedir. İkincisi, bu anlatılar kapsam bakımından ilgili yerelle sınırlıdır ve dolayısıyla dar görüşlüdür. Trotskiy, bu nedenle, organik aydınların köy hayatıyla ilgili edebi çalışmalarını, bütünü –diğer bir deyişle köyün ötesindeki hayatı– görmedikleri için sorunlu bulmaktaydı.³⁰ Toplumun yal-

Royal Academy of Arts, 2017; Ed. Ekaterina Rogatchev, *Russian Revolution: Hope, Tragedy, Myths*, The British Library, 2017.

26 Devrimin kırsal halkın üzerindeki etkisini ele alan sanat eserlerinin yer aldığı odanın duvarına büyük harfle şu başlık yazılıydı: “Köylülerin Kaderi”. Altında ise şöyle bir kısa metin vardı: “Bolşevikler 1917 yılında iktidarı aldıklarında, köylülere toprak vermeyi vaat ettiler. Ancak bu sözlerini hiçbir zaman tutmadılar... açlık ve ekilmeyen topraklar tarımı çökertti”.

27 Bu odadaki eserlerle ilgili kısa metin şu şekildeydi: “Huş ağacı ormanları ve renkli soğan kubbe-ler gibi, Çarlık Rusyası’nın geleneksel imgeleri, devrimci dönemlerde bile ulusal kimliğin temsil-leri olmayı sürdürmüştü. Birçok Rus sanatçı, felsefeci ve yazar, eski Rusya’nın, proleter kitlelerin ayaklarıyla çiğneyip yok ettiği güzelliğine ve cazibesine özlem duyuyordu. Özel mülkiyetin ve kiliseye ait malların devlet tarafından kamulaştırıldığı dönem boyunca, bu aydınlar, Ortodoks inancını ve kolektivizasyon tehdidi altındaki geleneksel köylü kültürünü ve kiliseleri korumaya çalıştılar... Sanatçılar artık var olmayan bir ülkeye duydukları hasreti eserleriyle ifade ettiler”.

28 Bkz. “Reading from the Front”, *The Guardian*, 25 Mart 2017.

29 Lenin 1910 yılında şu gözlemi yapıyordu: “Çernişevski’ye göre, kötülük tarih boyunca her zaman hak ettiği şekilde cezalandırılmıştır. Ancak gerçek yaşam... bu görüşü hiçbir biçimde doğrulamıyor. Tarihe böyle bakmak rahatlatıcı olabilir. Ancak safça olduğuna şüphe yok”.

30 Rus popülistlerinin köy yaşamını romantikleştirme girişimlerine şiddetli şekilde karşı çıkan Trotskiy, köylülüğün organik aydınlarından İvanov’un “Sibirya köylüsünü, Kazakları ve Kırgız-ları bildiğini ve anladığını” kabul ediyordu. Ancak, yine de, İvanov’u eleştiriyordu: “İvanov bunu istesin ya da istemesin, yazdıkları ‘köylü’ Rusyası’ndaki ayaklanmaların henüz devrim olmadığını gösteriyor. Köylü isyanları birdenbire ortaya çıkıyor... Fakat hiç kimse bunların neden saman alevi gibi parlayıp söndüğünü göremiyor”. Bkz. Leon Trotsky, *Literature and Revolution*, George

nızca küçük bir kısmına odaklanarak geri kalanının sorunlarını göz ardı eden bu edebi çalışmaların "otantiklik" iddiasında bulunması ironiktir.

Roman yazarı China Miéville gibi, görünüşe göre, 1917'nin hedeflerine sempati duyan solcular bile devrimci öznenin gerekliliği ve kudreti konusunda ikircikli bir tavır göstermektedir.³¹ Miéville, Rus Devrimi'nin politik savunusunu yapmaktan imtina etmektedir: "Devrim'in bugün için ne ifade ettiği sorulduğunda, ilk anda, ne diyeceğimi bilemiyorum ve bir süre sessiz kalıyorum". Bu çekingen tutum, "Lenin'in 1917 devrimine öncülük eden partisini, bugün için de geçerli olabilecek bir paradigmaymış gibi kabul etmek, bugün nadiren görülen, aptalca bir taklitçiliktir... Rus Devrimi'ni tekrarlamaya çalışmak ve dolayısıyla onu hâlâ müdafaa edilmesi gereken bir dava gibi görmek ve yüceltmek bugün için gereksizdir" ifadelerinde kendisini daha açık bir biçimde göstermektedir. Miéville, öte yandan, tıpkı Ali gibi, 1917 Rus Devrimi'nin kültürel başarılarına –tek başına ele alındığında doğru bir– vurgu yapmaktadır: "Devrimin kültür üzerindeki etkileri saymakla bitmez... Sinema, sosyoloji, tiyatro, teoloji, reel politika ve moda gibi alanlarda devrimin izlerini sürebiliriz. Bu açıdan, devrim şüphesiz ki önemlidir". Ancak, yine Ali gibi, Lenin'in Çerņışevski'nin popülist görüşlerine karşı takındığı eleştirel *politik* tavrı görmezden gelerek, yanlış bir şekilde, Çerņışevski'nin Lenin'i etkilediğini söylemektedir.

Tarik Ali, Büyük Britanya solu için radikal bir program hazırlayan grubun içinde yer alması açısından da önemli bir figürdür. Ali'nin de dâhil olduğu "yazarlar ve düşünürler" in, 1960'ların 1 Mayıs Manifestosu'nun modern bir versiyonunu hazırlamaya yönelik davete verdiği yanıtlar, Britanya'daki muhafazakârlık karşıtı ilerici muhalefetin nasıl bir politik geri çekiliş içinde olduğunu, başka hiçbir yerde olmadığı kadar açık biçimde ortaya koymaktadır.³² Bu manifestonun önceki versiyonu "kapitalizme karşı mücadelede... sosyalist bir alternatif"ten söz ederken, son halinde arzu edilir bir hedef olarak sosyalizmden ve asgari düzeyde bir reformist programı gerçekleştirmek için dahi kapitalizmin aşılması gerektiğinden bahsedilmemektedir. Ayrıca akademiye hâkim olan postmodernizmle ilgili tek kelime edilmemektedir. Bu nedenlerden dolayı, bu manifestonun, en iyi ihtimalle, ıslah edilmiş (= "güler yüzlü"/"diğerkâm") bir kapitalist düzende gerçekleştirilebilecek bir programı savunduğu; en kötü ihtimalle ise, üretici sermayenin "yukarıdan" yürüttüğü sınıf mücadelesine içkin, sermaye birikimini güçlendiren —yedek sanayi işgücünün genişletilmesi gibi– politikaları farkında olmadan desteklediği söylenebilir. Güncel manifestoya katkı yapan aydınlardan biri, gazeteye verdiği mülakatta yalnızca sosyalist politikalara ateşli biçimde karşı çıkmakla kalmıyor, aynı zamanda anti–entelektüelizmi de dışa vuruyordu: "Köhne ideolojilerini orasından bura-

Allen & Unwin, 1925, s. 72–73.

31 Bkz. "You Say You Want a Revolution", *The Guardian*, 6 Mayıs 2017.

32 Manifesto'nun güncel versiyonu için bkz. *The Guardian*, 29 Nisan 2017. İlk 1 Mayıs Manifestosu'na katkıda bulunan, aralarında E. P. Thompson ve Raymond Williams'ın da bulunduğu solcular hem sosyalizmi hem de Marksist teoriyi biliyorlardı. Manifesto'nun 2017 versiyonuna katkıda bulunanlar ise, aksine, ne sosyalizmi ne de Marksizmi anlayabilmiş, çoğu akademisyen ve gazeteci olan kişilerden oluşuyordu.

sından çekiştirerek güncel gelişmelere uydurmaya çalışan eski kafalı Marksistlerin abuk sabuk teorik sayıklamalarını okumak için hayat çok kısa”.

Burjuvazinin cübbeli hizmetkârları

Devrim ve köylü ekonomisine ilişkin Marksist yaklaşımların reddiyesi üzerine kurulu bu revizyonist proje nasıl açıklanabilir? Bu proje, –sınıf oluşumu/mücadelesi, modernite, işçi sınıfı enternasyonalizmi ve sosyalizme devrimci geçiş üzerine kurulu– Marksist kavramsal çerçevenin yerine milliyetçiliği ve sınıfsal anlamda farklılaşmamış (“otantik” kültürün taşıyıcısı ve sesini duyuramamış yerliler olarak) köylülüğü koymaktadır. Sınıfın aynılığı yerine ulusal/etnik farklılıkları öne çıkaran, kapitalizmi bir şekilde içselleştiren, devrimci dönüşümü bir kenara bırakan ve devlet aygıtının ele geçirilmesini politik bir hedef olarak görmeyen bu proje, bir taraftıyla, akademideki aydınların bir ürünüydü.

Burjuvazinin ideolojik kurumlarından biri olarak akademinin, Marksist eleştirilerin öncelikli hedeflerinden biri olmasında şaşılacak bir durum yoktur ya da olmamalıdır.³³ Tarihsel olarak, Marksistlerin en sert eleştirileri yönelttiği kişiler, mevcut sosyal düzenin ideolojik savunucuları olarak gördükleri akademisyenlerdir. Marksistlerin akademisyenlere karşı öne sürdüğü argümanların iki veçhesi vardır. Birincisi, akademisyenler, sosyalist düşüncelere ve pratiklere –kapitalist toplumsal düzenden kaynaklı olarak– doğası itibarıyla düşman olan üniversite sisteminin içinde yer almaktadır. İkincisi, akademinin kurumsal yapısı, üniversitelerde istihdam edilen sosyalistlerin devrime ve/veya sistemsel dönüşüme yönelik faaliyetlerde bulunmasının önüne set çekmektedir.

Geç 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda, –Marx’ın yanı sıra, Engels, Lenin, Kautsky ve Trotskiy de dâhil olmak üzere– Avrupalı sosyalistler arasında akademiye karşı derin bir şüphe ve husumet hâkimdi.³⁴ Bu akademi karşıtlığı, esas itibarıyla, *kürsü* sosyalistleri olarak adlandırılan politik grubun içinde yer alan, burjuva üniversite sisteminde kıdemli mevkilere sahip, sosyalistlikleri kendilerinden menkul öğretim üyelerince savunulan, devrimci teori ve pratiğe zarar veren reformizme yönelikti. Bu saflaşmanın çok açık olduğunu hatırlatalım: Bauer, Sombart ve Austro–Marksistlerin aksine, örneğin, Lenin ve Trotskiy akademisyen değildi.

Geç 1870’lerde, Marx, *kürsü* sosyalistlerinin Almanya’daki sol siyaset üzerinde artan etkisine karşı güçlü bir şekilde muhalefet ediyordu. “Karşı devrimci gezeler” olarak tanımladığı bu akademisyenlerin “[Sosyal Demokrat] Parti’yi küçük burjuvaziye şirin göstermek” için “sosyalizmi, dişlerini söküp uysallaştırmak ve üniversite kürsülerinde hazırladıkları reçetelerine uygun hale getirmek isteyen, teorik açıdan değersiz, pratik açısından ise işe yaramaz” kimseler olduğunu söylü-

33 Tom Brass, *Labour Markets, Identities, Controversies: Reviews and Essays, 1982–2016*, Brill, 2017 (Bölüm 18).

34 Şu hususu vurgulamak istiyoruz: Erken dönem Marksistlerin düşman olduğu entelektüel faaliyetin *kendisi* değil, bu faaliyetin akademinin çizdiği sınırlar içine hapsedilmesi idi. Dolayısıyla, burada anti–entelektüel bir yaklaşım söz konusu değildir. İdeolojik “primitivizm”in bir biçimi olan entelektüel faaliyet düşmanlığının *kendisi* tarihsel olarak sağ siyasete ait bir tutumdur.

yordu.³⁵ Engels de benzer bir tutum takınıyordu. 20 Ocak 1886 tarihinde August Bebel'e gönderdiği mektupta, Fransız ve İngiliz üniversitelerinin, 1880'lerin ortalarından itibaren, giderek daha fazla *kürsü* sosyalistini istihdam etmeye başladığını ve kapitalizmi çelişkilerinden kurtarmak için, bu "sosyalist" akademisyenlerin propagandasını yaptığı "zırvalıklara" bel bağladığını yazıyordu.

Lenin de "profesör sosyalizmi" olarak nitelendirerek devrimci çizginin dışında bir eğilim olarak konumlandığı *kürsü* sosyalizmi reformizminin işçi sınıfı üzerindeki nüfuzunun yarattığı olumsuzluklara işaret ediyordu. Lenin, 19. asrın son yıllarının Rusya'sında "ilerici kamuoyunun yüzünü Marksizme döndüğü" gözlemi yaparken, *kürsü* sosyalizmi sözcülerinin oportünizmini yani çoğunluğun dışında kalmamak için bu kervana sonradan nasıl katıldıklarını net bir biçimde ortaya koyuyordu.³⁶ Bu politik "dönüşüm"e hiçbir zaman aldanmayan Lenin, *kürsü* sosyalistlerinin amacının mücadeleyi ehlileştirmek ve böylece "yeni gelişmeye başlayan işçi sınıfı hareketini liberallerin kuyruğuna takmak" olduğunu isabetli bir şekilde tespit ediyordu.³⁷

Aramızda devrim fikrine en az yakınlık duyanlar akademisyenlerdir" diyen Kautsky de "profesör sosyalizmi"ne karşı, Lenin'inkine benzer bir tavır sergiliyordu.³⁸ "Salon sosyalisti" olarak adlandırdığı akademisyenleri, "proletarya ve yönetici sınıfı" arasında yer alan "yeni orta sınıf"ın üyesi olmalarından dolayı, "güvenilmesi mümkün olmayan bir müttefik" olarak görüyordu. Bu akademisyenler kapitalizmin yarattığı sorunların farkındaydı ve işçi sınıfının hedeflerine karşı sempati beslemekteydi. Ancak, mesele düzeni değiştirmeye gelince, akademisyenler "devrim fikrini itibarsızlaştırmak ve onu işe yaramaz bir araç göstermek için ellerinden geleni yaparlar".³⁹

35 Lenin, Marx'ın mektuplarında yer alan *kürsü* sosyalizmi eleştirilerini onaylayan bir şekilde alıntılarını yapmaktadır. Bkz. V. I. Lenin, "Preface", *Collected Works* 12 içinde, Progress Publishers, 1962, s. 366–367. 1890'ların başında, Lenin şunları yazıyordu: "Bernstein'in yaklaşımı giderek akademik bir biçim alıyor... Sorunun her iki tarafının da doğru iddiaları olduğunu görmeye meyli her zamankinden daha fazla. Politik düşüncelerini ifade ederken, bir akademisyen gibi temkinli davranmaya başladı". Ed. H. Tudor ve J. M. Tudor, a.g.e, s. 9.

36 V. I. Lenin, "What Is...", s. 36.

37 *Kürsü* sosyalistlerinin burjuvaziyle uzlaşma –ve dolayısıyla politik ittifak kurma– girişimlerini ele alan Lenin şunları söylüyordu: "Sosyalistler, bu ittifakı, burjuvazinin çıkarlarıyla kendi çıkarlarının zıt olduğunu işçi sınıfına göstermek için kullanmalıdır. Ancak Bernsteinçiler ve legal Marksistlerin büyük çoğunluğunun saflarına geçtiği 'eleştirel' akım, Marksizmi bayağılaştırarak, sosyal çelişkileri görünmez kılan teorileri savunarak, toplumsal devrim ve proletarya diktatörlüğü fikirlerinin saçma olduğunu ilan ederek, işçi sınıfı hareketini ve sınıf mücadelesini dar sendikacılığa indirgeyip 'gerçek' mücadelenin küçük ve tedrici reformlar olduğunu vaaz ederek, sosyalistleri bu fırsattan mahrum bıraktılar ve sosyalistlerin cesaretini kırdılar...". Bkz. V. I. Lenin, a.g.e, s. 362–363.

38 Karl Kautsky, *The Social Revolution*, Charles H. Kerr, 1916, 4, 45–46.

39 Proletaryaya gittikçe daha fazla sempati beslemeye başlayan "meslekten bilim insanları"nın, "partinin en kolay kazancı" olduğunu kabul eden Kautsky "kültürlü sınıflar arasında işçi sınıfı dostu insanların sayısı artıyor. Öyle ki, bu sınıflara mensup olanların vakit geçirdiği salonlara giderseniz, mutlaka bir ya da daha fazla 'Sosyalist'e rast gelirsiniz" dedikten sonra şunu ekliyor: "Ancak bu

Genel olarak akademiye ve özel olarak da kürsü sosyalistlerinin tam da merkezinde yer aldıkları sosyoekonomik düzenin aşılması noktasında kararlı davranıp davranmayacağına yönelik bu derin şüphe, Trotskiy'in, Marksist teori ve pratiğin taraftarları ve karşıtları için söylediklerinin çoğunda da kendisini göstermektedir. Örneğin, devrim öncesi sosyal güçlerin 1905 devrimi sırasındaki politik tutumlarını incelerken, entelektüellerin yalnızca iyi gün dostu olduğunu, krizin ilk işaretleri görülür görülmez, bu grubun aslına rücu edeceğini öngörülü bir şekilde ortaya koymuştur.⁴⁰ Yani, bırakın kapitalizmin devrimci bir biçimde alaşağı edilmesini savunmayı, kapitalizmi öyle ya da böyle aşmayı amaçlayan her türlü politikaya karşı, verili sosyoekonomik düzenin korunması için çabalayacaklardır.

Trotskiy bu düşüncelerini hayatının geri kalanında da değiştirmemiştir. Sürgündeyken kaleme aldığı otobiyografisinde, 1905 devriminin yenilgisinin ardından gittiği Viyana'da daha yakından gözlemlediği Avusturya-Marksisti akademisyenler için "devrimci diyalektiğe en tutucu Mısır firavunu kadar uzaktılar" diyen Trotskiy, sözlerine şöyle devam etmektedir: "Verili düzenin ona bahşettiği fildişi kulesini yıkacağından ürktüğü için pratiğe düşman olan bir Marksist türü yalnızca sosyal altüst oluşların, geleneklerden ve alışkanlıklardan devrimci bir kopuşun yaşandığı dönemlerde ortaya çıkabilir. Avusturyalı Marksistler içinse durum farklıydı. Marx'ın teorisinin belli bölümlerini hukuk kitabı okur gibi ezberlemiş ve *Kapital*'in maddi getirisine sırtını yaslamış bu Marksistler, devrimci pratiğe neredeyse her zaman düşmanlık gösteriyorlardı".⁴¹

Devrimin direnişle ikame edilmesi

20. yüzyılın ilk yarısında, Marksist teorinin toplumun geniş kesimleri içine nüfuz edişi, Britanya'da dahi, büyük ölçüde üniversite sistemi dışında gerçekleşti. Akademisyenler, solun çoğunluğu tarafından, işçi hareketinin sosyalizm hedefinin düşmanı olarak görülüyordu. Bu nedenle de kapitalist üniversite sisteminin, işçilerin eğitimi için uygun olmadığı düşünülüyordu. Ancak, 20. yüzyılın ikinci yarısında, akademik kurumların rolüne ilişkin bu ortodoks sol tutum ciddi bir değişim geçirdi. Üniversiteler artık, kendisini kapitalizmin savunusuna adanmış burjuva düşüncesinin kaleleri olarak değil, kapitalist sisteme ideolojik saldırılar yapılabilecek yerler olarak kabul ediliyordu. Yüksek eğitimin 1960'lı yıllarda genişlemesi de aksi halde akademinin dışında kalabilecek entelektüeller için ilave (ve maaşlı) istihdam fırsatları yaratarak solu üniversite sistemine dâhil etmesi açısından önemlidir.

kimselerin sosyalizmi geçici bir hevesten ibarettir. Sosyalist sıfatını taşımak için, özel bir çaba harcamayı ve kapitalist toplumla köprüleri atmayı gereksiz görürler. Dolayısıyla, sayıları giderek artan bu yeni Sosyalistlerin eski düşünce ve algılarından kopamamalarında şaşılacak bir şey yok... Proletaryaya manevi destek vermeye hazır olduklarını ilan ederler, ama bunun için, işçilerin güç kullanma fikrinden vazgeçmeleri gerektiğini şart koşarlar. Bu şart yalnızca güç kullanmanın beyhude bir çaba olarak kalacağı durumları değil – ki işçiler sonuç alamayacaklarını bildiklerinde şiddete başvurmaktan zaten uzak dururlar–, aynı zamanda güç kullanmanın sınıfın lehine sonuçlar doğurabileceği durumları da kapsar". K. Kautsky, a.g.e, s. 46–49.

40 Leon Trotskiy, *1905*, Penguin, 1972, s. 53.

41 Leon Trotskiy, *My Life*, Thornton Butterworth, 1930, s. 180–181.

Bu sürece olumlu bakanlar, sosyalistlerin akademiye öğretim üyesi olarak girmesinin, üniversitelerin öğretim programlarını ve dolayısıyla toplumsal nüfuzunu radikal bir biçimde dönüştüreceğini iddia ediyorlardı. Gerçekte olan ise, tahmin edilebileceği gibi, tam tersiydi: akademinin bir parçası olmak ve öyle kalabilmek için, sosyalistler siyasi ilkelerinden taviz vermek ve hatta bu ilkeleri terk etmek zorunda kaldılar. 1980’li yıllara gelindiğinde, bu akademisyenlerin çoğu “yeni” popülist postmodernistlere dönüştüler. Neoliberalizme karşı, tarihsel olarak muhafazakârlara ve sağ siyasete ait olan, köylü/ulus/doğa söylemiyle muhalefet etmeye başladılar. Bu dönüşüm, en açık biçimde, “köylülük”e, özellikle de bunun kültürel boyutuna epistemolojik itibarının iade edilmesinde görülmüyordu. İlk olarak Asya,⁴² daha sonra ise Latin Amerika⁴³ tarih yazımının eleştirisi üzerinden şekillenen, benimsediği postmodern yapı-sökümcülüğün bir sonucu olarak iktisadi belirlenimleri bir kenara bırakan ve böylece maddi temeli olmayan bir söylem inşa eden Maduniyet Çalışmaları, köylülüğü bugüne kadar kendisini kendi diliyle ifade edilmesi engellenmiş, ne sınıfsal bölünmelerin ne ekonomik kalkınmanın ne de kapitalist sistemin nüfuz edemediği, farklılaşmamış/kültürel olarak saf bir madun/“öteki” olarak tanımlıyordu.

Beverley⁴⁴ gibi postmodernistler, madun kimliğini ön plana çıkaran milliyetçi söylemin, Bauer’ın 20. yüzyılın ilk on yılında geliştirdiği siyasi yaklaşıma benzerliğinden yola çıkarak, solu politik olarak ileriye götürebilecek tek yolun bu söylemin teori ve pratiğe dâhil edilmesi olduğunu öne sürmektedir⁴⁵ çünkü çağdaş kapitalizmin ana çelişkisi, sınıf çatışması değil, ulusal farklılıklardır. Marksizmin milliyetçiliğe yaklaşımı postmodernizmkinden farklıdır ve çok önemli bir ayrıma dayanır. Bu ayrım en iyi şekilde Lenin tarafından özetlenmiştir: “Tüm ulusal baskılara karşı mücadele mi diyorsunuz? Elbette, Şüphesiz! Ulusal [kapitalist] ekonomik kalkınma, genel olarak ‘ulusal kültür’ için mücadele mi diyorsunuz? Hiç kuşkusuz ki hayır!”⁴⁶ Madun çalışmaları projesinin sözcüleri, tıpkı Bauer’ın daha erken dö-

42 Ed. Ranajit Guha, *Subaltern Studies I–VI: Writings on South Asian History*, Oxford University Press, 1982–1989.

43 Ed. John Beverley ve José Oviedo, *The Postmodernism Debate in Latin America*, Duke University Press, 1993.

44 John Beverley, “Subaltern Resistance in Latin America: A Reply to Tom Brass”, *The Journal of Peasant Studies*, 31:2, 261–275, s. 272 ve devamı.

45 Beverley ne yazık ki yanılıyor. Bauer’ın geç 1920’ler ve erken 1930’lardaki reformist Halk Cephesi politikaları işçi sınıfının faşizme karşı muhalefetini güçlendirmemiş, aksine bu muhalefetin hareketsiz kalmasına neden olmuş ve böylece aşırı sağın iktidarı almasını kolaylaştırmıştır. Bkz. Martin Kitchen, “The Austrian Left and the Popular Front”, *The Popular Front in Europe*, Ed. Helen Graham ve Paul Preston, Macmillan, 1987, s. 35–57.

46 Bkz. V. I. Lenin, “Critical Remarks on the National Question”, *Collected Works* 20 içinde, Progress Publishers, 1964, s. 35 (vurgu aslında); Leon Trotsky, *The History of...*, s. 908 ve devamı. Marx da aynı uyarıyı yapıyordu: işçi sınıfının ulusal ve/veya etnik temelde bölünmesi, devrimci öznenin yaratılması için gerekli olan dayanışmanın altını oyacaktır. Geç 1860’lar ve erken 1870’lerde, Marx, Britanya için şunları söylüyordu: “[İngiliz ve İrlandalı sanayi işçileri arasındaki] çatışma, gazeteler, vaizler, karikatür dergileriyle yani yönetici sınıfın tasarrufundaki tüm araçlarla suni bir şekilde sürdürülmekte ve köpürtülmektedir”. Karl Marx, *The First International and After*,

nemde geliştirdiği söyleme benzer biçimde, bu ayrımı yapmaktan kaçınmaktadır ve sonuç olarak “ulusal [kapalist] ekonomik kalkınma, genel olarak ‘ulusal kültür’ için mücadele”yi savunma noktasına gelmektedir. Kırsal toplulukların tarihsel olarak dış etkilerden her zaman azade kaldığını ve otantikliğini koruduğunu düşünen bu teorisyenlerin hepsi –önceden Bauer, şimdi ise postmodernistler– köylü kökenli yerli milliyetçiliğini (= “madunun kendi adına konuşmasını”) olumlu ve kapsadığı insanları güçlü kılan bir kimlik olarak görmektedir ve bu milliyetçiliğin politik bir güç olarak sahneye çıkmasını arzulamaktadır.

“Yeni” popülist postmodernistler, devlet iktidarının ele geçirilmesi hedefinin yerine “sivil toplum”un tesis edilmesini koymaktadır. Benzer biçimde, halkın yerleşik kültürünün korunması, ekonomik kalkınmanın alternatifi (ve ikamesi) olarak sunulmaktadır ki, bu, sosyalist teorisinin her zaman eleştirdiği ve karşı çıktığı, tüm geleneksel kurumları bünyesine dâhil eden “sivil toplum” ideolojisinin savunusunu kaçınılmaz olarak beraberinde getiren bir epistemolojik tutumdur. “Yeni” postmodern popülizmin bu tutumu ve bunun üzerine inşa ettiği analitik çerçeve, kırsal taban hareketlerinin anlamını ve hedefini yeniden tanımlamaktadır: Hindistan ve Latin Amerika’daki yoksul köylüler ve işçiler devlet aygıtının kontrolünü ele geçirip üretimi kendi çıkarlarına göre yeniden örgütlemek ve bunun sağlayacağı yararlarından faydalanmak için mücadele etmek yerine (yani Marksistlerin öne sürdüğünün aksine), devrimci dönüşümün öznesi olmaktan uzak durmaktadır.⁴⁷ Bu işçilerin ve köylülerin mücadelesinin daha ziyade günlük/geçici meselelerle ilişkili olduğu

söylenirken, madun direnişlerinin çoğunlukla ilgili yerelle sınırlı kaldığı ve bu direnişlerin tek amacının kültürel kimliği (=“farklılığı”) muhafaza etmek olduğu öne sürülmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla, postmodern teoriye göre, kırsal “öteki”yi güçlendiren, sınıf olarak hareket edebilmesi ya da ekonomik gelişim değil, kültürel kimlik

Penguin Books, 1973, s. 166–171. Luxemburg, Doğu Avrupa’daki köylüler ve tarım işçileri için, Shachtman ise, Birleşik Devletler’in güneyindeki küçük çiftçiler, kiracılar ve tarım işçileri için aynı noktanın altını çizmişlerdir. Rosa Luxemburg, *The National Question*, Monthly Review Press, 1976; Max Shachtman, *Race and Revolution*, Verso, 2003.

47 Marksizm yalnızca siyasi iktidarın bir sınıf tarafından ele geçirilmesi için (feodalizmde burjuvazi, kapitalizmde işçi sınıfı tarafından) verilen devrimci mücadelelere politik meşruiyet tanır. Marksistler, köylülük homojen bir yapı olmadığı için, zengin, orta ve yoksul köylülerin direnişlerinin her birinin farklı bir sınıfsal temele dayanacağını, bu direnişlerin farklı anlamları ve hedefleri olacağını iddia etmektedir. Postmodernizmin sözcüleri ise, sınıfsal olarak farklılaşmamış, homojen bir köylülük ile sınıfsız bir devlet arasında geçen kurgusal bir mücadeleden söz ediyorlar (bu karışıklık, Marksist söyleme değil, Marksizmin “ötekisi” olan popülizme aittir). Başka bir yerde söylediğimiz gibi, “kültürel dönemeç” akademinin ötesine geçerek, devrimin yerine direnişi ikame eden “yeni” postmodern popülistlere kadar uzanmaktadır. Bkz. Tom Brass, *Labour Markets, Identities, Controversies: Reviews and Essays, 1982–2016*, Brill, 2017, s. 152–156. “Yeni” postmodern popülistlerin kültürelcilliği onları aşırı sağ popülizmle aynı politik çizgiye getirmektedir. Böylece, Asya’da “Zomya” diye bir yer olduğu ve bu yerin çevre devletlere karşı “mekânsal” direnişin odağı olduğunu kanıtlama çabası ile “Avrasya” olarak adlandırılan yerin coğrafyası ve tarihiyle Rus milliyetçi söyleminin merkezi unsuru haline getirilmesi örtüşmektedir.

48 James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, 1985.

mücadelesi süreci ve bunun önüne koyduğu hedeflerdir.⁴⁹

Buradaki sözüm ona anti-kapitalist tutumun ortaya çıkardığı ironiyi görmemek mümkün değil. Geçen 25 yıl boyunca, küçük toprak sahibi köylülüğün aleyhine işlediği için iktisadi kalkınmanın sürdürülmesine karşı çıkan birçok akademisyen –özellikle de sosyal bilimler alanında çalışanlar– “yeni” popülist postmodern teorik çerçeveden beslendiler.⁵⁰ Kalkınmacılığı eleştirirken yalnızca kırsal “öteki”nin kendi kültürünü korumaya hakkı olduğunu hatırlatmıyorlardı. Aynı zamanda, neo-liberal devlete karşı ve onun dışında, yerel bir “sivil” toplumun yaratılması için, bu otantik kültürün ideolojik ve örgütsel zemin sağladığını ilan ediyorlardı. Bu kültür-cü yaklaşım, özü itibarıyla, 1917 Rus Devrimi’nin bıraktığı mirası, gerçekleştirdiği iktisadi kalkınmayı bir kenara atarak onu yalnızca estetik açısından değerli bulan görüşle de uyum içindedir. Dolayısıyla, “yeni” popülist postmodernizm, 1980’ler ve sonrasında, reformistlerin ve muhafazakârların daha evvel Avrupa bağlamında öne sürdüğü argümanların aynısını, farkında olmadan, Üçüncü Dünya kırsalındaki ekonomik kalkınmanın sürdürülmesine karşı kullanmıştır.

“Yeni” postmodern popülizmin sorunlu unsuru, bunedenle, “farklılık”/“çeşitlilik” yanlısı tutumunun, birisi sol siyasete, diğeri sağ siyasete ait iki zıt anti-kapitalizmi birbirinden ayırt etmeyi başaramamasıdır. Bunlardan ilki, sosyalizmi, kapitalizmi aşan bir “öteki” olarak konumlandırırken, revizyonistler, toprak sahipleri ve köylülerin birlikte huzur içinde (“halk” olarak) yaşadıkları bir kapitalizm–öncesi kırsal düzen tasavvur etmektedir. Revizyonistlerin söyleminde merkezi bir yer tutan ulusal kültürel otantiklik yeni bir epistemolojik yaklaşım değildir. Bu epistemolojinin temel varsayımlarının, zamandan ve mekândan bağımsız olarak, muhafazakârlarca öne sürülen düşünce ve iddialara daima içkin olduğunu görebiliriz.

49 Madun/direnış yaklaşımıyla “yeni” sağ popülizmin kaynaşmasının arkasındaki nedeni görmek zor değil. Maduniyet/direnış çalışmalarının, “yeni” sağ popülizm tarafından da paylaşılan epistemolojisi, (ister toprak sahipleri, ister kiracılar; ister zengin köylüler, ister yoksul köylüler tarafından gerçekleştirilsin) bütün direnişlerin meşru olduğunu ilan etmektedir. Maduniyet çalışmaları tarafından kullanılan “direnış” ve “güç” kavramlarının ortaya çıkardığı zorluk, bunların her zaman ve her yerde bulunduğu söylenmesi değildir. Esas mesele bu yaklaşımın politikadan kaçınmasıdır. Direniş teorisi, böyle yaparak yalnızca (sosyalistlerce) faşizme karşı ve (faşistlerce) sosyalizme karşı direniş arasında ayırım yapmamakla kalmazlar, aynı zamanda –tipik postmodern tutarsızlıkla– böyle bir ayırım yapmanın gerekliliğini de reddederler.

50 Bunun akademik dergilerde yapılan yayınları nasıl etkilediğine ilişkin olarak bkz. Tom Brass, “Peasants, Academics, Populists: Forward to the Past?”, *Critique of Anthropology*, 35:2, 2015, s. 187–204. Marksist yaklaşımların popülistler tarafından şiddetle reddedilişine şu görüşler örnek gösterilebilir: “Yanlış bilinç’e, ‘hegemonya’ya ya da sınıfın ‘gerçek’ine... çıkarlara yakılan bitmek bilmez ağıtlar... Marksistlerin ‘yanlış bilinç’ sızlanması... Köylülerin (birçok Marksiste göre) ‘hatası’... yani (sosyal hareket teorisyenlerine göre) ‘savunmacı’ yerel mücadelelerini aşamaması, atadan kalma politikalara ve kültüre sahip olduklarının diğeri bir işaretidir”. Bu reddiye, köylü özcülüğü ve politik etkisini savunan klasik bir popülist iddia takip etmektedir: “Toprak için verilen mücadeleler kendi içinde değerlendirilirse, toprak talebi ya da savunmasının, küçük mülk sahibi köylüler tarafından gerçekleştirilse bile genellikle berrak bir sınıf bilincinin ifadesi olduğu açıktır...” Bkz. Ruth Hall, Marc Edelman, Saturnino Borrás, Ian Scoones, Ben White and Wendy Wolford, “Resistance, Acquiescence or Incorporation? An Introduction to Land Grabbing and Political Reactions ‘From Below’”, *The Journal of Peasant Studies*, 42, 2015, s. 467–488.

Sonuç

Devrim öncesi Rusya kırsalını, iktisadi ve sınıfsal olarak değişmeyen/farklılaşmayan ve geçimlik üretimle yetinen köylülerin toprak sahipleriyle birlikte mutlu ve huzurlu bir yaşam sürdüğü bir dünya olarak idealize eden pastoral tasvir somut gerçekliği çarpıtmaktadır. Kanıtlar göstermektedir ki, devrim öncesi Rusya kırsalı, zengin köylülerin içinden çıkmış olan kapitalist üreticilerin toprak sahiplerinden kırsal mülkiyet satın aldığı/kiraladığı ve keskin sınıf mücadelelerinin yaşandığı bir ortamdır. Kırsaldaki sınıf mücadeleleri ve kapitalizmden sosyalizme geçiş arasındaki ilişki hakkındaki Marksist teoriyi ortaya koyan Lenin, Trotskiy, Luxemburg, Preobrajenskiy ve diğerleri, köylülüğü sınıfsal olarak farklılaşmamış bir bütün olarak görmenin tehlikesine dikkat çekmişlerdir. Bu bakış açısı, köylülüğün saflarında, tarımsal üretimin kolektifleştirilmesine, yeniden bölüşümcü vergilendirmeye ve özel toprak mülkiyetinin toplumsallaştırılmasına yönelik tüm girişimlere karşı çıkabilecek, güçlü ve zengin bir katmanın bulunduğu gerçeğini gizleyecektir.

Muhafazakârlar, 1917 Rus Devrimi'ni –kutlarken değil– anarken, devrimci dönüşümün işçi sınıfının doğrudan eyleminin sonucu olacağını savunan solculara her zaman öfkeyle karşı çıkmaktadır. Böyle bir tutum almaları elbette sürpriz değil. Şaşırtıcı olan, bazı ilericilerin ve solcuların da bu tür bir doğrudan eylemi hem olumsuz hem de olanaksız olarak görmeleridir. Bu yaklaşım, günümüzde, Rus Devrimi'ni esasen veya yalnızca kültürel bir olgu olarak ele alan eğilimde kendini göstermektedir. Buradaki mesele, kültürel ilerlemenin devrimin olumlu sonuçlarından biri olarak görülüp görülmemesi değildir. Şüphesiz ki öyledir. Esas mesele, kültürel atılıma 1917'nin kayda değer tek mirası olarak muamele edilmesi ve devrim sürecinin diğer eşdeğer öğelerinin özellikle de politikanın savunulmasından kaçınılmasıdır. Kimi solcuların bilinçsizce dâhil olduğu, kimilerininse açıktan benimsediği bu eğilimin, devrimci siyaset açısından bir geri çekiliş süreci olduğunu görmek zor değil. Bu yazıda öne sürüldüğü gibi, bu geri çekilişin nedenlerinden biri, verili düzenin aşılmasından kaçınan bir anti–kapitalizmin sözcülüğünü yapan ve bu nedenle politik olarak daha az tehlikeli olan “yeni” popülist postmodernizmin 1980 sonrasında akademiye hâkim olması ve böylece sosyalizme geçişi savunan kapitalizm eleştirilerinin yerini almasıdır.

Postmodern “kültürel dönemeç”in, Marksizmin akademi içindeki teorik ve pratik faaliyetleri açısından ne gibi politik sonuçları olduğu açıktır. Marksizmi bırakıp “yeni” popülist postmodernizme iltihak edenler düşmanın cephaneliğinden çaldıkları silahlarla savaşılmaya başladılar. Sınıf ve enternasyonalizmi, “ötekilik” ve ulusal kültürle ikame ettiler. Böylece, popülizm sosyal bilimlerde hâkim teorik çerçeve haline gelirken, bireylerin ve “yeni” sosyal hareketlerin “direniş”i, radikal bir eylem olarak devrimi seçenek olmaktan çıkardı. Marksist teori ve pratiğin kurumsal “evcilleştirilmesi”nin bir sonucu olarak akademik politik söylem radikalliğini yitirdi.

Bu geri çekilişin temelinde Marksizmin ana ilkelerinin terk edilmesinden ziyade, bu ilkelerin ne olduğunun ya da olabileceğinin artık bilinmiyor oluşu yatmaktadır. Yaş, cinsiyet, din, cinsel kimlik, etnisite, ulusal aidiyet gibi sınıf dışı kimliklerin, kapitalizmi dönüştürebilecek bir potansiyele sahip olduğunu ve “Yeni” sosyal hareketlerin direnişlerinin *odağında* bu “sistemi yıkma” amacının bulunduğunu öne

sürenler, birbiriyle yakından ilişkili iki hayati meseleyi göz ardı etmektedir. Sınıf dışı kimliklerin direnişi ve güçlendirilmesi, birikim sürecine katkı sağlamaları durumunda, bizzatı sermaye tarafından teşvik edilmektedir. Dolayısıyla, çoğu durumda, sınıf dışı kimliklerin güçlenmesi ya da kurtuluşu kapitalizm sistemi dâhilinde, en az sosyalizmde olduğu kadar mümkündür.

Daha endişe verici olan durum, “kültürel dönemeç”in, Üçüncü Dünya kırsal kalkınmasına ilişkin akademik tartışmaları aşarak kapitalizmin merkezlerindeki yani Avrupa ve Amerika’daki politik tartışmaları da etkilemeye başlamasıdır. Postmodern teori, kültürel kimliğe bir politik güç olarak imtiyaz tanıdığı ölçüde, Farage, Le Pen ve Trump gibi popülistlerin temsil ettiği milliyetçi ideolojinin suç ortağıdır. Bu siyasetçiler, —göçmenlerden oluşan yedek iş gücü ordusunu genişleten ve hem iş arayan emekçiler hem de kapitalistler arasında rekabeti kızıştıran— ekonomik kriz politik krize doğru evrildiğinde, *serbest piyasa* ekonomisini ve sermaye birikimini popülist politikalarla desteklemektedirler.

Postmodernizm, kültürel kimliğe vurgu yaparak göçmenin “öteki”liğini öne çıkarmaktadır. Aşırı sağ bu argümanın karşısına başka bir kültürel vurguyla çıkmaktadır. Bu sefer, göçmen olmayanın (=İngiliz, Fransız ya da Amerikalı “kendilik”) kimliği ön plandadır. Kapitalizmin tüm çelişkileriyle birlikte dünyanın her yanını egemenliği altına aldığı bu dönemde, sosyalist fikir ve eylemin yokluğundan güç alan popülistler bu söylemi kullanarak, işçileri, işlerini ve yaşam standartlarını korumanın/sürdürmenin tek yolunun milliyetçilik olduğuna etkili bir şekilde ikna edebilirler. Yani sol, temel ilkelerini (sosyalizm, sınıf, devrim) terk ederek ve sınıf dışı kimliklerin daha köklü ve güçlendirici olduğuna ilişkin postmodern fikirleri benimseyerek politik yelpazenin sağına doğru kaydıkça, aşırı sağ, solun boşalttığı alana yerleşmekte ve sınıf kimliğini kendi ideolojisine eklemektedir.

Gerçek gazetesi

Gerçek gazetesi Devrimci İşçi Partisi'nin (DİP) merkezî yayın organıdır. Partinin hem kendi üyeleri ve sempatizanlarıyla hem de toplumun sömürülen ve ezilen geniş kesimleriyle bağlarını kuran, en önemli örgütlenme aracıdır.

2009 yılında, dünya kapitalizminin Üçüncü Büyük Depresyon'a sürüklenmeye başlamasının üzerinden henüz bir yıl geçmemişken yayın hayatına başlayan *Gerçek*, yıllar içinde Üçüncü Büyük Depresyon döneminde dünya devriminin yeni dalgası sayısız ülkeyi gezerken, devrimlerin, isyanların, halk ayaklanmalarının sesini, soluğunu bu topraklara taşıdı. Ama ayağını en çok kendi topraklarına bastı. Bu topraklarda sermayenin, emperyalizmin ve onların her renkten siyasi temsilcisinin yalanlarına karşı, işçi sınıfının ve ezilenlerinin gerçeklerini yazdı. İşçi sınıfının bağımsız sınıf siyasetinin, enternasyonalizmin ve Marksizm'in sesi oldu.

Gerçek, işçi sınıfının, emekçilerin, ezilenlerinin mücadelelerinden, direnişlerden, grevlerden, işgallerden beslendi. *Gerçek*'in matbaadan sonraki durağı hep işçi servisleri, grev ve direniş çadırları ile emekçi mahalleleri oldu, olmaya devam ediyor. Ve işçi sınıfı ve emekçiler, bu gazetenin sadece okuyucusu değil, aynı zamanda yazarı. *Gerçek*'in sayfaları, metal fabrikalarından, fabrikalardan işçilerin, çeşitli sektörlerden emekçilerin yazdığı yazılarla dolu.

Gerçek gazetesini alın, okuyun, okutun!

Gerçek'i her gün internet sitesi ve sosyal medya hesaplarından takip edin, paylaşın!

gercekgazetesi.net

[gercekgazetesi](https://twitter.com/gercekgazetesi)

[gercekgazetesi.net](https://www.facebook.com/gercekgazetesi.net)

[gercekgazetesi](https://www.youtube.com/gercekgazetesi)video

[gercekgazetesi](https://www.instagram.com/gercekgazetesi)

anchor.fm/gercek

[gercekgazetesi](https://play.google.com/store/apps/details?id=com.gercekgazetesi)

“Piyasa Sosyalizmi”nin yükselişi ve düşüşü – 2

Sungur Savran

***Yazarın notu:** Bu yazı, geçen sayıda da belirtildiği gibi, 1990 sonu-1991 başı dönemde, bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletleri dünya çapında krize girdikten sonra ama Sovyetler Birliği çökmeden önce yazılmış ve **Onbirinci Tez** dergisinin 1991 ortalarında yayınlanan 11. sayısında yer almıştır. **Devrimci Marksizm**’in “sosyalist planlama” akar dosyasında yeniden iki bölüm halinde yayınlanıyor.*

*Yazının, **Devrimci Marksizm**’in 44. sayısında yayınlanmış olan ilk kısmında önce sosyalist planlamanın bir reddiyesi olarak düşünülmesi gereken “piyasa sosyalizmi” kavramının, 1970’li ve 1980’li yıllarda hem kapitalist ülkelerde hem de bürokratik işçi devletlerinde çok güçlenmiş olduğuna işaret ettik. Kavramı dinamik özelliklerini öne çıkararak tanımladıktan sonra, piyasa sosyalistlerinin bürokratik işçi devletlerinde yaşanmakta olan kriz ve durgunluğu uygulanan merkezi planlamanın doğal ve mantıksal bir sonucu olarak ele aldıklarını dile getirdik. Buna karşılık, sorun dikkatli biçimde irdelendiğinde, krize girenin genel anlamda sosyalist merkezi planlama değil, Stalinist bürokratik planlama olduğunu adım adım ortaya koymaya başladık. Önce iki genel alanda bürokratik yapının planlamayı nasıl sınırlandığını gösterdik. İlk olarak, planlamanın tekil ülkelerin sınırlarına hapsolmesinin yarattığı sorunlara değindik. İkinci olarak da bürokrasinin kaynak dağılımında yarattığı pazarlık ve kargaşa dolayısıyla, nasıl sanıldığı gibi aşırı merkeziyetçiliği değil, planlama ile piyasanın anarşisinin melez bir biçimini yarattığına işaret ettik. Bu melez biçimin adını “planarşi” olarak koyduk. Yazıya planlamanın bürokrasinin hâkimiyetinde karşılaştığı işleyiş sorunlarını değerek devam ediyoruz.*

İşleyiş sorunları

Yukarıdaki iki altbölümde çizilen genel teorik çerçeve, piyasa sosyalizminin planlı ekonomilerin işleyişine ilişkin sorunlar üzerinde yoğunlaşan **analitik** kanıtlarını eleştirel bir süzgeçten geçirmek için yeterli zemini sağlıyor. Bu noktaların her birini kısa kısa ele alarak gözden geçirelim.

* **Pratik güçlükler:** Bu eleştirinin bilgi akışına ilişkin yönü **esas olarak** bürokratik planlamanın yalan üzerine kurulu mantığından kaynaklanır. Bilginin tam olarak doğru aktığı varsayılsa bile merkezileştirilmesinin güçlüğüne ilişkin itiraz ise, modern ekonominin ürün çeşitliliği dolayısıyla hesaplamanın pratik olanaksızlığı ile birlikte ele alınabilir: Özellikle bilgisayarların ve yeni telekomünikasyon tekniklerinin sağladığı dev olanaklar, bu sorunların üretici güçler geliştikçe daha kolay çözülebileceğinin kanıtıdır. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin genel us yürütmesinin tersine, planlama üretici güçler geliştikçe güçleşmez, kolaylaşır. Ölçü birimlerinin yarattığı sorunlar ise, bürokrasinin sorunları hileli yöntemlerle çözme yönelişinin arı bir örneğidir. Elbette, kısmi çıkarların önemi dolayısıyla bu sorunlar hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmayacaktır. Ama demokratik denetim mekanizmaları bunların etkisini ihmal edilebilir bir asgari düzeye indirecektir.

* **Tüketici sorunları:** Bürokratik planlama sisteminde tüketicilerin karşılaştıkları bütün sorunların hepsini bir kaba koyarak ele almak olanaklı değildir. Öncelikle, gerçek bir felaket niteliğini taşıyan kalite sorununun hiç tartışmasız biçimde doğrudan doğruya geniş emekçi kitlelerin siyasal gücünün zayıflığına bağlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Bunu kanıtlamak kolay. Bürokratik sistemde neredeyse bir **yasa** olarak formüle edilebilecek bir düzenlilik görülüyor: Alıcı ne derecede güçlüyse kalite o kadar yüksek, ne kadar zayıfsa kalite o kadar düşük. Güç yelpazesinin doruğunda yer alan Sovyet ordusunun dünyanın en gelişkin silah sistemlerine sahip olduğu, en altında yer alan Sovyet işçilerinin ise kötü kalite mallarla idare etmek zorunda olduğu kimse için sır değil. Demek ki, kalite sorununun çözümü hiç de piyasaya dayanmıyor. Bürokrasinin şatafatını simgeleyen Moskova metrosunu (hiçbir Batı başkentinde görülmeyen biçimde) pırıl pırıl işleten Sovyet sistemi, karşısında Sovyet işçilerinin tüketici kimlikleriyle güçlü temsilcilerini bulduğu gün tüketim mallarının kalitesi çarpıcı bir iyileşme gösterecektir.

Kuyruk sorununun bir boyutu, yalıtılmış ekonomik sınırlar içinde “sosyalizm” kurmaya çalışan bürokrasinin stratejisinde üretim araçları kesimine ağırlık verilmesinin, tüketim maddeleri üretimine (özellikle tarıma) yeterli ilginin gösterilmesinin bir ürünüdür. Ama sorunun ikinci boyutu, yukarıda sözü edilen aşırı-talep olgusuyla ilgilidir. Planarşi, merkezi devlet üzerindeki basınca cevap verebilmek için, var olan kaynaklarla üretilebilecek tüketim mallarından daha yüksek bir kullanılabilir gelir yaratır. Nihayet, bazı tüketim mallarında (örneğin özel binek otomobili alımında) uzun “kuyruklar”ın varlığı, doğrudan doğruya kaynak dağılımında öncelikler sorununa bağlıdır.

Bu noktada, piyasa sosyalizminin tüketici seçimleri sorununu son derecede kaba bir düzeye indirgediğini belirtmek gerekiyor. Bu okulun sözcüleri, tüketim alanında **temel** seçim sorunu modaya, stile, renge, malın farklı markalarına ilişkinmiş gibi davranırlar (süpermarket sendromu!) Oysa tüketimde temel seçim çok daha geniş kapsamlı, çok daha temel konulardadır: “Eğitim mi, evlere özel havuz mu?”, “sağ-

lık hizmetleri mi, Kanarya adalarında tatil mi?”, “özel otomobil mi, şehirlerde temiz hava mı?” soruları, “Bermuda şortu bulunmuyor” türünden sorunlardan çok daha önemlidir. Planlı ekonomi öncelikle paranın ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğünü sınırlayarak bu temel seçiş sorunlarına toplumun çoğunluğunun çıkarlarına uygun cevaplar getirmenin *olanağını* yaratır. Kuşkusuz, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğünü sınırlamak yetmez; bürokrasinin kitleler adına kararlar almasının da önüne geçmek gerekir.

Son tahlilde, tüketim malları kesimi, piyasanın uzunca bir süre boyunca önemli bir işleve sahip olacağı bir alandır. Tüketimin gittikçe daha çok alanı toplumsallaştırıldığı ve meta biçiminin hâkimiyetinden kurtarıldığı ölçüde (şehir içinden başlamak üzere bedava taşımacılık ve haberleşme, kültür ve spor faaliyetleri, çocuk bakımı, elbette eğitim ve sağlık, yaşanabilir konutlar, dinlenme ve tatil olanakları, giderek ortak yemekhaneler ve çamaşırhaneler) piyasanın bu alanlarda da sönmülenmesinin koşulları yaratılmış olacaktır. Ama o zamana kadar tüketim malları piyasası önemini sürdürecektir. Ne var ki, tartışma konusu olan bu değildir. Özel dönemler dışında, *bütün* merkezi planlama sistemlerinde tüketim malları piyasası mevcuttur. Üstelik, bu piyasaların daha da serbestleştirilmesi somut koşullara bağlı olarak mümkündür.

* **Etkinlik sorunu:** Yatırımların piyasa kıstaslarına göre yapılmaması dolayısıyla etkin olmadığı iddiası köklü biçimde yanlıştır. Her şeyden önce, fiyat sisteminin yatırımlar için iyi bir gösterge dizisi oluşturmadığı çoktan saptanmış bir noktadır. Örneğin Nove’nin kendisi, “bugünün fiyatları altı yıl sonrasının görece kıtlıklarının iyi bir göstergesi olamaz” demektedir.¹ Ayrıca bu iddia, kârlılık ölçütüne bağlı yatırımların “dışsalıklar” adıyla anılan sorunlarla (en basit örnekle çevre tahribatı ya da işçilerin sağlığına verilecek zarar ile) başa çıkmasının olanaksız olduğunu görmezlikten gelmektedir. Nihayet, piyasa ve kârlılık koşullarına bağlı yatırım faaliyetinin, yüksek derecede oynaklığı dolayısıyla işsizliğe ve eksik kapasite kullanımına yol açtığı tartışılmaz bir gerçektir. Kısacası, piyasa ölçütlerine uygun bir yatırım faaliyeti tekil firmanın (tekil kapitalistin) kârlılığı açısından etkin olabilir ama buradan ekonomi düzeyinde bir etkinliğe sıçramak ancak neoklasik bir hayal dünyasında mümkündür.

Global düzeyde, bütün kaynakları seferber ederek, toplumsal önceliklere dayalı bir yatırım politikasını *olanaklı* kılarak, dönemsel bunalımların tahribatına karşıt bir mantık geliştirerek çok daha etkin sonuçlar yaratan planlamadır. Esasen, piyasa sosyalizminin daha derinlikli ve dürüst temsilcileri bu konuda ikirciklidirler. Örneğin Ellman, kapitalist sistemin, işsizlik, düşük işgücü katılım oranları, kullanılmayan kapasite, yatırım düşüklüğü vb. nedenlerle makro düzeyde planlı ekonomiden daha az etkin olduğunu teslim eder.²

* **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Teknolojik gelişmenin bürokratik işçi devletlerinde başlangıçtan itibaren yavaş seyrettiği iddiası kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Batılı burjuva araştırmacıların bulguları, 80’li yıllardan önceki yarım yüzyıl boyunca başta Sovyetler Birliği olmak üzere geçiş toplumlarında teknolojinin hızla

1 *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 40. Ayrıca bk. s. 91, 93, 94.

2 *Socialist Planning*, a.g.y., s. 20, 311 ve başka yerlerde.

geliştiğini göstermiştir.³ Üstelik başta sanayi olmak üzere birçok alanda 1950-75 arasında Sovyetler Birliği ABD ile arayı önemli ölçüde kapatmayı başarmıştır. Ama bir nokta derhal belirtilmeli: Sovyetler Birliği ve öteki geçiş toplumlarında teknolojik gelişme değişik üretim dalları arasında son derece eşitsiz ve çarpık biçimde gelişmiştir. Uzay sanayiinde ya da askeri gereçlerin üretiminde bazen dünyanın en gelişkin teknolojisine sahip olan Sovyet ekonomisi, elektronik tüketim aletlerinden kibrite kadar birçok tüketici malında hâlâ geri teknolojiler kullanmaktadır. Bunun temelinde, aynen tüketim mallarındaki kalite sorununun temelinde olduğu gibi, Stalinist planlamanın üretim araçları üreten kesime verdiği mutlak öncelik dolayısıyla tüketim mallarına bir anlamda “üvey evlat” muamelesi yapması yatar.

Ama daha önemli olan nokta, 1975 sonrasında bürokratik işçi devletlerinin emperyalist ülkelere göre her alanda teknolojik bakımdan geri kalmaya başlamış olmasıdır. Batı’da yeni teknolojiler (“mikro-chip”ler, bilgisayarlar, yeni telekomünikasyon teknikleri, robotlar, biyoteknoloji vb.) dünya bunalımının yarattığı sınırlar dolayısıyla yeterince kitlesel biçimde olmasa bile uygulamaya girince, Batı ile geçiş toplumları arasındaki teknolojik fark gittikçe büyümeğe başlamıştır.

Bürokratik işçi devletlerinde 70’li yılların ortalarından itibaren görülen bu teknolojik durgunluğun bir nedeninin, bu geçiş ekonomilerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmaları dolayısıyla dünya çapında bilgi ve teknoloji alışverişi çevriminin dışında kalmaları olduğuna daha önce değinmiştim. Burada bizi *iş* etkenler ilgilendiriyor. İş işleyiş bakımından en önemli etken yine planarşinin doğasından kaynaklanır. Bürokrasinin bütün klikleri, kendi güçlerini geliştirme mücadelesi içinde kendi çevrelerinde küçük “imparatorluklar” oluşturduklarından dolayı, bürokratik işçi devletlerinde uygulanan yatırım stratejisi hep daha fazla sayıda yeni üretim birimi kurmaya, eskiden kalmış üretim birimlerinde teknolojik yenileme/modernizasyon yatırımlarına göre oransız bir ağırlık verir. (Eski kuruluşlar bürokratik klikler için “cepte keklik”tir: “Gevşek bütçe tahdidi” dolayısıyla batmalarına nasıl olsa izin verilmeyecektir.) Bu yatırım politikası, yeni işletmelerin, eskimiş teknoloji ile çalışan bir deniz içinde adacıklar gibi kalmasına, yani teknolojik yenilenmenin muazzam eşitsiz bir gelişmeye tâbi olmasına, dolayısıyla ekonominin teknolojik kapasitesinin, ortalama olarak düşük kalmasına yol açan bir faktördür. Bilgisayarlaşma ya da robotlaşma türünden hızlı teknolojik değişim dalgalarında bu atalet gerçek bir *ayak bağı* haline gelir.

Bu genel nitelikteki kısıtlayıcı etkene, son dönemin teknolojik gelişmelerinin özgül niteliğinden kaynaklanan sorunlar eklenir. Günümüzün en önemli yenilikleri olan bilgisayar ve yeni telekomünikasyon tekniklerinin politik alanda merkezi denetim altında tutulamayacak haberleşme ve fikirleri yayma yöntemlerini olanaklı kıldığı açıktır. Daha önce muhaliflerine izinsiz daktilo bulundurmaya yasaklayan rejimler için herkesin elinde bir kişisel bilgisayar tam bir karabasandır!

3 Örneğin: R. Amann/J.M. Cooper/R.W. Davies (der.), *The Technological Level of Soviet Industry*, New Haven, 1977; P. Gregory/G. Leptin, “Similar Societies under Differing Economic Systems: The Case of the Two Germanys”, *Soviet Studies*, Ekim 1977; J.S. Berliner, “Soviet Economic Reform and Technological Progress”, Fukushima International Symposium’a sunulmuş, basılmamış bildiri, Kasım 1987.

Merkezi planlamanın doğasında teknolojik gelişmeyi yavaşlatan bir özellik olduğu iddiasının doğru olmadığı, geçiş toplumlarının birçok alanda yer yer dünya çapında en gelişkin teknolojiyi üretmiş olmasından bellidir. Bizim için asıl cevap verilmesi gereken soru başkadır. Kapitalist toplumda teknolojik yenilikleri rekabetin bir ürünü olarak kavrayan piyasa sosyalistleri, rekabete temel bir itici güç olarak yer vermeyen sosyalist planlamanın teknolojik gelişmeye hız verecek hiçbir dinamik içermediğini ileri sürerler. Oysa, merkezi planlama gerçekten sosyalist planlama adını hak edecek bir nitelik taşıyorsa, teknolojik gelişmeyi bir **zorunluluk** haline getiren belirli içkin ya da yapısal özellikler içeriyor demektir. Bunların başında emeği, gerek boş zamanın arttırılması, gerekse ağır, yeknesak, sağlığa-aykırı işlerin ortadan kaldırılması yoluyla özgürleştirme zorunluluğu gelir. İkinci olarak, emeği, üretim süreci içinde sermayeyi cisimleştiren makinelere ve ayrıntıda işbölümüne tutsak kılan kapitalist emek sürecinin yerine, hem daha üretken, hem de kolektif işçinin üretim sürecinin efendisi haline gelmesini sağlayacak yeni teknolojilerin geliştirilmesi bir gereksinim olarak kendini dayatacaktır. Nihayet, kapitalist toplumsal işbölümünün en temel ürünlerinden biri olan kafa/kol emeği ayırımının aşılması yönündeki gelişmeler teknolojinin yenilenmesi için gerçek bir itici güç rolünü oynayacaktır.

Üstelik kolektifleşmiş ekonomisiyle sosyalizm bu tür bir gelişmeyi **olanaklı** kılacak bütün unsurları serbest bırakacaktır. Bunun bir ifadesi, artık karşılırlarına dikilmiş yabancı bir güç tarafından despotik biçimde yönetilmeyen işçilerin, teknolojik yeniliklere ilişkin olarak çok daha inisiyatifli davranma olasılığıdır. Bir ikinci gösterge de, bürokratik işçi devletlerinin temel bilimlerde ve nitelikli işgücünde kendileriyle karşılaştırılabilir düzeydeki başka ülkelerden kat kat üstün olmalarıdır. Örneğin, nüfusları ve işgüçleri arasında pek az fark olmasına rağmen Sovyetler Birliği’nde mühendis sayısı ABD’ninkinin 2,5 katıdır. Bu ülkede üniversite öğrencisi sayısı 5 milyon, profesörü sayısı ise 500 bindir.⁴ Bilim ve eğitim düzeyi bu kadar yüksek bir toplumun teknolojik gelişmenin önünde bir engel olacağını düşünmek mümkün değildir. Bürokrasinin hâkimiyetinin yarattığı çarpıklıklar kolektifleştirilmiş planlı ekonomiye yüklenemez.

* **Çalışma disiplini ve emek üretkenliği sorunu:** Bürokratik işçi devletlerinde emek üretkenliği ve çalışma disiplininin gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında düşük olduğu doğrudur. Piyasa sosyalizmi bunu piyasa mekanizmalarının (özellikle işsizlik tehdidinin ve gelir farklılaşmasının) “terbiye edici” etkisinin yokluğuna bağlar. Oysa sorun böylesine basit biçimde ele alınamaz; hatta burada hakkı verilemeyecek kadar karmaşıktır. Birincisi, bu toplumlarda işçilerin daha gevşek bir tempoyla çalışmaları, daha devamsız olmaları vb. hiç tartışmasız işçilerin başlıca kazanımlarından biri olan tam istihdam koşullarının ve çalışma güvencesinin olanaklı kıldığı bir gücün kullanılmasının sonucudur. Ancak bu koşullarda işçilerin çalışmayacağını iddia etmek, **insanların işsizlik tehdidiyle karşı karşıya kalmadıkça çalışmayacağını** iddia etmek anlamına gelir. Bu, piyasacıların insan doğası hakkındaki yargılarının iyi bir ifadesi olabilir ama gerçek dünyada sorun bambaşkadır.

⁴ Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon*, University of California Press, Berkeley, 1988, s. 49.

İşçilerin bu davranış kalıpları, üzerinde hiçbir denetime sahip olmadıkları ve ürünlerinden oransız biçimde bürokrasinin yararlanacağını bildikleri bir üretim sürecine yabancılaşmış olmalarının bir ürünüdür. Polonya işçileri arasında yaygın olan bir şaka bu gerçeğe ışık tutuyor: “Onlar bize ücret öder gibi yapıyorlar, biz de çalışıyor gibi yapıyoruz”! Yani işçiler bürokratik hâkimiyete karşı **direnış** göstermektedirler. Tam istihdam ve çalışma güvencesi çalışma şevkinin yokluğunun **nedeni** değildir; sadece işçilerin direnişini **olanaklı** kılar. Bu anlamda, bürokratik işçi devletlerinin işçilerinin kapitalist ülkelerin işçilerinden çok daha üstün bir durumda oldukları ortadadır: Tam istihdam koşulları onlara **işgününü pratikte kısaltma** olanağını tanımaktadır. Batı işçisinin tabi kılındığı insanlık dışı çalışma temposuyla karşılaştırıldığında bu büyük bir avantajdır.

Ama düşük emek üretkenliği son tahlilde toplumun bir bütün olarak daha yoksul olmasına yol açtığı için mücadele edilmesi gereken bir noktadır. Bütün sorun bu mücadelenin nasıl verileceğidir. Piyasa sosyalizmi, bürokrasinin despotizminin (işçi devletin koşulları dolayısıyla) işçileri zorlamaya yetmediği yerde işçileri işsizlik kırbağı altında çalıştırmayı öneriyor. Oysa bir çözüm daha vardır: bürokrasiyi alaşağı ederek işçi demokrasisi temelinde gönüllü bir disiplin kurmak. Üstelik bu yöntem emek üretkenliğinin düşüklüğünün **asıl nedenini**, bürokratik planarışının yol açtığı darlık ve orantısızlıkların yarattığı düzensizlikleri de ortadan kaldırarak üretkenliğin artışının önünü gerçek biçimde açacaktır.

Bu bölüme son verirken, bütün bu eleştirilerde izlenen bir yöneme dikkat çekmek gerekiyor. Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamaya yönelttiği bütün eleştirilerde piyasa sisteminin bütün sorunlarını bir kenara bırakmakta, en kaba ders kitaplarında ya da refah iktisadı modellerinde yer alan türden idealize edilmiş bir piyasa tablosu çizmektedir. Yani gerçek dünyada bürokratik bir doğum lekesiyle dünyaya gelmiş bir planlama ile neoklasik ders kitaplarının matematik fantezilerinden başka hiçbir yerde var olmayan bir “tam rekabet piyasası”nı karşılaştırmaktadır. Oysa, gerçek dünyada, neoklasik tam rekabet modelinin varsaydığının tersine asıl bilgi akışı sorunları kapitalist piyasada vardır (çünkü bilgi özel çıkarlar dolayısıyla hep gizlenir), tüketicilerin seçimleri reklamcılar, pazarlamacıların, modacıların ve bütün modern beyin yıkayıcılarının bombardımanı altında belirlenir, kapitalist firmanın “etkinliği” on milyonların, yüz milyonların işsizlikten, yoksulluktan, göçlerden bunalması gibi “olumlu” sonuçlar doğurur, insanlığın başındaki nice felakete çözüm getirecek yeni teknolojik buluşlar kârlılık hesaplarıyla gizlenir ve uygulamaya sokulmaz,⁵ işçiler kendilerini yabancı bir güce karşı savunmak için çalışmadan sürekli olarak kaytarmanın mücadelesini verir. Ama bütün bunlar —bunalımlar, kitlesel açlık, büyük kentlerde kol gezen suçluluk,⁶ ABD’de geri ülkelerden yüksek

5 Bunun en yüz kırtarıcı örnekleri tıp teknolojisindeki yenilikler konusunda ortaya çıkar. Son olarak, ABD’de ortalığı kasıp kavuran AIDS salgınından muzdarip hastaların bir bölümü için hayat kurtarıcı olabileceği bilimsel olarak saptanan bir ilacın varlığı beş ay boyunca kamuoyundan gizlendi. Neden, araştırmacıların bencil çıkarının böyle gerektirmesi. Bk. *New York Times*, 14 Kasım 1990.

6 2 Aralık 1990 günü dünya kapitalizminin merkezi Wall Street’in de bulunduğu New York şehrinde **yedi saat içinde yedi cinayet** işlendi. Son yıllarda New York her geçen yıl cinayet sayısı bakı-

olan çocuk ölüm oranı⁷— piyasa sosyalistlerini rahatsız etmez. Onlar için önemli olan kutsal piyasa hazretlerinin işleyişine karışmamaktır.

Lojistik destek önermeleri

Piyasa sosyalizminin, piyasa ve sosyalizm gibi birbiriyle uyuşacağı en hafif deyimle çok kuşkulu iki ögeyi yan yana getirdiği için birtakım konularda kendisine yöneltilebilecek eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı yan destek önermeler geliştirdiğini yukarda belirtmiştim. Şimdi bu önermeleri teker teker ama kısaca ele almamız gerekiyor.

* **“Tarafsızlık” iddiası:** Piyasanın bir teknik araçlar dizisi oluşturduğu, farklı sosyo-ekonomik ilişkiler karşısında “tarafsız” olduğu, kapitalizm çerçevesinde asli bir yeri olsa da sosyalizmin geliştirilmesi amacıyla da kullanılabileceği iddiasının ilk dayanağı piyasanın kapitalizme özgü olmadığı, kapitalizm-öncesi toplumlar da da var olduğu, dolayısıyla sosyalizmle de bağdaşabileceği tezidir. Bu tezin, bir yandan piyasanın kapitalizm-öncesi toplumlar ile kapitalizm içindeki konumunun köklü farklılığını, öte yandan da kapitalizm-öncesi toplumlar ile sosyalizme geçiş toplumlarının gelişmesi bakımından *nitel* farklılığını görmezlikten geldiği için yanlış olduğunu yukarıda göstermeye çalıştım. Burada ek olarak işaret edilmesi gereken nokta şu: Piyasanın sosyalizme geçiş toplumunda ekonomik işleyişin temel düzenleyicisi haline gelmesi, işçi devletlerinde işçilerin kapitalist toplumda olduğundan çok farklı bir toplumsal konuma sahip olmasını sağlayan kazanımlarının (tam istihdam, çalışma güvencesi, evrensel bedava hizmetler, emek miktarından bağımsız asgari tüketim düzeyi, işçi sınıfı içinde dayanışma gelenekleri vb.) her birini teker teker ortadan kaldırma tehdidini yaratır. Bu dinamiğin somut mekanizmalarını başka bir yazımda açıkladığım için burada bu konuya yeniden girmeye gerek görmüyorum.⁸ Burada yalnızca piyasa reformlarının, kadınların işçi devletlerindeki özgül kazanımlarını da tasfiye etme tehlikesini taşıdığını ekleyeyim. Gorbacov ve ideologlarının aileyi nasıl yücelttiği, kadının yerinin evi olduğunu örtülü ya da açık biçimde savunduğu kimse için sır değil. Ailenin ve kadının “doğa”sının yüceltilmesinin ardında yatan saik, hızla artacak işsizliğin büyük bölümünün kadınların sırtına yüklenmesi yoluyla toplumsal gerilimin başa çıkılamayacak boyutlara ulaşmasını engelleme amacı. Ama sorun bununla da sınırlı değil. Daha önce Macar deneyiminde açıkça görüldüğü gibi,⁹ piyasa reformları çocuk bakımından ev işlerine kadar birçok faaliyetin toplumsallaşması eğilimini tersine çevirerek kadını zorunlu olarak yeniden eve dönmeye iter.

mından kendi rekorunu yeniden kırıyor. 1989’da resmen saptanabilen cinayet sayısı 1905. 1990’ın ilk on bir ayında bu sayı 2000’i aşıyor. (*New York Times*, 3 Aralık 1990.) Amerika’nın bütününde cinayetler, aynı gazetenin ifadesiyle, bir savaşa yaklaşıyor. Genç siyahlar arasında her bin kişiden biri bu yıl cinayete kurban gitmiş. (*New York Times*, 7 Aralık 1990.)

7 ABD’de siyah vatandaşların yaşam süresi beklentisi, dünyanın birçok ülkesinden, bu arada bazı az gelişmiş ülkelerden düşük (1989’da 65,9). *New York Times*, 30 Kasım 1990.

8 Bk. “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, a.g.m., s. 85-90.

9 Buna piyasa sosyalizminin sözcüsü Kornai bile değiniyor. Bk. “The Hungarian Reform Process”, a.g.m., s. 59.

Kısacası, piyasa mekanizması hiçbir anlamda tarafsız, teknik bir araçlar silsilesi değildir, işçilerin, kadınların, az gelişmiş bölgelerin, (federal yapıya sahip ülkelerde) yoksul ulusların aleyhine işler. Bu işleyişin nasıl bir dinamik doğurduğuna aşağıda yeniden döneceğiz.

* **Piyasa/demokrasi ilişkisi:** Demokrasinin piyasa ekonomisiyle, “girişim özgürlüğü” ile, hatta kapitalizmle, doğrudan bir bağ içinde olduğu tezi sol liberalizmin genel tezlerinden biridir. Bu tezi başka bir yazıda ayrıntılı olarak eleştirmiş olduğum için burada bu genel biçimiyle ele almayacağım.¹⁰ Bu yazı çerçevesinde piyasa sosyalizminin daha özgül iki iddiası üzerinde durmak gerekiyor. Bunlardan biri, bürokratik işçi devletlerinde piyasa reformları ile siyasal demokratikleşmenin hep el ele gitmiş olduğu iddiasıdır. Bu iddia iki bakımdan tarihsel gerçeklerle uyuşmaz. Birincisi, geçmişte bürokratik işçi devletlerinde demokratikleşme yönünde **tabandan** gelen hareketlerin pek azı piyasa reformlarına yönelik talepler geliştirmişlerdir. 1953 Berlin ayaklanmasında Alman işçilerinin, 1956’da Polonya’da ve Macaristan’da kurulan işçi konseylerinin piyasaya yönelik talepleri yoktu. 1968’de Çekoslovakya’da kurulan işçi konseyleri, politik liberalleşme yanlısı Dubçek hükümetine tam da **aynı zamanda** piyasacı olduğu için destek olmamışlardır. İkincisi, **tepeden** başlayan reform hareketlerinde piyasa reformlarıyla görece demokratikleşmenin el ele gitmesinin nedeni bunların (piyasa ile demokrasinin) doğasından türeyen zorunlu bir ilişkiye değil, özgül bir konjonktürel nedene bağlıdır. Reformcu bürokrasi, yerleşik sistemin güçlü toplumsal-siyasal dayanaklarını sarsmak amacıyla aydınların, toplumun büyük bölümünün, hatta çıkarları reformlardan zedelenecek işçilerin dahi desteğini kazanmak için politik demokrasiyi genişletmeye yönelir. Yani glasnost perestroyka’nın, siyasal demokrasi iktisadi liberalleşmenin bir aracıdır.¹¹ Ama bir kez koşullar değişir ve işlevsel olmaktan çıkarsa, buruşturularak bir kenara atılacak olan demokratikleşmedir, iktisadi liberalleşme değil. 1990 yılı içinde Sovyetler Birliği’nde yaşanan gelişmeler (Azerbaycan ve Litvanya’ya tankların gönderilmesi, grev hakkının kısıtlanması, Gorbacov’a “kanun ve nizamı” sağlamak amacıyla olağanüstü yetkiler verilmesi, yeni bir Milli Güvenlik Konseyi kurulması, Litvanya ve Letonya’daki askeri baskı) bu konuda ikna edici bulunmuyorsa Çin’e bakmak yeterlidir. 1978’den beri iktisadi reformların yürütülmesine nezaret ettiği için bütün Batı basınının ÇKP’nin siyasal açıdan da liberal kanadının önderi ilan ettiği Deng Şiao-Ping, 1989’da Tienanmen katliamının baş sorumlusu rolünü üstlenmiştir. İşte Çin glasnostunun hüznün verici sonu!

Piyasa/demokrasi ilişkisinin sözü edilen ikinci boyutu, piyasa mekanizmasının işçi özyönetimini olanaklı kılacağı tezidir. Bu tezi özellikle Brus savunmuştur.¹² Pratikte Yugoslavya’da uygulanan modelin bir tür özyönetim ile piyasa sosyaliz-

10 Bk. “Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru”, *Onbirinci Tez*, 2, Şubat 1986. Bu konuda çok yararlı bir kaynak, Necip Çakır’ın “Piyasa ve Demokrasi” (*Onbirinci Tez*, 6, Haziran 1987) başlıklı yazısıdır.

11 Bu konu üzerinde başka yazılarda ayrıntılı olarak durdum. “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, a.g.m., s. 90-92 dışında ayrıntılı bir kanıt için şu kaynağa bakılabilir: S. Savran, “Bürokrasi Kendine Karşı: SBKP 19. Konferansı”, *Sınıf Bilinci*, 2, Ekim 1988, s. 12-17.

12 *The Market...*, a.g.y., s. 154-155.

mini birleştirdiği biliniyor. Son dönemde ise Gorbaçov reformlarının ilk evresinde piyasa ile birlikte özyönetimin de bir ölçüde propagandası yapılmıştır. Sonuncusundan başlayalım. Sovyet deneyiminde özyönetimin kendisinin ciddi bir atılım yapması bir yana, propagandası bile kısa sürede sönüp gitmiştir.¹³ Yugoslav deneyimi ise tam da işyerinde demokratik kısıntılarla sınırlı bir korporatist düzenleme ile piyasanın bir araya geldiği bir bağlamda toplum çapında bürokratik hâkimiyetin nasıl sürebileceğinin yaşayan kanıtını oluşturuyor. Üstelik bu çerçeve içinde piyasa sürekli olarak özyönetimle çelişen, işletme yöneticilerinin yetkilerinin artmasına yol açan bir unsur olarak işlev görmüştür.¹⁴ Brus da son dönem çalışmalarında bu deneyimin derslerini açıkça çıkarıyor: “... özyönetime dayanan kolektif, işletmenin mal varlığının sahibi değil (yani işletme bir kooperatif değil), sadece bütün toplumun bir kayyumu gibi hareket ediyor; ama bütün iktidarın özyönetime dayalı topluluklardan kaynaklandığı yolundaki yaygın retoriğe rağmen, toplum nedense, neredeyse kaçınılmaz biçimde, kendini değişik düzeylerde bir devlet bürokrasisinde kurumlaştırıyor.”¹⁵ Brus’un çıkardığı ders başka piyasa sosyalistleri için de şayan-ı tavsiyedir!

Bu konuya son vermeden önce bir noktaya dikkati çekmek istiyorum. Piyasa sosyalizmi sürekli olarak bürokrasiden söz eder ama bu, Marksizmin bürokrasi kavramından çok farklıdır. Piyasa sosyalistleri için piyasanın mantığına karşıt, bilinçli, siyasal müdahaleye dayanan her türlü ekonomik karar ya da karar mekanizması, ne kadar demokratik biçimde belirlenmiş olursa olsun bürokratiktir. Yani piyasa sosyalizminde bürokrasi piyasanın karşıtıdır, Marksizmde ise işçi demokrasisinin.

* **Sosyal adalet iddiası:** Piyasanın sosyal adaleti sağlayacağı iddiası “serbest piyasa” ekonomilerinde “sosyal adalet”in içler acıklısı haline bakıldığında, piyasa sosyalizminin en inanılmaz iddiası gibi duruyor. Kuşkusuz! Ama bu iddianın ardında ne yattığına kısaca bakmak gerekiyor. Sorun, var olan işçi devletlerinde hâkim katman olan bürokrasinin ayrıcalıklarından kaynaklanıyor. Bu ayrıcalıkların büyük kitlelerde uyandırdığı infialin bilincinde olan reform ideologları bundan kendi programlarına destek kazanmak için yararlanmaya çalışıyorlar. Bürokrasinin ayrıcalıkları temel olarak bulunulan göreve bağlı aynı ayrıcalıklar (ev, bahçıvan, ahçı, hizmetçi, tatil daçası, otomobil, şoför, özel dükkânlar, özel hastane ve klinikler, özel okullar vb. vb.). Piyasanın iktisadi ajanları ödüllendirme sisteminde bu tür aynı ayrıcalıklara yer yok. Dolayısıyla sosyal adalet yerine gelecek!

Eğer piyasanın aynı ayrıcalıklara son verirken (daha doğrusu bunları sınırlarken) yeni, çok daha köklü ve derin toplumsal eşitsizlikler yaratacağı hatırlatılırsa, Sovyet piyasa sosyalistleri, bunların “sosyalist bölüşüm ilkesi”ne uygun olduğu “kozunu” oynuyorlar. Yani “herkese emeğine göre”. Bu ilkenin sosyalist bir ilke değil, komünizmin üst aşamasından önce **zorunlu bir şer** olarak katlanılacak bir

13 Bk. R.W. Davies, “Gorbachev’s Socialism in Historical Perspective”, *New Left Review*, 179, Ocak-Şubat 1990 ve David Mandel, “Revolutionary Reform in Soviet Factories”, *Socialist Register*, 1990.

14 Catherine Samary, *Plan, marché et démocratie. L’expérience des pays dits socialistes*, Institut International de Recherche et de Formation, Amsterdam, 1988.

15 “The Communist Economic System”, a.g.m., s. 271.

burjuva bölüşüm ilkesi olduğunu biliyoruz.¹⁶ Ama sorun bununla sınırlı değil, çok daha derinlere gidiyor, çok daha vahim.

“Herkes emeğine göre ilkesi”, çalışmanın insanlar için henüz kendilerini ifadenin bir biçimi, bir ihtiyaç haline gelmediği bir evrede, üretimi arttırmanın gereklerinin dayattığı bir zorunluluktur. Yani burada tam tamına işçinin çok ve iyi çalışması için **maddi özendiriciler** sağlama sorunuyla karşı karşıyayız. Şimdi, birincisi, maddi özendiriciler sorunu piyasa yöntemlerinin uygulanıp uygulanmadığından **bağımsızdır**. Yani merkezi planlama sisteminde de maddi özendiriciler yaygın olarak kullanılabilir.¹⁷ Ama, ikincisi, piyasanın yarattığı gelir farklılıkları hiç de emek miktarının (hatta emeğin vasıflılığının) sonuçlarıyla sınırlı değildir.

Piyasa sisteminin ödüllendirmede yarattığı farklılıklar üretim biriminin içinde bulunduğu kesime, kullandığı teknolojiye, piyasanın konjonktürel eğilimine, üretilen ürünün ihracat olanaklarına, coğrafi bölgeye, bölgede işçi sınıfının örgütlülük derecesine, işçinin cinsiyetine ve buna benzer sayısız etkene bağlıdır. Bu etkenlerin hiçbirisi **işçinin denetiminde değildir**. Dolayısıyla, piyasanın yarattığı ücret farklılaşması, Marx’ın ifadesiyle, işçiye “doğa tarafından dayatılan” bir durum gibi dışarıdan empoze edilmiştir. Bunun adı sosyal adalet ya da “herkes emeğine göre” değil düpedüz işçi sınıfını bölmek, dayanışmacı geleneğinin belini kırmak ve bu temelde sınıfı politik olarak manipüle etmektir.

4. Piyasa sosyalizminin “başarıları”

Piyasa sosyalistlerinin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirinin önemli bir boyutunun, **ampirik** düzeyde yer aldığını belirtmiştim: Bu argümana göre var olan planlı ekonomilerin global ekonomik performansı başarısızdır; bu, sistemin değiştirilmesi gerektiğinin açık bir kanıtıdır. Şimdi de son olarak bu iddiayı inceleyelim. Ayrıntıya girmeden önce bir kez daha belirteyim: Var olan planlı ekonomiler, ulusal sınırların ve bürokratik anarşinin yarattığı engeller dolayısıyla özellikle 80’li yıllarda belli bir tikanıklıkla karşılaşmışlardır. Amacım bu gerçeği yadsımak değil. Amacım, **sistem olarak** iflas ettiği söylenen planlı ekonomileri, piyasa sosyalizminin önerilerine uygun olarak yönetilen bürokratik işçi devletleriyle (Yugoslavya, Macaristan, Polonya) karşılaştırarak bu **iflas ilanının** gerçekliğini araştırmak.

Piyasa sosyalizminin “mucizeleri”

Piyasa sosyalizmi uzun bir süredir salt teorik bir model olmaktan çıkmış, bazı bürokratik işçi devletlerinde, teorisyenler tarafından önerilen modellere oldukça uygun biçimde uygulanmaya konmuş durumda. Yugoslavya, 1948’de Stalin’in saldırganlığına ve dayatmalarına karşı Sovyetler Birliği’nden koptuktan sonra, 1950’li yılların başından itibaren piyasaya, Sovyet “geleneksel” sistemine göre çok daha yaygın bir rol tanıyan bir düzenlemeye gidiyor. 1965 ile 1970’li yılların başı arasın-

16 Bk. S. Savran, “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, a.g.m., s. 89-90 ve daha bütünsel bir tahlil için: “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, a.g.m., s. 19-24.

17 Piyasa ile özendiriciler arasında bağ kurma yolundaki yaygın yanlışla Boratav dikkat çekiyor. Bk. *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*, a.g.y., s. 99-101.

da bu rol iyice yoğunlaşıyor. Yugoslavya piyasa sosyalizminin arı bir örneği haline geliyor. 1970’li yıllardan sonra birbirini izleyen dönemlerde kâh merkezileşme, kâh piyasaya vurgunun yoğunlaşması yaşanıyor ama Yugoslavya hiçbir zaman merkezi planlamaya geri dönmüyor.

Bu yönelişin sonuçlarını kısaca gözden geçirmekte yarar var. Çünkü piyasa sosyalizminin iddialarının sınıandığı ilk ülke Yugoslavya. Önce ülke ekonomisinin hakkını teslim edelim: Yugoslavya 1979’a kadar oldukça hızlı bir büyüme yaşıyor. Ama bu büyüme, merkezi planlamayla yönetilen ülkelerinkinden daha hızlı değil, bunların birçoğu Yugoslavya’dan da hızlı büyüyor. Bu nokta bir yana, piyasa sosyalizmi Yugoslavya’yı tam da planlı ekonominin çok daha kolay denetim altına alabildiği tipik sorunlarla karşı karşıya bırakıyor. Her şeyden önce, planlı ekonomilerde hiç görülmeyen, kapitalist ekonominin temel sorunlarından biri Yugoslavya’da ciddi boyutlara ulaşıyor: işsizlik. İşsiz sayısı 1960’ta 160 bin dolayında (% 2): Yani iş değiştirenler, işgücüne yeni katıldığı için iş arayan gençler vb. göz önüne alınırsa, işsizlik yok. 1965’te dolu dizgin piyasa ekonomisine geçtikten sonra Yugoslavya’nın işsiz sayısı 1967 yılında 270 bine yükseliyor. 1980’e ulaştığımızda işsiz sayısı 500 bin, ayrıca 750 bin işçi Batı Avrupa’ya göç etmiş durumda. Yani 1980’de Yugoslav ekonomisinin istihdam edemediği toplam işçi sayısı 1,250 milyon — bu da toplam aktif nüfusun % 10’u.¹⁸ Bugün Yugoslavya’da (Almanya’daki göçmen işçiler dışında) 1,5 milyon işsiz olduğu tahmin ediliyor. Yugoslav ekonomisinin öteki göstergeleri de, özellikle son dönemde, hiç iç açıcı değil. Enflasyon 80’li yılların ortalarından beri üç haneli rakamlarda dolaşıyor; benim en son gördüğüm kaynak % 400 rakamını veriyordu. 1979’a kadar süren büyüme bu tarihten itibaren yerini bir bunalıma bırakıyor; 1979-82 arası tarım dışı üretim % 15 geriliyor.¹⁹ Aynı dönemde gerçek ücretler % 10 oranında düşüyor. 1986-87’de GSMH yeniden düşüyor. Ödemeler dengesi büyük güçlüklerle karşı karşıya, bu yüzden ülke Doğu Avrupa’nın en yüksek dış borçlarından birine sahip. Yugoslavya, kendisi gibi çokuluslu bir ülke olan Sovyetler Birliği ile karşılaştırıldığında, cumhuriyetler arası eşitsizliği azaltmakta çok daha az başarılı.

Macaristan, Doğu Avrupa’da piyasa sosyalizmi teorilerine uygun bir yönelişe geçen ikinci ülke. 1956’da işçi sınıfının yenilgiye uğratılmasından sonra 1968’de (iktisadi reformlarla birlikte siyasal liberalleşmeyi de geliştiren Prag baharının Sovyet tanklarınca ezildiği yıl!) Yeni Ekonomik Mekanizma’nın benimsenmesiyle, çoğu yorumcunun Lange-tipi bir model olarak gördüğü bir yeni ekonomik düzenlemeye geçiyor.²⁰ Yugoslavya özyönetimi (kısıtlı bir özyönetim de olsa) içeren, Macaristan ise özyönetime yer vermeyen birer piyasa sosyalizmi modeli olduğu

18 Harold Lydall, *Yugoslav Socialism*. Oxford University Press, New York, 1986, s. 74, 84, 92. Bu veriler Yugoslav işçi sınıfının çalışma garantisinin aynen öteki işçi devletlerinde olduğu gibi sağlam kökleri olduğunu unutturmamalı bize. İşsizlik, işten çıkarılmaları son derece zor olan yerleşik işçilerden çok tarımdan gelenleri, gençleri ve ülke dışından dönenleri etkiliyor. Bk. a.g.y., s. 97-98. 19 Lydall, a.g.y., s. 284-85.

20 Kornai, bu yaygın kanıyı reddeder. Ona göre Macaristan Lange-tipi bir modelden daha merkeziyetçidir. Bk. “The Hungarian Reform Process”, a.g.m., s. 32. ve 83-84. Ancak Kornai kendisi de Macar sisteminin bir tür piyasa sosyalizmi uygulaması olduğunu kabul eder. Bk. a.g.m., s. 94.

için, bir başka model olarak Macaristan'ın ekonomik performansına da göz atmakta yarar var.

Macaristan da 1970'li yıllarda oldukça hızlı bir büyüme yaşamış ve tüketim malları arzı bakımından öteki bürokratik işçi devletlerine göre daha üstün bir konumda olmuştur. Ama yirmi yıllık piyasa sosyalizminin sonuçları acıktır. Macaristan bugün Avrupa'nın kişi başına en yüksek dış borca sahip olan ülkesidir.²¹ 1978'den itibaren büyüme yılda ortalama % 1,3'e düşmüştür, 1978-84 arasında yatırımlar yılda % 3 azalmıştır. Enflasyon resmi rakamlara göre % 30'un üzerindedir. Toplumsal eşitsizlik hiçbir Doğu Avrupa ülkesinde görülmemiş boyutlara ulaşır. İşletme yöneticileri piyasa ekonomisine uygun performans göstermeleri için yüksek primlerle ödüllendirilirken, özel faaliyet sürdürenler son derece yüksek gelirlere sahiptirler.²² Son birkaç yıla kadar özel faaliyet esas olarak küçük burjuvaziye özgü olduğu, aile üyeleri dışında yedi kişiden fazlasının çalıştırılması yasaklandığı halde, bu katmanlar ülkenin en varlıklı kesimleri arasındadır.²³ İşçiler ise bu gelir eşitsizliği karşısında insanca bir yaşam düzeyini tutturabilmek için genellikle iki, bazen üç işte çalışmak zorunda kalırlar. 1978-84 döneminde ortalama gerçek işçi ücretleri yaklaşık % 20 düşmüştür.²⁴ Bugün Macar halkının dörtte biri resmi olarak belirlenmiş yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Son yıllarda bir işçi devletinde ilk kez kitlesel düzeyde evsiz barksız insanlar ortaya çıkmıştır: Bugün on binlerce evsiz barksız geceyi Budapeşte'nin tren istasyonlarında ve başka kamu binalarında geçirmektedir. Macaristan'ın çok övülen yeni demokrasisi bu insanlara, sürekli bir adresleri olmadığı için, oy hakkı bile tanımıyor.²⁵

Polonya, piyasa sosyalizmi kervanına en son ama en hızlı katılan ülke. 1981 Aralık ayında on milyonluk işçi hareketi Dayanışma "savaş hali" ilanı yoluyla bastırılır bastırılmaz Jaruzelski yönetimi 1 Ocak 1982'de yeni bir reform paketini uygulamaya sokarak piyasa ekonomisine dönmüştür.²⁶ Bunun ilk ürünü enflasyonun başını alıp gitmesi olur. 1981'de 178 olan resmi fiyat endeksi, 1983'te 452'ye yükselir yani iki yılda % 250 fiyat artışı!²⁷ Polonya Birleşik İşçi Partisi (KP) yönetimi, 1987 yılındaki halk oylamasında ekonomik reformların derinleştirilmesi önerisi reddedildiği halde bu yönelişi sürdürür. 1989 yılında Dayanışma başa geçmeden tarımsal fiyatlar serbest bırakılır. 12 Eylül 1989'da iktidara gelen Mazowiecki yönetimi bu politikaları derinleştirince, Ocak 1990 aylık enflasyonu yıllık olarak ölçüldüğünde % 600'e çıkar. Mazowiecki hükümetinin 1 Ocak 1991'de uygulamaya koyduğu kemer sıkma programı ile enflasyon denetim altına alınır ama bu kez üretim (GSMH'da % 25 gerileme) ve gerçek ücretler düşer. Bir, bir buçuk yıl önce işsizlik

21 Kornai, a.g.m., s. 78, Tablo 2.10.

22 Nove, *Soviet Economic System*, a.g.y., s. 305-310.

23 Kornai, a.g.m., s. 56.

24 A.y., s. 78, Tablo 2.10.

25 *New York Times*, 23 Ekim 1990.

26 Jacek Rostowski, "The Decay of Socialism and the Growth of Private Enterprise in Poland", *Soviet Studies*, cilt XLI, No. 2, Nisan 1989 ve S. Wellisz, "The Case of Poland", *Challenge*, Eylül-Ekim 1990.

27 Nove, a.g.y., s. 317.

diye bir olgunun tanınmadığı Polonya’da bugün 1 milyon dolayında işsiz vardır.²⁸

Planlı ekonomiler iflas mı etti?

Piyasa sosyalizminin pratikte yarattığı “mucize”leri böylece görmüş oluyoruz: ekonomik bunalım, dış borç, işsizlik, enflasyon vb. vb. Şimdi kısaca, planlı ekonomilerle piyasa sosyalizmi modelini izleyen ekonomiler arasında bir karşılaştırma yapalım.

Burjuva iktisatçıların görüşlerini popüler bir dille yaymayı hedefleyen *Challenge* dergisi (ABD) Eylül-Ekim 1990 sayısında modaya uygun olarak Doğu Avrupa hakkında “Marx’tan Piyasaya” başlıklı bir dosya yayınladı. Bu dosyada yer alan iki tablonun birlikte kullanılması son derece öğretici.²⁹ Tablolardan biri Doğu Avrupa’nın hangi ülkelerinde piyasa reformlarının uygulandığını beş temel kıstas üzerinden gösteriyor. Beklenebileceği gibi, piyasa reformlarını bütün alanlarda gerçekleştiren Macaristan ve Polonya. Yugoslavya ise bir eksikle (sermaye piyasası) bu ikisini izliyor. Ötekilerde hiç değişiklik yok 1990 başında henüz. Öteki tablo ise yedi Doğu Avrupa ülkesinin 1980’li yıllarda (özellikle 1985 sonrasında) ekonomik performansına ilişkin başlıca göstergeleri veriyor. (İki temel eksik, işsizlik oranı ve gerçek ücretlerin gelişmesi.) Şimdi biz bu tabloları kullanarak, merkezi planlı ekonomilerin performansını piyasa sosyalizminin yaşayan modelleriyle karşılaştıralım. Önce ekonomileri büyüme oranına göre dizelim.

Tablo 1. Ekonomik Büyüme (1985-89 arası yıllık %)

Romanya	4,2
Doğu Almanya	3,6
Bulgaristan	2,8
Çekoslovakya	2,5
Polonya	2,2
Macaristan	1,3
Yugoslavya	0,4

Tablodan çıkan sonuç basit: 1989’da kitle hareketleri patlamadan önceki son beş yıllık dönemde, Doğu Avrupa’da büyüme hızı bakımından ilk dört sırayı planlı ekonomiler, son üç sırayı ise piyasa sosyalizmi modelleri alıyor. Bu beş yıl, unutulmasın, Doğu Avrupa’nın ekonomik bakımdan son kırk yıl içindeki en kötü dönemi. Ama bu en kötü dönemde bile Romanya ve Doğu Almanya’nın büyüme hızları ortanın üzerinde, öteki iki planlı ekonomininki ise orta düzeyde. Hiçbirinde “iflas” tablosu yok. Bir iflas tablosu varsa bu başta Yugoslavya olmak üzere piyasa sosyalizmi ülkelerinde.

İkinci bir tablo aracılığıyla bu ülkelerde son yıllarda enflasyonun nasıl seyrettiğine, ülkeleri en yüksekte en düşüğüne doğru sıralayarak bakalım.

²⁸ *New York Times*, 19 Kasım 1990.

²⁹ G.H. Jefferson/P.A. Petri, “From Marx to Markets”, *Challenge*, Eylül-Ekim 1990, s. 5-6, Tablo 1 ve 2.

Tablo 2. Enflasyon oranları (1985-89 arası yıllık ortalama %)

Yugoslavya	360
Polonya	77
Macaristan	11
Bulgaristan	2
Doğu Almanya	1
Çekoslovakya	0,6
Romanya	0,2

Bu kez ilk üç ödülü (!) piyasa sosyalizmi alıyor: Yugoslavya ve Polonya'da enflasyon gemi aزیya almış, Macaristan ise ilk iki yıldaki düşük oran dolayısıyla görece olarak düşük bir ortalamaya sahip (bugün bu oran % 30'un üzerinde). Planlı ekonomilerin en yüksek enflasyon oranı (Bulgaristan), piyasa sosyalizmi modellerinin en düşük oranının beşte biri. Ötekilerdeki fiyat artış oranları yok denecek kadar düşük.

Son bir tablo ile ülkelerin borçluluk oranını, dış borçlarını GSMH'lerinin bir oranı olarak hesaplama yöntemiyle görelim. En yüksek borçluluk içinde olan ülkeyi başa yazalım.

Tablo 3. Dış borç / GSMH oranı (1985-1989 ortalaması, %)

Macaristan	70
Polonya	52
Yugoslavya	36
Doğu Almanya	20
Bulgaristan	16
Romanya	11
Çekoslovakya	6

Enflasyon şampiyonu Yugoslavya borçlulukta birinciliği Macaristan'a kaptırıyor. Polonya ise ikinciliği koruyor. Macaristan'ın borçluluk oranı Türkiye'den bile yüksek! Planlı ekonomilerin ikisi biraz yüksekçe dış borca girmişler ama bunlarınkı bile en az borçlu piyasa sosyalizmi modelinin ancak yarısına ulaşıyor. Yine ilk üç sıra ile son dört sıra aynı kalın çizgilerle ayrılmış.

Büyüme, enflasyon, dış borç... Bir ekonominin genel performansı hakkında daha ne kıstas aranabilir? Eğer işsizlik oranları gösterilseydi bir önceki alt bölümde verdiğim sayılardan piyasa sosyalizminin gene kürsüde ilk üç sırayı kapma onuruna sahip olacağı ortada. Ücret artış oranlarında ise yine bir önceki alt bölümün verilerine göre, yine aynı üç ülkenin son üç sırada yer alacağını tahmin etmek güç değil. Öyleyse nasıl oluyor da piyasa sosyalizmi teorisi bu genel tablodan planlı ekonomilerin iflas ettiğini ve kurtuluşun piyasa sosyalizminde olduğunu çıkarsayabiliyor? Piyasa sosyalistlerinin bu sorunun cevabını vermeleri bütün sosyalistler karşısında bir yükümlülük. ***Merkezi planlamanın çöktüğünü ilan eden hiçbir konuşma ya da yazı bu soruya cevap vermekten kaçınmaz.***

Bu noktada, tartışmanın birkaç yönüne kısaca değinmek burada savunulan görüşün yanlış anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Her şeyden önce, tekrarlaya-

rak söylüyorum, bütün bu göstergeler, planlı ekonomilerin muzaffer bir ekonomik gelişme içinde olduklarını kanıtlamak için sunulmadı. Bu ekonomilerde ciddi bir yavaşlamanın, önemli alanlarda tıkanıklıkların baş gösterdiği tartışılmaz bir gerçek. Gösterilmeye çalışılan bu durumun bir “iflas” olarak sunulamayacağı. Ve piyasa sosyalizminin bu sorunlara çözüm getireceği yönünde hiçbir ampirik verinin mevcut olmadığı. İkincisi, planlı ekonomileri için yukarıda verilen global rakamların ardında ciddi toplumsal, siyasal sorunlar yatıyor. Tek bir örnekle yetinelim: Çavuşesku yönetimindeki Romanya’da borçluluk ve büyüme bakımından durum iyi görünüyorsa, bunun ardında Çavuşesku’nun 80’li yılların ortasında çok yüksek bir düzeye ulaşmış olan dış borçları, son yıllarda Romen halkının tüketiminden keserek delice bir hızla ödemiş olmasında yatıyor. Yani buradaki göstergeler planlı ekonomilerin başarılı olduklarının bir kanıtı olarak değil, iflas etmediklerinin ve piyasa sosyalizmi modelini uygulayan ülkelerden görece olarak daha iyi durumda olduklarının bir kanıtı olarak kullanılıyor. Nihayet Sovyetler Birliği’nden Bulgaristan’a, Çekoslovakya’dan Romanya’ya planlı ekonomiler *bugün*, 1990 yılında artık gerçekten ciddi bir bunalım içinde. Ama bu bunalımın nedeni planlama değil, planlamanın terk edilmesi, üstelik piyasa mekanizmasının da henüz yerleşmemiş olması. Yani bu ekonomiler şimdi “araf”ta yaşıyor. Bunalım bunun sonucu.³⁰

5. “Yaşasın piyasa!” mı, “Yaşasın kapitalizm!” mi?

Bu yazının şu ana kadar ortaya koyduğu, piyasa sosyalistlerinin merkezi planlamaya yönelttikleri eleştirilerin büyük ölçüde geçersiz olduğu gerçeği. Teorik açıdan, piyasa sosyalizmi var olan planlı ekonomilerin ulusal sınırlar içinde hapsolmuş ve bürokratik hâkimiyet altında sistematik bir çarpılmaya uğramış olmalarından doğan sorunları, bu sınırlamaların var olmadığı teorik durumlara doğru genişleterek genel olarak merkezi planlamaya temelsiz eleştiriler yöneltiyor. Pratikte, planlı ekonomilerin ulusal ve bürokratik çarpıklıklara *rağmen* piyasa sosyalizminin iddia ettiği gibi iflas etmekten ya da çöküş içine girmekten uzak olduğu görülüyor. Sorunun teorik ve pratik yönleri bir araya getirilince, planlı ekonomilerin ulusal (ve dolayısıyla zorunlu olarak bürokratik) sınırlamaları aşabildikleri takdirde (gelişmiş kapitalist ülkelerde bir süre boyunca sermayenin hâkimiyeti sürse *bile*) canlı bir

30 Yazıyı daha fazla uzatmamak için piyasa sosyalistlerinin bir başka iddiasını, 80’li yıllarda kapitalist ekonomilerin canlı bir gelişme gösterdikleri, “sosyalist” ekonomilerin ise durgunluk içinde olduğu iddiasını ele almıyorum. Bu başlı başına bir konu. Tek bir noktaya değinmekle yetineyim. Bunalım içinde debelenen az gelişmiş kapitalist dünyayı (burada Güney Kore gibi istisnalar var) bir kenara bıraktığımızda, 1980-82 arasında gelişmiş kapitalist ülkelerin Büyük Depresyon yıllarından bu yana en derin bunalımını yaşadığı gerçeğini de parantez içine aldığımızda bile, 80’li yılların ekonomik büyümesinin kapitalist dünyada parlak olduğu söylenemez. 1982-87 arası yıllık büyüme hızları dünyanın yedi büyük emperyalist ülkesinde yaklaşık sayılarla şöyle: ABD % 2,8, Japonya % 3,2, Federal Almanya % 3, Fransa % 1, Büyük Britanya % 2,5, İtalya % 1,5, Kanada % 1,2. İşsizlik oranı ise Japonya dışında bütün ülkelerde % 7’nin üzerinde, Avrupa ülkelerinde % 12’ye ulaşılıyor. Refah içinde bir dünyanın tablosu! (Kaynak: J.F. Helliwell, “Comparative Macroeconomics of Stagflation”, *Journal of Economic Literature*, cilt XXVI, Mart 1988, s. 2.)

büyüme yaşayabilecekleri ortaya çıkıyor.

Yazının bu son bölümünde perspektifimizi değiştiriyoruz. Şimdi soracağımız soru şu: Merkezi planlama konusundaki eleştirileri geçerli olsun ya da olmasın, piyasa sosyalizminin pratikte önerdiği “sosyalist meta üretimi”ne dayalı ekonomik modelin başarı şansı teorik olarak nedir? Hatta daha ileri giderek soralım: Uzun dönemde yaşama şansı var mıdır?

Bu soruya cevap ararken piyasa sosyalizminin uygulamaları açısından belirli bir açıklığa kavuşmamız gerekiyor. Piyasa sosyalizmini yukarıda ilk kez tanımlamaya çalışırken farklı teorisyenlerin önerilerinin derece derece farklılaştığını belirtmiştim. Pratikte de Yugoslavya’dan Macaristan’a, Çin’den Polonya’ya ve bugün Sovyetler Birliği’ne kadar, uygulanan modeller birbirinden derece derece farklılaşıyor. Dolayısıyla aşağıdaki tartışmayı anlamlı kılmak için belirli sınırlar çizmek zorundayız.

Klasik Marksistler açısından, geçiş döneminin ekonomisinde planlamanın piyasanın yerini ne ölçüde alacağı sorununun tümüyle somut kıstaslar temelinde kararlaştırılması gerektiğini yukarıda belirtmiştim. Burada tartışmayı somut olarak sınırlayabilmek için önce, üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı, sanayileşmiş geçiş ekonomilerini ele alacağımı belirteyim.³¹ İkincisi, Marksist bir bakış açısından, kolektifleşme ve planlamanın üretici güçlerin gelişmesi ve toplumsallaşmasıyla ilişkisi temelinde, tarımı, bakım ve onarım faaliyetleri dâhil olmak üzere hizmetleri ve küçük ölçekli ticareti de tartışma dışında bırakıyorum. Bu alanlarda, kolektif mülkiyetin mi özel mülkiyetin mi, planlamanın mı piyasa mekanizmalarının mı daha uygun olduğu, toplumsal üretim, bölüşüm, sınıflaşma, politik iktidar, ideoloji vb. bir dizi farklı sorunun göz önüne alındığı bir çerçevede, söz konusu faaliyet dallarında üretici güçlerin ne ölçüde toplumsallaşmaya müsait olduğuna bağlı olarak, somut durumlara göre verilmesi gereken kararlar.

Biri genel ekonomik gelişme düzeyini, öteki ise kesimler arası farklılıkları ilgilendiren bu iki soyutlama işlemi bizi sanayileşmiş (dolayısıyla nüfusunun çoğunluğu ücretlilerden oluşan) ülkelerde büyük sınai üretim, ulaşım ve haberleşme araçları (fabrikalar, madenler, barajlar, demiryolları, karayolları ulaşımı, telekomünikasyon vb.) ve büyük dolaşım araçları (banka sistemi, toptan iç ticaret, genel olarak dış ticaret vb.) kesimleri ile karşı karşıya bırakıyor. (Lenin’in deyiimiyle “hâkim durumlar”). Bu sınırlar içinde kalarak tartıştığımızda merkezi planlama yaklaşımı ile piyasa sosyalizmi arasındaki farklılık *indirgenemez* bir farklılıktır. Merkezi planlama yaklaşımı, özellikle tüketim malları alanında piyasanın varlığını yadsımaz, ama ekonomi çapında piyasanın planlamaya *tâbi* olmasını savunur. Piyasa sosyalizmi ise piyasaya *düzenleyici* mekanizma olarak bakar, yani *hâkim* konuma yükseltir

31 Çin Halk Cumhuriyeti’nin sanayileşme derecesi bakımından tartışılabilir konumu bir yana bırakılırsa, bu sınırlanmış çerçeveye Sovyetler Birliği’nin ve (Arnavutluk dışında) Avrupa’daki bütün geçiş ekonomilerinin dâhil olduğu ortada. Bu ülkeler, en azından yarı-sanayileşmiş ülke statüsünde. Aralarında en az gelişmiş olan Romanya ve Bulgaristan’da bile kişi başına gelir sırasıyla 4110 dolar ve 5600 dolar. Yani Türkiye’nin üç ila dört katı arasında. Buna karşılık, bu sınırlama Vietnam, Küba ve (sosyo-ekonomik statüsü tartışmalı olan) Nikaragua gibi ülkelerin tartışma dışında bırakılması anlamını taşıyor.

piyasayı.

Bu sınırlar içinde kalarak yürütülecek bir tartışma bize teorik olarak (işin pratik yanına sonra döneceğiz) şunu gösteriyor: **piyasa sosyalizmi çelişik bir modeldir; bir işçi devletinin sınırları içinde işleyemez, kapitalizme dönüşü gerektirir.** Başka biçimde söylenirse, piyasa sosyalizmi modeli **uzun dönemde piyasa ile sosyalizm arasında bir tercihi gerekli kılar.**

Bu yazıyı buraya kadar okuma sabrı göstermiş az sayıda piyasa sosyalizmi sempatisini okuyucunun, yüzünü buruşturduğunu görüyorum: “yine Marksist doktrinerlik ve dogmatizm” diyecekler, “meta üretimi ile sosyalizm birbiriyle uyumsuz lafını daha önce söylemiştin” diyecekler. Oysa burada sözü edilen o kavramsal ve tarihsel anlamdaki uzlaşmazlık değil. Elbette Marksist bir çerçevede sosyalizm meta üretiminin sönümlenmesini varsayar, çünkü sosyalizm sınıfsız bir toplumdur. Ama buradaki anlamıyla sosyalizmi Marksist anlamda sosyalizmden farklı olarak **sosyalizme geçiş ekonomisi** için kullanıyorum. Bu toplumda ise meta üretimine, piyasa kategorilerine, hatta değer yasasına bile yer olabileceğini reddetmiyorum. Dolayısıyla, **kavramsal** bir çelişkidен söz etmiyorum. Plan ile piyasanın, geçiş toplumu ile piyasanın bir süre birlikte var olsalar bile, nihai olarak süreç içinde çelişki içine düşeceklerini söylüyorum. Şimdi bu tezi açalım. Aralarındaki farklılıklar ne olursa olsun, bütün piyasa sosyalizmi modelleri,³² özerk işletmelerin, piyasa koşullarına göre oluşmuş fiyatlar tarafından belirlenen kârlılık derecesine bağlı olarak disiplin altına alınmasını öngörür. Piyasa disiplininin anlamı, kârlı firmaların genişlemesi, zarar eden firmaların ise ya kendine çeki düzen vermesi (üretkenliği arttırması), ya da sorun üretkenlikten gelmiyorsa iki alternatiften birini seçmesidir: başka daha kârlı bir üretim alanına kaymak ya da iflası göze almak. Bu davranış biçimleri, bir işçi devletinin, Stalinistlerle piyasa sosyalistlerinin paylaştığı terimle söylersek “sosyalist bir ekonomi”nin, temelleri üzerinde olanak dışıdır.

Önce kârlı işletmeleri ele alalım. Belirli bir üretim dalında yüksek bir kârlılıkla çalışan bir işletme, elde ettiği kârı elbette genişleme (tevsî) yatırımlarında ya da modernizasyon amacıyla kullanabilir. Ama eğer bu dalda genişleme pazar, teknoloji vb. etkenler açısından anlamlı değilse, işletmenin piyasa mantığına uygun olarak başka üretim dallarına yatırım yapması gerekir. Bu derhal iki sorun doğurur. Birincisi, bu durumda piyasa mantığıyla tutarlılık bir “sermaye piyasası”nın oluşturulmasını gerekli kılar. Piyasa sosyalistlerinin açıkça belirttiği bir “tutarlılık” koşuludur bu.³³ Sermaye piyasası ise, hisse senetli şirketler aracılığıyla toplumsal mülkiyetin parçalanmasının ve süreç içinde özelleşmesinin ilk adımındır. İkincisi, kârlı işletmenin ikinci bir alana yatırım yapması toplumsal kaynakların dağılımının sınır tanımaz biçimde piyasa güçlerine teslimi, siyasal otoritenin (ve buna bağlı olarak toplumun) bu konuda bilinçli tercihler yapma olanağının ortadan kaldırılması anlamını taşır. Bu ise en azından bazı piyasa sosyalistlerinin bile sosyalizm için kabul edilebilir görmediği bir durumdur.³⁴

32 Buna Brus’un planlamaya en büyük rolü tanıyan orijinal modeli de dâhildir. Ancak Brus’un modelinin bir farkına birazdan değinilecek.

33 Örneğin bk. Nove, *Soviet Economic System*, a.g.y., s. 309 ve Aganbegyan’a önsöz, a.g.y., s. xix.

34 Örneğin Brus, “Evolution...”, a.g.m., s. 269-71. Kuşkusuz, aşağıda açıklanacak nedenlerle, Brus

Zarar eden bir işletmeye gelelim: Böyle bir işletme eğer rasyonalizasyon yoluyla üretkenliğini arttırmaya kalkırsa, bunun anlamı (her defasında olmasa bile çoğu zaman) işgücünün bir bölümüne yol vermektir (ünlü “tensikat”). Oysa, işçi devletini tanımlayan ana özelliklerden biri, işçilerin bu toplumdaki konumunu en ileri kapitalist toplumdan bile ayıran bir özellik, çalışma garantisidir. Sovyet ve Doğu Avrupa işçileri (son bir-iki yıl içindeki sarsıntılar öncesinden söz ediyorum) ağır disiplin suçu işlemedikçe işten çıkarılamaz.³⁵ Yani rasyonalizasyon, işin yeniden düzenlenmesi amacıyla işgücünde tensikat, işçi devletinin temelleriyle çelişir.

Zarar eden işletmenin sorunu, kendi üretkenlik derecesinden tümüyle bağımsız olarak genel piyasa koşullarından (örneğin, toplumsal talebin yapısının köklü biçimde değişiminden) kaynaklanıyorsa, işletmenin yapabileceği tek şey başka (örneğin, talebin yüksek olduğu) bir alana geçmektir. Bu ise derhal iki sorun doğurur. Birincisi, kaynakların bir alandan çekilerek başka bir alana yatırılmasına ilişkin kararın piyasa koşullarına tâbi kılınması, yine siyasal otoritenin (ister merkezi, ister yerel) toplumsal kaynakların belirli bir öncelik sırasına göre dağılımını kontrol etme olanağını ortadan kaldırır. Toplum bazı durumlarda bilinçli bir seçişle, kârlı olmayan bir alanda üretimi sürdürmeyi seçebilir (kapitalist toplumlarda bile bu konuda sayısız örnek verilebilir). İkincisi, kaynakları (üretim araçlarını ve emek gücünü) başka bir alana aktarmak, var olan üretim araçlarını (fabrika binası, makinalar, araç-gereç vb.) satmayı gerektirir. Bu yolda işletmelere otorite verilse bile bunun kolektif mülkiyetin fiilen tasfiyesi anlamına geleceği ortadadır. Eğer bunlardan dolayı kaynakların başka bir alana kaydırılması olanaksızsa, o zaman da (kaçınılmaz olarak gündeme gelecek olan) iflas anlamsızdır. Çünkü her iflas özerk işletmeye (yönetimine ve işçilerine) bir ceza, bir yaptırımdır. Ama bu durumda çaresiz durumda olanlara, kusurları olmadığı halde bir ceza verilmektedir, iflas buna rağmen uygun görülse bile bu kez yepyeni bir sorun doğar. Bu da bizi başka bir çelişkiyle yüz yüze getirir.

Bu yeni çelişkiyi deşmeden önce, bir noktayı tekrar hatırlatayım: Sürekli zarar eden işletmelerin iflası piyasa disiplininin yani piyasa mekanizmasının işleyişi açısından kesinlikle gereklidir. Kural olarak biri olmadan öteki olmaz. Oysa, başta bürokratik işçi devletlerinde olmak üzere, **işletmelerin iflası ile devlet mülkiyeti çelişki içindedir**. Kapitalist ülkelerde dahi, büyük bir devlet işletmesinin kendi haline bırakılarak iflasına izin verilmesine örnek bulmak oldukça zordur. Ama bu gerçeklik bürokratik işçi devletlerinde çok daha yoğun olarak yaşanır: Her devlet işletmesi bürokrasinin bir kliğinin, bir kesiminin iktidarının dayanaklarından birini oluşturduğu için, zarar eden işletmeler hiçbir zaman kendi haline bırakılmaz. Mutlaka merkezden aktarılabilecek ek fonlarla ayakta tutulur. Yani ister merkezi planlama, ister piyasa geçerli olsun, bürokratik işçi devletinde bütün işletmelerin sübvansiyonlar yoluyla yaşatılması kuraldır. Bundan dolayıdır ki, hem Macar, hem Yugoslav örneklerinde, devletin işletmelere verdiği sübvansiyonlar azalmak bir yana çığ gibi

şimdi fikrini değiştirmiştir. Ama bunun ne anlama geldiğini göreceğiz.

35 Bunun bir idealizasyon ya da propaganda ürünü hayal olduğunu düşünenler, piyasa sosyalistlerinin yapıtlarını inceleyebilirler. Bk. örneğin Nove, *Soviet Economic System*, a.g.y., s. 223-24. Ayrıca David Lane, *Soviet Economy and Society*, a.g.y., s. 39-40.

büyümüştür. Yani piyasa sosyalizmi, merkezi planlı sistemin baş sorunlarından biri olan “Gevşek Bütçe Tahdidi” sorununu ortadan kaldırmak bir yana arttırır.³⁶ Son dönemde, Sovyetler Birliği’nde de işletmelerin özerkleşmesiyle birlikte, finansal disiplin sıkılaşıcağına gevşemiştir.³⁷

Nihayet, işçi sınıfının kapitalizmin devrilmesiyle birlikte elde ettiği, işçi devletin temel özelliklerinden biri olan özgül kazanımların piyasanın serbestçe işlemesiyle çelişki içinde olduğu hatırlatılmalı. Bunların başında, demin başka bir bağlamda değindiğim gibi, çalışma garantisi ve genel kural olarak ona eşlik eden tam istihdam geliyor. Piyasa sosyalizminin (özellikle son dönemde cüretkârlaşan açık sözlü versiyonlarının) piyasa reformlarından beklentilerinden belki de en önemlisinin işçileri işsizlik tehdidiyle daha çok, daha yoğun, daha disiplinli çalıştırmak olduğu biliniyor. Piyasa disiplininin (piyasa sosyalizminin umutlarını bağladığı bu temel mekanizmanın) işçi üzerinde etkisini yaratabilmesi, ancak çalışma garantisinin ortadan kaldırılmasıyla, yani işçi devletin temel dayanaklarından birine taarruz edilmesiyle mümkün hale gelir. Bu en açık çelişkinin ötesinde, metalaşma süreci geliştikçe, değer yasası ağırlığını hissettirdikçe konuttan gıda ve kültüre kadar birçok malın fiyatı birçok işçi (ve emekli) için erişilemez düzeylere çıkar; kârlılık ölçütü hâkim hale geldiği ölçüde, merkezi olarak finansal disiplin arttırıldığı ölçüde, sağlık, eğitim, çocuk bakımı gibi bedava evrensel hizmetlerde ciddi kısıntılar görülür. Bütün bunlara, işçi devletlerinde çalışan sınıflarda köklü bir değer haline gelmiş olan eşitlikçiliğin de piyasanın yarattığı farklılaşmalara karşı ciddi bir tepki doğurmasını eklemek gerekiyor. Bütün bu ülkelerde bu tür tepkilerin yaygın olduğu biliniyor. Yirmi yılı aşkın süredir özel girişimin tedricen gelişmekte olduğu Macaristan’da bile bu durumun hâlâ geçerli olduğuna Kornai tanıklık ediyor: “Halkın duyguları, işlerini büyütmek için hiçbir haksız yöntemle başvurmeyen, şerefli, çalışkan ve tutumlu özel girişimcilere bile haksız biçimde olumsuz”.³⁸

Bütün bunlar piyasanın işçi devletin temelleriyle çelişmesini ekonomik bir sorun olmaktan çıkarıyor, doğrudan doğruya *politik* bir sorun haline getiriyor. İşçilerin ve genel olarak çalışanların haklarını, cepheden taarruz ya da aşındırma yoluyla (farklı yöntemlerin olanaklılığı sorununa burada girmemize gerek yok) ortadan kaldırmaksızın “serbest” piyasayı işçi devletin sınırları içinde mantıksal sonucuna götürmek olanaksız.

Öyleyse iki sonuca ulaşıyoruz: Birincisi, piyasa sosyalizmi bürokratik işçi devletin sınırları içinde kaldığı sürece çözmeye çalıştığı sorunlara kendi de tutsak olur. Piyasa sosyalizmi modelini izleyen ülkelerin daha da büyük bir bunalım içinde

36 Kornai bu sorunları ayrıntılı biçimde inceliyor. Bk. “The Soft Budget Constraint”, a.g.m., s. 15-18. Yugoslavya için bk. Brus, a.g.m., s. 270-71. Burada bürokratik olmayan bir işçi devletini tartışmıyorum çünkü işçi demokrasisi altında piyasa disiplini diye bir kavramın emek gücü üzerinde uygulanamayacağını düşünüyorum. Ama geçerli olduğu ölçüde iflas kavramının orada da yeri olmadığı kanısındayım. Bunun yerini bürokratik sistemin ataletinden farklı olarak “toplumsal kaynakların planlı kaydırılması” alacaktır büyük bir olasılıkla. Bu gerçekleşene kadar, geçici bir süre boyunca, işçileri sokağa atmamak amacıyla, sübvansiyon uygulanabilir.

37 J.M. Montias, “The Sequencing of Reforms”, *Challenge*, Eylül-Ekim 1990, s. 13.

38 Kornai’nin *The Road to A Free Economy* başlıklı kitabından aktaran: Montias, a.g.m., s. 12.

olmaları bundandır. İkincisi, çelişkinin aşılması ancak işçi devletinin sınırlarının geriye doğru aşılmasıyla mümkündür.

Belirli bir noktada (bu noktaya ne süre içinde ulaşılacağı tümüyle ulusal ve uluslararası konjonktüre bağlı — Macaristan’da olduğu gibi yirmi yılda, Polonya’da olduğu gibi on yılda, Çekoslovakya, Romanya gibi ülkelerde olduğu gibi bir yılda ulaşılabilir buraya), seçim zorunluluğu açıkça ortaya çıkar: ya piyasa, ya sosyalizm. Sovyet *Novi Mir* gazetesinde bir yazarın son dönemin Sovyet ekonomisi için yazdığı gibi, biraz piyasa, biraz sosyalizm, “biraz hamile” demek gibi bir şeydir.³⁹

Tartışmanın bu aşamasında piyasa sosyalistleri, sözü edilen çelişkilere “diyalektik oyunlar” gözüyle bakarak omuz silkebilirler. (Piyasa sosyalistlerinin diyalektikten hazzetmedikleri uzunca bir süredir biliniyor.) Ama öykünün asıl eğlenceli noktasına şimdi geliyoruz. Piyasa sosyalizminin baş edilemez çelişkileri dolayısıyla ya çözmeye çalıştığı sorunları yeniden üretmeye mahkûm olacağı, ya da piyasanın işe yarayabilmesi için sosyalizmden bütünden bütüne vazgeçmek zorunda kalacağı yargısı sadece Marksist bir tahlilin sonucu olmakla kalmıyor. Ciddi piyasa sosyalistleri de kendi kavramsal çerçevelerinden hareketle aynı sonuca varıyorlar: Piyasa sosyalizmi gerçekçi değildir, daha öteye geçmek gerekir! Yani piyasa sosyalizmi piyasa sosyalistlerince terk ediliyor! Sözü onlara bırakalım.

En önemli sözcüden, Kornai’den başlayalım. Macar piyasa reformlarını değerlendirdiği yazısında⁴⁰ Kornai piyasa sosyalizmini eleştirmeye Lange modeliyle başlıyor. “Lange piyasanın bürokratik bir prosedür tarafından taklit (simüle) edilebileceğini umuyordu... Bu düşüncenin mantığında bir içsel çelişki vardır.” Yazar, ikinci sırada 60’lı yılların reformcu kuşağını ele alıyor. (Brus, Şik, Liberman, başlangıçta kendisi!) Bu kuşağın düşüncelerini o kadar gerçek dışı buluyor ki, bunlara “safdil reformcular” adını uygun görüyor. Nihayet, günümüz Macar reformcularına geliyor. Burada iki okul var: bir yanda, “Galbraithçi sosyalizm” adını verdiği okul, “çağdaş kapitalizmin bütün teorik sonuçlarını ve pratik deneyimini kullanmayı öneriyor” (sosyalizm!); öte yanda, Galbraithçilerin “sosyalist (!) Friedman’cılar” olarak niteledikleri daha liberal okul: Bunlar ise, tam bir *laissez-faire* piyasa sisteminin yanı sıra, “serbest bir emek piyasası önündeki engellerin kaldırılmasını”, “iflasın olanaklılığını”, “ticari bir banka sistemini”, “ithalat liberalizasyonu ve tam konvertibiliteyi”, “özel girişimi koruyacak yasaları”, “ekonomik sistemde değişikliğin politik koşullarının yaratılmasını”, “devletin... ana görevlerinin, talep makro yönetimi, tekellerin denetimi, altyapının geliştirilmesi, toplumun zararlı dışsallıklarından korunması, sosyal adalet uğruna kişisel gelirin yeniden bölüşümü” olmasını savunuyorlar. Devlete yüklenen bu görevler modern kapitalist devletin işlevleriyle özdeş! Kornai’nin tercihi ikinci okuldan yana: “Bu önerilerin uygulanmasının son derecede arzu edilir olduğu kanısındayım. Ama önemli sorunlarda belirsizlik var”. Bu sorunların temelini de hemen açıklıyor: “**Mülkiyet ve mülkiyet hakları** sorunu...” Yani Kornai, Friedman’cı bir okulun önerilerini de özel mülkiyeti **yeterince** savunmadığı için gerçekçi bulmuyor. Çünkü “nihai sorun” şu: “Sosyalist bir ülkede reform süreci Macaristan’da başarılı olduğundan çok daha öteye gidebilir mi? Yoksa

39 Aktaran Nove, Aganbegyan’a önsöz, a.g.y., s. xx.

40 “The Hungarian Reform Process”, a.g.m., s. 89-94. (Bütün vurgular benim.)

çağdaş Macaristan, reformun az çok nihai sınırlarını mı temsil ediyor?” Kısacası, Kornai, sosyalizmin sınırları içinde tutarlı bir piyasa reformunu mümkün görmüyor. Daha ileri, daha ileri, özel mülkiyete!

Doğu Avrupa’nın ikinci önemli piyasa sosyalistine bakalım. Brus, genel olarak Doğu Avrupa ekonomilerini değerlendirdiği yazısında,⁴¹ “yirmi yıllık Macar YEM (Yeni Ekonomik Mekanizma) deneyiminin” kendi modelini “ikirciksiz biçimde doğrulamadığını”, bunun “düşünülen programın [yani piyasa reformlarına dayanan reform anlayışının] **kendi** eksiklerinden” doğduğunu belirtiyor. Temel sorun “ekonomik reform programlarında **mülkiyet hakları** sorununu küçümsemenin yanlış olduğu...” Brus’un bütün bunlardan çıkardığı “kaçınılmaz sonuç... reform projesinin başarı şansının, değişimin sınırlarının **ileri doğru** değiştirilmesi kapasitesine güçlü biçimde bağlı olduğu.” Yeniden vurguluyor Brus: “Özel olarak, üretim araçlarında **kamu mülkiyeti yeniden gözden geçirilmeye ciddi bir aday.**” Kendi teorik kavramları açısından ifade edildiğinde “düzenlenmiş bir piyasa mekanizmasına sahip bir merkezi **planlı ekonominin**” **ötesine geçmek gerekiyor.** Son olarak Brus dış ekonomik ilişkilerin başıboş bırakılmamasını öneriyor. Ama bunun “hiçbir şekilde dış ticaret tekeli” aracılığıyla yapılmaması gerektiğini ekliyor. Kamu mülkiyeti yerine özel mülkiyet, piyasa mekanizmalarını kullanan tipten olsa bile merkezi planlı ekonomiye son, dış ticaret tekeli kaldırılmalı. Devrimci Marksizm için (emek gücünün meta-dışı karakteriyle birlikte) işçi devletinin son dayanakları olan bütün özelliklere hayır diyor Brus. Bu program ayrıntılı bir kapitalist restorasyon programı! Daha ileri, daha ileri, kapitalizme!

Doğu’dan Batı’ya dönelim. Daha önce de belirttiğim gibi 70’li yıllarda Sovyet sisteminin olumlu yanlarını savunurken 80’li yılların sonunda piyasa sosyalizmine kayan Michael Ellman, “geç gelmenin fazileti” ile **bileşik gelişme** yasasını doğruluyor, piyasa sosyalizmi modelinin yenilgisini teslim ediyor: Macar iktisatçısı Antal’ın “düzenleme yanılması” kavramına, Kornai’nin yatırımların merkeze bırakılmasının sakıncaları üzerine söylediklerine, Doğu Avrupa iktisatçılarının Avusturya okulunun (yani sosyalizmin olanaksız olduğunu söyleyen von Mises ve von Hayek’in) “girişimcilik” kategorisinin önemini vurgulamalarına, nihayet “**devlet mülkiyetinin gerçek piyasa ilişkilerini engellediğinin**” deneyim yoluyla anlaşılmış olmasına yaslanarak daha da liberal bir konumun benimsenmesini telkin ediyor.⁴² Deneyim, piyasa sosyalistlerini klasik Marksizmin ana tezlerinden birinin doğruluğuna nihayet ikna ediyor: Ellman “gerçek” piyasa ilişkilerinin devlet mülkiyeti ile bağdaşmadığını söylüyor; bunun anlamı şu: **Değer yasasının hâkimiyeti**, geçici, arızı durumlar dışında, **ancak özel sermayenin, kapitalizmin hâkimiyetiyle uyumlu olabilir.** Piyasa sosyalistleri piyasadan vazgeçmektense “sosyalizm”den vazgeçmeye hazırdırlar!

Burada bir parantez açalım. Ellman’ın kullandığı terim ilginç: “gerçek” piyasa ilişkileri. Bu tür bir nitelemenin anlamı, gerçek olanın karşısında “gerçek olmayan”, “benzeri” (Frenkçe terimle “pseudo”) gibi bir şey olmalı. “Gerçek olmayan” piyasa ilişkilerinin ne olduğu konusunda Ellman susuyor. Biz onun adına cevap

41 “The Communist Economic System”, a.g.m., tamamı. (Bütün vurgular benim.)

42 *Socialist Planning*, a.g.y., s. 81-86. (Vurgu benim.)

vermeye çalışalım. “Gerçek” piyasa ilişkileri, piyasa biçimlerinin (fiyat, ücret, faiz vb.) var olduğu bir ekonominin bu biçimlerin nesnel, irade dışı mantığına teslim edilmesidir: yani *değer yasasının* hükmünün kabul edilmesidir, planlamanın piyasaya tâbi kılınmasıdır. Bunun karşıtı, piyasa biçimlerinin var olduğu, belirli işlevler üstlendikleri, hatta bazı alanlarda (örneğin bireysel tüketim maddelerinin bir bölümü) ya da dallarda (örneğin küçük ölçekli hizmetler: tamirat ya da kahvecilik) serbestçe işlediği ama ekonominin “hâkim dorukları”nın kolektif mülkiyet altında ve planlamaya dâhil olması dolayısıyla piyasanın planlama tarafından denetlendiği, dizginlendiği, zincirlendiği durumdur. Bu “gerçek olmayan” piyasa ilişkileri merkezi planlama tarafından yaygın biçimde kullanılabilir, yer yer de kullanılmıştır.

Bu parantezin açılmasının bir nedeni var. Bu yazının amacı, piyasanın dünya yüzünden derhal kökünün kazınmasını savunmak ya da sosyalist bir iktidarın elini piyasaya bulaştırırsa kirleneceğini falan iddia etmek değil. Piyasanın etkilerini ve sınırlarını ortaya koymak, belirli bir noktadan öteye götürüldüğünde neyle sonuçlanacağını göstermek. Marksist teori *doktriner* olamaz. Eğer insanlığın ulaştığı aşama piyasa biçimlerinin daha bir süre varlığını gerektiriyorsa, Marksistler bunu zorunlu bir şer olarak kabul etmek zorundadır, çünkü Marksizm dünyayı pratikte değiştirmeyi hedefler. Gözünü gerçeğe kapatmak ise bunu olanaksız kılar. Bu ikinci, “gerçek olmayan” anlamıyla, yani planlamaya tâbi kılınmış biçimiyle, piyasa biçimleri çok uzun bir dönem boyunca varlığını sürdürmekle kalmayacak, genişleyecektir bile. Bugünün bürokratik-ulusal geçiş ekonomilerinin yerini gelecekte ulusal çapta örgütlenmiş işçi devletlerinin gönüllü olarak benimseyeceği bütünleşme alınca, ortak planlamaya giden yolda bu ekonomiler arasındaki alışveriş hızla büyüyecektir. Derhal ortak planlama olanaklı olmadığından planlı birimler arasında piyasa ilişkileri bugüne kadar görülmemiş ölçüde yaygınlaşacaktır. Dünya devrimi yayıldıkça, başka ülkeler de bu çevrime katılacaktır. Ancak ortak yatırım projeleri geliştikçe bu piyasa ilişkilerinin yerini de uluslararası çapta bir planlama alacaktır adım adım. Ama bütün bunlar yeni, sınıfsız bir toplum kurma iradesinin, sınıfsal bir güç olarak işçi devletleri eliyle, sürekli olarak piyasanın kör güçleri üzerinde denetim kurmak amacıyla çaba göstereceğini varsayar. Piyasa sosyalizminin reddettiği işte budur.

Böylece, piyasa sosyalizmi, piyasa sosyalizmini olumsuzlayarak kapitalizme varıyor. Gerçek bir diyalektik süreç sonunda (“olumsuzlanmanın olumsuzlanması”), kapitalizm karşımıza bir sentez olarak çıkıyor. Burada bir tek eksik var: teori-pratik birliği. Ama o eksikliği de teoriden çok pratikle uğraşan piyasa sosyalistleri dolduruyor.

Gorbaçov yıllardır üretici güçlerin ulaştığı aşamada, var olan idari mekanizmanın (planlamanın) daha ileriye doğru gelişmenin önünde engel oluşturduğunu, piyasa yöntemlerinin sosyalizmin yeni, daha yüksek bir aşamasına geçmek için gerekli olduğunu söylüyor. Gorbaçov’un sosyalizminin bu yeni aşamasının, kendisi bunu hedeflese de hedeflemese de, kapitalizm olacağı artık giderek daha berrak olarak görülüyor.⁴³ Komünist Gorbaçov, katolik Walesa ve öteki ülkelerdeki silik kopya-

43 Sovyetler Birliği’nde ve Doğu Avrupa’daki yönelişlerin kapitalizmin restorasyonu yönünde olduğunu *Onbirinci Tez*’in geçen sayısında kanıtlarıyla birlikte ortaya koymaya çalıştım. Bk. “Ka-

ları hep birlikte Avrupa’nın Doğusunda yer alan ve hepsi son tahlilde Ekim devriminden kaynaklanan işçi devletlerinin temellerini teker teker söküyorlar. Teoride olduğu gibi pratikte de bunun adı önce “serbest piyasaya geçiş”ti. Sosyalizm ile piyasa el ele mutlu geleceklere doğru yürüyeceklerdi. Pratik, teoriden hızlı gelişti. Birkaç yıl içinde “serbest piyasa”nın altın pırıltısı kazındı ve altından kapitalizmin çirkin yüzü çıktı.. Piyasa sosyalizmi düşlerine son darbeyi, sol liberallerin çok sevdiği Gorbaçov vuruyor, ne acı!

Bu bölümün sonuçlarını kısaca özetlemek gerekiyor. Piyasa sosyalizminin dikkatli bir tahlili, bu projenin kendi içinde çelişik bir yapıya sahip olduğunu, bu çelişkinin er geç mutlaka patlak vereceğini ve piyasada ısrarın kapitalizme geçişe yandaş olmak anlamına geleceğini gösterdi. Bu tahlilimiz, ilk ve son defa, Doğu’da ve Batı’da piyasa sosyalistlerinin son birkaç yıl içinde geliştirdikleri bakışla örtüşüyor. Piyasa sosyalizmi piyasa sosyalistlerince tasfiye ediliyor. Artık Kornai’nin “safdil reformcuları”nın yerine “gözü açılmış reformcular”ın geçtiğini görüyoruz! Pratiğin nihai yargısı da tahlilimizi doğruluyor: Sovyetler Birliği’nde ve Doğru Avrupa’da “piyasa ekonomisi”ne doğru koşuşun ancak kapitalizme kavuşunca huzura ulaşacağı her geçen gün daha berrak biçimde görülebiliyor.

Bu bölüme son verirken piyasa sosyalizminin “guru”su, *Gerçekleştirilebilir Sosyalizm*’in yazarı Alec Nove’nin son dönemdeki gelişmeler ışığında pozisyonunu henüz açıklamadığını hatırlatalım. Nove, çok popüler olduğu için tükenen ve 1991 Mart ayı içinde ikinci edisyonunun yayınlanacağı ilan edilen kitabına yeni bir başlık arasaydı belki de daha hayırlı olur. Biz şimdiden önerimizi yapalım: *Gerçekleştirilebilir Kapitalizm*!⁴⁴

Sonuç

Bana öyle geliyor ki, dünya çapında muzaffer olduğumuz zaman, altın madenini dünyanın bazı büyük kentlerinin sokaklarında umumi helaların yapımında kullanacağız. O ‘büyük özgürlük savaşı’nda, 1914-18 savaşında, altın uğruna, on milyon insanın öldürüldüğünü ve otuz milyon insanın sakat kaldığını unutmamış kuşaklar açısından bu, altının en ‘adil’ ve en eğitici kullanım biçimi olacaktır....

Lenin⁴⁵

Yazının bu noktasına kadar yazarla birlikte bu uzun yolculuğa katlanmış okuyucu için de, belki belirli bir noktadan sonra “sonuç” bölümüne sığrayan okuyucu için de bu yazıda ortaya konan noktaları özetlemekte yarar var. Şundan emin olabiliriz: Önümüzdeki dönemde piyasa sosyalizmi taraftarları gerek teorik, gerekse politik

pitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?” Benzer bir teşhisi yine *Onbirinci Tez*’de 1988’de yayınlanan bir yazımda da yapmıştım: “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, a.g.m.

44 Aslında ortada gerçekten tuhaf bir durum var. Nove’nin kitabının ikinci edisyonunu yayınlayacak olan yayınevi, son broşüründe kitabın ilanını şöyle yapıyor: “Second Editon: Alec Nove, *The Economics of Feasible Solution*. Yani: “İkinci Edisyon: Alec Nove, *Gerçekleştirilebilir Çözümün Ekonomisi*”! Elbette, Batı’da reklam yayınlarının çok titiz hazırlanmasına rağmen, bu yeni ad büyük bir olasılıkla bir dizgi hatasının ürünü. Ama kim bilir? Belki de...

45 V.I. Lenin, “The Importance of Gold Now and After the Complete Victory of Socialism”, *On Socialist Economic Organisation: Articles and Speeches*, Progress Publishers, Moskova, 1971, s. 340.

olarak sosyalist planlamayı tam bir bombardımana tâbi tutacaklar. Bu yazının ana noktalarının her birini piyasa sosyalistlerinin mutlaka cevaplaması gerektiğini düşünüyorum. Onun için sonuçları açık seçik ve nokta nokta formüle edeceğim.

(1) Piyasa sosyalizminin, var olan planlama deneyimlerinin yaşadığı tıkanıklıktan hareketle sosyalist planlama anlayışını (programını) reddetmeye kalkışması bilimsel açıdan sakat bir sıçramadır. Var olan planlama deneyimleri, ulusal sınırlar içinde hapsolmuş olduklarından, ayrıca bu ülkelerde hâkim katman olan bürokrasinin planlama sürecine damgasını vurmuş olmasından dolayı tıkanıklığa uğramıştır. Somutun bu özelliklerini görmezden gelerek soyut ve genel sonuçlara varmak yöntemsel açıdan sakat bir yaklaşımdır. Burada savunulan alternatif bakış açısının birkaç sonucu vardır.

(2) Piyasa sosyalizminin var olan planlama süreçlerine yönelik ayrıntıda eleştirilerinin (tüketici sorunları, emek üretkenliği, teknolojik gelişme vb.) her birinin, bu planlama süreçlerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmesinin ve/veya bürokratik yozlaşmanın sonuçları olduğu somut olarak gösterilmiştir.

(3) Piyasa sosyalizminin var olan planlama süreçlerinin bugün içine girdiği tıkanıklık konusunda getirdiği açıklama yüzeysel, izlenimsel ve yanıltıcıdır. Piyasa sosyalizmine göre, üretici güçlerin gelişmesi, ekonominin karmaşıklaşması, tüketimin çeşitlenmesi karşısında, sanayileşmenin ilk aşaması için uygun olan **merkezi planlama gelişmenin önünde bir engel haline gelmiştir**. Çözüm piyasa ekonomisine geçiştir. Doğru açıklama faklıdır: Üretici güçler geliştikçe, teknoloji karmaşıklaştıkça, artan gelirle birlikte tüketim ihtiyaçları zenginleştikçe, **ulusal sınırlar planlanmış bir ekonominin gelişmesi önünde gittikçe daha büyük bir engel haline gelir**. Dolayısıyla çözüm işçi devletlerinin bütünleşmesinde, daha da öteye dünya devriminin ileri kapitalist ülkelere yayılmasında yatar. Bunun için ise iktidarını geçmişte ulusal komünizm üzerine kurmuş olan, bugün ise dünya kapitalizmine teslim olmaya yönelen bürokrasinin iktidarına son verilmesi gerekir.

(4) Merkezi planlamanın sorunları ne olursa olsun piyasa sosyalizmi uygulamaları daha da kötü sonuçlar vermiştir. Ampirik veriler, sadece bu noktayı değil, bir yıl öncesine kadar, planlı ekonomilerin performansının piyasa sosyalizmi modellerini uygulayan ekonomilerden açıkça üstün olduğunu gösterir. Yani, planlı ekonomilerin “iflas” etmiş olduğu doğru değildir.

(5) Piyasa sosyalizmi bir proje olarak, kendi içinde patlayıcı bir çelişki taşır. Piyasanın mantığının serbesti içinde işlemesi işçi devletinin çerçevesi içinde mümkün değildir. Dolayısıyla ya piyasa sosyalizmi çözmeye çalıştığı sorunları genişleyen ölçekte yeniden üretir, ya da piyasanın mantığının sonuna kadar götürülmesi için işçi devletinin temellerinin ortadan kaldırılması gerekir.

(6) Piyasa sosyalizminin en önemli teorik sözcüleri son dönemde piyasa sosyalizminin “gerçekleştirilebilir” bir proje olmadığını kabul etmişlerdir.

(7) Piyasa sosyalizminin “gerçekleştirilebilir” bir proje olmadığı, pratik gerçeklikte “piyasa ekonomisine dönüş” adı altında başlatılan reformların da nesnel bir kaçınılmazlıkla kapitalizme dönüş yoluna girmesiyle her gün daha çok berraklaşmaktadır.

Bunlar piyasa sosyalizmi için ağır, altından kalkılması güç sonuçlar. Tarihin çok ilginç bir noktasında, tam da sosyalist planlama düşüncesi görünüşte çok büyük bir

yara almışken, tam da merkezi planlamaya dayalı “sosyalizm” yerini **görünüşte** piyasa sosyalizmine bırakırken, **gerçekte** bürokratik işçi devletlerinin içine girdiği çürüme sürecinin sonucunun piyasa sosyalizmi değil kapitalizm olduğu ortaya çıkıyor. **Pratiğin yargısı piyasa sosyalizminin lehine değil aleyhine**. Tarihte kendisi için en büyük fırsat doğmuşken, işçi devletlerinde piyasa fikri bu kadar yaygın destek bulurken, piyasa sosyalizminin hiçbir geleceği yok. Üstelik, pratiğin bu yargısı, piyasa sosyalizminin en ciddi temsilcileri tarafından teorik olarak da kabul ediliyor.

Piyasa sosyalizmi kendi mahkemesinde yargılanmış ve daha dün ateşli avukatları olan yargıçlarca mahkûm edilmiştir.

Sosyalist planlamaya gelince, bu yazıda savunulan görüşler, bugün ağır yaralar almış olanın, bürokratik yozlaşmaya uğramış, ulusal sınırların kafesi içinde bunalmış Stalinist planlama olduğunu gösteriyor. **Bu** planlamanın ölüm günü belki de gelmiştir. Ama sosyalist planlamanın hayır! İnsanlık piyasanın anarşisinden ve kör yazgisından kurtulmadıkça, bu deli gömleğini üzerinden atıp özgür ve bilinçli biçimde kendi geleceğini kararlaştırmanın araçlarını yaratmadıkça sosyalist planlama kaçınılmaz bir alternatif olarak varlığını sürdürecektir.

Ama bugünkü bürokratik planlamanın temeli olan işçi devletlerinin ölüm fermanını imzalamakta hiç kimse acele etmemeli. Sovyetler Birliği’nde ve Doğu Avrupa’da kapitalizmi yeniden tesis etmek isteyenlerin önünde uzun, inişli-çıkışlı, sürprizlerle dolu bir yol ve verilecek savaşlar var. Sovyetler Birliği’nde beş yıldır Sovyet işçi sınıfının korkusundan reformlar doğru dürüst uygulamaya konulamadı. Şimdi Gorbacov glasnost’un sonu demek olacak bir polis devletinin köşe taşlarını yerleştirmekle meşgul. Doğu Avrupa’da iktidar el yakıyor. Dayanışma hükümetinin ve Bulgar Sosyalist Partisi’nin bir yıldan kısa bir süre içinde iktidardan düşmesinin gerisinde kapitalizmin yolunu döşeyen reformların çıkmazları yatıyor. Kitlelerdeki tepki henüz umut verici kanallara akmaya başlamış değil. Bürokrasinin on yıllar süren zorba ve küstah yönetiminin geride bıraktığı travma, sosyalizmin daha bir süre bu ülkelerde prestij kazanmasını düşük bir olasılık haline getiriyor. Ama bir şey kesin: Eğer kapitalizme dönüş engellenecekse bu, uluslararası dayanışmanın da katkıda bulunacağı bir süreç içinde, işçi sınıfı öncülüğünde geniş halk kitlerinin yeniden mücadeleye girmesiyle ve bu kez mücadelenin içinde yeni, devrimci, sosyalist, enternasyonalist partiler inşa etmesiyle mümkün olacak.

Bu olasılığın ne kadar güçlü ya da ne kadar zayıf olduğunu tartışmanın yeri burası değil. Ama bir sonuç açık. Eğer bu olasılık gerçekleşmezse, bugünün bürokratik işçi devletlerinde gelecek, en azından bir süre için, kapitalizmdir. Yok, işçi sınıfı hareketi önümüzdeki yıllarda Doğu Avrupa’da ve Sovyetler Birliği’nde 1989’da yarım kalan dramın ikinci perdesini tamamlamayı üstlenirse, gelecek sosyalist planlamanındır. Ama seçim kapitalizm ile sosyalizm arasındadır. Piyasa sosyalizminin geleceği yoktur.

Sosyalizm, “bireyin toplumsal gücünü de, toplumsal bağını da cebinde taşı(yacağı)” bir toplum olmayacaktır.⁴⁶

46 K. Marx, *Grundrisse*, a.g.y., s. 156. Eklemeye gerek yok ki, söz konusu bölümde Marx, “bireyin toplumsal gücünü de, toplumsal bağını da cebinde taşıdığı” toplum diye kapitalizmi tanımlıyor.

Kitap Tanıtımı

Huitzilopochtli'nin Sofrası

Huitzilopochtli'nin

Sofrası

Özdeniz Pektaş

Paris Yayınları

“Sizin meşrebimize uymayan tercihler yaptığımız zaman şeytana itaat etmiş oluyoruz. Size göre, İsa'nın yolundan sapmışlarız biz! Ya on binlerce zavallıyı kırıp geçiren salgın hastalıklar, kuraklıklar, felaketler? Bunlara gelince ne diyorsunuz? Tanrı seni/sizi/onları cezalandırıyor ya da sınıyor. Peki, tanrı kendi yarattığı şu yoksul aciz beşerlere neden bunları yapıyor? Neden size değil de onlara? Zatiâtilerinizden daha günahkâr değillerdir herhalde! Cevap vermek için zahmet etmeyin. Ne diyeceğinizi biliyorum: onun iradesi bizim idrakimizin ötesindedir. Ben sizi yargılıyor olsaydım cevabım farklı olurdu: demek ki, tanrı da zaman zaman şeytana uyabiliyor!”

Hafıza sanatı ustası, eski rahip Giovanni Filippo ve çırağı Leonard'ın bir ucu Amerika kıtasına diğer ucu Avrupa ve Afrika'ya uzanan, Akdeniz'in sularında nihayete eren öyküsü.

Stalinizm ile kapitalizm arasında köprü kuran bir düşünür: Domenico Losurdo

Burak Gürel

Domenico Losurdo

Tarihten Kaçış: Günümüzde Rus ve Çin Devrimleri

Almancadan çeviren: Coşkun Erdemir

İstanbul: Yordam Kitap, 2018.

Tarihten Kaçış: Günümüzde Rus ve Çin Devrimleri başlıklı kitap, İtalyan Marksisti Domenico Losurdo'nun (1941-2018) 1990'lı ve 2000'li yıllarda yazdığı makalelerin bir bölümünü bir araya getiriyor. Kitap Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ulusal ve uluslararası ölçekteki başarılarının ve başarısızlıklarının bilançosunu çıkarmayı deniyor. Bu bilançodan yola çıkarak dünya (özellikle de Batı) soluna bir dizi eleştiri ve öneri yapıyor. Kitap “Kendinden Nefret Etme Aşamasından Öğrenme Sürecinin Gelişimine Komünist Hareket” ve “Çin ve Sosyalizm Deneyinin Tarihsel Bilançosu” başlığını taşıyan iki ana bölümden oluşuyor. Bu iki bölümün altında toplam 12 yazı bulunuyor. Bu makaleler daha önce farklı dergiler, çeşitli derlemeler ve nihayet bu kitap aracılığıyla Almanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce dillerinde okuyucuyla bu-

luşmuş (s. 8, 207-208). Yordam Kitap'ın yayımladığı çeviriyle birlikte Türkçe de bu dillere katılıyor. Dünya solu için yaşamsal önemdeki bir konuya hasredildiği ve farklı dillerde yayımlandığı için kitap ilgiyi hak ediyor.

Losurdo Doğu Bloku ve Sovyetler Birliği'nin 1989-1991 aralığındaki çöküşüne ve Çin'in 1978 sonrası dönüşümüne bakarak Sovyet ve Çin devrimlerine burun kıvrmanın yanlış olduğunu savunuyor. Tersine, bu iki büyük devrimin yalnızca kendi coğrafyalarının değil, kapitalist ülkelerin işçilerine ve ezilenlerine de bir dizi tarihsel kazanım getirdiğini saptıyor. Dünya solunun bu kazanımlara sahip çıkması gerektiğini vurguluyor. Kitapta emperyalist ülkelerin sosyalist devrimleri itibarsızlaştırmak için kullandıkları insan hakları söyleminin kofluğu da sergileniyor. Ancak, kitabın olumlu yönleri maalesef bunlarla sınırlı. Losurdo, Doğu Bloku'nun çöküşüne ilişkin tahlillerinde ciddi çelişiklere düşüyor. Bir yandan sosyalist devrimlerin yalnızca çevre ve yarı-çevre ülkelerinde gerçekleşmesinin, emperyalist ülkelere doğru yayılamayışının bürokratik işçi devletlerinin çöküşü üzerindeki ciddi etkisine (haklı olarak) dikkat çekerken diğer yandan bu sorunun dünya devrimiyle çözülmesi fikrini ütopyacılıkla itham ediyor. Dünya devrimi dışlandığında geriye kapitalist restorasyon dışında bir olasılık kalmıyor. Losurdo'nun bu tutarsızlığının en vahim sonuçları konu Çin'e geldiğinde ortaya çıkıyor. Losurdo Çin'e bakarken Marksist yöntemden tamamen uzaklaşıyor. Kapitalist restorasyoncu niteliği açık olan reformları Çin sosyalizminin uluslararası yahtılmışlığını ve ekonomik geriliğini aşmak için uyguladığı meşru yöntemler olarak sunuyor. Başka bir deyişle, sosyalizm savunusu ve liberalizm eleştirisi kisvesi altında kapitalist restorasyon savunusu yapıyor.

Antikomünizme ve sol liberalizme haklı itirazlar

Totaliterlik kavramı etrafında şekillenen literatürün eleştirisi Losurdo'nun kitabının en güçlü yanı. Bilindiği gibi, "totaliterlik" yazını Soğuk Savaş döneminde ortaya atıldı ve 1990'larda popülerliğinin zirvesine ulaştı. Eskisi kadar olmasa bile günümüzde de etkili. Totaliterlik yazını, kapitalizmin *total* (topyekûn, bütüncül) alternatiflerini gözden düşürmeyi amaçlar. Buna göre, kapitalist ekonomiye ve liberal demokrasiye alternatif sunmaya yönelik tüm girişimler önünde sonunda azınlığın çoğunluk üzerindeki diktatörlüğüne evrilir. Komünizm ve faşizm, toplumun topyekûn dönüşümünü hedeflemeleri bakımından birbirlerine benzer. Her ikisi de tek parti diktatörlüğüne dayandığı ve insan haklarını çiğnediği için reddedilmelidir. Liberal demokrasinin merkez sağ ve sol kanatlarından başka gerçekçi seçenek yoktur.

Totaliterlik kavramına dayanan yaklaşım, liberal demokrasinin sınırlarını olduğundan çok daha geniş gösterir. Kapitalizmin farklı siyasi biçimleri olan liberalizm, otoriterlik ve faşizm arasındaki içsel bağları görmezden gelir. Faşizmin kapitaliz-

min krizlerine sistem içi çözüm yolu olarak gündeme geldiği gerçeğini dikkate almaz. İtalya ve Almanya örneklerinin gösterdiği gibi, faşizm sırasında ve sonrasında genellikle aynı tekelci sermaye gruplarının ekonomiye hâkim olduğunu gizler. Sovyetler Birliği sayesinde Nazizmin yenilgiye uğratıldığını unutturmaya çalışır. Totaliterlik kavramının popülerleşmesine büyük katkıda bulunan sol liberallerin umduklarının aksine, bu kavram faşizmi değil, esas olarak komünizmi itibarsızlaştırmak ve yasaklamak için kullanılmıştır. Avrupa Parlamentosu'nun 18 Eylül 2019'da aldığı komünizmi "totaliter" olduğu gerekçesiyle yasaklayan karar¹ ile Macaristan, Polonya ve Ukrayna'daki aşırı sağcı hükümetlerin komünist örgütlenmeyi yasaklamak için son yıllarda aldıkları kararlar² arasında gerekçe ve kapsam bakımından ciddi bir fark yoktur.

Totaliterlik yazınının çelişkileri kitapta özenle sergileniyor. Losurdo'nun belirttiği gibi, totaliterlik yazını "sanki liberalizmde veya Marksist olmayan geleneklerde özgürlük istemi, geçiş dönemini kapsayan veya acil kriz durumlarında gerek duyulan diktatörlüğün kuramsal açıdan temellendirilmesini dışlıyorlarmış gibi bir izlenim yaratır"; oysa "liberalizmin Locke, Montesquieu, Hamilton gibi tüm klasikleri olağanüstü bir durumda anayasal güvencelerin askıya alınabileceğini ve açık diktatörlüğe başvurabileceğini kuşkuya yer vermeden belirtmişlerdir" (s. 71). Dahası, Batı'nın liberal demokrasisi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar köleliğe izin vermiş, genel oy hakkını ise ancak geçen yüzyılın ortalarında tam olarak uygulamaya başlamıştır.³ Losurdo'nun saptadığı gibi, liberalizmin beşiği İngiltere'de hâkim sınıflara tanınan "birden çok oy kullanma hakkı" 1948'e kadar yürürlükte kalmıştı. İngiltere'de "tek kişi, tek oy" ilkesi için verilen mücadelenin "Rusya'da cereyan eden devrimin ve komünist hareketin meydan okuması olmadan başarıya ulaşması olanaksızdı" (s. 97). Benzer biçimde, "Ekim'i ve genel olarak Jakobenlikten komünizme uzanan devrimci döngüyü göz önüne almadan" (s. 99) "Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerindeki ırkçı devlet yapısının zayıflamasını ve Batı'da sosyal devletin kurulmasını" (s. 121) açıklamak imkânsızdır. Nihayet, sömürgeleştirilmiş ülkeler "komünist hareketin yarattığı dalgadan esinlenerek ve güç alarak bağımsızlıklarına ve onurlarına kavuşmuşlardır" (s. 100). Bu nedenle,

Komünizmi, ırk ayrımcılığının kaldırılmasına karşı tutarlı ve acımasızca savaş vermiş ve dolayısıyla demokrasinin uygulanmasına karşı çıkmış bir güç olan Nazizmle kıyaslamak tam bir saçmalaktır. Üçüncü Reich, topyekûn savaşa geçilme-

1 David Broder, "Antifaşizmin Sonu", 5 Ekim 2019, <https://tinyurl.com/y5vh8aqf> (erişim tarihi: 25 Ağustos 2020).

2 Vitaly Shevchenko, "Goodbye, Lenin: Ukraine Moves to Ban Communist Symbols", 14 Nisan 2015, <https://tini.to/T8t> (erişim tarihi: 25 Ağustos 2020).

3 Bu konuyla ilgili çarpıcı bir özet için bkz. Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Londra: Anthem Press, 2002, s. 73.

siyle hızlandırılan, beyaz ırkın üstün olduğu (white supremacy) bir rejimi tüm dünya çapında, Alman ve “Aryen” hegemonyasında kurma girişiminin simgesidir. Diğer tarafta ise ırk ayrımcılığının ve sömürgeciliğin aşılması konusunda belirleyici katkıda bulunan komünist hareket vardır. Üçüncü Reich kendisini ırk ayrımcılığının ve sömürgeciliğinin doğal mirasçısı olarak görüyordu ve bu mirası daha da radikal uygulamak niyetindeydi (s. 96).

Losurdo Batı solunun diğer zaafalarına da dikkat çekiyor. Örneğin “bir yandan Stalin’i şeytanlaştırırken diğer yandan Clinton’un şahsında ılımlı da olsa ‘sol’un bir uzantısını gören bazı komünistlerin tutumları da son derece garip veya dar görüşlüdür” haklı tespitini yapıyor (s. 49). Kitabın başka bir yerinde antikomünistlerin ve sol liberallerin favori figürlerinden Dalai Lama’nın ikiyüzlülüğünü sergiliyor:

Pasif direnişin kahramanı olarak göklere çıkartılan Dalai Lama’ya 1989’da Nobel Barış Ödülü de verildi. Fakat Hindistan atom bombası yapmaya başlayınca Nobel Barış Ödülü sahibi Dalai Lama, bu politikanın hemen nüfuz sahibi destekleyicilerinden oldu. Kısa bir süre önce İngiltere’deki üniversiteler, Filistin halkını sürekli baskı altında tutan İsrail’e karşı kültürel boykot uygulanması çağrısı yaptıklarında Dalai Lama hemen çağrıya karşı çıkanlar arasında yer aldı [...] Fakat ezilen herhangi bir halkı desteklediği veya Amerikan emperyalizmi ve müttefiklerinin başlattığı saldırı savaşlarını mahkûm ettiği hiçbir zaman duyulmamıştır (s. 166-167).

Uluslararası yalıtılmışlık ve kapitalist restorasyon

Losurdo’nun kitabında yukarıdaki tespitler haricinde isabetli argüman yok. Ekim ve Çin deneyimlerinin eleştirel bilançosunu çıkardığını iddia eden Losurdo, kitabı boyunca konuyla ilgili yapılan ciddi teorik çalışmaları ve tartışmaları görmezden geliyor. Zor sorularla ve güçlü argümanlarla boğuşmaktan kaçınıyor. Örneğin, Trotskiy’in 1936’da kaleme aldığı *İhanete Uğrayan Devrim*’de⁴ Sovyetler Birliği’nin ekonomik ve politik karakterine ve geleceğine ilişkin sunduğu analize dair somut bir eleştirisi yok. Bunun yerine, aforizmalara ve laf ebeliğine sığınıyor. Örneğin, Stalinizmin eleştirisini basitçe ve yalnızca Stalin’in kişiliği ile ilgili bir eleştiriymiş gibi, çarpıtarak sunuyor. Bu uydurmadan yola çıkarak muarızlarını idealizmle itham ediyor:

Ne yazık ki Bolşevik önderliğin Marx’ın gösterdiği yolu takip etmesi gerektiğini anlamaması veya o yoldan gitmek istememesi ne kadar da üzücü. Burada bahsedilen yol kendiliğinden anlaşılabacağı gibi, “reel sosyalizm”in tarihi üzerine hüküm vermeye kararlı bazı inatçı yargıçların sürekli işaret ettikleri otantik Marx’ın yoludur. Eğer tesadüf eseri Troçki veya Buharin’den biri (veya komünist hareke-

4 Lev Davidoviç Trotskiy, *İhanete Uğrayan Devrim: SSCB Nedir ve Nereye Gidiyor*, Kolektif çeviri, İstanbul: Alef Yayınevi, 2006.

tin ve “komünist günlük gazete” *il manifesto*’nun tarihsel önderlerinden Rossana Rossanda veya onun gibi bir şahsiyet) Stalin’in yerine iktidara gelseydi bugün Duma’nın ve çarlığın bayraklarının Moskova’ya geri gelişini görüyor olmayacaktık, tam tersine Sovyetler’in zaferini ve kızıl bayrağın New York’ta dalgalanışını yaşıyor olacaktık. Eğer böyle çıkarımlar doğru olsaydı Marx’tan da çok öncelere, en azından Eflatun’a ve idealizmine kadar gerilere gitmemiz gerekecekti. Gerçekten de tarihsel materyalizmin daha kökten katledilişini tasavvur etmek çok güç. ***Nesnel olgular hiçbir şekilde dikkate alınmamakta: Rusya’nın durumu ve tarihsel arka plan; ülke içinde ve dışında cereyan eden sınıf savaşları; ekonomik, politik ve askeri alanlarda güçler dengesi vs. Her şey tek bir insanın kaballığına, kana susamışlığına, iktidar hırsına ve paranoyasına, mutlaka tek bir kişinin karakterine bağlı olmalıydı [...]*** Nesnel çelişkilerin unutulması ve buna bağlı olarak utanmadan ve önyargıyla “ihanet” nitelemesine başvurulması, sadece tarihsel bir olayı değil yaklaşık yetmiş yıllık bir tarihin kesintisiz devam eden tek bir ihanetle açıklanmasına yol açmaktadır: Komünist ideallere ihanet eden Stalin’dir. Bundan dolayı da tarihçilerden, daha da öteye gazetecilerden ve teorisyenlerden oluşan bir idam mangasının önüne atılmalıdır (s. 67-68, vurgu bana ait).

Trotskiy *İhanete Uğrayan Devrim*’de ve öteki çalışmalarında Losurdo’nun sıraladığı “nesnel olgular”ı ayrıntılı olarak ele almıştır. Trotskiy’e göre, Sovyetler Birliği gibi (emperyalist ülkelere nazaran) ekonomik bakımdan çok geri olan ülkeler, sosyalist devrimin sayesinde merkezi planlama ve toplumsal seferberlik temelinde kendileriyle benzer gerilikteki kapitalist ülkelerden daha hızla kalkınabilirler. Ancak, bu başarı sosyalizme geçiş için yeterli değildir. Çevre ve yarı-çevre ülkeleri şöyle dursun, bir veya birkaç emperyalist ülkede sosyalist devrim zafere ulaşsa bile, emperyalist ülkelerin geri kalanı (ve emperyalist olmayan ülkelerin önemli bölümü) karşı-devrimci kampta kaldığı müddetçe mevcut işçi devletlerinin sosyalizme doğru ilerleyişi güvence altına alınamaz. Emperyalist ülkelerin sermaye birikimi ve teknoloji bakımlarından üstünlüğü kesin olarak sona ermeden (sınıfsız ve devletsiz bir dünya anlamına gelen) komünizme (ve onun bir alt aşaması olan sosyalizme) geçiş mümkün değildir. İşçi devletleri, emperyalizmin ekonomik ve askeri basıncı altında kaldıkları müddetçe “herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre” ilkesini uygulamayı sağlayacak maddi bolluğa erişemezler. Devletin aşılması yönetme faaliyetlerinin tüm toplum tarafından üstlenilmesini gerektirir. Çalışma saatleri dramatik olarak düşürülmeden kolektif yönetime ulaşamaz. Askeri ve ekonomik kuşatılmışlık, çalışma saatlerinin azaltılması şöyle dursun, artırılması yönünde basıncı yapar. Bu nedenle, dünya devrimi yoluyla emperyalizmin ortadan kaldırılması sosyalizme geçişin önkoşuludur.⁵ Emperyalist ülkelerde iktidara gelen devrimci

5 Yakınlarda yayımlanan bir yazıda bu konuya değinmiştim (“21. Yüzyıl Sosyalizminin Politik Ekonomisi”, 19 Ağustos 2020, <https://www.emekveadalet.org/notlar/21-yuzyil-sosyalizminin-politik-ekonomisi-burak-gurel/>, erişim tarihi: 19 Ağustos 2020).

yönetimler ekonomik, teknolojik ve askeri alanlardaki kazanımlarını herhangi bir patent hakkı aramadan, ticari çıkar gözetmeden diğer işçi devletleriyle hızla paylaşmak zorundadırlar. Sosyalizme geçiş, bu sürecin ileri bir aşamaya ulaşmasıyla mümkün olur. Komünizm ise emperyalizmin bütünüyle ortadan kaldırılmasından sonra gerçek bir olasılığa dönüşür.

Trotsky, ekonomik ve askeri olarak uzun süre yalıtılmış, maddi bolluğun mevcut olmadığı, çalışma saatlerinin düşürülmesinin ufukta görünmediği işçi devletlerinde bürokrasinin kendisine elverişli bir maddi zemin bulduğunu saptar. Sıradan işçilerden ayrı maddi çıkarlara sahip olan bürokrasi bu çıkarlarını artırdıkça üretim araçlarının sahibi olma, kendisini burjuvaziye dönüştürme eğilimine girer. Sıradan işçilerin bürokrasiye yönelik artan nefreti zaman içinde sosyalizm hakkında düş kırıklığına, inançsızlığa dönüşür. İşçi devletin yeni kuşakları, yoksul ülkelerin işçilerini veya zengin ülkelerin yoksullarını değil, emperyalist ülkelerin sanayi işçilerinin maddi koşullarını ve tüketim standartlarını referans alırlar. Bu durum, kapitalist restorasyonu sıradan işçiler için kabul edilebilir, denenebilir bir seçenek haline getirir. Kısacası, dünya devriminin ilerlemesi işçi devletlerini güçlendirir, duraklaması ise en mükemmel işçi devletini dahi evvela yozlaştırır, nihayetinde yok eder. Trotsky, bu olguyu mükemmel biçimde özetler:

Devrimin koyduğu politik ve hukuksal ilkeler, bir yandan geri bir ekonomi üzerinde olumlu etkiye bulunurken, öte yandan geri kalmışlığın felç edici etkisini hissettiler. Sovyetler Birliği ne kadar uzun süre kapitalist kuşatma altında kalırsa, toplumsal dokularının yozlaşması da o ölçüde derinlere nüfuz edecektir. Belirsiz bir yalıtılmışlık süreci, ulusal bir komünizmin yerleşmesine değil, *kaçınılmaz olarak* kapitalist restorasyona götürecektir.⁶

Trotsky bu analizinden somut politik sonuçlar çıkarmıştır. Sosyalizme geçişin muazzam zorluğu, devrimin erken aşamada zafere ulaştığı bir (veya birkaç) ülkenin komünistlerine büyük sorumluluk yükler. İşçi devletlerini mümkün olan en yüksek ekonomik ve askeri gelişmişlik düzeyine eriştirerek muhafaza etmek, ülke içinde demokratik mekanizmaları mümkün olduğunca geliştirmek ve dünya devrimini ilerletmek için bütün araçları kullanmak zorunludur. Bu gerçekleri inkâr ederek bürokrasinin çıkarlarını sosyalizm adına savunanlar devrime ihanet etmiştir. Konunun Stalin'in kişiliği ile doğrudan ilgisi yoktur. Stalin'in önemi Ekim Devrimi'ne ihanet eden bürokrasinin ilk önderi olmasıdır.

Losurdo zorlama bir alaycılıkla Trotsky'in iktidarında kızıl bayrakların New York'ta dalgalanacağı inancından söz ediyor. Dünya devrimini zorlayan bir uluslararası komünist hareket, New York'ta kızıl bayrakların dalgalanmasını pekâlâ

⁶ a.g.e., s. 408 (vurgu bana ait).

sağlayabilirdi. Bu hareketin askeri yöntemlerle ezilmesi, işçi devletlerinin yok edilmesi de mümkündü. Emin olduğumuz tek şey şu: Trotskiy gibi düşünenlerin iktidarında Komintern'in ilk dört kongresinde ortaya konan dünya devrimi yönelişi sürdürülecek ve mevcut işçi devletlerinin kazanımları kadar sınırları da dünya proletaryasına dürüstçe açıklanacaktı. Bu olasılığın gerçekleşmesi, işçi devletlerinin giderek bürokratikleşmesi ve kapitalizmin restorasyonu olasılığını tamamen bertaraf edemezdi (zira bu tamamen dünya devriminin gidişatına bağlıydı) ama epey azaltırdı. Losurdo tarihi çarpıtarak bu gerçekleri inkâra yelteniyor:

Fakat burada da argümanların zayıflığı değişmiyor: Nasıl oluyor da “başarısız kalan” veya “hain”in biri veya kocaman bir “yanlış anlama”nın kahramanı, sömürge halklarının kurtuluşuna ve – Batı’ya gelince–, eski rejimin (*ancien régime*) çöktürülmesine ve sosyal devletin kurulmasına bu denli muazzam bir katkı sağlayabiliyor? Lenin, 1923 yılında ağır hasta olduğundan dolayı iktidar mekanizmasının kumanda kolunu bırakmak zorunda kaldığında, Ekim Devrimi’nden sonra kurulan ve Brest-Litovsk barışından darmadağın bir biçimde çıkan devlet, perişan ve güç koşullar altında ayakta kalmaya çalışıyordu. Stalin’in ölüm yılı olan 1953’te ise Sovyetler Birliği ve liderliğindeki “sosyalist kamp” muazzam derecede genişlemiş ve kuvvetlenmişti ve yüksek bir prestije sahipti. Bir iki tane daha böyle “hain” ortaya çıksaydı emperyalist ve kapitalist ülkelerin durumu acınacak hale gelmiş ve zorlukla ayakta durabiliyor olacaktı (s. 102-103).

Trotskiy’in komutasındaki Kızıl Ordu’nun İç Savaş’ta Beyaz Ordu’yu yenmesini anmayan ve 1920’lerin ikinci yarısında Bolşevik Partisi içindeki siyasi mücadeleden Sol Muhalefet’in zaferle çıkması halinde SSCB’nin varlığının tehlikeye gireceğine dair herhangi bir kanıt göstermeyen Losurdo’nun SSCB’nin varlığını sürdürüşünü Stalin’e atfetmesinin ciddiye alınır tarafı yok. Losurdo sıradan işçilerle bürokratlar arasında artan maddi uçurumu SSCB’yi yıkıma götüren sebeplerden saymıyor. Lenin’in vasiyetindeki Stalin’in parti genel sekreterliği görevinden alınması çağrısını tartışmıyor. Almanya’da Nazizmin iktidara gelişinde Stalin’in emrindeki Almanya Komünist Partisi’nin yaptığı muazzam hataların rolünden bahsetmiyor. Trotskiy’in bürokratik de olsa işçi devleti niteliğini sürdürdüğü için SSCB’nin Nazizme ve emperyalizme karşı tüm araçlarla savunulması çağrısı da Losurdo’nun umurunda değil. Stalinist bürokrasinin emriyle Komünist Enternasyonal’in 1943’te kapatılması, 1945’te Yalta Konferansı’nda emperyalizmle varılan anlaşmadan sonra Yunanistan devriminin yenilgiye terk edilmesi, Fransa ve İtalya’da 1945 sonrasında prestijlerinin zirvesine ulaşan komünist partilerinin parlamentarizm batağına sürüklenmesi de Losurdo’yu rahatsız etmiyor. Bunları yapmayan birinden SSCB’nin Birleşmiş Milletler’de 29 Kasım 1947’de yapılan oylamada Filistin’in parçalanması kararını desteklemesi, Arapların ve Yahudilerin bir arada ve kardeşçe yaşaması için mücadele vermekten imtina ederek 14 Mayıs 1948’de kuruluşunu ilan eden İsrail

devletini hemen üç gün sonra diplomatik olarak tanınması hakkında eleştiri duymak elbette mümkün değil. Ne tür bir sosyalizm anlayışı tüm bunları ihanet değil başarı olarak görebilir? Cevabı Losurdo'dan dinleyelim:

Troçki (ihanete uğrayan devrim) gibi komünizm gerçekleşince devletin yanı sıra “para”nın ve piyasanın her türünün ortadan kalkacağına inanmaya devam mı edelim? Troçki'nin belirli açıklamalarına göre bir yargıya varırsak mucizevi değişimler daha sosyalizm aşamasında ortaya çıkmaktadır [...] Öte yandan belki de herkesten daha fazla komünizm projesini Mesihçi haleden kurtarmaya çalışmış olan Gramsci'nin öğretisini dikkate almalıyız. Devletin yavaş yavaş ortadan kalkması ve sivil toplumun içinde erimesi efsanesini sorgulayarak sivil toplumun da devletin bir biçimi olduğuna işaret etmiştir. [...] Gramsci piyasayla ilgili olarak piyasadan soyut anlamıyla bahsetmek yerine “belirli bir piyasadan” konuşmanın daha iyi olacağını belirtir (s. 115-116).

Paranın, piyasanın ve devletin komünizmde yeri olmadığı fikrinin mucidi Trotskiy değildir. Tıpkı Lenin gibi Trotskiy de bu fikri Marx-Engels ikilisinden devralmıştır.⁷ Bu dört önderin dünya devrimini komünizmin önkoşulu olarak görmelerinin nedeni tam da budur.⁸ Paranın, piyasanın ve devletin mevcut olduğu bir sisteme komünizm deselerdi dünya devrimini önemsemezlerdi elbette. Losurdo'nun paralı, piyasalı ve devletli komünizm tahayyülü (devrimci önder kabul ettiği) Stalin'in revizyonist “tek ülkede sosyalizm” teorisini mantıksal sonuçlarına ulaştırıyor. Losurdo “piyasa sosyalizmi” teorisinin öncüsüyümüş gibi sunup tahrif ettiği Gramsci'yi de revizyonizmine ortak etmeye yelteniyor. Bu nokta bizi Losurdo'nun kitabının en önemli özelliğine, yani Marksizm kılıfında kapitalist restorasyon savunuculuğuna getiriyor. Yukarıda açıklandığı gibi, sosyalist devrimlerin emperyalist ülkelere doğru yayılmaması mevcut işçi devletlerinde kapitalist restorasyonun zeminini döşer. Dünya devrimi ve kapitalist restorasyon haricinde üçüncü bir yol yoktur. Klasik Marksizmin bu kabulünü paylaşmayan ve dünya devrimi fikriyle alay eden Losurdo, piyasa sosyalizmini ve (daha önemlisi) kapitalist niteliği açık uygulamaları sosyalizmin sınırları içinde kabul ediyor. Bu tür reformlara yönelik direncin SSCB ve Doğu Bloku'nun en ciddi sorunu olduğunu iddia ederek işe başlıyor:

“Sosyalist kamp”ın içsel sorunları giderek açığa çıkıyordu, ekonomik gelişmenin temposu yavaşlamaya başlamış, kapitalizmin kaçınılmaz (ve yaklaşan) krizi

7 Marx, Engels, Lenin ve Trotskiy'in komünizm ve sosyalizm tanımlarına ilişkin olarak Mehmet İnanç Turan'ın şu yazılarına bakılabilir: “Olmayan Sosyalizme İhanet”, *Devrimci Marksizm*, sayı: 12, 2011, s. 151-163; “Sosyalizm ve Stalin Üzerine Bir Kitap”, *Devrimci Marksizm*, sayı: 23, 2015, s. 129-149; “Ekonomi Politik ve Stalin”, *Devrimci Marksizm*, sayı: 30-31, 2017, s. 151-176.

8 Sungur Savran, “Marksizm'in Öteki Ölçek Tartışması: ‘Tek Ülkede Sosyalizm’ Mi ‘Dünya Devrimi’ Mi?”, *Praksis*, sayı: 15, 2006, s. 207-246.

konulu tezin kendisi giderek krize girmişti. Toplumsal mutabakatın temeli kaybolmuştu. Güçlü baskı mekanizmasına duyulan antipati derece derece artıyordu. Ve tüm bu gelişmeler yaşanırken Sovyet liderleri yukarıda bahsedilen fantastik komünizmin gelmesinin yakın olduğu nakaratını tekrarlayıp duruyorlardı. Tekdüze nakaratın ise ekonomi üzerinde çok olumsuz etkileri oluyordu. Ekonomide açıkça ortaya çıkan geri kalmışlık ve dengesizlik, aslında üretkenliği artırmak için enerjik müdahaleler yapılmasını gerektiriyordu. Fakat kimsenin çalışmaya gerek duymayacağı bir komünist topluma doğru yol alındığı görüşü ve üretim sürecini rasyonelleştirme yolunda yapılan her girişimin “kapitalizmin restorasyonu” olarak damgalandığı bir ideolojik ortam muhakkak ki bu sorunun çözümünü kolaylaştırmıyordu (s. 57).

Losurdo SSCB’nin gereksindiğini düşündüğü ekonomik reformlara ilişkin net bir açıklama yapmıyor. Ancak, konu Çin’e geldiğinde kastettiği şeyin ne olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle, Çin hakkındaki görüşlerine yakından bakmak gerekiyor.

Çin kapitalizmine güzelleme

Losurdo Çin’de 1978’den sonra yapılan ekonomik reformları şöyle yorumluyor:

Ekonomik alanda yavaş yavaş “piyasa sosyalizmi”nin geliştiğini görüyoruz. Yeni ekonomi politikasının karakteristik nitelikleri büyük bir özel sektörün ortaya çıkması ve devlet ve kamu sektörünü verimli duruma getirme çabalarıdır. Ekonomik gelişmeyi sağlamak amacıyla Batı’nın teknolojisini yakalamaya çalışmanın ve Batı’nın endüstri organizasyonu ve işletme tekniği alanındaki deneyimlerinden faydalanmanın ve dünya pazarlarına açılmanın bedeli Çin’de kapitalizmin açıkça geçerli olduğu “özel ekonomi bölgeleri”nin ortaya çıkması oldu. Öte yandan bu gelişmenin alternatifi ne olabilirdi? Her şeyden önce SSCB’nin ve “sosyalist kamp”ın yıkılmasından ve krizden sonra Çin’in, geri kalmayı ve güçsüzleşmeyi göze almadan kendisini kapitalist dünya pazarından soyutlaması olanaksızdı. Dünya ekonomisinin ve politikasının yeni koşullarında izolasyon, modernleşmeden ve sosyalizmden vazgeçmek anlamına gelecekti. Yeni ekonomi politikası, yüksek maliyetlere neden olsa bile üretici güçlerin görülmemiş bir hızla gelişmesini sağlamış ve kıta çapında bir ekonomik mucizeye yol açmıştır. Yüz binlerce, milyonlarca Çinli tarihlerinde benzeri olmayan ekonomik ve sosyal haklara kavuşmuş ve bu gelişmeye bağlı olarak da büyük ölçekte bir özgürleşme süreci ortaya çıkmıştır (s. 62-63).

Losurdo, Çin’deki reformları Sovyetler Birliği’nde İç Savaş’tan sonra uygulanan Yeni Ekonomi Politikası’na (NEP) benzetiyor:

Günümüzde Çin’de var olan sosyal düzen, kendisini bir çeşit devasa ve uzatılmış yeni ekonomik plan olarak göstermekte ve Lenin’in “Savaş komünizmi”nin bir ürünü olan ütopyacı kışla tipi mutlak eşitliğin yerini alması için başlattığı Yeni

Ekonomik Plana benzemektedir. Bu politika her şeyden önce üretici güçlerin gelişmesini amaçlamaktaydı ve bundan dolayı da özel mülkiyete, piyasaya ve kapitalist burjuvaziye az veya çok ödünler verilmesine yol açmıştır. Küreselleşmeden ve uluslararası güçler dengesinden dolayı yeni ekonomik planın Çin’de uygulanması zorlaşmıştır. Fakat Çin planı uygularken, sürekli olarak sosyalizmi, demokrasiyi ve piyasayı birbirleriyle bağdaştırması gerektiğinin, bunu yaparken de kurulması hedeflenen yeni toplumun homojenliği hakkındaki basit düşüncüyü aşmak zorunda olduğunun bilincindedir (s. 64).⁹

NEP SSCB’nin işçi devleti niteliğini değiştirmeksizin piyasa mekanizmalarına belirli ölçüde izin vermişti. Losurdo Çin’deki reformların da rejimin sınıfsal niteliğinde köklü değişikliklere yol açmadığını düşünüyor:

Çin söz konusu olunca kapitalizmin restorasyonundan bahsetmek, sorunu yüzeysel ele almak anlamına gelir. Hiç şüphesiz Çin’de güçlü bir burjuvazi ortaya çıkmıştır. Fakat bu kesim ekonomik gücünü siyasal güce çevirecek olanaktan henüz yoksundur. Çin liderliğinin içinde bulunduğu güç konumu anlamamız gerekmektedir: Bir yandan iktidarın sağlamlaştırılması gibi sosyalist modernleşmenin önemli unsuru olan demokratikleşme sürecini (günümüzde meşrulaşmanın tek ilkesi olan tabanın onayını da alarak) ileriye götürmektir. Öte yandan Çin yönetimi, bunu yaparken de sürecin sonucu olarak burjuvazinin gücü ele geçirmesini önlemek zorundadır. Bu ise Birleşik Devletler’in inatla gerçekleştirmek istediği hedeftir. ABD, elindeki tüm olanakları kullanarak Çin’i kesin olarak kapitalist Batı’ya bağlamak amacıyla Komünist Partisi’nin hegemonyasını zayıflatmakta kararlıdır. Böylelikle gezegenimizin tümünde “Amerikan yüzyılı”nın zaferini ilan etmiş olacaktır [...] Marksizmin kuramsal zayıflığı göz önüne alınacak olursa, küreselleşme çağında Çin’in benzeşme sürecine girerek kapitalist dünyaya bağlanabileceği tehlikesini küçümseyemeyiz. Ancak benzeşmenin çoktan gerçekleştiğini söylemek politik körlük anlamına gelir, daha da kötüsü bu tutumumuzla benzeşmeye katkıda bulunarak ABD tarafından yürütülen Çin karşıtı kampanyaya katılmış oluruz. Çin’de elde edilen birçok kazanım tehlike altında bulunuyor. Geri kalmışlığı aşarken politik bağımsızlığından vazgeçmemeye kararlı olan ve teknolojik açıdan kendine yeterli hale gelerek sosyalist modernliğe erişmeyi hedefleyen bir kıta büyüklüğündeki bu ülkenin tüm gerçeği, kendisini karşılaştığı çeşitli güçlük ve çelişkilerle göstermektedir. Bu deneyin başarıya ulaşması gezegendeki güçler dengesini önemli ölçüde değiştirecek ve dünyayı tümüyle etkileyecektir (s. 64-66).¹⁰

Yukarıdaki pasajlarda olgular tarafından ***bir ölçüde*** desteklenen tek cümle şu: “SSCB’nin ve ‘sosyalist kamp’ın yıkılmasından ve krizden sonra Çin’in geri kalma-

9 NEP kısaltmasıyla bilinen “Yeni Ekonomi Politikası”, burada “Yeni Ekonomik Plan”, kitabın diğer bölümlerinde “Yeni Ekonomik Politika” olarak adlandırılıyor.

10 Çevirinin aslında yer alan “ileriye götürmektir” ifadesinin “ileriye götürmektedir” olarak düzeltilmesi/okunması gerekiyor.

yı ve güçsüzleşmeyi göze almadan kendisini kapitalist dünya pazarından soyutlaması olanaksızdı". Bu cümle, Trotskiy'in mevcut işçi devletlerinin muhafazasının yegâne güvencesinin dünya devrimi olduğu tespitinin zımnen kabulüdür. Ancak, dünya devrimi fikriyle alay eden Losurdo, Trotskiy'in haklılığını elbette teslim etmiyor. Bunun yerine, Çin'deki reformların zorunlu olduğunu ve kapitalizmin restorasyonuna yol açmadığını iddia ediyor. Tutarsızlıkları bununla sınırlı değil. Losurdo, kitabının bir yerinde şunu tespit ediyor: "Çin ve Amerika arasında başlayan yakınlaşma süreciyle 70'li yıllarda SSCB'ye karşı bir 'fiili ittifak' kurulmaya başlanmıştı" (s. 50). Bunun anlamı açık: Çin bürokrasisi Doğu Bloku'nun yıkımında ciddi rol oynamıştır. Ancak, Losurdo yukarıdaki pasajlarda bu tespitini unutuyor, Çin'i Doğu Bloku'nun yıkımını sağlayan aktörlerden biri olarak değil, yalnızca yıkımdan etkilenen bir devlet olarak sunuyor. Dahası, "kapitalizmin açıkça geçerli olduğu"nu teslim ettiği Çin'in ilk özel ekonomi bölgelerinin 1979'da (yani Doğu Bloku'nun çöküşünden on yıl önce) kurulduğu¹¹ gerçeğini de saklıyor.

Çin'deki reformlara ilişkin NEP benzetmesi de geçersiz. NEP döneminde SSCB'de özel sektörün toplam sanayi üretimindeki payı dörtte birden azdı.¹² Söz konusu özel sektör esas olarak küçük ölçekli sanayicilerden ve tüccarlardan oluşuyordu. Büyük ölçekli sanayi, bankacılık ve dış ticaret gibi kilit alanlarda devlet mülkiyeti muhafaza edilmişti.¹³ Çin'de reform döneminin ilk yirmi yılı da bir ölçüde buna benzetilebilir. Ancak, 1996'dan itibaren yapılan özelleştirmelerle birlikte bu benzerlik ortadan kalkmıştır. Çin'de kamuya (devlete ve kolektiflere) ait işletmelerin toplam sanayi varlıkları içindeki payı 1993'te %91.6'dan 2000'de %74.2'ye, 2014'te %39.4'e gerilemiştir. Kamunun tarım-dışı istihdamdaki payı ise 1993'te %67.1'den 2000'de %37.3'e, 2014'te %12.9'a düşmüştür.¹⁴ NEP ile Çin'deki dekollektivizasyon reformu arasında küçük ve orta köylülüğe verilen tavizler bakımından benzerlikler mevcuttur. Ancak, aralarındaki farklar küçümsenemez. NEP Ekim Devrimi'nden yalnızca beş yıl sonra, tarımda özel mülkiyet tasfiye edilmemişken, kolektifleştirme henüz başlamamışken kabul edilmiş bir politikadır. Çin'de "Halk Komünleri" adıyla bilinen kır kolektifleri yaklaşık 25 yıl boyunca kır ekonomisine hâkim olduktan sonra, 1978-1984 döneminde tasfiye edilmiştir. Bu tarihsel farkları görmezden gelerek bu iki reformun benzediğini iddia etmek çarpıtmadan başka bir şey değildir.¹⁵

11 "Special Economic Zones Established in 1979", 9 Ekim 2008, <http://en.people.cn/90002/95589/6512374.html>

12 V.N. Bandera, "The New Economic Policy (NEP) as an Economic System", *Journal of Political Economy*, cilt: 71, sayı: 3, 1963, s. 268.

13 Alec Nove, *Stalinism and After: The Road to Gorbachev*, Londra ve New York: Routledge, 1990, s. 16.

14 Yi-min Lin, *Dancing with the Devil: The Political Economy of Privatization in China*, New York: Oxford University Press, 2017, s. 45-46, 51.

15 Sovyetler Birliği'nde NEP döneminde Lenin ve Trotskiy önderliğinde proletarya diktatörlüğü

Losurdo'nun Çin'deki kapitalist restorasyonu inkâr etmek için ileri sürdüğü diğer gerekçeler de zayıftır. Çin'de kapitalizmin gelişim düzeyi ülkenin ABD'ye ne kadar benzediğine bakılarak ölçülemez. Burjuva devletleri, burjuvazinin çıkarlarını proletaryanın çıkarlarına karşı korumak bakımından birbirlerine benzerler ama diğer pek çok bakımdan birbirlerinden oldukça farklıdırlar. Trotskiy'in eşitsiz ve bileşik gelişme kuramının ortaya koyduğu gibi, kapitalizm dünyanın farklı bölgelerinde farklı tarihsel koşullarda ve farklı siyasi rejimlerin himayesinde gelişir. Kapitalizmin gelişimi farklı ülkeler arasında başta ekonomik gelişmişlik düzeyi olmak üzere bir dizi önemli ekonomik, politik ve kültürel farkı ortadan kaldırmaz.¹⁶ Örneğin, Afrika ve Doğu Asya kapitalizmleri arasında muazzam farklılıklar mevcuttur. Her ikisi de ABD hegemonyası altında biçimlenen Pakistan ve Güney Kore kapitalizmleri arasında ciddi bir "benzeşme" söz konusu değildir. Çin kapitalizmi bu kuralın istisnası değildir. Losurdo'nun ABD'nin Çin'de burjuvazinin siyasi güç sahibi olmasına destek verdiği, ÇKP'nin ise buna karşı mücadele ettiği iddiası da mesnetsiz. 2006 itibariyle kişisel serveti 15 milyon doların üzerinde olan 3200 Çin vatandaşının 2900 civarı ÇKP'nin üst düzey yöneticilerinin ailelerine mensuptu. Bu bürokratik burjuvazi yaklaşık 5 trilyon dolarlık devlet mülkiyetini özelleştirme sürecinde yağmalayarak palazlandı.¹⁷ Dolayısıyla, çok partili rejime geçiş veya Amerikancı dış politikanın benimsenmesi Çin burjuvazisinin hâkim fraksiyonunun çıkarlarına uygun değil. Kısacası, Losurdo'nun Çin kapitalizmini meşrulaştırmak için ileri sürdüğü gerekçelerin ne Marksist teoriyle ne de somut olgularla ilgisi var.

Çin'de ulusal sorun

Losurdo'nun Çin hakkındaki çarpıtmaları yukarıda söylenenlerden ibaret değil. Tibet ulusal sorunu konusunda şu iddialarda bulunuyor:

Tibet'i Çin'in ayrılmaz bir parçası olarak gören sadece Mao Zedong değildi [...] Uzun süre Tibet'in Çin'e ait olduğu olgusu, sol ile hiçbir ilişkisi olmayan tarihçiler tarafından bile herhangi bir şekilde sorgulanmadı [...] Fakat bu bakış açısı, Mao Zedong'un komutasındaki Halk Kurtuluş Ordusu'nun ilerlemeye başlamasıyla yavaş yavaş değişmeye başladı. ABD'nin Yeni Delhi'deki maslahatgüzarı George R. Merrel, daha 13 Ocak 1947'de Truman'a gönderdiği yazıda, başkanın dikkatini bölgenin, yani dünyanın çatısı denilen ülkenin "paha biçilemez değerine" çekmeye çalıştı: "Tibet bundan dolayı komünizmin Asya'da yayılmasının önüne çekilmiş bir set veya en azından politik depremlerin hüküm sürdüğü bir bölgede

söz konusuysa Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1978-1984 döneminde restorasyoncu karakteri giderek belirginleşen bir yönetimin işbaşında olması da dikkat edilmesi gereken bir facttır.

16 Bu konuyu daha önce ayrıntılı olarak ele almıştık ("Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: Sürekli Devrimin Anahtarı", *Devrimci Marksizm*, sayı: 24, Güz 2015, s. 75-111).

17 Minqi Li, *China and the 21st Century Crisis*, Londra: Pluto Press, 2016, s. 19-23, 32-34.

muhafazakâr bir ada olabilir.” (s. 159-160).

Emperyalizmin geçmişte dünya devrimini engellemek, günümüzde ise Çin kapitalizminin yükselişini durdurmak için Tibet meselesini kullandığı açık. Ancak, Tibet’in Çin’in ayrılmaz bir parçası olduğu görüşünün devrim öncesinde sorgulanmadığı, Tibet sorununun emperyalistler tarafından 1940’larda çıkarıldığı iddiası gerçek dışı. Tersine, bir ulusal ezme-ezilme ve kendi kaderini tayin hakkı sorunu olarak Tibet ulusal sorunu bizzat Çin Komünist Partisi tarafından gündeme getirilmiştir. ÇKP’nin Temmuz 1922’de yapılan ikinci kongresinin manifestosunun 3., 4. ve 5. maddeleri partinin konuyla ilgili hedeflerini şöyle açıklıyor:

- (3) (Mançurya dahil olmak üzere) dar anlamda Çin’i gerçekten demokratik bir cumhuriyet altında birleştirmek
- (4) Moğolistan, Tibet ve Sincan’ın özgürleşmesiyle gerçekten demokratik bir cumhuriyete ulaşmak
- (5) Dar anlamda Çin, Moğolistan, Tibet ve Sincan’ın özgür bir federasyon içinde birleşmesiyle bir Çin Federe Cumhuriyeti’ni kurmak.¹⁸

Manifestoda geçen “özgürleşme” ve “özgür federasyon” ifadeleri, Tibet ve diğer ulusların kendi kaderlerini özgürce tayin etmelerinin meşru bir hak olarak tanındığını gösteriyor. Ancak, bağımsız devlet kurma hakkı metinde açıkça zikredilmediği için ÇKP’nin bu hakkı tanımadığını ileri sürenler çıkabilir. Mao Zedong’un kurucuları arasında bulunduğu, “Jiangşi Sovyeti” olarak da bilinen, 1931-1937 döneminde varlığını sürdüren Çin Sovyet Cumhuriyeti’nin 7 Kasım 1931’de kabul edilen anayasasının 14. maddesi herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak kadar berraktır:

Çin Sovyet hükümeti Çin’deki ulusal azınlıkların kendi kaderlerini tayin etme hakkını, Çin’den tamamen ayrılma ve her bir ulusal azınlığın kendi bağımsız devletini kurma hakkını tanıır. Tüm Moğollar, Tibetliler, Miaolar, Yaolar, Koreliler ve Çin toprağında yaşayan diğerleri kendi kaderlerini tayin hakkına tamamen sahip olmalıdır; yani Çin Sovyetler Birliği’ne katılmayı tercih edebilirler veya ondan ayrılmayı tercih ederek kendi devletlerini kurabilirler.¹⁹

Dolayısıyla, Tibet sorunu emperyalistlerin istismarı bahane edilerek geçiştirilebilecek bir mesele değildir. ÇKP tarafından daha 1920’lerde ve 1930’larda ciddiyetle ele alınmış ve hakkında net tutum belirlenmiş bir sorundur. Mao’nun liderliğinin

18 *A Documentary History of Chinese Communism*, derleyenler: Conrad Brandt, Benjamin Schwartz, John K. Fairbank, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1952, s. 64. Metindeki “China proper” ifadesini “dar anlamda Çin” olarak çevirdim.

19 a.g.e., s. 223.

1930'ların ortasında sağlamlaşmasıyla birlikte ÇKP ayrı devlet kurma hakkını tanıma tutumundan adım adım uzaklaşmıştır.²⁰ ÇKP'nin tutum değişikliği, emperyalistlerin Tibet ve Uygur ulusal sorunlarını Çin Halk Cumhuriyeti'ni zayıflatmak için istismar edebilmelerine zemin hazırlamıştır. Bu tarihsel gerçeği karartarak konuyu emperyalist komploya indirgeyen Losurdo, savunur gördüğü “keskin ve radikal” özeleştirici, “eleştirel bilanço” çıkarma ve “kendi tarihiyle yüzleşme” (s. 12-13) tavrına hayli uzak olduğunu gösteriyor.

Sonuç

Günümüzde bir yandan solculuk iddiasını sürdürmeye çalışırken diğer yandan sınıf mücadelesinin tarihsel değişimin motor gücü olduğunu inkâr eden, emperyalizm çağında burjuvazinin ilerici bir rol oynayabileceğini (bazen açıkça bazen utanç verici biçimde) savunan, kamu işletmelerinin özelleştirilmesine tutarlı olarak karşı çıkmayan iki ana akım mevcut. Bunlardan ilki olan “sol liberalizm”, esas olarak emperyalizm ve turuncu devrim destekçisi bir siyasi çizgi izliyor. Emperyalizm ve siyasal rejim tiplerine ilişkin olarak sol liberalizmden oldukça farklı tercihlere sahip olan, “Sağ Üçüncü Dünyacılık” olarak tanımlanabilecek bir akım daha var. Bu ikinci akım, piyasalı ve patronlu bir sosyalizm olabileceğini iddia ediyor, anti-emperyalizm adına işçi devletlerinin kapitalist restorasyonunu dahi meşrulaştırmaya çalışıyor. Domenico Losurdo bu akımın temsilcisidir. Losurdo bir yandan (her kapitalist devlet gibi emperyalistleşmeyi amaçlayan ama bu hedefin hâlâ çok uzağında olan) Çin Halk Cumhuriyeti'ni sol liberallerin demokrasi, insan hakları ve ulusal sorun temelli eleştirilerine karşı canla başla savunurken diğer yandan eleştirdiği akımlara benzer biçimde, piyasaya ve burjuvaziye soldan destek veriyor. Trotskiy, Stalin'in tek ülkede sosyalizm kuramı ile SSCB'yi bekleyen kapitalist restorasyon tehlikesi arasındaki içsel bağı ortaya koymuştu. Hem tek ülkede sosyalizm kuramını hem de Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki kapitalist restorasyonu savunarak Stalinizm ile kapitalizm arasında somut bir köprü kuran Losurdo'nun kitabı, yirminci yüzyılda sosyalizmi yenilgiye sürükleyen ihanetleri ve içinden geçtiğimiz dönemde sosyalizm mücadelesinin önündeki tehlikeleri anlamak isteyenler tarafından beğeniyle değil ama ibretle okunabilir.

20 Jiann Hsieh, “China's Nationalities Policy: Its Development and Problems”, *Anthropos*, cilt: 81, sayı: 1/3, 1986, s. 6; Dawa Norbu, “Chinese Communist Views on National Self-Determination, 1922-1956: Origins of China's National Minorities Policy”, *International Studies*, cilt: 25, sayı: 4, 1988, s. 323.